

R.R.

Guj.

Mausya, Vijaygupta

Poakrutimeen Ladlakvayam

Pomkhio. / Vijaygupta Mausya

--- Ahmedabad: Sastu Sahitya

Acc. no. Vardhak Karyalay, 1857.

470

296 p.; 18cm.

23.7.62.

Rs. 2.00

‘સત્ય’ સાહિત્ય એટલે જીવામાં જીવું સાહિત્ય’

પ્રકૃતિનાં લાડકવાયાં

પં ખી ઓ

[મહાયજરાત અને મુંબઈનાં
પક્ષીઓનો સચિત્ર પરિચય]

૧૫/૫/૧૨

★

લેખક :
વિજયગુપ્ત મોય

★

ભિક્ષુ આર્કાઇવ્સની પ્રસાદી
સત્ય સાહિત્ય વર્ષિક ડાર્ટાલવ
ઠે.ભદ્રપાસે અમદાવાદ અને પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ-૨

★

બે રૂપિયા

સં. ૨૦૧૭

:: ::

આવૃત્તિ ૨૭

[સર્વ હક પ્રકાશક સંસ્થાને સ્વાધીન છે.]

2100-2-'57

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ત્રિભુવનદાસ કં. ઠક્કર,
સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય, ઠે. રાયખડ :: અમદાવાદ

નિવેદન

આ પુસ્તકની આ નવી આવૃત્તિ પણ સુધારાવધારા સાથે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

આ આવૃત્તિમાં પક્ષીઓના પરિચય સાથે જ જે તે પક્ષીનું ચિત્ર મૂકવામાં આવ્યું છે. ઉપરાંત કેટલાંક ખીબાં પક્ષીઓના સચિત્ર પરિચય પણ નવેસરથી ઉમેરીને આપવામાં આવ્યો છે.

સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણીના આ ૨૬મા પુસ્તક રૂપે અમી પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રકટ થયેલી. આ શ્રેણી દ્વારા સામાન્ય જનોને ઉપયોગી વિવિધ પ્રકારનાં પુસ્તકો સાદી, સરળ અને રોચક શૈલીમાં આપવામાં આવેલાં છે. અને તેને આજ સુધી ઘણા સારા આવકાર મળ્યો છે.

આ પુસ્તક જળમાં તથા જમીન પર વસનારાં પક્ષીઓની આસપાસ ગૂંથાયેલું છે. જમીન તથા જળમાં વસનારાં પક્ષીઓ વિષે આપણું અજ્ઞાન આ પુસ્તક દ્વારા દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવેલ છે. આપણી વચ્ચે વસનારાં પક્ષીઓને પણ આપણે પિછાની નથી શકતા! પક્ષીઓમાં આપણે રસ લઈ તેમને ઓળખતા થઈશું તો આનું પ્રકાશન સાર્થક થયું ગણાશે.

આગલી આવૃત્તિ કરતાં આ આવૃત્તિમાં અક્ષરનાં ખીબાં નાનાં લીધાં હોવા છતાં શુભરે ૭૫ પાનાંનું વધુ લખાણ ઉમેરાયું છે. આમ છતાં પુસ્તકની કિંમત બે રૂપિયા રાખવામાં આવી છે.

આશા છે કે આ આવૃત્તિ પક્ષીજગતના રસિયાઓને તથા અન્ય વાચકોને વધુ ઉપયોગી નીવડશે.

મુંબઈ,
તા. ૧૨-૨-૫૭

} સરવું સાહિત્ય મુદ્રણાલય દસ્તના દસ્તીઓ વતી
મનુ મુખેડાર (પ્રમુખ)

પ્રસ્તાવના

છ વર્ષનો કાળ કંઈ ટૂંકો નથી, તેમ છતાં એટલા સમયમાં, ગુજરાતી ભાષામાં પક્ષીઓ વિશે લખાયેલા પુસ્તકની અઠી હજાર પ્રત ખપી જાય અને તેની માંગ ચાલુ રહે તે એમ બતાવે છે કે વિજ્ઞાનનાં વિવિધ ક્ષેત્રો પ્રત્યે આપણી અભિરુચિ કેળવાતી જાય છે.

પશ્ચિમની પ્રજામાં પક્ષીઓ વિશે એટલો બધો શોખ છે અને એટલું બધું આકર્ષક સાહિત્ય છે કે તેની સરખામણીમાં આપણે તો બહુ જ શુષ્ક વૃત્તિની પ્રજા કહેવાઈએ. પ્રાચીન કાળથી આપણે ત્યાં પણ પક્ષીશોખ ખીલ્યો હતો. આપણા સાહિત્યમાં પક્ષીઓ મૂંઝાયેલાં છે. આયુર્વેદમાં પક્ષીઓના ઔષધીય ગુણોનું વર્ણન છે. શિકારી પક્ષીઓને પાળીને તેમના દ્વારા શિકાર કરવાની રોમાંચક કળા આપણે ત્યાં ખીલી હતી. લડાવવા માટે, સંદેશા મોકલવા માટે, સંગીત સાંભળવા માટે, ટહુકા સાંભળવા માટે, આપણી ખોલીનું અનુકરણ સાંભળવા માટે, સૌંદર્ય જોવા માટે, સહચાર માટે, એમ વિવિધ હેતુથી આપણે જાતજાતનાં પક્ષીઓ પાળતા હતા. એ રીતે આપણે ઘણી જાતનાં પક્ષીઓથી અને તેમની રહેણીકરણથી પરિચિત હતા. પરંતુ ગુલામી અને ગરબીના કારણે એ શોખ મરી પરવાર્યો.

અંગ્રેજોમાં એક મહાન અનુકરણીય ગુણ છે. ફરજ કે શોખ તેમને દુનિયાના કોઈ પણ ભાગમાં લઈ જાય. પછી એ બરફરતાન હોય કે રેગિસ્તાન (રણ) હોય, જંગલ હોય કે પહાડ હોય, તેની પ્રજા અને પ્રકૃતિનો તેઓ તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરશે. હિંદમાં તેઓ હવામાન, પશુ, પક્ષી, જીવડાં, જળસૃષ્ટિ, વનરખતિ, ભૂસ્તર વગેરે તમામ પ્રકૃતિનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરીને ઉત્તમ સાહિત્ય મૂકી ગયા છે.

પશ્ચિમના દેશોમાં જેવું વિપુલ અને સોંધું પક્ષીસાહિત્ય છે તેવું આપણે ત્યાં નથી. તેમ છતાં શ્રી સાલિમઅલીનાં અંગ્રેજી પુસ્તકો તથા શ્રી ધર્મકુમારસિંહજીનું અંગ્રેજી પુસ્તક લેખન અને રંગીન ચિત્રસમૃદ્ધિની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ છે. હિંદનાં પક્ષીઓ વિશે શ્રી સાલિમઅલીએ લખેલું પુસ્તક રૂપિયા ૧૬થી ૨૦ની કિંમતે

સોળ વર્ષમાં છટ્ટી આવૃત્તિમાં પડેલું એ ખતાવે છે કે આપણા દેશમાં આ ઉમદા શોખ જાગૃત થતો જાય છે.

પ્રકૃતિ વિશે લખાયેલાં પુસ્તકોમાં નૈસર્ગિક રંગે છપાયેલાં ચિત્ર અનિવાર્ય છે. પરંતુ ગુજરાતી ભાષામાં રંગીન ચિત્રોવાળાં પુસ્તકો ક્યારે છપાશે તે કોણ કહી શકે? તેમ છતાં અનિવાર્ય મર્યાદાઓમાં રહીને પણ આ પુસ્તકને શક્ય એટલું વધુ ઉપયોગી અને લોક-ભોગ્ય બનાવવાનો પ્રયાસ પ્રકાશક સંસ્થાએ અને મેં કર્યો છે. મહાગુજરાત અને સુખર્ષનાં પક્ષીઓમાંથી ઘણાંખરાં પક્ષીઓ દેશના મોટા ભાગમાં પણ વ્યાપક છે.

ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકૃતિવિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર વ્યવસ્થિત રીતે ખેડવાની પહેલ એ દાયકા પહેલાં શ્રી હરિનારાયણ આચાર્યે કરી. ‘વનેચર’ના વિનમ્ર ઉપનામથી એ વિદ્વાને ‘કુમાર’માં પક્ષીઓ વિશે જે લેખમાળા લખી એ હજી અંતરથ નથી થઈ. એથી ગુજરાત એક ઉત્તમ અંતરથી વંચિત રહ્યું છે. શ્રી હરિનારાયણ આચાર્યે સ્થાપેલા ગુજરાત પ્રકૃતિ મંડળે તેમના તંત્રીપદે ‘પ્રકૃતિ’ નામનું ત્રૈમાસિક સુખપત્ર શરૂ કર્યું હતું. થોડાંક વર્ષોની મજત પછી તે અટકી પડ્યું. એમાં શ્રી હરિનારાયણે ગુજરાતની પ્રકૃતિ વિશે જે સાહિત્ય આપ્યું છે તે અમૂલ્ય છે. તેમણે વહેલી કરેલી આ ગાન-ગંગાનો ગુજરાતની ઉદાસિનતારૂપી રેતીમાં લોપ થઈ ગયો, એ અફસોસની વાત છે. વ્યક્તિગત રીતે મારે શ્રી હરિનારાયણ આચાર્ય પ્રત્યે ઋણુસ્વીકાર કરવો જોઈએ, કારણ કે પ્રકૃતિનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ કરવાની પ્રેરણા મને એ પંડિત પાસેથી મળી.

‘જન્મભૂમિ’ અને ‘જન્મભૂમિ-પ્રવાસી’ના તંત્રી શ્રી સોપાને પ્રકૃતિવિજ્ઞાન પ્રત્યે રુચિ ન હોત તો તેમની સાથે મારો પરિચય કદાચ ન થાત. આમ હું પક્ષીની પાંખે ચડીને ‘જન્મભૂમિ’ પત્રોના તંત્રીમંડળમાં જોડાયો એમ જ મારે કહેવું જોઈએ. ‘પ્રવાસી’ના છેલ્લા પાના પર વર્ષો સુધી મેં ‘પ્રકૃતિનાં લાડકવાયાં’ના શીર્ષક નીચે પક્ષીપરિચયના લેખો લખ્યા હતા, અને એ લેખો એવા સ્લોકપ્રિય બન્યા કે શ્રી સોપાને તે સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યોચ્ચત્ત

આમને મંથર કરવાનો વિચાર કર્યો. તે માટે બધું કાળાણુ જે ફરીથી લખી આપ્યું અને આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ પ્રકટ થઈ.

પહેલી આવૃત્તિમાં મહાગુજરાતનાં ૧૨૫ જેટલાં સામાન્ય પક્ષીઓનો પરિચય હતો. પુસ્તક વધુ ઉપયોગી અને લોકલોચ્ય થાય તે માટે આ બીજી આવૃત્તિમાં ટાઇપી નાના કરીને અને પાનાં વધારીને ૩૫૦ જેટલાં પક્ષીઓનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. વ્યાપક પક્ષીઓનો વિસ્તારથી અને લોકનજરે ઓછાં ચડે એવાં પક્ષીઓનેક ઊડતો પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે. થોડાંક વધુ ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે અને છેડે કક્કાવારી અનુક્રમણિકા આપવામાં આવી છે. આમ પુસ્તકમાં વધુ સાહિત્ય સમાવવા માટે પ્રકાશકોએ સગવડ અને સમય આપ્યાં તે માટે મારે તેમનો આભાર માનવો જોઈ એ. તેમ છતાં મને આ પુસ્તકથી સંતોષ તો નથી જ થયો, કારણ કે પત્રકારિત્વની જાળમાંથી માંડ માંડ બચાવેલા સમયમાં હું પુસ્તકમાં સુધારાવધારા કરી શક્યો, નવેસરથી ન લખી શક્યો.

પક્ષીઓના તૈયાર બ્લોક આ બીજી આવૃત્તિમાં પણ 'જન્મ-ભૂમિ' સંસ્થાએ વાપરવા આપ્યા તે માટે એ સંસ્થાનો આભારી છું.

પક્ષીઓનાં નામ પસંદ કરવામાં મેં કેટલીક મૂંઝવણ અનુભવી છે. ગુજરાતી ભાષામાં થોડાં જ પક્ષીઓનાં નામો છે, અને સ્થાન-ભેદે એક પક્ષી ગુદા ગુદા નામે પણ ઓળખાય છે. જે પક્ષીઓનાં ગુજરાતી નામો નથી તેમનાં હિંદી નામો અપનાવવામાં આવ્યાં છે. ગુદા ગુદા અભાસીઓએ અપનાવેલાં હિંદી નામોમાં પણ સંપૂર્ણ એક-વાક્યતા નથી, કારણ કે હિંદીમાં પણ સ્થાનભેદે એક પક્ષી ગુદા ગુદા નામે ઓળખાય છે. આમ આપણું પક્ષીઓનાં નામોનું Standardization કરવું હવે અત્યંત જરૂરી છે.

શ્રી હરિનારાયણ આચાર્યે 'પ્રકૃતિ'માં મહાગુજરાતનાં પક્ષી-ઓનાં નામોની એક ઉપયોગી યાદી આપી છે. આરા સ્નેહી શ્રી, પ્રકાશન દેસાઈ એ સૌરાષ્ટ્રનાં પક્ષીઓની એક યાદી અને આપી હતી. તે પછી બી પક્ષકાન્તે મહાગુજરાતનાં પક્ષીઓનાં નામોની યાદી તૈયાર કરી. તેમાં તેમણે કેટલાંક પક્ષીઓનાં ચોખ્ખા ગુજરાતી નામ યોગ્ય

છે. ગઈ સદીમાં ડો. જડને ઘણાં પક્ષીઓનાં હિંદી નામ આપ્યાં હતાં. આ પુસ્તકમાં નામો પછંદ કરવામાં મેં આ બધા સાહિત્યની સહાય લીધી છે, તેનો ઋણસ્વીકાર કરું છું. નામોનું Standardization થાય અને બધા અભ્યાસીઓ એકસરખાં નામ અપનાવે એ હવે જરૂરી છે.

પહેલી આવૃત્તિ પ્રકટ થઈ ત્યારે મહાગુજરાતમાં શ્રી સાલિમ-અલીએ માત્ર કચ્છનાં પક્ષીઓનું અન્વેષણ કરી 'કચ્છનાં પક્ષીઓ' નામનું અંગ્રેજી પુસ્તક પ્રકટ કર્યું હતું. તે પછી તેમણે ગુજરાતનાં પક્ષીઓનું અન્વેષણ કરીને તેમની યાદી બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટીના મુખપત્રમાં પ્રકટ કરી છે અને ગુજરાત સંશોધન મંડળે તે અંચરથ કરી છે. પક્ષીઓના અઠંગ અભ્યાસી ભાવનગરના કુમાર શ્રી ધર્મકુમારસિંહજીએ સૌરાષ્ટ્રનાં પક્ષીઓનું અન્વેષણ કરી જે મૂલ્યવાન ગ્રંથ પ્રકટ કર્યો તે રંગીન ચિત્રો અને મુદ્રણકળાની દૃષ્ટિએ પણ એટલે ઉત્તમ છે કે ભારત સરકાર તરફથી એ ગ્રંથને પારિતોષિક મળ્યું છે. આમ મહાગુજરાત અને સુંબઈમાં કયા વિસ્તારમાં કયા પક્ષીઓ વસે છે અથવા ઋતુઋતુમાં આવે-જાય છે તેનું ચિત્ર હવે આપણી સમક્ષ સ્પષ્ટ થયું છે.

શ્રી ધર્મકુમારસિંહજીના અંગ્રેજી પુસ્તક માટે શ્રી સોમાલાલ શાહે જે નૈસર્ગિક રંગોમાં મહાગુજરાતનાં પક્ષીઓનાં ચિત્રો તૈયાર કરી આપ્યાં છે તે ગુજરાતની ચિત્રકળામાં અગ્રેડ છે. આમ મહાગુજરાતનાં પક્ષીઓના અન્વેષણ, અભ્યાસ અને આલેખનમાં નોંધપાત્ર પ્રગતિ થઈ છે, અને જે મહાગુજરાતની પ્રજા પક્ષીઓમાં વધુ ને વધુ રસ લેતી રહેશે તો આ પ્રગતિ ઉત્તરોત્તર વધતી જશે.

આ પુસ્તકની મર્યાદાનું મને ભાન છે. ચિત્રોની દૃષ્ટિએ તે વધુ નમળું છે. તેમ છતાં મુજરાતી સાહિત્યમાં આટલાં બધાં પક્ષીઓનો પરિચય આપનાર આ એક જ પુસ્તક છે, અને જે પણ કેટલું બહુ મેંકું ! જે આ પુસ્તક લોકોમાં પક્ષીઓ પ્રત્યે કુતૂહલ, જિજ્ઞાસા અને અભિરુચિ ઘેરવામાં સહાયક થશે, તો તેનું પ્રકાશન સહયોગ ગણાશે.

લખનશાહી' લખન,
સુંબઈ, તા. ૪-૨-૧૯૫૦

વિજયગુપ્ત મીર્ચ

પક્ષી પરિચય

ગુલામીનાં ખસો વર્ષ દરમ્યાન ગરીબી, અજ્ઞાન અને જંગલમાં પડીને આપણે આપણાં એક વખતનાં લાડકવાયાં પંખીડાંને સાવ ભૂલી ગયાં. પ્રાચીનકાળથી પંખી આપણે ત્યાં ઘરઘરનાં માનીતાં હતાં. કોઈને રૂપાળાં પંખીને શોખ હતો, કોઈ ગાનારાં પંખી પાળતા, કોઈ બોલકણાં પંખીને વસાવતા, કોઈ શિકારી પંખીએને શિકાર પર છોડવા માટે પાળતા. આયુર્વેદમાં વિવિધ પક્ષીઓના ઔષધીય ગુણો વર્ણવેલા છે. આપણું લોકસાહિત્ય ખતાવે છે, કે આપણા જીવનમાં પક્ષીઓ કેવાં ઓતપ્રોત હતાં. કબૂતરો સંદેશવાહક તરીકે કામ કરતાં. એ શોખ, એ કળા, એ વિદ્યા, ખધું આપણે ભૂલી ગયા. આપણે જ્ઞાન સાથે આનંદ પણ ગુમાવ્યો. સદ્સાગ્યે અંગ્રેજીએ આપણા દેશની વિપુલ પક્ષી-સમૃદ્ધિનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો અને આપણા માટે અમૂલ્ય વારસો મૂકી ગયા છે. આપણા પક્ષીશાસ્ત્રીઓમાં શ્રી સાલિમઅલીએ અભ્યાસ અને સંશોધન વડે જગતમાં નામના મેળવી છે.

પક્ષીઓનો ઋતુપ્રવાસ

પક્ષીનિરીક્ષણનો શોખ જ્ઞાન સાથે આનંદ આપે છે; અને પક્ષીજગતની અનેક અભયખીઓ અભ્યાસીને તાબુખ કરે છે. દુનિયામાં એક મહાન અભયખી કહી શકાય એ છે પક્ષીઓનો ઋતુપ્રવાસ. આપણે ત્યાં પંચાંગની નિયમિતતાથી ભાદરવા-આસોમાં ઉત્તર એશિયા અને યુરોપમાંથી વિવિધ જાતનાં અસંખ્ય પક્ષીઓ આવે છે અને ચૈત્ર માસમાં તેઓ પ્રજનન માટે પોતાના વતનમાં પાછાં ભીડી જાય છે. આ આગમન અને નિર્ગમનમાં એટલી ખધી નિયમિતતા અને ચોકસાઈ છે, કે એનું નજરે

નિરીક્ષણ ન કરીએ તો માનવામાં ન આવે. છેક જર્મની, સ્કેન્ડી-
નેવિયા અને સાઈબેરિયાથી પંખીઓ નિયમિત રીતે અહીં આવે
અને નિયમિત રીતે પાછાં જાય એ શું જોવી તેવી અન્યખી
છે? નવાઈની વાત તો એ છે, કે જ્યારે તેઓ પોતાના વતનથી
નીકળે છે, ત્યારે ત્યાં હજી શિયાળાનાં પગરણુ નથી થયાં હોતાં,
એટલું જ નહિ પણ કેટલાંક પક્ષીઓનાં ખચ્ચાં આગળ જાય છે
અને માખાપ પાછળથી નીકળે છે. કોઈનાં મા-ખાપ આગળ જાય
છે અને ખચ્ચાં પાછળથી આવે છે. આ ખચ્ચાંઓને કોણુ કહે છે
કે તેઓએ શિયાળો ગાળવા ઉબ્ણુ પ્રદેશોમાં જવાનું છે? અને તેમને
માર્ગ કોણુ ખતાવે છે? વળી દર વરસે આ યાયાવર પંખીઓ
સૂક્ષ્ણ પક્ષ્યા વિના નિયત સ્થાને કેવી રીતે પહોંચે છે? તેમને રસ્તો
કોણુ ખતાવે છે? પ્રકૃતિની આ મહાન અન્યખી છે. આ વિષય-
નો પરિચય આપવો હોય તો એક પુસ્તક ભરાય. પક્ષીજગતમાં
આવી તો અનેક અન્યખીઓ છે.

પંખી કોણુ કહેવાય ?

જને પાંખ હોય તે ખધાં પંખી નથી. કેટલાંક જીવડાંને
અને અંધાછાપા તથા વડવાગળાંને પણ પાંખો છે, પણ તેઓ
પંખી નથી. પંખીને શરીરે પીછાં છે અને મોંમાં દાંત નથી. તેઓ
ગંધ ભાગ્યે જ પારખી શકે છે, ખધાં પક્ષીઓમાં સ્વાદેન્દ્રિય એક-
સરખી નથી ખીલી, પણ તેમની દષ્ટિ તેજસ્વી અને કાન ખૂબ ચપળ
છે. એમના શરીરની ગરમી આપણા શરીરની ગરમી કરતાં બેથી
ચાર ડિગ્રી વધારે હોય છે, અને તેમનાં પીછાં એવાં મંદવાહક છે
કે અતિશય ગરમી અને અતિશય ઠંડી તેઓ સહન કરી શકે છે.

પક્ષીઓનું ઉડ્યન બેઈને માણસે તેનું અનુકરણ કરી વિમાનો
ખનાવ્યાં; પરંતુ કયાં પંખીના ઉડાણની પરિપૂર્ણતા અને કયાં
વિમાનની ત્રુટીઓ! વિવિધ પક્ષીઓના ઉડ્યનનો અભ્યાસ માણસને

અખૂટ આનંદ આપે છે. એવાં પક્ષીઓ પણ છે કે જેઓ દિવસો-ના દિવસો સુધી સતત ઊડ્યા કરે તોપણ ન થાકે! એમની પાંખોના સ્નાયુઓમાં કેવી પ્રચંડ તાકાત હશે!

સૃષ્ટિના આયોજનમાં પક્ષીસૃષ્ટિનું સ્થાન અનિવાર્ય છે. એક કારખાનામાંથી એક ચક્ર કાઢી લેવામાં આવે તો ખુબું સાંચાકામ ખેરવાઈ જાય, તેમ પક્ષીઓનું પણ છે. પક્ષીઓ ન હોત તો માણસને અનાજ ખાવા ન મળત; કારણ કે અનાજનો નાશ કરનારાં જીવડાં-નો અને ઉંદરોનો નાશ પંખીઓ કરે છે. પક્ષીઓ ન હોત તો આપણી પૃથ્વી પર વનસ્પતિ કેટલી હોત? કારણ કે ફૂલોમાં સ્ત્રીકેશર અને પુંકેશરનું મિલન કરાવીને ફળાવવાનું અને બી વગડામાં વેરીને વનસ્પતિનો ફેલાવો કરવાનું કામ પક્ષીઓ પણ કરે છે.

સૃષ્ટિની રચનામાં આવું અગત્યનું સ્થાન ધરાવતા પક્ષી-વંશનો પરિચય મેળવવો હોય, તો આપણે તેમની ઓળખાણ પદ્ધતિસર કરવી જોઈએ.

પ્રાણીસૃષ્ટિ વિષે સાચો ખ્યાલ મેળવવો હોય તો એ સૃષ્ટિમાં કયા પ્રાણીનું કયાં સ્થાન છે અને વિવિધ પ્રાણીઓને પરસ્પર શું સમપણ છે તે સમજવું જોઈએ. એટલા માટે પ્રાણીસૃષ્ટિનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. આમાં પક્ષીઓનું સ્થાન કયે ઠેકાણે છે તેના ખ્યાલ મેળવવા આપણે આ વર્ગીકરણમાં વિલામી-કરણ કેવી રીતે કરવામાં આવ્યું છે તે જોઈએ. સમગ્ર સજીવસૃષ્ટિ (Animal-kingdom) સમુદાય(Phylum)માં, સમુદાયને વંશ(Class)માં, વંશને વંશશાખા(Sub-class)માં, વંશ-શાખાને વર્ગ(Order)માં, વર્ગને વર્ગશાખા(Sub-order)માં, વર્ગશાખાને યૂથ(Group)માં, યૂથને ગણ(Tribe)માં, ગણને વિભાગ(Section)માં, વિભાગને કુળ(Family)માં, કુળને કુળ-શાખા(Sub-family)માં, કુળશાખાને ગોત્ર(Genus)માં અને ગોત્રને જાતિ અથવા ચેત્તિ(Species)માં વહેંચી નાખવામાં

આવેલ છે. આ સજીવ જગત (Animal-kingdom) માં, પૃષ્ઠ-વંશવત (Vertebrata) એટલે કે કસેડરજીવ ધરાવનારા સમુદાય (Phylum) માં પક્ષીઓનો વંશ (Class) છે.

આ પુસ્તકમાં પક્ષીઓનો પરિચય શાસ્ત્રીય વર્ગીકરણના ક્રમમાં નથી આપ્યો, કારણ કે તેમાં શુષ્કતા આવવાનો ભય હતો. એટલે આપણે ફરવા નીકળ્યા હોઈએ અને જે રીતે પક્ષીઓ જેવા મળે તે રીતે તેમને ઓળખાવવામાં આવ્યાં છે. આ રીતે કયાં પક્ષીઓ કયાં જેવાની અપેક્ષા રાખવી તેનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, છતાં વિવિધ પક્ષીઓને પરસ્પર શું સગપણ છે તે બહુવું જરૂરી છે. પક્ષીને ઓળખવા માટે પણુ તે જરૂરી છે. એક વખત તમે અમુક પક્ષી કયા વર્ગનું કે કુળનું છે એ બહુ એટલે તેની ભતિ ઓળખવાનું કામ સહેલું બને.

ગુજરાતનાં પક્ષીઓનું વર્ગીકરણ આપણા સમર્થ પક્ષીશાસ્ત્ર-વિદ્ શ્રી હરિનારાયણ આચાર્યે 'પ્રકૃતિ' માં આપેલ છે. એ વર્ગીકરણ પ્રમાણે પક્ષીવંશની બે શાખાઓ પૈકી એક શાખા પ્રાગ્-વયસ્ (Archaeornithes) શાખાનાં પક્ષીઓ નાશ પામ્યાં છે. બીજી શાખા અર્વાગ્વયસ્ (Neornithes) ના બે વિભાગ છે. આમાં પહેલા વિભાગ પુરાણુહનુ (Paleognathe) વિભાગનાં પક્ષીઓ, જેવાં કે શાહમૃગ, એમુ, ફીવી વગેરે પાંચો વિનાનાં પંખી ભારતમાં નથી. બીજા વિભાગ અર્વાગ્હનુ (Neognathe) નાં જે પક્ષીઓ ભારતમાં વસે છે તેમને પંદર વર્ગ (Orders) માં વહેંચી નાખવામાં આવ્યાં છે, જેમાંથી મહાગુજરાતમાં ચૌદ વર્ગનાં પંખી છે. આ વિભાગનાં બધાં પંખી જીડી શકે છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય પક્ષીશાસ્ત્રીઓ અત્યારે જે ક્રમમાં અને જે રીતે પક્ષીઓને વિવિધ કુળમાં વહેંચી નાખે છે તે ક્રમ અને રીત અપનાવવાની પહેલા શ્રી સહિમઅક્ષીએ આપણે ત્યાં પણુ કરી છે. આથી આ પુસ્તકમાં જે પક્ષીઓ ઓળખાવવામાં આવ્યાં.

છે તેમાં કયું પક્ષી કયા કુળમાં આવે છે તે જ્ઞેવા માટે નીચે તેમનું વર્ગીકરણ અત્યારના આંતરરાષ્ટ્રીય ક્રમ પ્રમાણે આપેલ છે. કુળ જ્ઞેવાથી પક્ષીને ઓળખવામાં સહાય મળશે.

કુળનો ક્રમ	કુળનાં પક્ષીઓ	પાનું
૧	Grebes, Dabchicks : ડૂબકી	૨૭૨
૨	Pelicans : પેલુ	૨૬૮
૩	Darters, Cormorants : જળકૂકડી અને કાન્જિયાં અથવા જળકાગડા	૨૪૯-૫૧
૪	Hérons, Egrets, Bitterns : અંજનબગલા, રાત- બગલો, ઢોરબગલો, ખોખડબગલો, પાનબગલી	૨૬૦-૬૪, ૨૦૮
૫	Storks : ઢોંકબગલા અથવા ઘોંકડા, કાટીચાંચ	૨૫૮-૬૦
૬	Ibises, Spoonbills : કાંકણાસાર, ચમચો	૨૫૫-૫૮
૭	Flamingos : સુરખાખ	૨૬૩
૮	Ducks, Geese, Swans : ખતક, હંસ ને રાજહંસ	૨૬૯-૭૨
૯	Hawks, Kites, Vultures, Eagles : શકરા, સમડી, ગીધ, ગરુડ	૧૭૭-૨૦૬
૧૦	Falcons : બાજ (લગડ, બેરી, શાહીન, તુરમ્તી, લઝીં)	૧૯૦-૯૮
૧૧	Junglefowl, Partridges and Quails : જંગલી કૂકડા, તેતર, ચકોર, બટેર અને લાવરી...	૨૧૬-૨૬
૧૨	Button Quails and Bustard Quails: ખીલબટેર અને હોન બટેર	૨૨૦-૨૩
૧૩	Cranes: સારસ, કુંજ અને કુલંગ ...	૨૩૮-૪૫
૧૪	Rails; Crakes, Waterhen Watercock, Moorhen, Coot : પાનલવા, સંતાકૂકડી, ડવાક, જળમુરઘી, આડ અથવા દસાડી ...	૨૭૨-૭૪
૧૫	Bustards, Floricans : ઘોરાડ, ખડમોર અથવા લીખ (આ પુસ્તકમાં નથી.)	

કુળનો ક્રમ	કુળનાં પક્ષીઓ	પાનું
૧૬	Jacanas : જલમાંગર	૨૭૫-૨૭૬
૧૭	Oyster-catchers : દરિયાઈ અમલખ ...	૨૭૬
૧૮	Plovers, Lapwings. Sub-family : Curlews, Sandpipers, Snipes, Wood-cock, Redshank, Greenshank : ટિટોડી, બાટણટિટોડી, ખલેલી, તુતવારી, ગારખોદ, વનચોર, ટીમટીમા ૨૫૨-૨૫૩, ૨૮૦-૨૮૩	
૧૯	Stilt, Avocet : ગજપાઉં અને ઊલટીચાંચ	૨૭૬-૨૭૮
૨૦	Painted Snipe : પાનલૌવા	૨૮૧
૨૧	Crab Plovers : કરચલાખાઉ (આ પુસ્તકમાં નથી.)	
૨૨	Stone-curlews : ચકવા-ચકવી	૨૫૪
૨૩	Courasers : રણગોધલા	૨૫૪
૨૪	Gulls, Terns : ઘોમડા અથવા ઢૂલા અને ઘોમડી અથવા વા બગલી	૨૬૪-૨૬૮
૨૫	Sandgrouse : બટ્ટા, બટાવડા અથવા ભાતતેતર	૨૨૬
૨૬	Pigeons, Doves : કબૂતર, હરિયલ અને હોલા	૨૧૦-૨૧૬
૨૭	Parakeets : પોપટ	૨૨૮-૨૨૯
૨૮	Cuckoos : કોચલ, ચાતક, અપૈયો, કૂકડિયો કુંભાર	૧૦૨-૧૧૫
૨૯	Barn Owl : કરેલ ધ્રુવડ અથવા રેવીદેવી ...	૨૦૪
૩૦	Owls, Owlets : ધ્રુવડ અને ચીબરી ...	૧૯૯-૨૦૬
૩૧	Nightjars : દશરથિયા ધ્રુવડ અથવા છાપાં ...	૨૦૬-૨૦૮
૩૨	Swifts : કાનકડિયા	૧૩૫-૧૪૧
૩૩	Trogon : લાજના (આ પુસ્તકમાં નથી)	
૩૪	Kingfishers : કલકડિયા	૨૩૦-૨૩૮
૩૫	Bee-eaters : પતરંગા	૧૬૯-૨૭૧
૩૬	Rollers or Blue Jays : ચાસ અથવા નીલકંઠ	૭૬-૭૯
૩૭	Hoopoes : હુડહુડ અથવા લંટીટાંકણા ...	૭૩
૩૮	Hornbills : ચિકોત્રા (આ પુસ્તકમાં નથી.)	

ક્રમ	કુળનાં ક્રમ	કુળનાં પક્ષીઓ	પાન
૪૬	Barbets :	કંસારા અથવા ટુકટુક ...	૬૯-૭૩
૪૭	Woodpeckers :	લકડખોદ	૬૩-૭૨
૪૮	Pittas :	નવરંગ (આ પુસ્તકમાં નથી.)	
૪૯	Larks :	ચંડૂલ (ભસ્ત, અમન, ભોંચચકલી, ઘાઘસ, રેતલ, પુલક વગેરે)	૧૪૬-૧૬૦
૫૦	Swallows, Martins :	અખાખીલ અને અખાત્રી ૧૪૧-૧૪૬	
૫૧	Cuckoo-Shrikes, Wood Shrikes, Minivets :	કાંટના લોટારા, કશ્ય અને રાખલાલ ૮૬-૮૯-૨૩-૨૫	
૫૨	Fairy Blue-birds, Ioras, Chloropsis :	શોભિંગો અથવા શોખીંગી, હરેવા ...	૧૯-૨૩
૫૩	Bulbuls :	બુલબુલ	૧૨-૧૫
૫૪	Flycatchers :	માખીમાર પક્ષીઓ (ચટકી, અધરંગ, દૂધરાજ, નાયણુ અથવા પંખો વગેરે) ...	૧૬૦-૧૬૭
		Subfamily : Babblers લલેડાં અથવા બડબડિયાં	૧૫-૧૯
		,, Warblers ટીકટીકી, કીટકીટ, દરજીડો વગેરે ફુલકીઓ ...	૩૦, ૮૯-૯૧
		,, Chats, Robins & Thrushes : દેવડ, કાળીદેવી, સ્યામા, પિટ્ટા, થરથરા, કરતુરા ૪૨-૫૩	
૫૫	Wagtails, Pipits દિવાળીઘોડા અને ધાનચીડી	૧૭૧-૭૭	
૫૬	Shrikes :	લોટારા	૭૯-૮૮
૫૭	Nuthatches, Tree-Creepers :	થડચડ અને ઝાડચડ (આ પુસ્તકમાં નથી.)	
૫૮	Tits :	રામચકલી (આ પુસ્તકમાં નથી.)	
૫૯	Flower-peckers :	ફૂલસૂંઘણી ...	૪૦-૪૧
૬૦	Sunbirds :	સફરખોરા અથવા ફૂલચકલી	૩૩-૪૦
૬૧	White-eyes :	શ્વેતનયના	૨૬
૬૨	Buntings :	મંદમ	૧૩૨-૧૩૪

કુળનો ક્રમ	કુળમાં પક્ષીઓ	પાનું
	Subfamily : Rosefinches. ચુલાખીતુડી	૧૭૪
૫૬	Weaver Finches, Sparrows, Munias : સુગરી, ચક્રલી, રાજ અને મુનિવા ...	૧૧૬-૧૩૨
૫૭	Mynas (Including Rosy Pastors, Starlings) : કાખર, મેના, વૈયા ...	૫૩-૬૨
૫૮	Orioles : પીળક ...	૯૭-૧૦૨
૫૯	Drongos : કાળિમાકોશી અને બીમરાજ અથવા ભૂંગરાજ ...	૨૬-૩૦
૬૦	Crows (Including Tree Pies) : કાગડા અને ખેરખટ્ટા અથવા ખખેડા ...	૪૧-૯૨-૯૬

આ પુસ્તકમાં પક્ષીઓના કુળના સગપણનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, અને તે તેમની ઓળખાણ કરાવવામાં સહાયરૂપ થશે. પક્ષીઓના આકાર અને આહારવિહાર ધ્યાનમાં રાખશે તો તેમની ઓળખ સરળ થશે.

છેવટે 'નવા નિશાળિયા' માટે પક્ષીનિરીક્ષણ વિશે થોડી સલાહ આપવી જરૂરી છે. પક્ષીઓને બેવા અને ઓળખવા માટે શ્રેષ્ઠ સમય વહેલી સવાર છે. જ્યાં માણસની આવબવ ન હોય એવા સ્થળની પસંદગી કરવી બેઠાંએ, અને ખુબી કર્યા કરવાને બદલે એક ઠેકાણે સ્થિર બેસીને બેયા કરશે તો પક્ષીઓને સારી રીતે બેઠાં શકશે. કયા પક્ષીને કયાં બેવાની અપેક્ષા રાખવી તે પણ બાણી ક્ષેત્રું બેઠાંએ. શિયાળુ પક્ષીઓને ભાદરવા-આસાથી ફાગણ-ચૈત્ર સુધી બેઠાં શકાશે. પક્ષીઓના ઋતુપ્રવાસની દૃષ્ટિએ ઉત્તર ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનું મહત્ત્વ ઘણું છે. કચ્છમાં તો તમે ઋતુપ્રવાસ નજરે બેઠાં શકશો.

પક્ષી ઝાડનું છે કે ધરતીનું, જંગલનું છે કે વેરાનનું, વ્યામ-વિહારી છે કે જમીન પર રહેનારું, પાણીકાંઠાનું છે કે પાણી પર

તરનારું, શિયાળુ છે કે સ્થાયી અધિવાસી, એ ખંધું બાણી લીધા પછી તેને કયાં બેવાની અપેક્ષા રાખવી તે તમે બાણી શકશો. એક દૂરખીન હોય તો વધુ સારું. એટલા તૈયાર થઈને તમે સહેલાઈથી એ પક્ષીને શોધી કાઢીને ઓળખી શકશો. એક વખત ઓળખ્યા પછી તમને તેની સાથે આત્મીયતા બગશે. પછી તો તમે તેના અવાજ અને તેના ઉડ્યન ઉપરથી પણ ઓળખી શકશો અને તમે તેના આજીવન મિત્ર બની જશો. એ આત્મીયતામાં જે આનંદ છે એ તો તમે અનુભવ ઉપરથી જ સમજી શકશો.

અનુક્રમ

(પક્ષીઓનાં નામો પ્રમાણે કક્કાવારી અનુક્રમ માટે જુઓ પુસ્તકની છેવટે)

૧	ઘરઆંગણે ...	૯
૨	પાદર અને ખેતરમાં ...	૪૨
૩	વગડામાં ...	૬૨
૪	ઝાડનાં ઝુંડમાં ...	૯૨
૫	કણુભક્ષી પંખીઓ ...	૧૧૬
૬	આકાશના સહેલાણીઓ	૧૩૪
૭	માખીમાર પંખીડાં ...	૧૬૦
૮	પ્રકૃતિનું સુધરાઈખાતું ...	૧૭૭
૯	રાતના રખેવાળો ...	૧૯૯
૧૦	કેટલાંક રાંક પંખીડાં ...	૨૦૯
૧૧	પાણીનાં પંખી ...	૨૩૦
૧૨	પાણીકાંઠે ...	૨૫૨

પ્રકૃતિનાં લાડકવાયાં

પં ખી ઝો

૧ : ધરઆંગણે

દૈયડ (The Magpie Robin)

પ્રભાતની પહેલી ટશર ફૂટે છે. વિદાય લેતા શિયાળાનો ઉત્સાહ વેરતો ઠંડો પવન ઉત્તરાખંડમાંથી આવી રહ્યો છે. બ્રાહ્મસુહૃત્તું ઝે

દૈયડ

વાતાવરણ કેવું આનંદમય છે! પ્રકૃતિ જાણે પ્રકુલ્લતાથી તરખોળ છે. ક્ષણિયામાંથી અવાજ આવ્યો : 'શી-ઈ-ઈ-ઈ.' કાણુ છે એ ? ખીજી ક્ષણે જાડીને આંખને વળગે એવા ઘોળા અને કાળા રંગનો લિસોટો અપકીને અદ્ભુત થઈ જાય છે. હં, ઝોળખ્યો તને ! તું તો છે પ્રકૃતિનો લાડકવાયો દૈયડ. અરે સાંભળો, એણે તો જાચે ચડીને સંગીતની અડી વરસાવી. તપી ગયેલી ધરતી પર જાણે ઋતુના વરસાદનું પહેલું આપટું પડ્યું ! દૈયડ હમણાં

સુધી તો મૂંગો હતો. પણ તે જાણે છે કે ત્રીબ્રમજ્જતુ આવી રહી છે અને ઉનાળો તો તેની પ્રેમ કરવાની ઋતુ છે. અગાસી પર ચડીને તે હૃદયંગમ સંગીતનો પ્રવાહ વહાવે છે. આવો, આપણે ઘરઆંગણે આવીને તેને નેઈએ અને સાંભળીએ. ત્યારે પૂર્વ દિશામાં સૂર્યનારાયણની સવારી આવવાની તૈયારી છે અને ઉપાએ એમના માનમાં આકાશમાં રંગોળી પૂરી છે, ત્યારે આવા ઉદ્ધારામય સમયે પથારીમાં પડ્યા રહેવાનો કે ઘરના ખૂણે ગોંધાઈ રહેવાનો વખત નથી.

જુઓ તો ખરા, પ્રકૃતિ કેવી ખીલી નીકળી છે! પેત્રો દૈયડ છાપરે એસાને જાણે સૂર્યનું સ્વાગત કરવા ગાય છે. એના સ્વરમાં ભારોભાર મીઠાશ છે, સારંગીના તાર પર ગજ દૂરે અને તાર ઝણઝણી કીકે એમ એનું માદક સંગીત પક્ષીપ્રિમીઓનાં દિલના તારને ઝણઝણાવે છે. છે તો એકલો, પણ એનો અવાજ હવામાં ક્યાં સુધી પહોંચી જાય છે! એકલો કેમ? એની માદા ક્યાં? સાંભવ છે કે એ નવોદા હોય અને શરમાતી હોય. તે એટલામાં જ હશે, ક્યાંય છુપાઈને પ્રિયતમનું સંગીત મુઝપણે સાંભળી રહી હશે. દૈયડની માદા શરમાળ છે, તે ગાતી નથી, તે વિનમ્ર છે, તે પતિ જેવો દહેરો પણ નથી કરતી.

તમે દૈયડને જોયો? કાબરથી તે એ ઈંચ નાનું પક્ષી છે અને કાબરા રંગમાં તે બહુ જ રૂપાળો લાગે છે. તમે એકવાર તેને જુઓ તો ઓળખી કાઢો અને કદી ભૂલો નહિ. માથું, છાતી, પીઠ, પાંખો અને પૂંજડી ચળકતા કાળા રંગનાં છે, પરંતુ પાંખોમાં અકેક આટો પટો અને પૂંજડીની બંને બાજુએ ઘોઝા દૂધ જેવા રંગનાં છે; એ જ પ્રમાણે પેટાળ પણ ઘોળા દૂધ જેવું છે. આ કાળો અને ઘોળો પોશાક એવો શોભીતો લાગે છે કે પહેલી જ નજરે તમને એ પંખી ગમી જાય. તે કીકે ત્યારે હવામાં જાણે તેજ અને છાયાનો ક્લિસોટો બની જાય છે.

દૈયડનું માત્ર ૩૫ જ મોહક નથી, તેની રીતમાત્ર પણ એવી આકર્ષક છે. ખીડેલા પંખા જેવી ચડગ્રીતર પીછાંની તેની લાંબી કાબરી પૂંછડી જુઓ. મોર કળા પૂરે તેમ રહીરહીને દૈયડ પૂંછડીને આંચકો મારી પીઠ ઉપર જાંચી કરે છે, પાંખો નીચે દાબે છે અને બે પગે ફૂદે છે, નાચે છે અને આનંદ કરે છે. એના જીવનમાં ક્યાંય ગમ-ગીની નથી. સૂર્ય તપી નીકળે ત્યાં સુધી તે ગાવા કરે છે. એને પુછવાનું આપણને મન થઈ જાય કે, બાઈ, તું આખો દિવસ ગાવા કરીશ તો ખાઈશ ક્યારે? એ ગાયન માત્ર માદાને રીઝવવા માટે નથી, હરીફને પડકારવા માટે પણ છે. સ્વાતંત્ર્ય પકેલાંના સૌરાષ્ટ્રમાં જેમ થોડાંક ખેતર જેવડાં રાજ્યોમાં પણ રાજ્યોઃ ખુમારીથી ખોંખારા મારતા, તેમ દૈયડને પણ પોતાનું નાનું રાજ્ય હોય છે, જેમાં તે ખીજન દૈયડને ફરકવા નથી દેતો.

દૈયડ ક્યારે ખાય છે? શું ખાય છે? તમારા બગીચામાં જોજો. બ્યાં ધરતી પર પાંદડાં હશે, ભેજ હશે ત્યાં દૈયડ બે પગે ટેકડા મારતો સર્વનુંકે ફરતો હશે અને જીવડાં વીણી ખાતો હશે. તે વખતે તમે પાસેથી તેનો દમામ જુઓ, ૩૫ જુઓ અને રંગ જુઓ, તો જરૂર તેના પર મોહી પડો. પણ માદા એટલી બધી સુંદર નથી, કારણ કે તેનો કાળો રંગ ઝાંખો છે.

દૈયડનો આ ઉશ્વાસ શાનો છે તે જાણો છો? ચેત્ર મહિનો ખેસશે ત્યારે તેના પ્રેમ અને લગ્નની ઋતુ શરૂ થશે અને જેઠ માસ સુધી ચાલશે. ત્યારે કુંવારાં પણ પરણશે, પરણેલા પ્રેમ કરશે અને પછી તો તેઓ ઝાડ, ભીંત કે છાપરાના પોલાણમાં મુલાયમ માળો બાંધશે. માદા લીલી ઝાંચવાળાં, આસમાની રત્ન પર જૂરાં પુષ્કળ છાંટણાં અને છૂંદણાંવાળાં પાંચેક ઈંડાં મૂકશે. બચ્ચાં પણ માઆપ જેવાં જ ૩૫ળાં હોય છે અને માઆપ તેમને લાડ-ચાગથી પાળી-પોષીને ઉછેરશે. બધાં બચ્ચાં તો થોડાં જ જીવે છે? કારણ કે પેલા દુષ્ટ કાગડા એમને ખાઈ જવા ટાંપી રહ્યા હોય છે. પક્ષીજગતમાં

આવા કરુણુ બનાવો તો રોજ બને છે, પણ પક્ષીઓ તેનો લાંબો શોક નથી કરતાં. શાખીનો દૈયડને તેના સૂર અને શોભા માટે પાળે છે.

દૈયડ આખા હિંદુનું વ્યાપક પંખી છે, એટલે સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને મુંબઈમાં જરૂર દેખાશે. એનો અડો મોટે ભાગે વાડી અને બગાચામાં હોય છે. કચ્છમાં આ પક્ષી નથી એ કમનસીબી છે. થોડાંક દૈયડ લાવી ભૂજના યગીચાઓમાં છોડી મૂકવાં જોઈએ.

શ્યામા (The Shama)

સઘન જંગલમાં જઈને જો તમે શ્યામાને જોઈ શકો અને તેને ગાતાં સાંભળી શકો તો તમે ભાગ્યશાળી ગણાવ. તેમ છતાં દૈયડના પિતરાઈ તરીકે આ પંખીનો હું ઉલ્લેખ કરું છું, કારણ કે તે હિંદુસ્તાનનું શ્રેષ્ઠ ગાયક પંખી છે. ગુજરાતમાં ડુંગરાળ જંગલમાં બધાં વાંસનાં ઝુંડ છે ત્યાં શ્યામા વસે છે. મુંબઈના સરોવર વિસ્તારના જંગલમાં મેં તેને જોયેલ છે અને માથેરાન-મહાબલેશ્વરમાં તમે તેની મુલાકાત લઈ શકો. દૈયડના આ કુટુંબીને દૈયડ જેવું કાચરું શરીર, લાંબી પૂંજડી અને વધારામાં પેટાળ છે.

બુલબુલ (The Red-vented Bulbul)

‘ પીક-પેરો, પીક-પેરો ’

આ કોણુ બોલ્યું? મીઠાશના છાંટા કોણુ ઉડાડ્યા? એને ભલે આપણે સંગીત ન કહીએ અને એ બોલનાર સંગીત જાણવાનો દાવો પણ નથી કરતો; પરંતુ આવો રણકો કરનાર આ પંખીના ગળામાં મીઠાશ તો જરૂર ભરી છે. કોણુ છે એ? ચાલો, આપણે પ્રમાતના પહોરમાં ધરમાંથી બહાર નીકળ્યા છીએ, તો પ્રકૃતિની પ્રકૃષ્ટતાનો આનંદ લૂંટીએ અને આ પંખીનો પણ પરિચય કરીએ.

કાળી ટોપી, કાળું માથું અને મટોડી રંજનું દૈયડ જેવડું જ પેલું પંખી અહીંતહીં ઊડાડે કરે છે તે જોયું? એ જ આપણું

બુલબુલ. ના, એ રૂપાળું નથી, છતાં દેખાવડું તો છે જ ! એ ઘાટીલું છે. એના માથે ટોપી જેવી ટૂંકી કક્કગી શોભે છે અને મેલુઘોળું પેટાળ પસાર કર્યા પછી પેડુ નીચે મનોહર લાલ રંગનો ચગદો નેચો ? આવું રૂપાળું આભૂષણ એણે ગુદા પર પહેર્યું છે ! અજબ છે આ કુદરત અને અજબ છે એનાં પક્ષીઓ ! તેની પૂંછડીનો છંડો જરા ખાંચવાળો અને સફેદ છે. હું ધારું છું કે બુલબુલને ઓળખવા માટે આટલું વર્ણન પૂરતું છે.

હિમાલયનાં વિકરાળ જંગલોથી માંડીને આપણા ઘરઆંગણા સુધી વસનારાં બુલબુલ માણસનાં પણ લાડકાં છે અને સહેલાઈથી તેમને પાળી શકાય છે. એ ફળાહારી છે અને જીવાતબક્ષી પણ છે. એ જેમ આનંદી છે એમ કનિયાખેર પણ છે, અને કેટલાક શોખીનો તો તેમને લડાવીને તેમની હારજીત પર જીગાર રમવા માટે તેમને પાળે છે ! જંગલી બુલબુલો પણ કેઈ વાર જરા લડી લે છે, પરંતુ તેમના ગૃહસંસારમાં આ લડાયક વૃત્તિનો છાંયડો નથી પડતો. તેઓ જોકું બંધાઈને રહે છે અને એમના લગ્નજીવનમાં પ્રેમ, મીઠાશ, આનંદ અને અન્યોન્યની ભક્તિ છે. આપણા સમાજમાં થાય છે એવા પતિ-પત્નીના ઝઘડા બુલબુલના સમાજમાં નથી થતા.

મહા મહિનાથી આસો માસ સુધી ગમે ત્યારે પણ મોટા ભાગે ઉનાળાની આખરમાં અને ચોમાસામાં તેઓ ઝાડ, છોડ કે વેલની ઘટામાં ખાલા આકારનો મુલાયમ માળો બાંધે છે અને માદા ગુલાબી ઝાંચવાળાં ત્રણથી ચાર ઈંડાં મૂકે છે. ઈંડાં પર જાંબુડા રંગનાં પુષ્કળ છાંટણાં હોય છે.

આખા હિંદુસ્તાનમાં વસનારાં આ બુલબુલ આપણે ત્યાં કર્ણ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને મુંબઈમાં જાણીતાં છે. એમને વસવા માટે થોડાં ઝાડ જોઈએ અને ઘરઆંગણે તથા શહેરોની બજારમાં પણ ઝાડ હશે તો બુલબુલ તેમાં જરૂર આવશે.

સફેદ ગાલવાળું બુલબુલ (The White-eared Bulbul)

બુલબુલની ખીજ જાત પણ ઓળખાતી દઉં? કચ્છમાં જેને જોગીડો અને સૌરાષ્ટ્રમાં કનરા બુલબુલ કહે છે, એ આ સફેદ ગાલવાળું બુલબુલ બહુ ઝાંખી લીલાશ પર પડતી ઝાંચવાળા ભૂરા રંગનું છે. અને ગાલ પર સફેદ ચગદાં છે. બાકીનું માથું કાળું છે. તેને માથે કાળી ટોપી છે, ગુદા પર લાલ ચગદાને બદલે પીળા રંગનું સુંદર ચગદું છે. પેટાળ મેલા સફેદ રંગનું છે. પૂંછટી છેડેથી સફેદ છે. દરિયાકાંઠે તે મોટા ભાગે પીલુના ઝાડમાં જરૂર દેખાશે; કારણ કે પીલુનાં ફળ તેને બહુ ભાવે છે. કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને આખા ભારતમાં તેની વસ્તી છે. સૌરાષ્ટ્રમાં તેની વસતિ દરિયાકાંઠાના પ્રદેશમાં છે.

પ્રજનન : લાલ ગુદાવાળા બુલબુલ પ્રમાણે જ.

દક્ષિણ ગુજરાતમાં સફેદ નેણુ બુલબુલ અથવા ખર બુલબુલ નામે ઓળખાતી એક ખીજ જાત છે. તેનું અંગ્રેજી નામ The White-browed Bulbul. એ એવું દેખાવડું નથી, પણ સારું મીઠું ખોલે છે. રંગે લીલાશપર ભૂરું, પેટાળ ઘોળું, માથે કલગી નથી, પણ આંખ પરની સફેદ રેખા નજરે તરી આવે છે.

સિંપાહી બુલબુલ અથવા લાલ થાભિયાંવાળું બુલબુલ (The Red Whiskered Bulbul)

એક વધુ બુલબુલની ઓળખાણ કરાવું. એની વસ્તી કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં તો નથી, પણ આબુ. તાપીની દક્ષિણે. દક્ષિણ ગુજરાત અને સુબર્ષમાં તો તે બહુ જાણીતું પંખી છે અને આપણાં બુલબુલોમાં એ સૌથી રૂપાળું અને પાળવા લાયક છે. એટલે એવા આકર્ષક પંખીનો પરિચય ન કરાવું તો તમે કદાચ નારાજ થઈ જાવ.

આ બુલબુલ છેલ્લટાકે છે. વાંકી ટોપી પહેરી હોય તેમ તેની કાળી કલગી કપાળ ઉપર કમાન વાળે છે. ઘોળા પેટાળ

લાલ થોભિયાંવાળું બુલબુલ વધી જાય. એને જો પાલ્યું હોય તો તે તમારું લાડકું થઈ પડે.

પ્રજનન : ખીજાં બુલબુલો પ્રમાણે.

લેલાં (Babblers)

આ કોલાહલ શેનો મર્યો છે? સવારના પહોરમાં આ ઉશ્કેરાટ કેમ વ્યાપ્યો છે? કોઈ મહા અનર્થ થઈ ગયો? પક્ષીની દુનિયામાં શું બિચલપાયલ થઈ ગઈ? આપણા કળિયાના ખૂણે પેલાં લેલાં અથવા ખડખડિયાં જે ઉશ્કેરાટથી શોરખકોર મચાવી રહ્યાં છે તે જોતાં તો એમ લાગે છે કે કોઈ મહાગંભીર બનાવ બની ગયો છે. શું બન્યું છે? આવો, આપણે તપાસ કરીએ. ઓહો, આપણે તો ડુંગર ખોદીને

વચ્ચે છાતી પર વચ્ચેથી ભાંગેલો આડો ઝાંખો કાળો પટો અને કાળા માથામાં ગાલ પર સફેદ ચગદાં અને આંખ નીચે નાનાં લાલ થોભિયાં શોભે છે. બાકીનું શરીર ભૂરું છે. પણ પૂંછડીના મૂળમાં પેલું રૂપાળું લાલ ચગદું તો ખરું અને પૂંછડીનો છેડો ઘોળો. તે પોશાકનો આવો ઠરસો કરી સુઆમથી ટટાર બેસે છે.

બધાં બુલબુલો આનંદી અને ચપલ પંખી છે. તેઓ એક ઠેકાણે બેસી રહેતાં નથી. એમની દરેક હિલચાલમાં સ્ફૂર્તિ અને ઉલાસ ઉછાળા મારે છે. પણ આપણાં બધાં બુલબુલોમાં લાલ થોભિયાંવાળું બુલબુલ સૌથી

ઉંદર કાઢ્યો ! વાત એમ બની કે એક બિલાડી અહીંથી પસાર થઈ અને આ લલેડાંઓએ તેને જોઈ અને તેની ઉપર ગાળોનો, અભિશાપનો વરસાદ વરસાવ્યો. કેટલાંક માણસો સમતોલપણું અને સપ્રમાણતા કદી જાળવતાં જ નથી. આ પક્ષીઓ પણ તેવાં છે.

લેલાં સમૂહચારી છે, એટલે કે પાંચ-સાતના ટોળામાં જ રહે છે. એટલે જ હિંદીમાં તેમને સાત ભાઈ કહે છે. કોઈવાર તેઓ અંદર-અંદર લડી પડશે, કદાચ એ કુટુંબના શિસ્તભંગની શિક્ષા હશે; પણ બહાર તો તેઓ સંગઠિત બનીને સંયુક્ત મોરચો આપશે. તેઓ ઉશ્કેરાટમાં આવીને કાગારોળ કરી મૂકે ત્યારે જાણુવું કે બિલાડી, નોળિયો, સાપ કે એવું કોઈ પ્રાણી તેઓએ જોયું છે. જો શકરો કે બાજ કદી બડબડિયાં પર આક્રમણ કરે તો બધાં બડબડિયાં તેની ઉપર તૂટી પડે. પેલા આપડાને કોઈ વાર ભારે પડી જાય. તેણે હજી કંઈ ન કયું હોય તોપણ લલેડાં એવો શોરબકાર મચાવે કે શિકારી શરમિંદો બની જાય. લેલાં ભેગાં ચરતાં હોય, જરાય છૂટાં ન પડે, એ પગે ફૂદતાં જાય, હળવે હળવે કંઈ ગોષ્ઠિ કરતાં જાય, પાંદડાં ઉથલાવીને જમીન પરથી જીવડાં વીણતાં જાય; હાસ્યજનક ગંભીરતાથી એ કર્તવ્ય કરતાં જાય. એક ઊંડે એટલે એક પક્ષી એક થઈને બધાં ઊંડે. એક જાય ત્યાં બધાં જાય. જરા ખલેલ પહોંચે તો ઊડીને ઝાડ કે વાડમાં ભરાઈ જાય. બધાં લલેડાં ખાતાં હોય ત્યારે એક એ લલેડાં જરૂર પડે તો ભયની ચેતવણી આપવા ચોક્કી પણ કરે છે.

આવાં સંપીલાં પંખીમાં પણ કુટુંબકલેશ થાય છે એ આપણા માટે દિલાસો છે. મનુષ્ય જેવાં ક્ષુદ્ર પ્રાણી સમજી ન શકે એવા કોઈ મહત્ત્વના કારણે લેલાં અંદરઅંદર લડી પડે છે. ગરમાગરમ ખેલ-ચાલ ઉપરથી ગાળાગાળી પર અને ગાળાગાળી પરથી મારામારી પર આવી જાય છે. પગના નહોર અને ચાંચના પ્રહારથી પ્રતિસ્પર્ધી લડતા હોય ત્યારે તમે જુઓ તો તમારું મૃદુ હૃદય એ ‘ભીષણ’ સંગ્રામ જોઈને કંપી ઊઠે ! પણ આપણા અને એમના સહભાગ્યે એ સંગ્રામ

તરત શમી જાય છે અને કલહ પર અંધુભાવના વિજય મેળવે છે. આવાં આ પ્રભાવશાળી પંખી કદમાં કાખર જેવડાં છે અને રંગે ભૂરાં છે. એમનાં પીછાં ઢીલાં હોય છે. આપણને એમ જ લાગે કે જાણે હમણાં ખરી પડશે. ચાંચ, પગ અને આંખ પર પીળો રંગ છે.

જંગલનું લેલું

સીમ, શેઠા, ખેતર, પાદર, ગામ, શહેર અને ઘરઆંગણે પણ વસનારાં લેલાં આખા હિંદમાં વસે છે; એટલે કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને મુંબઈમાં તો હોય જ ને? તેમની પાંખો નાની અને નબળી છે એટલે તેઓ લાંબું નથી ઊડતાં અને જીંચે પણ નથી ઊડતાં. ઊડીને છેટે જવું હોય તો એક એકથી બીજી એક એમ કટકે કટકે ઊડીને જાય. એમનો ખોરાક મુખ્યત્વે જીવડાં છે.

મોટા ભાગે કાગણીથી શ્રાવણ સુધી લેલાં આડમાં કે આડીમાં આછો માળો બાંધીને સુંદર ઘેરા આસમાની લીલા રંગનાં ૩ થી ૪ ઈંડાં મૂકે છે. અહીં પણ તેઓની સમૂહભાવના તરી આવે છે. આખું ટોળું એક જ આડમાં માળા બાંધે છે.

આવાં તિબ્બાપ અને બોળિયાં પંખીને છેતરનારાં પણ પજા છે. ચાતક અને અપૈયા તેના માળામાં ઈડાં મૂકી ન્વય અને લેલાંનાં ઈડાં ફેંકી દે. લેલાં, ચાતક અને અપૈયાનાં ઈડાં દેખાવમાં સરખાં જ લાગે. લેલાં છેતરાઈને પારકાં ઈડાં સેવે અને એમનાં બચ્ચાંને પણ પાળીપોષીને મોટાં કરે; પરંતુ નગુણાં બચ્ચાં લેલાં બનવાને બદલે ચાતક કે અપૈયા જ અને છે. એમની કૃતધનતા તો બુઝો! માળામાં લેલાંનાં બચ્ચાં રહી ગયાં હોય તો તેમને આ બચ્ચાં માળાની બહાર ફેંકી દે છે!

આવી છે પંખીઓની દુનિયા.

આ લેલાંતું નામ અંત્રેજેએ જંગલ બેબલર પાડ્યું છે. અંત્રેજેને નામ બગાડતાં આવડે છે, પણ પાડતાં નથી આવડતું. જે આપણા ઘરઆંગણામાં વસે છે અને મારા ઘરની ચાલીમાં પણ આવે છે તેને જંગલ બેબલર શા માટે કહેવું? તેઓ વનવગડામાં પણ વસે છે ખરાં.

લેલાંની એક ખીછા જાત છે, તેને અંત્રેજે કોમન બેબલર એટલે સામાન્ય લેલાં કહે છે, પણ તેઓ તો સીમ-શેઠે વસે છે. તમે ગામ છોડીને પાદરમાં આવશો એટલે ઝાડ કે વાડમાંથી અવાજ આવતો હશે :

‘તેં-તેં-તેં-તેં-તેં.’

અને જ્યારે તેઓ તેં-તેં નહિ કરતાં હોય, ત્યારે સડક ઉપર કે સડકની કોરે, વાડના થડમાં, ઝાડ કે ઝાડી પાસે ઠેકડા મારતાં હશે અને પાંદડાં ખેસવીને નીચેથી છવડાં પકડતાં હશે. તેમનો રંગ ભૂખરો છે, પણ દરેક પીછા પર ઘેરી-ભૂરી રેખાઓ હોવાથી તેમનો રંગ વધારે ઘેરો-ભૂરો લાગે છે. ગળું ઝાંખું સફેદ અને પેટાળ મેલું સફેદ છે. કદમાં તેઓ તેમના શહેરી ભાઈથી એક ઇંચ નાનાં છે અને પૂંછડી લાંબી તથા ખીડેલા પંખાની જેમ ચડકિતર પીછાંની

બનેલી છે.

આ લેલાં પણ મુખ્યત્વે જમીન પરથી ખોરાક મેળવે છે. ખસેલ પર્કોએ તો ઝાડ કે વાડમાં ભરાઈ જાય. ત્યાં તેઓ ઠેકઠેક કરતાં હોય ત્યારે લાંબી પૂંછડી અને સૂરા રંગથી ઉંદર જેવાં લાગે. વસ્તી, પ્રજનન અને ખીછ બધી ખાસિયતમાં અંતે જાતનાં લેલાં સરખાં છે. ઝાડીમાં માળા બાંધે છે. ચાતક તેના માળામાં ઈંડાં મૂકી આવે છે.

ખીજાં લલેડાં

આપણે ત્યાં થતાં લલેડાંની ખીછ જાતો પણ બેઝ લઈએ. ભૂરાં લેલાં (ત્રે બેબ્લર) જંગલ બેબ્લરને મળતું પંખી છે. તે લે-લે-લે એવો અવાજ કર્યો કરે છે. પીળા આંખવાળાં લલેડાં (Yellow-eyed Babbler) રતાશ પર સૂરા રંગ, મલાઈ જેવા સફેદ પેટાળ અને પીળા આંખથી ઓળખાઈ આવશે. તે ટેકરીઓવાળા પ્રદેશનું પંખી છે. કરમદી લલેડાં અથવા શ્વેતકંઠ લલેડાં (White throated Babbler) ઝાડીઝાંખરાંવાળા પ્રદેશમાં વસે છે. વાપી લલેડાં (Scimitar Babbler) બધાં લલેડાંથી જુદાં પડી આવે છે અને ડુંગર તથા જંગલમાં વસે છે. કચ્છમાં કોમન બેબ્લર, જંગલ બેબ્લર, ત્રે બેબ્લર અને યલ્લોઆઈડ બેબ્લર એ ચાર જ લલેડાં છે. મુંબઈમાં લલેડાંની સાત જાતો છે.

શાખીગી (The Common Iora)

મારે આંગણું બગીચો છે. બગીચામાં ઘટાદાર ઝાડવાં છે. સવારે બીડીને દાતણ કરું છું ત્યારે મારી આંખો એ ઝુંડમાં આવનાર પંખીઓને ટૂંકે છે. એક દિવસ મેં એ ઘટામાંથી કોમળ અને મીઠી સિસોટી સાંભળી અને તેની પાછળ મદમર્યો ટહુકો આવ્યો : 'શા-ખી-ગી.'

વાહ રે કુદરત! જે પંખીને હું શોધું છું તેણે સિસોટી મારીને મારું ધ્યાન ખેંચ્યું કે હું આવ્યો છું, અને પોતાનું નામ પણ લીધું. કહો જોઈ એ, એવું ખીચું કેઈ પંખી છે કે જે પોતાના નામની જાહેરાત કરે? શિયાળો ઝીતરવા આવે છે તે શોખીગીને આનંદનો ઉન્માદ ચડે છે. પ્રણયસુખનાં સ્વપ્ન જોનારને એવો ઉન્માદ હોય તો તે ક્ષમ્ય છે. શોખીગીની સંવનનઋતુ ચૈત્રથી શરૂ થાય છે અને આષાઢ સુધી ચાલે છે. ખીજ ઋતુમાં તો એ લગભગ મૂંગું બની રહે છે. આંગણે આવ્યું હોય તો પણ ખખર ન પડે; પરંતુ સંવનનઋતુ પાસે આવતાં જ તેનો તરવરાટ છૂપો નથી રહેતો. એનો આનંદ કંઠમાંથી ઊભરાઈ જાય છે.

શોખીગી

તમને એક અગ્નવખીની વાત કહું. પંખીની આખી સૃષ્ટિ કંઈ ભલીભોળી નથી, અને કુદરતે વળી કેઈને પક્ષપાત કરીને બહેકાવી પણ દીધાં છે. આવાં કેટલાંક પંખી પ્રેમ કરવાની ઋતુ આવે છે ત્યારે છેલખટાઉ બની જાય છે. લગ્નોત્સવની અધીરાઈથી ઉત્તેજિત થઈને અગાઉથી જ નવાં વસ્ત્રો સજે છે. તમને નવાઈ લાગશે કે પંખીઓ વળી નવાં વસ્ત્રો કેમ સજે! પણ વાત સાચ સાચી છે. કેટલાંક પક્ષીઓ સંવનનઋતુ પાસે આવે ત્યારે શોભીતાં, નવા રંગનાં ખીલાં ધારણ કરે છે અને તે વખતે તમે તેમને જુઓ તો એમ જ માની લો કે આ પક્ષી તો જુદું જ છે; જ્યારે ઋતુકાળ પૂરો થાય છે, ત્યારે

ફરીથી સાદાં વસ્ત્રો પહેરી લે છે! યાદ રાખજો કે આવું છેલ-
ખટાઉપણું નર કરે છે, માદા નહિ. માદા હંમેશાં સાદાર્ઠ, નમ્રતા
અને મર્યાદામાં રહે છે. પણ તેમાં ગણ્યાગાંઠ્યા અપવાદ છે.

આવો, હવે આટલી પ્રસ્તાવના પછી આપણે શોખીગીની ઓળ-
ખાણુ ફરીએ. કદમાં તે ચકલી જેવડું છે. શિયાળો ઊતરવા આવે
એટલે નર અળકતા, કાળા અને પીળા વાદા સજે છે. ઠીંઠાં પરની
લીલાશ પર પીળાં પીઝાં આવે છે, કાળી પાંખમાં સફેદ લાંબા પટા
શોભે છે અને પાંખની કિનારી પીળી અને છે. પેટાળમાં બન્ના ભાગ
સુંદર, પીળા અને લીલાશ પર પીળા રંગો શોભે છે. કાળા, પીળા
અને સફેદ રંગની આ મિલાવટથી નરની શોભા મનોહર લાગે છે.
ચોમાસું ઊતરતાં કાળો રંગ લગભગ અદૃશ્ય થઈ જાય છે અને પીળો
રંગ ઝાંખો પડી જાય છે. માદા અરે માસ લીલાશ પર પીળા રંગની
હોય છે, ખમા પર સફેદ પટો હોય છે અને પાંખો ઘેરી લીલી-મૂરી હોય છે.

શોખીગી હિંદી નામ છે અને તે તેના અવાજ પરથી પડ્યું છે.
વાતાવરણને મીઠાશ, મરતી અને આનંદથી તરખોળા ધરનાર શોખીગી
હંમેશાં જોડકું બંધાઈને રહે છે અને વૃક્ષોનાં ઝુંડમાં ડાળીએ ડાળી
ફરતાં તેઓ એકબીજાને ઘોઝાવીને સંપર્કમાં રહે છે. વૃક્ષોનાં પાનમાં
ભરાયેલાં જીવડાં અને ફોટકો વીણીને ખાતાં જાય, ગાતાં જાય અને આનંદ
કરતાં જાય. ત્યારે સંવનનનો સમય પાસે આવે, ત્યારે તે એમનો હર્ષો-
ન્માદ માઝા મૂકે છે. ભમકાદાર પોશાકમાં સજ્જ થયેલો નર માદાને
રીઝવવા અનેક નખરાં કરે છે. તે ઊંચે ચડે છે અને પછી શરીરનાં
બધાં પીછાં ઊંચાં કરી, ગોળ દડા જેવો બનીને ગોળ ફરતો ફરતો
અને વિચિત્ર અવાજ કાઢતો નીચે ઊતરે છે અને ડાળ પર ખેસી,
મોરની જેમ પૂંછડી ઊંચી કરી, પાંખો ઢાળી નાખીને નૃત્ય કરે છે
અને ગાય છે. એ મનોહર દૃશ્યનો હું ગમે તેટલો ચિતાર આપું,
પણુ તમે તે નજરે જોશો ત્યારે જ તમને તેનો ખરો ખ્યાલ આવશે.
તેનો ખીજો લહેકો છે 'વિ-ઈ-ઈ-ઈ-ટુ.' અને શો-મી-ગી જેવો

ટી-ટયુ-ટી. એની હલક પણ હૃદયંગમ છે.

શોખીગી વૃક્ષચારી પક્ષી છે એટલે તે ધરતી પર નથી ઊતરતું. જ્યાં આડનાં ઝુંડ નથી ત્યાં શોખીગી નથી. તેમ છતાં કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં જ્યાં હરિયાળાં વૃક્ષોથી વનશ્રી શોભે છે, ત્યાં શોખીગી વસે છે. ગુજરાત અને મુંબઈમાં તે એ જાણીતું પક્ષી છે.

પશ્ચિમ ભારતમાં શોખીગીની ત્રણ જાત વસે છે. કચ્છમાં માત્ર Marshall's Iora છે. આ પીળા પંખીને માત્ર પાંખ અને પૂંજડીમાં કાળો અને સફેદ રંગ છે. મુંબઈમાં માત્ર મધ્ય ભારતીય શોખીગી (Central Indian Iora) છે. તેમાં નરની આખી પૂંજડી કાળી છે અને ઉપર પણ કાળો રંગ વધારે છે. યાકી સામાન્ય શોખીગીને મળતું જ આ પંખી છે. ત્યારે સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં આ ત્રણે જાતો વસે છે. માદા લીલાશપર પીળા અને ભૂરા રંગની હોય છે. શિયાળામાં યધા નર માદા જેવા લાગે. તેઓ યધા આપણા સ્થાયી અધિવાસી છે.

ચૈત્રથી આપાદ સુધીમાં શોખીગી આડમાં સ્વચ્છ અને સુઘડ માળો બાંધે છે અને માદા આંખા ગુલાબી સફેદ રંગનાં અને જાંબુડી છાંટણીવાળાં બેથી ચાર ઈંડાં મૂકે છે. નર-માદા બન્ને માળો બાંધવામાં, ઈંડાં. સેવવામાં અને બચ્ચાં ઉછેરવામાં સરખો શ્રમ લે છે.

હરેવા (Chloropsis)

૩૫ અને કંઈ માટે પંકાચેલાં આ મનોહર પક્ષી કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર જેવા સૂકા પ્રદેશમાં તે ક્યાંથી હોય? પણ ગુજરાત અને મુંબઈમાં છે. સોનેરી માથાવાળા હરેવા (The Gold-fronted Chloropsis)ને નામ પ્રમાણે માથા ઉપર સોનેરી રાતો રંગ, શરીર પર હરિયાળો લીલો રંગ અને સુખ અને ગળું જાંબુડા કાળા રંગનાં છે. માદા આંખી છે. સામાન્ય હરેવા (Gerdon's Chloropsis)ને માથા ઉપર સોનેરી રાતો રંગ નથી. બન્નેની માદા

આંખી છે. તેઓ સ્થાયી અધિવાસી છે.

કોઈ શોખીનને ત્યાં કપડા વડે ઢાંકેલા પાંજરામાં તમે હરેવાનો દર્દભર્યો મીઠો કંઠ સાંભળશો. સુક્ત અવસ્થામાં તે જ્વલજ્વલતાનાં પક્ષીઓનાં સૂરનું અનુકરણ કરે છે અને ખીજને છેતરીને કદાચ આનંદ માનતો હશે ! એક જ વૃક્ષમાંથી અનેક જ્વલજ્વલતાનાં પક્ષીઓના સૂર સાંભળીને તમને એમ લાગે કે એ બધાં પક્ષીઓ એક ઝાડમાં એકઠાં થયાં છે.

હરેવા

હરેવા ઝાડમાં ઊડીને, લટકીને, અજૂરીને, ઊંચા-નીચા

થઈને જીવડાં વીણી ખાય છે. ગ્રીષ્મ અને વર્ષામાં ખાલા જેવો માળો ઝાડમાં ઊંચે ખાંચે છે.

હરેવાને હરેવા ખુલખુલ પણ કહે છે, પણ તે ખરેખર ખુલખુલ નથી. સગપણમાં હરેવા અને શોખીગી એક કુળનાં છે. ખુલખુલને પોતાનું કુળ છે.

રાજલાલ (Minivets)

કુદરત પણ કેવી ધૂની અને ફાંટાખાજ છે ! તેણે ચંડૂલ જેવાં ગાનારાં પંખીને કોઈ રૂપાળો રંગ ન આપ્યો અને આંખને આંજનાખે એવા રંગ ધરાવનાર છેલછમીલા રાજલાલને ગળું ન આપ્યું ! પણ રાજલાલને તેનો અસંતોષ નથી. જેવું એનું નામ છે એવો એનો પોશાક છે અને એવો એ લહેરી છે. તમે એકવાર તેના રંગની

ભમક જુઓ તો અંગ્ઠ જય.

રાગ્નલાલને લેલાં સાથે સરખાવી શકાય, પણ જે તમે રાગ્નલાલને અને લેલાંને બંનેને જુઓ તો ખોલી ઊઠો કે ક્યાં રાગ્ન ભોજ અને ક્યાં ગાંગો તેલી ! રૂપ અને ચપળતાની વાતો કરો તો સરખામણી એવી જ લાગે. પણ ઢાલને ખીજ યાજુ પણ છે. રાગ્નલાલ લેલાંની જેમ પાંચ-સાત-દસ કે વધુ સંખ્યાની ટોળામાં રહે છે. લેલાં જેમ ધરતી પર ફૂદાફૂદ કરીને સૂકાં પાંદડાં ઉથલાવી નીચેથી જીવડાં વીણી ખાય છે તેમ રાગ્નલાલ ઝાડના ઝુંડમાં પાંદડાં-માંથી જીવડાં વીણી ખાય છે. લેલાં જેમ ખાતાં જય, ફૂદતાં જય અને હળવે સાદે ગોષ્ઠિ કરતાં જય, તેમ રાગ્નલાલ પણ પાંદડાંના ઝુંડમાં ઊડાઊડ કરતાં જય, ખાતાં જય અને મૃદુ અવાજે નાનીશી

દૂંકી ચાંચવાળો રાગ્નલાલ

સિસોટી વગાડતાં જય. લેલાંની જેમ તેઓ પણ કોઈથી જુદાં ન પડે. એક રાગ્નલાલ ખીજ ઝાડમાં ઊડી જય એટલે એક એક કરીને અધાં તેની પાછળ જય. તેઓ લડતાં નથી, ઘોંઘાટ કરતાં નથી, ઠરીને ક્યાંય બેસતાં નથી. આખો દિવસ ઊડાઊડ કરે. થાક કે આળસનું તો નામ નહિ, આરામનું કામ નહિ.

રાગ્નલાલના રાતા રંગની જે ઝલક છે તેનો નજરે જોયા વિના ખ્યાલ નહિ આવે. લીલાંછમ ઝાડમાં તગતગતા લાલ અને કાળા રંગનાં પક્ષીઓનું ટોળું આવે અને તેમાં ઊડાઊડ ને ફૂદાફૂદ કરી મૂકે, ત્યારે જેનાર એ દૃશ્ય

જોઈને મંત્રમુગ્ધ બની જાય. એની ચપળતા, સ્ફૂર્તિ અને પ્રકુલતા જુઓ. 'સ્વીટ-સ્વીટ-સ્વીટ' 'વી-ટૂવીટ,' અથવા 'બ્લી-ટી-ટી' એવો હળવો, મૃદુ અને મીઠો અવાજ સાંભળો અને રાજલાલ તમારું મન હરી લેશે.

અધી જાતના રાજલાલનાં લક્ષણ સરખાં જ છે. માત્ર સંવનન ઋતુમાં જ તેમનાં ટોળાં નરમાદાનાં જોડલાંમાં વહેંચાઈ જાય છે. જે પક્ષીઓ વૃક્ષોમાંથી જીવડાં ખાઈ જઈને વૃક્ષોનું રક્ષણ કરે છે તેઓમાં રાજલાલનું પણ સ્થાન છે. રાજલાલ છે તે જંગલનું પક્ષી, પણ કોઈ વાર તે અગીચામાં આવે છે ત્યારે પ્રકૃતિના સૌંદર્યમાં તે નવો રંગ લાવે છે. જોનો સ્વભાવ રંગીલો છે અને રંગે પણ જે રંગીલો છે, એનું વ્યક્તિત્વ કંઈ છૂપું રહે ખરું? હવે આપણે અધા રાજલાલને ઓળખી લઈએ. એમનું હિંદી નામ જુલાલચશ્મ અથવા સાડેલી.

નાનો રાજલાલ (The Little Minivet) - ૨ ઉપર રાખોડી, હીંદું તથા છાતી ચળકતા ઘેરા લાલ રંગનાં, પૂંછડી કાળા અને ચળકતા ઘેરા લાલ રંગની, પાંખોમાં પણ તેવો લાલ તથા ઝાંખો કાળો રંગ, પેટ ઘોળું, માદાને હીંદાં સિવાય લાલને ઠેકાણે પીળો અને કાળાને ઠેકાણે મેલો રંગ. કાખરો રાજલાલ (The White-bellied Minivet) ઉપરથી કાળો, નીચેથી ઘોળો, પાંખો કાખરી અને છાતી તથા હીંદાં પર રાતો રંગ ધરાવે છે. તેઓ અને મહાયુજરાતના સ્થાયી વતની છે. નાનો રાજલાલ મુંબઈમાં પણ છે.

ગુજરાતમાં ખીજ એ રાજલાલ છે. **કેસરિયો રાજલાલ (The Orange Minivet)**. ડોકું અને ઉપરના ભાગ કાળા અને નીચેના ચળકતા કેસરી રંગ. પાંખોમાં પણ કેસરી રંગ છે. માદાને કેસરીને ઠેકાણે પીળો રંગ. કદમાં ખીજ રાજલાલથી મોટો, જુલજુલ જેવડો. **ટૂંકી ચાંચવાળા રાજલાલ (The Short-billed Minivet)** તેનાથી જરા નાનો અને કાળા તથા રાતો રંગનો છે. તે હિમાલયથી શિયાળો ગાળવા આવે છે.

બબુના અથવા શ્વેતનયના (The White-eye)

શેખીગી અને રાજલાલની જેમ ઝાડના ઝુંડમાં વસનારું આ લીલાશ પર પીળું પંખી તેની ઘોળા આંખ ઉપરથી ઝોળખાઈ આવશે. કદમાં તે ચકલીથી જરા નાનું છે, પડખાં અને પેટાળ ઘોળાં છે. રૂપેરી ઘંટડી જેવો તેમનો અવાજ લાલ મુનિયાની યાદ આપે છે. લીલા ઝાડમાં તમને તે ન દેખાય તોપણ અવાજ ઝોળખાવી આવશે. રાજલાલની જેમ તેઓ પણ ક્યાંય ફરીઠામ ખેસતાં નથી. નર-માદા બેકું બંધાઈને રહે છે. વસ્તી સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, મુંબઈ. પ્રજનન વર્ષાઋતુમાં.

કાળિયોકોશી The Black Drongo અથવા The King crow

શૌચનો, રોમાંચનો અને શરણાગતનું રક્ષણ કરવાનો યુગ ભલે આથમી ગયો હોય, પણ પક્ષીજગતમાં તે યુગ હજી ચાલે છે અને ચાલશે. હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી એ સહગુણોને મૂર્તિમંત બનાવતો કાળિયોકોશી આપણા બાગબગીચામાં, ખેતર અને પાદરમાં, વન-વગડામાં અને જો તમે ક્યાંય તેને ન જોયો હોય તો રેલવે પાસે તારનાં દોરડાં પર જરૂર દેખાશે. અંગ્રેજો એને 'કિંગ ક્રો'ના નામે ઝોળખે છે. અને 'ઈલા'એ તો તેને 'હિઝ રોયલ હાઈનેસ'નો ઇલકાબ પણ આપી દીધો છે. પરંતુ કિંગ એટલે રાજ હોવાનો એ વિનમ્ર પંખીનો દાવો નથી અને કો એટલે કાગડો કહેવો એ તેનું અપમાન કરવા બરાબર છે. કાગડાના રાજ થવાની તેની ઇચ્છા નથી. નામ

કાળિયોકોશી

પાડતાં અંગ્રેજોને કદી આવડ્યું જ નથી.

કાળિયોકોશીને ઓળખાવવાની જરૂર છે? તેર ઈંચ લાંબા તેના પાતળા કાળા દેહમાં ફાંટાવાળી પૂંછડી લાંબી છે, એટલે કાળિયોકોશી તેર ઈંચ લાંબો છે એવો ખ્યાલ જ નહિ આવે; કારણ કે તેમાં છ ઈંચ લાંબી તો પૂંછડી છે. તેના કાળા રંગમાં ભાત પાડનાર હોય તો તે તેની લાલ આંખ. શરવીરને તો લાલ આંખ હોય જ ને? એ લડાયક છે પણ કબ્જિયાખોર નથી. સમડી, કાગડા, શકરા, ખેરખટ્ટા વગેરે ચોર અને લૂંટારાને કાળિયોકોશી સળ કર્યાં વિના નથી છોડતો. એની હદમાં દાખલ થનાર એ શકમંદ વ્યક્તિઓનો પીછો પકડીને તેને સળ કરીને હદપાર કરી તગડી મૂકશે અને પછી વિજયી કાળિયોકોશી ગૌરવભરી દબે ધીમે ધીમે હવામાં તરતો તરતો પાછો ફરશે. એના જેવું નાનકડું અને નાજુક પંખી સમડી જેવા કદાવર અને શકરા જેવા ભયંકર પંખીને મારીને તગડી મૂકે એ નવાઈની વાત છે ને? જો તેમના સપાટામાં કાળિયોકોશી આવી જાય તો તેઓ તેને મારીને ખાઈ જાય. કાળિયોકોશી બળવાન નથી. ઊડવામાં તેની જે ચપળતા અને છાતીએ હિંમત છે તે તેના દુશ્મનોમાં નથી એટલે જ તે જીતે છે. નેપોલિયનની જેમ તે માને છે કે આક્રમણ કરનાર હમેશાં વિજય મેળવે છે. છેલ્લામાં છેલ્લી દબનાં લડાયક વિમાન પણ કાળિયોકોશી જેટલી ચપળતા અને ઝડપથી દાવપેચ ન ખેલી શકે. સમડી પર કાળિયોકોશી જે હુમલો કરે છે તેને ઓમ્પર વિમાન પર લડાયક વિમાને હુમલો કર્યો હોય તેની સાથે સાલીમઅલી સરખાવે છે! તેનું હિંદી નામ કોટવાલ યોગ્ય છે.

કાળિયોકોશી એકલો, જોડીમાં કે નાની મંડળીમાં તાર પર, ઝાડની આગળપડતી ડાળ પર, દીવાલ કે છાપરા પર બેસે છે અને ધરતી પર કોઈ જીવડું જોયું કે તરત જ હવામાં ત્રાંસિયો મારી તેને પકડી લે છે. પાણીમાં ઝંપલાવીને તેમાંથી પણ જીવડાં પકડી લાવે છે. જમીન ઉપર તે ચાલતો નથી એટલે પાછો પોતાના મૂળ સ્થાને

કે ખીન્ને જઈને એસે છે.

શરવીરને સવારીનો તો શોખ હોય જ ને? કાળિયોકોશી ઢોર ચરતાં હોય તેમની પર સવારી કરે છે; કારણ કે ઢોર ચરતાં ચરતાં જેમ હરેહરે તેમ ઘાસમાંથી જીવડાં, તીડ વગેરે ભેડે છે, એટલે કાળિયોકોશી તેમને પકડી લે છે. ખેતીને નુકસાનકર્તા જીવડાંનો નાશ કરનાર પંખી તરીકે કાળિયોકોશી ઉપકારક પંખી છે.

કાળિયોકોશી કંઈ સર્વજીવસંપન્ન નથી. એ પોતાના શૈયનો ગેરઉપયોગ પણ કરે છે. મેં તેને કાખર પાસેથી શિકાર જૂંટવી લેતાં જોયેલ છે. હુડહુડ જેવા રાંક પંખીને લૂંચ્યાનો કેસ પણ તેની સામે નોંધાયેલ છે.

કાળિયાકોશીનો અવાજ કકંશ છે, પણ થોડા મીઠા ટહુકા પણ કરે છે. તેનો અવાજ શકરાના અવાજને મળતો આવે છે. તેનું પંખી નામ કાલચીત તેના અવાજ ઉપરથી પડ્યું છે. ‘ઢે...ચું, ઢે...ચું’ એવો તેનો અવાજ મીઠો અને જાણીતો છે. પ્રજનનક્રમમાં એ વધુ ઘોલકણો બની જાય છે.

ફાગળથી અષાઢ સુધીમાં કાળિયોકોશી ઝાડમાં ઉઘાડો અને આછો-પાતળો માળો બાંધે છે. માળો સંતાડવાની તેને દરકાર નથી; કારણ કે તેને કોઈનો ભય નથી. બલકે પીળક, લેલાં, વગેરે રાંક પક્ષીઓ તેના રક્ષણ નીચે માળો બાંધે છે! કાળિયાકોશીની માદા ૩ થી ૫ ઘોળાં ઈંડાં મૂકે છે, જેમની પર જાંબુડા ભૂરા રંગનાં જાંટણાં હોય છે. કોઈવાર ઈંડાંનો રંગ ફિક્કો નારંગી-ગુલાબી પણ હોય છે. મહાગુજરાતમાં કાળિયોકોશી વ્યાપક અને જાણીતું પંખી છે. તેને ઉઘાડા વગડા અને ખેતરાઉ જમીન ગમે છે, પણ ગાદું જંગલ નહિ.

સફેદપેટા કોશી (White-bellied Drongo)

તમને એક ખીજ જાતનો કાળિયોકોશી ઝોળખાવું. એનું પેટ સફેદ છે, બાકી તો છે તેના ભાઈ જેવો જ. એને કચ્છ

જેવો વેરાન દેશ નથી ગમ્યો. કાઠિયાવાડમાં જેમ શિયાળામાં ગવર્નરો અને વાઈસરોયો મુલાકાતે આવતા, તેમ સફેદપેટો કાળિયોકાશી હજી દર શિયાળે સૌરાષ્ટ્રની મુલાકાત લે છે. ગુજરાતમાં હરિયાળા પ્રદેશ તેને ગમ્યા છે; મુંબઈમાં ઉત્તર સાલ્સેટમાં અલ્પ સંખ્યામાં વાસ કરે છે. એનો અવાજ વધારે મીઠો છે.

સૌરાષ્ટ્રના અને ગુજરાતના ડુંગરાળ પ્રદેશમાં રાખોડી કાળા રંગનો કાશી (The Indian Dark Ashy Drongo) શિયાળો ગાળવા આવે છે. તે બીજાં પક્ષીઓનું અનુકરણ કરીને સારું ગાઈ શકે છે.

ભૂંગરાજ અથવા લીમરાજ (The Racket-tailed Drongo)

કાળિયાકાશીઓમાં જેને રાજ કહી શકાય એવો ભૂંગરાજ પ્રભાવશાળી પક્ષી છે. માથે કલગી છે. પૂંછડીની બંને બાજુથી અકેક પોછું તેર ઇંચ લાંબું થઈને મોરપીંછની 'આંખ'ની જેમ ફેલાઈ જાય છે. ભૂંગરાજ પોતે ૧૪ ઇંચ લાંબો અને ૧૩ ઇંચ પીંછાં એટલે ૨૭ ઇંચ થયા! પણ ભૂંગરાજને જેઈને તમને એટલી લંબાઈ નહિ લાગે; કારણ કે જે બે પીંછાં લાંબાં થઈને મોરપીંછ જેવો આકાર લે છે, તેમાં છેડે અર્ધ ગોળ ચગદા સિવાય બાકીનો ભાગ સળી જેવો જ છે. એટલે ભૂંગરાજ ઊડતો હોય ત્યારે પાછળ તેની પૂંછડીમાં કોઈ બીજા પંખીનાં બે પીંછાં ભરાઈ રહ્યાં હોય એવું લાગે. રંગે તો ભૂંગરાજ પણ ચળકતા કાળા રંગનું પંખી છે. તેનો અવાજ મીઠો છે. 'સે-રંગ, સે-રંગ, વોટ-વોટ-વોટ' એમ અનેક જાતના મધુર સૂર કાઢે છે. તે જંગલનું અધિવાસી છે અને ત્યાં ભૂંગરાજને ઊડતાં જેવો અને બોલતાં સાંભળવો એ એક લહાવો છે. એ મીઠાશ અને એ સૌંદર્યની મધુર રમૂતિ રહી જશે. તે બીજાં પક્ષીઓના અવાજનું પણ અનુકરણ કરે છે. તેની વસ્તી મુંબઈમાં ઉત્તર સાલ્સેટ

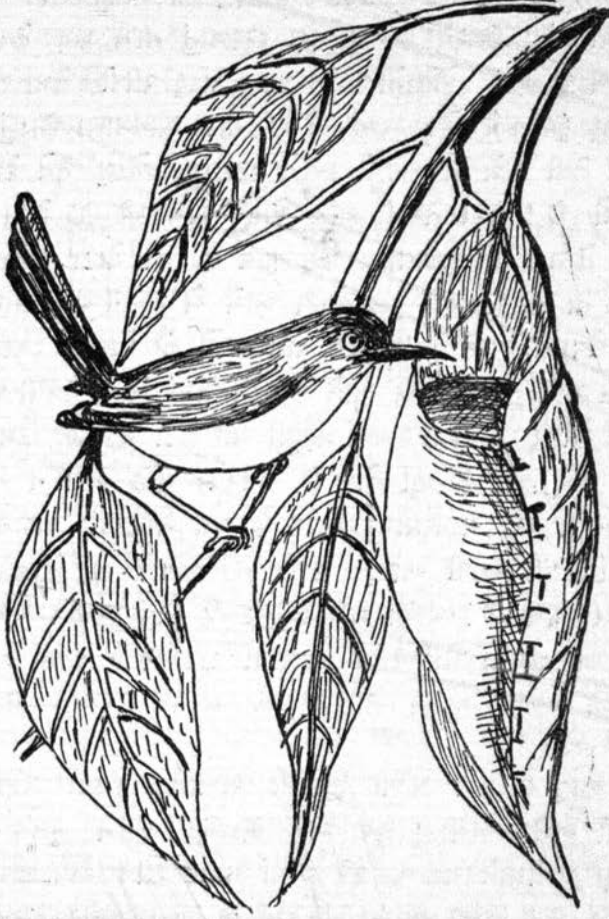
ટાપુમાં અને ગુજરાતમાં નર્મદાની દક્ષિણે કુંગરાળ પ્રદેશમાં છે. ડાંગના જંગલમાં તે બહુ છે.

દરજીડો (The Tailor Bird)

‘પ્રિટીક-પ્રિટીક-પ્રિટીક...’

હૃદયને સ્પર્શી જાય એવો આ અવાજ કોણે કર્યો? એ બુલંદ પણ કણપ્રિય અવાજ કોઈ મોટા પક્ષીનો લાગે છે, નહિ? ના, ના, એમ છેતરાશો નહિ અને મોટા પક્ષીને ઢૂંઢૂંશો નહિ. એ અવાજ કરનાર તો છે ચકલી જેવડું પંખા અને તેમાં પણ તેની પૂંછડી મોટી છે એટલે દેખાવમાં તો સાવ નાનું લાગે. પક્ષીજગતનો એ મોટો કારીગર છે. કલાકારને તો ખુમારી હોય જ ને? એનું નામ છે દરજીડો. એ કંઈ ગવૈયો નથી અને છતાં દૈયડની જેમ તે પોતાની લાંબી અને ગિડાયેલા પંખા જેવાં ચડતર પીંછાંવાળી પૂંછડી મોરની જેમ ઊંચી રાખે છે. તે હમેશાં ખુશમિજનજમાં રહે છે; એકલો નહિ, નરમાદા બને. મારા યગીચામાં તે એક ઢૂંડા ઉપરથી ખીજ ઢૂંડામાં, એક છોડથી ખીજ છોડમાં, એક ઝાડમાંથી ખીજ ઝાડમાં ઊડાડ કરે છે, વનસ્પતિમાં ઢૂંદાઢૂંદ કરે છે. કોઈ વાર ઘરની ચાલીમાં પણ ઘૂસી આવે છે; કારણ કે સ્વભાવે નીડર છે. એનું આખું કુળ (તમામ કુટુંબીઓ) શરમાળ છે અને વગડામાં રહે છે. પણ દરજીડાના તો નામ પ્રમાણે ગુણુ છે. એને તો માણસની વરતી અનુકૂળ આવી ગઈ છે.

કેવો છે દરજીડો? તેણે માથે કાટના રંગ જેવી સ્વમ્મી ટોપી પહેરી છે. (પણ માથાનાં પીછાં કંઈ ટોપી જેવાં ઊંચાં નથી.) દરજીડાએ સફેદ ખમીસ પહેયું છે (એટલે કે પેટાળ ઘોળું છે) અને પીળાશ પર લીલા રંગનો ડગલો પહેર્યો છે (એટલે કે ઉપરના ભાગ એવા રંગના છે). જાણે ખુલ્લા રાખેલા ડગલા નીચે જકીટ હોય તેમ પાંખોમાં પણ કાટ જેવો રંગ છે. અવ્વલ નંચરનો કારીગર

દરજીડો અને તેનો માળો

શોખીન ન હોય તો કેમ ચાલે? આપણો દરજીડો ગળામાં કાળી નેકટાર્થ (ખો) પડેરે છે. તમને માન્યામાં ન આવે, પણ જોજો કે ગળાની અન્ને બાજુ એકેક કાળી રેખા છે. ચાંચ જરા લાંબી ને અણીદાર છે. એવી જોઈએ જ ને? કારણ કે ચાંચ તો એ કારીગરની સોય છે.

આ પક્ષીનું નામ દરજીડો કેમ પડ્યું તે જાણો છો? આપણી જ્ઞાતિઓ ધંધા ઉપરથી બંધાઈ છે. દરજીડાનું નામ પણ તેના ધંધા પરથી પડ્યું છે. તે પોતાનો માળો ઝાડનું પાંદડું સીવીને તેમાં બાંધે છે, આ પણ કુદરતની એક અજાયબી છે. મોટા પાનવાળા છોડનું પાંદડું પકડીને તેની બંને કાંઠા ભેગી કરીને દરજીડાનું જોડણું તેને દોરા વડે સીવી લે છે ! તેમાં તેમની ચાંચ સોયનું કામ કરે છે. દોરા સરકી ન જાય તે માટે ગાંઠ વાળવામાં પણ આવે છે. જે મોટા પાનના છોડ ન મળે તો જે કે વધારે પણ મોટા ભાગે જે નાનાં પાન સામસામાં સીવી લેવામાં આવે છે ! આમ પાન વચ્ચે જે પોલાણ થાય તેમાં મુલાયમ માળો બનાવવામાં આવે છે અને તેમાં માદા ચૈત્રથી બાદરવા સુધીમાં રતાશ પર ઘોળા રંગનાં ત્રણથી ચાર ઈંડાં મૂકે છે, જેમના પર જૂરાશ પર રાતાં છાંટણાં હોય છે. સીવવા માટે દોરા ન મળે તો વનસ્પતિનો રેસો વાપરવામાં આવે છે. આ નાનકડાં, નાદાન, હાથ વિનાનાં પંખી આવી અદ્ભુત કળા કરી બતાવે છે એ કંઈ જેવી તેવી અજાયબી છે ! માળો જમીનથી ૩-૪ ફૂટથી વધારે ઊંચો નથી હોતો. આ જૂલતા ઘોડિયામાં પાંખાળા કારીગરનાં બચ્ચાં જૂલે છે. તમે એ માળો જુઓ તો એમ જ લાગે કે આ સીવણકામ માણસે કર્યું છે.

આવું કારીગર પંખી ખુમારી રાખીને, પૂંછડી ઊંચી કરી, દરસાથી અને લહેરથી કૂદાકૂદ અને ઊડાડા કરીને બુલંદ અવાજે આપણા બગીચાને ગજવ્યા કરે એમાં નવાઈ શી? એ જીવાતબક્ષી પક્ષી છે. તેની વસ્તી આખા હિંદમાં છે. બાગબગીચા અને વનવગડામાં, બધે ડેકાણે. એનાં કુટુંબીઓ તો વનવગડામાં વસે છે અને વિવિધ કારીગરીવાળા માળા બાંધે છે, પણ એમની ઓળખાણ તો આપણે વગડામાં જઈશું ત્યારે કરશું. એ બધામાં દરજીડાનું વ્યક્તિત્વ પ્રભાવશાળી છે. એના પિતરાઈ ઓ ભલે રૂપેરી ઘંટડી જેવો અવાજ કાઢી શકે, પણ કહો તો ખરા કે પ્રજનનક્રમમાં દરજીડા સિવાય

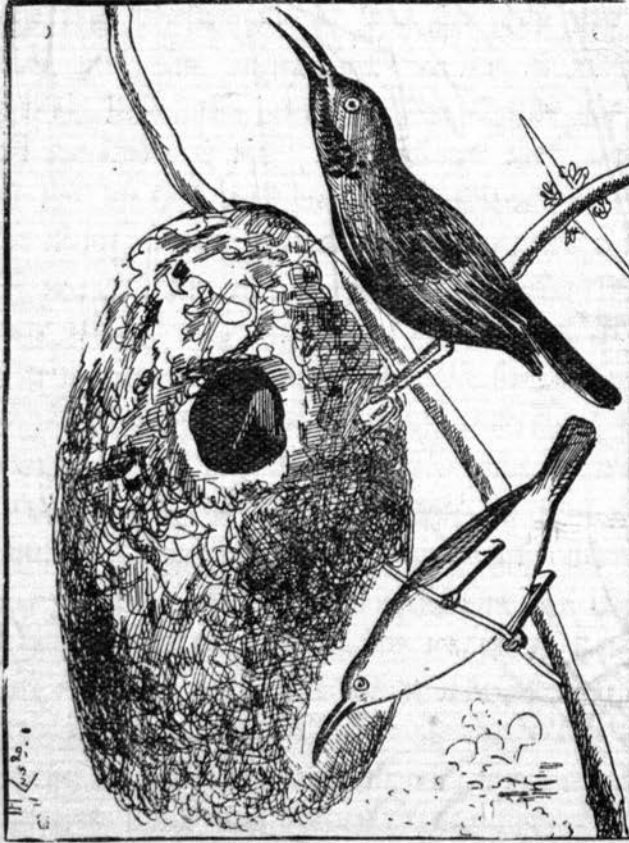
કેાની પૂંછડીનાં વચલાં પીછાં લાંબાં થઈ જાય છે? તમારે મન એ નાની વાત હશે, પણ દરજીડો જ્યારે એ લાંબાં પીછાંવાળી પૂંછડીને ઊંચી કરીને ઠરસાથી અને ગૌરવથી, દમામથી ને અભિમાનથી તમારા બગીચામાં ટહેલતો હોય, ત્યારે તમને ખાતરી થશે કે એ કંઈ જેવી તેવી સિદ્ધિ નથી!

સક્કરખોરા અથવા ફૂલચકલી (Sunbirds)

મારા પલંગ પાસે ખારી છે અને ખારીમાંથી સામે સરગવાનાં ઝાડ દેખાય છે. પાસે જ ખીખાં ફૂલઝાડ અને રોપા છે. એમાં જ્યારે ફૂલો ખીલે છે ત્યારે સક્કરખોરાનું એક જોડલું એમાં ફૂલોનો રસ પીવા આવે છે. તેઓ રસ પીએ છે, હેલીકોપ્ટર વિમાનને શરમાવે એવી છટાથી હવામાં ઊડતાં ઊડતાં સ્થિર થઈ જાય છે અને સરકસના કસરતખાજ ઝૂલા પર જે હેરતભર્યા પ્રયોગો કરે છે, તેમનાથી વધી જાય એવી ચપળતાથી ફૂલ અને ડાળી પર ઊંધાં ને આડાં થઈને લટકે છે અને ફૂલમાં ચાંચ પરોવે છે. તેઓ પાછળ પણ ઊડી શકે છે અને એક સેકન્ડમાં ૧૭૫-૨૦૦ વખત પાંખો ફફડાવી શકે છે! સક્કરખોરા સાથે મારી મૈત્રી બહુ જૂની છે. આપણે એને ફૂલચકલી પણ કહીએ છીએ, પરંતુ શિયાળને અને હરણને જેમ કંઈ સગપણ નથી તેમ સક્કરખોરાને અને ચકલીને કંઈ સંબંધ નથી. ભારતવર્ષનાં સૌથી નાનાં, નાજુક અને મિષ્ટભાષી પંખીઓમાં તેમનું સ્થાન છે. તેઓ આપણને અદેખાઈ આવે એવું મધનું ભોજન કરે છે, પણ એકલું મિષ્ટાન્ન કેમ ભાવે? એટલે તેઓ વચ્ચે વચ્ચે કરોળિયાને અને ફૂલનો રસ પીવા આવેલાં છવડાંને પણ ખાઈ જાય છે. સક્કરખોરા આનંદી પક્ષી છે. આખો દિવસ ગાવું અને ખાવું એ એમનો ક્રમ છે. એક ડાળથી ખીજી ડાળ, એક ઝાડથી ખીજે ઝાડ, એક બગીચામાંથી ખીખ બગીચામાં ઊડાડિડ કરવું અને પોતાના ભલકભર્યા રંગને પ્રકાશમાં ચમકાવવા એ તેમની દિનચર્યા છે.

જાંબુડો સફરખોરો (The Purple Sunbird)

હું જે સફરખોરાનો પરિચય આપી રહ્યો છું એનું નામ જાંબુડો સફરખોરો. એ ચાર ઇંચ લાંબું એટલે ચકલીથી એ ઇંચ નાનું પંખા છે. ઉનાળામાં નરનો રંગ ચળકતો કાળો હોય છે, જે તડકામાં લીલો-જાંબુડી ઝાંચ બતાવે છે. પાંખની નીચે ચળકતા રાતા-પીળા રંગનું એકેક ફૂમકું સંતાડેલું હોય છે. બાહરવાથી પોષ સુધી તે

જાંબુડો સફરખોરો, તેની માદા અને માળો

વેશપલટો કરી માદા જેવું રૂપ ધારણુ કરે છે, પણ પાંખમાં ઝાંખો કાળો રંગ અને ગળાથી પેટ સુધી જતો કાળો-જાંબુડો પડોળો પટો બતાવી આપે છે કે આ નર છે.

માદા લગ્નનો પોશાક નથી પહેરતી. તે આરે માસ સાદા વેશમાં રહે છે. પક્ષીઓનો નારીસમાજ આપણા નારીસમાજ કરતાં વધુ શાણુ અને સમગ્રુ છે. ફૂલચકલીની માદા ઉપરના ભાગે લીલાશ પર ભૂરા રંગની છે; પૂંછડી કાળાશ પર ભૂરા રંગની અને પેટાળનો ભાગ આછા પીળા રંગનો છે. બંનેના પગ અને ચાંચ કાળાં છે.

તમારે ત્યાં સરગવો કે પપૈયાનું ઝાડ છે? સક્કરખોરાનું સાથી માનીતું ઝાડ તો સરગવો; પરંતુ કોઈ પણ ફૂલવાળું ઝાડ કે વેલ એ રૂપાળા પંખીને આમંત્રણુ આપશે. સરગવામાં તો તે અચૂક આવશે. કાળું ભમરા જેવું અને તમે ધ્યાન દર્ષને ન જુઓ તો એ જ્યારે ફૂલ ઉપર ભમરાની જેમ ઝંઝૂમતું હોય, ત્યારે તમે તેને ભમરામાં જ ગણી કાઢો એવું એ નાનકડું પંખી હમેશાં પ્રકુલિત રહે છે. ભમરાની જેમ પાંખો વીંઝતું, ફૂલમાં ચાંચ નાખીને રસ ચૂસતું અને 'ચિવિટ ચિવિટ-ચી-ચી-ચી-ચી-ચી'ને લંબાવી ટુંકાવી જતજતના આલાપ છોડી, આપણાં આંગણુમાં, બાગબગીચા અને વનવગડાને પ્રકુલિત બનાવતું આ સુકોમળ પંખી આપણા આંગણુનો શણુગાર છે.

ધણી જતનાં પક્ષીઓ ગર્ભાધાનની ઋતુ પાસે આવતાં સુંદર શણુગાર સંજે છે, તો પછી સક્કરખોરા જેવા રસભોગી, પુષ્પવિહારી અને આનંદી પક્ષી તો કેમ પાછળ રહે? એ તો આખી કાયા જ પલટાવી નાખે છે. વસંત, ગ્રીષ્મ અને વર્ષામાં તમે જે સક્કરખોરાને જુઓ છો તેને જે શિયાળામાં જુઓ તો અજ્ઞપ્ત્યા માણસને એમ જ લાગે કે આ તો જુદું જ પક્ષી છે! માણસની જીવાનીનું રૂપ તો આઘેડ કે વૃદ્ધ વયે જાય છે ત્યારે હમેશ માટે જાય છે; પરંતુ આ પક્ષીઓ તો દર વરસે જીવાનીનું સૌંદર્ય મેળવે છે અને પાછું ગુમાવી

ખેસે છે; પછી ખીન્ને વર્ષે વળી પાછું મેળવે છે. આમ કુદરતનું વતુંળ ચાલ્યા જ કરે છે. સક્કરખોરો પણ યૌવનનું અથવા કહો કે ગર્ભાધાનની ઋતુનું સૌંદર્ય શ્રાવણ ઊતરતાં શુભાવી ખેસે છે, ત્યારે તેના રંગની સજ્જવટમાં તેની માદાની નરાતાર સાદાઈ તેનામાં આવી જાય છે.

પણ ઘણીવાર સાદાઈમાં પણ સૌંદર્ય હોય છે. સક્કરખોરાની માદા પણ સુંદર નથી એમ તો ન કહી શકાય.

અધી જતના સક્કરખોરાના આકારમાં એક ખીજી વિશિષ્ટતા છે અને તે તેમની ચાંચ. લાંખી અને વળેલી ત્રીણી ચાંચ કૂત્રોમાંથી રસ ચૂસવા માટે બહુ ઉપયોગી છે.

આખો દિવસ એક ફૂલ ઉપરથી ખીજી ફૂલ ઉપર, એક ડાળીથી ખીજી ડાળી ઉપર, એક ઝાડથી ખીજી ઝાડ ઉપર ઊડાડીડ કરવામાં જો તેઓ જરાય વિશ્રાંતિ લેતા હોય, જરાય ઠરીને ખેસતા હોય, તો કાં તો પોતાનાં પીંછાં સાફ કરતી વખતે અને કાં તો રાતે. સક્કરખોરાના અંગમાં ખીજું ધ્યાન ખેંચે તેવું અંગ તેની જીમ છે. પરંતુ એ તો તમે હાથમાં લઈને જુઓ, પાળેલા સક્કરખોરાને પાંજરામાં જુઓ તો જ જોઈ શકાય. તેની ત્રીણી લાંખી જીમ ચાંચની બહાર, ઠીકઠીક બહાર નીકળી શકે છે. કૂત્રોમાંથી રસ ચૂસી લેવાનું તેનું સાધન ચાંચ નહિ પણ જીમ છે.

સક્કરખોરા આવાં નાનાં અને નાજુક હોવા છતાં જો તમે કાળજી રાખો, તો સહેલાઈથી પાળી શકાય. તેમનો મુખ્ય ખોરાક રહ્યો કૂત્રોનો રસ, એટલે જો તમે તેને દૂધ અને મધનું મિશ્રણ કરીને ખોરાક તરીકે આપો અને કવચિત્ કરોળિયા કે ઈવળ પણ આપો તો પાંજરામાં તે બહુ આનંદથી રહી શકે છે. મધમાં ઈંડાંનો રસ મેળવવો એ વધારે સારું છે. જંગલી સક્કરખોરાને તો ન જ પાળી શકાય. તમારે ઈંડાંમાંથી તરતમાં નીકળેલાં અને આંખો ઊઘડી ગઈ હોય તેવાં બચ્ચાં મેળવવાં જોઈએ. પાંજરામાં મુલાયમ

ગાદી બનાવીને તેમાં તેને બેસાડી સળી ઉપર મધ ચડાવીને જેવું તમે તેની ચાંચ આગળ ધરશો કે તરત તે પાંખો ફરડાવી મોં ઉઘાડશે. તે વખતે તમારે તેના મોંમાં મધનું ટીપું નાખી દેવું. બચ્ચાં બહુ ખાઉધરાં હોય છે; એટલે તમારે આખો દિવસ તેની તહેનાતમાં રહેવું પડે. વળી પુખ્ત વયનો સક્કરખોરો જ્યાં આવે નાગ્નુક છે, ત્યાં તેનાં બચ્ચાંની તો વાત જ શી કરવી? નયું સુકામળ ફૂલ! અને એ ફૂલને ઈજા પહોંચતાં કે કરમાતાં કેટલી વાર? એટલે તેને ખવડાવતી વખતે તેની અત્યંત કામળ જીભને કે મોંને જરાય ઈજા ન થવી જોઈએ. એક ખીજી ચેતવણી પણ આપી દઉં. બહારથી તેની ચાંચ કે તેનું શરીર મધવાળું થશે, તો કીડીઓ ચડશે અને રાત્રી કીડીઓ એ બચ્ચાંને પણ મારી નાખશે. એટલે તેનું પાંજરું એવી રીતે રાખવું જોઈએ કે તેને કીડી ન પહોંચી શકે. ચારેક દિવસમાં તો તે તમારી સાથે એવું હળી જશે કે તમારા શરીર ઉપર ઊડાડ કરવા લાગશે. એકવાર સ્વાવલંબી થઈ ગયા પછી બચ્ચાંને આપણે ખવડાવવું નથી પડતું.

આમ બચ્ચાંને ઉછેરવાં એ બહુ કપરું કામ છે. પરંતુ તે પછી પુખ્ત વયે પહોંચેલાં બચ્ચાંને પાળેલાં રાખવાં તેમાં કંઈ મોટી મુશ્કેલી નથી. જે શોખીન બાળઉછેરની આવી ઉપાધિ માથે લઈ શકે, તે ભલે લે; પરંતુ ખીજાને મારી ભલામણ છે, કે આવાં સુંદર, આનંદી અને નિર્દોષ તથા સુકુમાર પક્ષીની જિંદગી સાથે અડપલાં ન કરે.

પ્રકૃતિમાં દરેક પ્રાણીને કુદરતે કોઈ ને કોઈ કર્તવ્ય સોંપેલ છે. સૃષ્ટિના મહાન ચિત્રમાં દરેક પ્રાણી અને વનસ્પતિ મહત્વનો ભાગ પૂરો પાડે છે. સક્કરખોરો પણ ઝાડે ઝાડે અને ફૂલે ફૂલે ઊડીને મધ પીતાં પીતાં વનસ્પતિસૃષ્ટિ માટે એક મહાન કર્તવ્ય બજાવે છે. પુષ્પોમાં રસ પીવા માટે ચાંચ પરોવતાં નર-ફૂલોના રજકણો તેમની ચાંચ ઉપર ચોંટી રહે છે. આ રીતે તેઓ નર-ફૂલોનાં રજકણો

માદા-ફૂલોમાં રોપી દે છે. અને આમ વનસ્પતિનાં ફૂલોમાં નર અને માદા-કણોનો સંયોગ થતાં ફૂલોમાંથી ફળો પેદા થાય છે.

આમ સક્કરખોરા ઉપકારક પંખી છે. આપણા બાગ-બગીચામાં તેમની મુલાકાત હમેશાં આવકારપાત્ર ગણવી જોઈએ.

સક્કરખોરા જેવાં વ્યાપક પંખી થોડાં છે. તે ગમે તેવા પ્રદેશમાં પણ સંતોષ અને આનંદથી રહેશે. શીતળ છાયાવાળો પહાડી પ્રદેશ હોય કે પાકથી જૂલતાં ખેતરાઉ મેદાનો હોય, સુંદર બાગબગીચા હોય કે ઉજ્જડ નપાણિયો પ્રદેશ હોય, પરંતુ એ બિચારાને બે આડ ફૂલવાળાં મળી ગયાં એટલે બસ. આસપાસ માર્છલોના વિસ્તારમાં ધરતી ખાવા દોડે એવા પ્રદેશ વચ્ચે પણ એક સાવ નાના સરખા બગીચાના બેચાર સરગવાના આડે સક્કરખોરાને વસાવ્યાનું મેં જોયેલ છે.

બારે માસ મસ્ત રહેતા આ પ્રકૃતિલત પંખીનો સંવનનકાળને ઉન્માદ કેવો હશે! તે વખતે તેના નાનકડા કંઠમાંથી મધુર સંગીતનો ઘોધ છૂટે છે. મધ ચૂસી ચૂસીને જાણે ગળામાં મીઠાશ જ ભરી હોય તેમ તે આખો દિવસ ગાયા કરે છે. તે તાર ઉપર કે આડની ડાળી ઉપર બેસે છે. તેનો થનગનાટ તેના નાનકડા શરીરમાં સમાતો નથી. પ્રેમના વેગથી તેની પાંખો હાલે છે. તે આમ જુએ છે, તેમ જુએ છે અને બિનઅનુભવી પ્રેમી તેની પ્રિયતમાને મળતાં જેમ ધૂજતો હોય તેમ તેનું સર્વાંગ ધૂજે છે. તેના કંઠમાંથી મધુર સંગીતની અણખૂટ ધારા ચાલી જાય છે. તે માદાની આસપાસ અને ઉપર ઊડાડ કરે છે.

સક્કરખોરાના માળાની અહમ્મત રચનાનો ઉદ્દેશ્ય કરવો જોઈએ. તે જમીનથી ૩ કે ૪ ફૂટ ઊંચે છોડ કે વેવની ડાળીને છેડે જાળાં ભરાવીને તેમાંથી લટકતો માળો બનાવે છે. માળાનો આકાર મોટા પેર જેવો અને વચ્ચે દરવાજો તથા દરવાજા ઉપર છાજલી હોય છે. અંદરથી સુધડ અને સુંદર માળો પણ બહારથી જુઓ તો દોડો ન ગમે. કરોળિયાનાં જાળાં ભરાવીને તેમાં બધી જાતનો કચરો પરાવી

માળાની બહારની બાજુ તે એવી બનાવે છે કે કોઈ જુએ તો એમ જ માને કે ઝાડમાં કચરો ભરાઈ ગયો છે. માળામાં બેથી ત્રણ ઈંડાં મૂકે છે અને મુખ્યત્વે માદા દરવાજાના ઉંબરા ઉપર દાઢી ટેકવીને ઈંડાં સેવવા બેસે છે. આમ માળાના બાહ્ય રૂપરંગથી તેને અહુલુત રક્ષણ મળી રહે છે અને માદા પણ તેમાં એવી ભળી જાય છે કે તમારી નજર સામે માળો હોય તોપણ તમને ખબર ન પડે. ઈંડાંનો રંગ ઝાંખો સફેદ અને ઉપર ભૂરા રંગનાં કે ખીજી કોઈ ઝાંચવાળાં ભૂરા રંગનાં છાંટણાં અને છાંટણાં હોય છે. માળામાં આવતાંજતાં માઆપ ઘેંઘાટ નથી કરતાં. આમ માળો ઉઘાડી જગ્યામાં હોવા છતાં દુશ્મનોને છેતરીને પ્રજા ઉછેરવા માટે આ પક્ષીઓ કેવા ઉપાય અજમાવે છે, તે નવાઈભરેલું છે. બચ્ચાંને તેઓ મોટે ભાગે કોમળ જીવડાં ખવરાવે છે.

આ પરિચય તો થયો આપણા સર્વસામાન્ય સક્કરખોરાનો. ગુજરાત, કર્ણ અને કાઠિયાવાડનો આ સામાન્ય સક્કરખોરો મુ'બઈમાં એટલો સામાન્ય નથી, ત્યાં તેની વસ્તી ઓછી છે, પરંતુ તેનું સ્થાન લીધું છે, **જાંબુડી પીઠવાળા સક્કરખોરો**એ. અંગ્રેજીમાં The Purple-Rumped Sun-Bird તરીકે ઓળખાય છે. કદમાં તો બધા સરખા છે, પણ તેના રંગની જમાવટ વિશિષ્ટ પ્રકારની છે. માથું લીલાશ પર, કેડ લીલાશ પર જાંબુડી અને શરીરના ઉપલા બાજીના ભાગ ઝાંખા રતૂમડા; પૂંજડી કાળી, દાઢી અને ગળું લીલાશ પર જાંબુડાં અને નીચેના બાજીના ભાગ સુંદર પીળા રંગના. આ રંગ-રચના પણ ખરેખર મોહક છે, અને એટલી જ મોહક તેની રીતભાત છે. પરંતુ આપણા સામાન્ય સક્કરખોરા જેવું મોહક તેનું સંગીત નથી. તેના કંઠમાં મીઠાશ તો છે જ. સ્વભાવે પણ તે એટલું જ આનંદી, ખીજી બધી ટેવ પણ તેના પિતરાઈ જેવી જ. તેની વસ્તી ખાનદેશથી કન્યા-કુમારી સુધી છે. તે દક્ષિણ ગુજરાતમાં છે, પણ ઉત્તર ગુજરાતનું તે વતની નથી. કર્ણ-સૌરાષ્ટ્રમાં પણ તે નથી. તે પોતાના સુશોભિત

વાધા બારે માસ પહેરી રાખે છે. તેના રંગમાં ફેરફાર નથી પડતો. તેની માદા રંગે તેના પિતરાઈની માદાને ઘણી જ મળતી છે. મુંબઈના ટાપુઓમાં બધા સક્કરખોરા કરતાં આની વસ્તી વધારે છે.

બધાં ખોરાકની વિપુલતા હોય છે ત્યાં સક્કરખોરા ઉપરાઉપર બે વખત પ્રજોત્પત્તિ કરે છે. કેઈવાર વચમાં થોડો ગાળો પલુ રાખે છે. પોપથી અષાઠ સુધીમાં તેમની ગર્ભાધાનની ઝડતુ છે.

ફૂલરાજના નામે ઓળખાતો **Vigor's Yellow-Backed Sunbird** ચળકતા લાલ રંગની છાતી, પીઠ અને માથાની બંને બાજુથી ઓળખાઈ આવશે. માથાની ઉપર લીલી ઝાંચ છે, પેટાળ લીલાશ પર ઘોળું છે. પૂંછડી લીલી અને તેનાં બે પીંછાં લંબાયેલાં છે. વાંસો ચળકતો રાતો અને ઢીંદું પીળું છે. માદા જાંબુડા સક્કરખોરાની માદાને મળતી. આ 'જંગલના જવાહર' જેવું રૂપકકું પંખી મુંબઈથી ગુજરાતમાં તાપી નદી સુધી વસે છે.

સક્કરખોરા સ્થાયી રહેનારાં પક્ષી છે. તેમને પોતાનું કુળ છે, ત્યારે હવે આવતાં ફૂલસૂંઘણી પક્ષીઓ ગુદા કુળનાં છે.

ફૂલસૂંઘણી (Flower-peckers)

ફૂલચકલી જેવાં જ લક્ષણ ધરાવતાં પલુ તેમની સાથે સગપલુ નહિ ધરાવતાં આ પક્ષીઓને તમે ઓળખતા ન હો, તો તમે તેમને ફૂલચકલી માની બેસો. તેઓ કચ્છમાં નથી, પણ સૌરાષ્ટ્રથી મુંબઈ સુધી જાણીતાં છે. તેઓ ફૂલચકલીની છટાથી ફૂલોનો રસ, ફળ અને જીવડાં ખાય છે અને તે માટે એક ઝાડમાંથી બીજા ઝાડમાં ફર્યા કરે છે. ચિપ-ચિપ એવો અવાજ સાંભળો તો ઝાડ અને ઝાડીમાં તેને શોધજો. **જાડી ચાંચવાળું ફૂલસૂંઘણી Thick-billed Flower pecker** ઉપરથી લીલી ઝાંચવાળા ચળકતા ભૂરા રંગનું અને નીચે ફિક્કા પીળા રંગનું છે. પૂંછડીને છેડે જરા ઘોળો રંગ છે.

ગુજરાત અને મુંબઈમાં બીજા એક ફૂલસૂંઘણી છે. તેનું નામ

પીળી ચાંચવાળી ફૂલસૂંઘણી Tickell's or Yellow-Billed Flower Pecker. એની ચાંચ ઝાંખી ગુલાબી, પીળી, શરીરની ઉપર લાંબી ઝાંચવાળો ઘેરો ભૂરો રંગ, નીચે મલાઈ જેવો સફેદ રંગ.

ફૂલસૂંઘણી પણ ફૂલચકલી જેવો માળો પાંધે છે. શિયાળાની અધવચથી ચોમાસાના આરંભ સુધી તેમની પ્રજનનક્રમ્મ. તેઓ પણ આપણા સ્થાયી આદિવાસી છે.

કાગડા

ઘરઆંગણના પંખીમાં કાગડા (The House Crow) ના પરિચયની તો તમે ભાગ્યે જ અપેક્ષા રાખતા હશો. છતાં તેના વિશે એક નાનું પુસ્તક લખાય એવી તેની ખાસિયતો છે. ચકલી, કાગડો અને કખૂતર આપણા વધુમાં વધુ સહવાસી છે, છતાં તમે કાગડાને સંભોગ કરતાં ભાગ્યેજ જોશો ! એવા એ મર્યાદાશીલ છે ! સાધારણ રીતે તે ઝાડમાં માળામાં થાય છે, પણ મેં જે પ્રસંગે મારા કુળિયામાં ઘરતી પર જોયેલ છે.

આપણા સામાન્ય કાગડાએ મુંબઈમાં વીજળીનો તમામ ટ્રેઝન-વહેવાર ખોરવી નાખ્યાના પનાવ બન્યા છે. તેનાં પરાક્રમોની કથા રસિક છે તેમ લાંબી છે.

જંગલનો કાગડો (The Jungle Crow) એણે કકંઈ અવાજ અને જરા ગમે એવા હાવભાવ ધરાવે છે. ખોરાક મળે કે પ્રેમવશ થાય ત્યારે ખુશાલી વ્યક્ત કરવા તે પાંખો પીઠ ઉપર ખૂબ ઊંચી કરી ધ્રુબવતો અને કવો-ઓ-ઓ, કવો-ઓ-ઓ કરતો ઊતરે ત્યારે જોજો.

૨ : પાદર અને ખેતરમાં

દૈયડનાં કુટુંબીઓ

શિયાળો પૂરો થઈ જાય અને હવામાંથી ગુલાબી ઠંડી ઊડી જાય તે પહેલાં ચાલો, આપણે ગામની બહાર નીકળી ખેતર અને પાદરનાં, સીમ અને શેઠાનાં, ખીડ અને વગડાનાં પંખીને ઓળખી લઈએ. તેઓમાંથી કેટલાંક તો આપણાં મહેમાન છે અને વસંતઋતુમાં પોતાને દેશ જશે.

આપણા બગીચામાં રહેનારા દૈયડને તો હવે આપણે ઓળખીએ છીએ. એનાં કુટુંબીઓ ગામ બહાર વસે છે. તેઓ પણ મોટા ભાગે જીવાતબક્ષી છે. જમીન પર ચાલે ત્યારે એ પગે ઠેકડા મારતા, પણ મોટા ભાગે તો તેઓ કોઈ પથ્થર, રોડું, ડૂંડું, વાડ કે ડૂંડું પસંદ કરે છે. તેની પર બેસીને આસપાસ જીવડાં માટે જોયા કરે છે, અને શિકાર નજરે પડતાં જ તેને ઝડપી લે છે. આ બધાં પક્ષીઓ રંગે મોટા ભાગે કાખરાં છે, જેમાં ઘોળા રંગ કરતાં કાળો રંગ વધારે છે; પણ માદા મોટા ભાગે ભૂખરી કે ફિક્કા રંગની હોય છે. કેટલીક જાતોમાં નરને કોઈ પણ પ્રકારનો લાલ રંગ હોય છે અને તે પણ પૂંછડીની નીચે, ગુદા પર ! ત્યાં એ સુંદર રંગ જોઈને તમને કુદરતની ક્રાંટાબાજી પર હસવું આવે.

કોઈને ઢીંઢા ઉપર સફેદ રંગ છે. દૈયડ અને દેવચક્રવી ઘોડાની જેમ ડોક ટટાર કરી પીઠ તરફ પૂંછડી ઊંચી કરે છે, તો ખીજ જાણે નમસ્કાર કરતાં હોય તેમ માથું નમાવી પાછલું શરીર ઊંચું કરે છે.

વનવગડા અને ખેતરોમાં વસનારાં અને જીવાત ખાનારાં આ પંખીઓ વનરપતિ અને પાકને નુકસાન કરનાર જીવડાંને પોતાનું પ્રિય ભોજન બનાવીને માનવજાત પર ઉપકાર કરે છે; છતાં આપણે પણ કંઈ ઓછા ગુણુચેર છીએ ? આપણે તેમને ઓળખવાની પણ દરકાર નથી કરતા.

દેવચકલી અથવા કાળીદેવી (The Indian Robin)

-કચ્છી નામ કારીભુચક

શુકન તો સારાં થાય છે. ગામની બહાર નીકળ્યા ને રસ્તા પર દેવચકલી આડી ઊતરી. જૂના વખતમાં જ્યારે ચોદા રણે ચડતા, ત્યારે દેવચકલી સામી મળે તો એ મોટાં શુકન ગણાતાં. દેવચકલીને શરવીર ઘોડેસવારના ભાલાની અણી પર ખેડેલી કદખી છે. દેવચકલીનાં શુકન વિજયની ખાતરી આપે છે.

આપણી ચકલીથી જરા મોટું એટલે કે સાત ઈંચ લાંબું આ પંખી તમે જોશો કે તરત ઝોળખી જશો. નર કાળો છે અને માદા ઘેરી ભૂરી છે. બંને ઊંચી પૂંજડી કરીને કૂદાકૂદ અને ઊડાઊડ કરે છે. તેઓ જમીન પરથી ખોરાક મેળવે છે એટલે ધરતી પર એ પગે ઠેકડા મારતાં જતાં હોય. એવું પ્રેમાળ જોડું છે કે નરમાદા જુદાં ન પડે. પૂંજડી નીચી થઈ જાય તો પાછી ખેંચીને પીઠ તરફ ઊંચી કરે; આપણે મન એ સહેતુક લાગે; કારણ કે પૂંજડી ઊંચી કરે તો જ યુદ્ધ પરનો સુંદર લાલ રંગ આપણી નજરે પડે ને? નરને વધારામાં ખમા પર અકેક સફેદ ચાંદણો છે. કોઈને તે પાંખ નીચે ઢંકાઈ ગયો હોય છે. પણ ઊડે ત્યારે તો અચૂક ચમકે છે. ઊડીને વારંવાર છોડ, થોર, વંડી, વાડ કે એવી કોઈ જાંચી જગ્યાએ જઈને એસે અને ધનુષની પણ્છની જેમ પૂંજડી તાણીને ઊંચી કરે.

દેવચકલીને આપણા ઘરઆંગણાની ચકલી સાથે કંઈ સગપણ નથી. બંનેનાં કુટુંબ જુદાં છે.

દેવચકલી ગાનારું પંખી નથી, પણ મિષ્ટભાષી તો છે જ. ખાસ કરીને સંવનનઋતુમાં તેનો થનગનાટ જેવા જેવો હોય છે, ત્યારે તેના ગળામાંથી વધુ મીઠા સૂર નીકળે છે.

આપણે સાં ભારતમાં દેવચકલીની ચાર જાતો છે. કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ઉત્તર ગુજરાતમાં જે જાત વસે છે તેમાં નરની પીઠ

ઘેરી-ભૂરી અથવા ઝાંખી-કાળી હોય છે અને માત્ર પશુ વધારે ભૂખરી છે. તાપીનદીથી દક્ષિણના પ્રદેશોમાં વસતી દેવચકલીના નરના પીઠ કાળી હોય છે. મુંઝમુંની દેવચકલી એ રીતે કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રની દેવચકલી કરતાં વધુ સુંદર છે. મુંઝમુંમાં એટલી ટાપટીપ હોય તેમાં નવાઈ શી? દૈવડની જેમ તેઓ આપણે લાં સ્થાયી રહેવાસી છે, પણ ઋતુ પ્રમાણે તેઓ સ્થાનપલટો કરે છે.

દેવચકલી

દેવચકલી શરમાળ નથી. માણસની વસ્તીથી તે ઘૂંઝાતી નથી અને અમદાવાદમાં તો તેણે શહેરની પોળોમાં છાપરા પર ધામા નાખ્યા છે! આ પંખીની વસ્તી આખા ભારતમાં છે.

પ્રજનનઋતુ ઉનાળામાં આવે છે. નરમાદા ભેગાં મળીને ઝાડ કે દીવાલની બખોલમાં, છાપરાના પોલાણમાં કે એવી કોઈ અનુકૂળ જગ્યાએ મુલાયમ વસ્તુઓનો માળો બાંધે છે. ઈંડાં સેવવા મોટા ભાગે માદા બેસે છે અને બચ્ચાં ઉછેરવાના કામમાં નરમાદા બંને

ભાગ લે છે. ઈંડાં બેથી ત્રણ, સહેજ પીળી કે લીલી અંચવાળાં હોય છે અને રતૂમડાં ભૂરાં છાંટણાં હોય છે.

હવે આપણે ત્યાં શિયાળુ યાત્રી તરીકે આવનારાં દેવચકલીનાં કુટુંબીઓની ઓળખાણુ કરીએ.

કાખરો પિદો (The Pied-Bush Chat)

સીમમાં આવ્યા ને તરત જ આ સુંદર પંખી આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. ચકલીથી પણ એક ઈંચ નાનું એટલે કે પાંચ ઈંચ લાંબું આ પંખી ખુદલા વગડા ને ખેતરાઉ જમીન પર વસનારું અને સુંદર કાખરા રંગનું છે. એ છોડવા, ઠૂંડાં, ઠૂંડાં કે રોડા પર બેસે છે, ત્યારે પેટભર, કબૂતરની જેમ દીન બનીને નહિ પણ બણે પૂંછડી પર બિભુ હોય તેમ ઠરસાથી જીંચું માથું રાખીને. ત્યાંથી તે આસપાસ નજર નાખે છે અને જીવડું દેખાય કે તરત બીડીને તેની પર તૂટી પડે છે. પાછું તે પોતાના સ્થાને કે એવા

જ ખીબા કોઈ થાનકે જઈ ને બેસે, અને કુળધર્મ પ્રમાણે પૂંછડીને આંચકો મારીને આનંદ તથા સંતોષ વ્યક્ત કરે.

નામ પ્રમાણે પિદાના રંગ શ્યામ અને સફેદ છે. તેના ચમકતા કાળા રંગમાં ઢીંદું, પેડું અને પાંખોમાં ઘોળો રંગ છે, જે બીડતી

વખતે વધુ ચમકે છે. માદાને કાળો રંગ ઝાંખો છે. માદાને કાળાને ઠેકાણે ઘેરો ભૂરો રંગ છે અને પૂંછડીના મૂળમાં ઉપર કાટ જેવો રતૂમડો રંગ છે.

કાખરા પિદાને અવાજ કર્કશ છે. એ કાંકરા સાથે ઘસાતા હોય તેવો એટલે જ તેનું અંગ્રેજી નામ ચાટ પડ્યું. પણ પ્રસંગે પ્રસંગે તે મીઠા અવાજે નાનકડું ગીત ગાઈ લે છે. સંવનનઋતુમાં તેનું સંગીત માદક મીઠાશથી ભરેલું હોય છે, પણ ત્યારે કાખરા પિદા આપણે ત્યાં નથી હોતા; આપણે ત્યાં કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં તેઓ શિયાળો ગાળવા આવે છે. મુંબઈના ટાપુઓમાં તેઓ નથી આવતા. કાખરા પિદાની એક ખીજી જાત પણ આપણે ત્યાં શિયાળો ગાળવા આવે છે. તેનું અંગ્રેજી નામ Pied Chat. તેની ઘોળી પૂંછડીમાં થોડોક કાળો રંગ છે, અને નીચલી છાતીથી આખું પેટાળ ઘોળું છે.

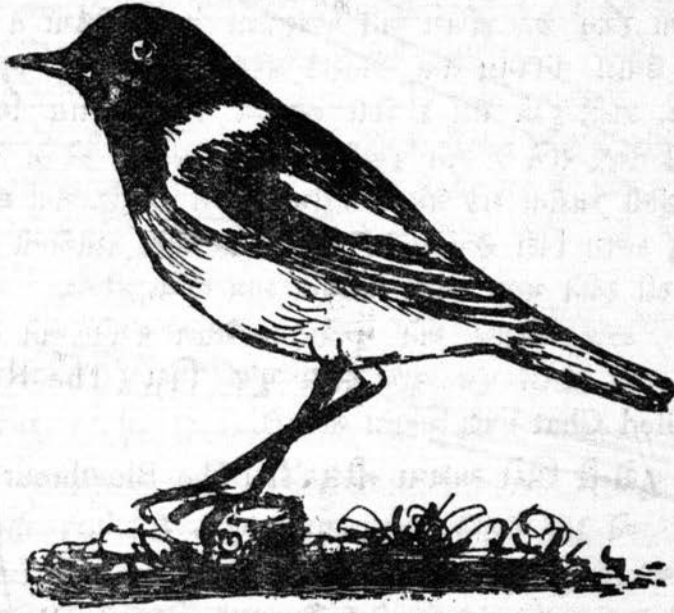
કાશ્મીરી થરથરો (The Kashmir Redstart)

પ્રકૃતિના ખોળે મુક્ત જીવનના આનંદથી થનગનતું આ પંખી પોતાની પૂંછડીને સતત થરથર-થરથર ધ્રુજવ્યા કરે છે. પાતળિયો દેહ, કાળો અને રતૂમડો રંગ અને અજપાથી થનગનતું શરીર તેને ઓળખાવવા માટે બસ છે. નરને માથું, છાતી અને પીઠનો ઉપલો ભાગ કાળાં છે; બાકીનું શરીર નારંગી રતૂમડા રંગનું છે. માદાને કાળો રંગ નથી, ભૂરો છે, અને રતૂમડો રંગ ઝાંખો છે.

રેડસ્ટાર્ટ પર અંગ્રેજ કવિઓ મુગ્ધ છે. આપણે ત્યાં તેઓ શિયાળો ગાળવા આવે છે. નાળાં, આડી, આંખરાં, ખેતર, ભેખડ, ખડેર અને પાદરમાં તમે તેમને ઊડાઊડ અને કૂદાકૂદ કરતાં જોશો. તેઓ વારંવાર માથું નમાવે છે અને પૂંછડી તો પટપટતી જ હોય છે. કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને અખિલ ભારતનું આ પરિચિત પંખી જેવું સુંદર છે એવું જ ઉપયોગી છે. આ કુળનાં બધાં પક્ષીઓ ખેતીને નુકસાન કરનારાં જીવડાંને ખાયા કરે છે.

મેંદિયો પિદો (The Collared or Indian Bush Chat)

કાચરા પિદાથી આ પંખી જુદું તરી આવે છે; કારણ કે નરને નારંગી પીળા આંધવાળી ભૂરી છાતી છે, જે પેટ તરફ જતાં આંખી થતી જાય છે. માથું, ડોક અને ગળું કાળા રંગનાં છે. ડોકની બંને બાજુ, બંને ખભા પર અને ઠીંઠાં પર પૂંછડીના મૂળમાં સફેદ રંગ

મેંદિયો પિદો

શોભે છે. પણ સફેદ રંગનો 'કોલર' (ગળપટ્ટો) પૂરો નથી. પીઠ અને પૂંછડી આંખા કાળા ભૂરા રંગની છે. માદા આખા શરીરે ભૂરી છે, ઉપર વધારે ઘેરી. પાંખોમાં જરા ઘોળાશ પર રેખાઓ અને પૂંછડીના મૂળમાં કાટ જેવો આંખો સ્તૂમડો રંગ છે. વસ્તી મહારાજરાત અને હિંદના ઘણા ભાગોમાં,

પીળો પિદો (The Isabelline Chat)

તુકીયા પૂર્વ સાઈબેરિયા અને વાયવ્ય ચીનથી કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ઉત્તર ગુજરાતમાં શિયાળો ગાળવા આવતું, આ પક્ષી રેતાળ ભૂરા રંગનું છે. ઢીંદું અને પૂંછડીનો ઉપરનો ભાગ સફેદ છે અને ઊડતી વખતે તે રંગ ચમકી ઊઠે છે. પાંખનાં મોટાં પીછાં કાપરા પર ભૂરાં છે. પૂંછડીને છેડે પણ કાળો રંગ છે. પેટાળ ભૂરાશ પર ઘોળા રંગનું છે. ઝાંખરા અને પથ્થરવાળા વેરાન પ્રદેશમાં તે વસે છે. ઉઘાડા વનવગડા તથા ખેતરાઉ પ્રદેશમાં કુળધર્મને અનુસરી વાડ, ઝાડી, ઠૂંઠાં, રોડાં કે એવી જગ્યાએ ખેસી આસપાસ શિકાર માટે નજર રાખે છે અને પૂંછડી ઊંચીનીચી હલાવ્યા કરે છે. ખારા પાણીની ખાડીના કાંઠે ઊગેલી ઝાડીમાં પણ તે વસે છે. તેનાં લક્ષણુ પણ કાપરા પિદા જેવાં જ છે. તેના કુળનાં બીજાં પક્ષીઓની જેમ તે રહી રહીને માથું નમાવી પાછળનો ભાગ ઊંચો કરે છે.

કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં રેતાળ રંગનો અને કાળા છેડાવાળી રતૂમડી પૂંછડીવાળો લાલ પૂંછ પિદા (The Red-tailed Chat) પણ શિયાળો ગાળે છે.

હુસેની પિદો અથવા નીલકંઠી (The Bluethroat)

જે કોઈ પંખીને નીલકંઠ નામ સંપૂર્ણ રીતે યોગ્ય હોય તે તે આ પંખીને છે. હુસેની પિદો ચકલી જેવડું પણ ઠરસાદાર પંખી છે. સાદું છતાં સુંદર છે. તેના દેખાવમાં ગૌરવ છે. તેના અંગે-અંગમાંથી ચપળતા નીતરે છે અને આનંદથી જલકાય છે. ખરોખર ચકલી જેવડું (જ ઈંચ લાંબું) આ પંખી વિનમ્ર છે, શરમાળ છે અને ખેતરની વાડ, નદીકાંઠાના ખીડ અને પાણીકાંઠાનાં ઝાડીઝાંખરામાં સંતાતું કરે છે, તેમાંથી જીવડાં પકડીને પેટ ભરે છે અને ન્યારે આનંદનો આવેગ આવે છે. સારે ઝાડીની ટોચ પર ચડીને પૂંછડીને મોરની જેમ ઊંચી ચડાવીને, ડોક તેજલા ઘોડાની

જેમ જિંચી રાખીને મીઠાશભર્યા સૂર છેડે છે. પૂંછડીના શામળા છેડાની આગળ રતૂમડો ભૂરો રંગ છે, પેટાળ ઘોળકાય છે, ગળું અને છાતી સુંદર નીલ (વાદળી) રંગ, શ્વેત અને રતૂમડા ભૂરા રંગની આકર્ષક ભાત ધરાવે છે. આંખો પર સફેદ પટ્ટી છે. માદાને આ ભાત નથી પણ ઘેરા ભૂરા રંગનો પટો છાતી પર છે. છાતી મેઘી ઘોળી છે.

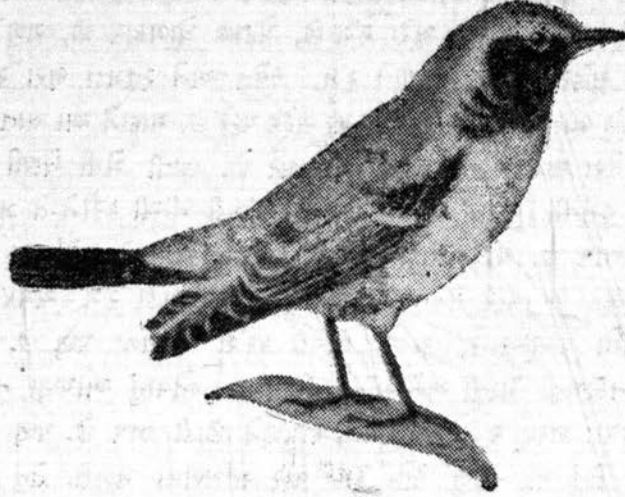
હુસેની પિદ્ધાને જો ભય લાગે તો પૂંછડી નીચી કરીને તે ઝાડીમાં પેસી જાય છે. થોડું થોડું દોડીને પાછળ જોશે કે હવે ભય છે કે કેમ. જીડે છે ત્યારે તેના ઢીંઢાનો નારંગી રતૂમડો રંગ ચમકી જીડે છે. તેનો ચ-૨-૨-૨, ચ-૩ એવો કક્કશ અવાજ પણ છે. તેના સંવનનકાળની મસ્તી અને સંગીતની રમઝટ જોવાનું આપણાં નસીબમાં નથી; કારણ કે તે વસંતમાં આપણને છોડી જાય છે. પણ વહેલી સવારે તેનું મીઠું ગળું કાઠી કાઠી વાર સાંભળવા મળશે. તેનું વતન છે યુરોપ, પશ્ચિમ એશિયા અને કાશ્મીર.

કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને મુંબઈના ટાપુઓમાં અનુકૂળ સ્થળે હુસેની પિદ્ધા પરિચિત પાંખી છે.

રણુપિદ્ધા (The Desert Chat or Desert Wheatear)

આપણા આ રણુપિદ્ધાને નામ પ્રમાણે, રેતાળ અને વેરાન વગડા વધારે પસંદ છે. ઉપરથી એનો રંગ પણ રેતાળ છે. ઢીંઢું ઘોળું છે. Wheatearનો અર્થ ઘોળું ઢીંઢું થાય છે. આંખો પર અકેક શ્વેત રેખા ઘોળકાય છે અને ગળું કાળું છે. જ્યારે જીડે છે ત્યારે ઘોળું ઢીંઢું અને ઘોળા ખમા ચમકી જીડે છે. પેટાળ પણ રેતાળ રંગનું છે, પૂંછડી ઉપરથી ઘોળા અને છેડે કાળા અને પાંખોમાં થોડોક કાળો રંગ છે. માદાના કાળા રંગ અંખા ફિક્કા છે.

તમે શિયાળામાં સૌરાષ્ટ્રના કંઠારના રેતાળ પ્રદેશમાં કે ખીજે પર્યટવાળા વેરાન જમીન પર ચાલતા હો, તો તમારી નજર સામે આ પક્ષીઓ ભડકીને જીડવા માંડે અને છેટે જઈને બેસવા લાગે.

રણપિદો

આવી વેરાન ભૂમિમાં ચારે ચરતાં હોય અને ખસેલ પામી ઊડવા લાગે, ત્યારે તેમના ઘોળકાતા રંગ શાભી નીકળે. કચ્છમાં તેમની વસ્તી એટલી વિપુલ નથી, ગુજરાતમાં યોગ્ય સ્થળે તેમની વસ્તી છે અને મુંબઈના ટાપુઓના ઉજ્જડ ખુલ્લા પ્રદેશને તેઓએ ત્યાજ્ય નથી ગણ્યા. ચિટ્-ચિટ્, એટલો જ તેનો અવાજ આપણે સાંભળીએ છીએ.

રણપિદો આપણે ત્યાં પશ્ચિમ અને મધ્ય એશિયા તથા લદ્દાખથી શિયાળો ગાળવા જ આવે છે અને વેરાન ઉજ્જડ પ્રદેશને પોતાની અપજ પ્રકૃતિ અને આનંદી સ્વભાવથી પ્રકૃષ્ટિત કરે છે અને શોભા આપે છે.

આસમાની કર્તૂરો (The Blue Rock-Thrush)

ઉજ્જડ ટેકરી, પાણાની ખાણ, ભેખડ, ખંડેર કે એવી કોઈ જગ્યાએ કાચરથી જરા નાનું, પાતળિયા દેહનું, છેટેથી ઘેરા ભૂરા કે ઝાંખા કાળા રંગનું લાગતું પંખી ટટાર ખેડું હોય અને અવારનવાર

માથું નમાવી પૂંછડી પટપટાવતું હોય તો તમારે તેને બેધડક કહી દેવું કે તું કહે કે ન કહે, પણ તારું નામ કરતૂરો છે. ગામડામાં તે છાપરા પર આવીને પણ બેસે છે. તેની ઉપર તડકો પડતો હોય ત્યારે જુઓ તો ખમર પડે કે નરને શરીર પર કેટલેક ઠેકાણે ગળી જેવા ઘેરા આસમાની રંગની આંચ છે અને ઠીંઠા તથા પેટાળ પર રતૂમડી આંચ છે પણ માદાને આ શણગાર નથી. તે ઘેરા ભૂરા રંગની છે. પેટાળ મેઝા ઘોળાશ પર ભૂરા રંગનું છે.

આસમાની કરતૂરો

કદમાં કાચરથી નાનું (સાત ઇંચનું) આ પંખી આપણે ત્યાં શિયાળો ગાળવા આવે છે. મધ્ય એશિયા અને હિમાલયના મનોહર પ્રદેશ છોડીને અહીં શુષ્ક અને એકાંત વાતાવરણમાં એકલવાયા રહીને જાણે ઉદાસ બની જતા હોય તેમ કરતૂરો મૂંગા જ રહે છે; પરંતુ ચૈત્રમાં ન્યારે વતન જવાનો ઉત્સાહ જાગે છે, ત્યારે તેના ગળામાંથી મનોહર સૂરની ઝડી વરસે છે. તેઓ થોડી થોડી વારે પૂંછડી

પટપટાવે છે અને શરીરનો આગલો ભાગ નીચે નમાવે છે. કચ્છમાં તે ભાગ્યેજ દેખાય છે. સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને મુંબઈમાં તે શિયાળો ગાળે છે. કસ્તૂરો એટલે અંગ્રેજ કવિઓએ જેમને બહુ ગાયા છે એ ત્રણ પંખી. એની વસ્તી કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને મુંબઈના ટાપુઓમાં છે.

શ્યામશીર્ષ કસ્તૂરો (The Black-capped Blackbird)

મને મારી જાતમહેનતે સરજેલા મારા બગીચા પર પ્રેમ ન હોત અને તેના ખૂણેખૂણા પર મારી નજર રહેતી ન હોત, તો શ્યામ કસ્તૂરો ભાગ્યેજ મારી નજરે ચડત. એ પણ મૂંગો છે. એકાંત અને શીતળ છાયા પસંદ કરે છે અને તેની પ્રકૃતિ એવી શરમાળ અને વિનમ્ર છે કે આપણું ધ્યાન પડે તે પહેલાં તે આપણને જોઈને ઝાડ કે ઝાડીમાં સંતાઈ જાય છે.

આસમાની કસ્તૂરો કોઈ એસણું પસંદ કરે છે, ત્યારે શ્યામ કસ્તૂરોને ધરતી વધારે ગમે છે. જમીન પર પાંદડાં પડ્યાં હોય, ઉપરથી ઝાડનો છાંયડો પડતો હોય, તેમાં સૂર્યનાં કિરણો સંતાકૂકડી રમતાં હોય, માણસની હાજરીથી ખત્રેલ ન પહોંચતી હોય, ધરતી ભેજવાળી હોય, એવા સ્થળે શ્યામ કસ્તૂરો પાંદડાં નીચેથી ભેજના કારણે રહેતાં જાડાં, કીડા વગેરે શોધી ખાય છે. તેણે ફળ ત્યાજ્ય નથી ગણ્યાં.

આપણી કાબર જેવડું જ (દસ ઈંચ લાંબું) આ પંખી (નર) ઘેરા રાખોડી સીસાના રંગતું છે. માથું કાળું છે, પાંખો અને પૂંજડી રાખોડી કાળા રંગનાં છે. પેટાળ ધુમાડિયા ભૂરા રંગતું છે. માદાને કાળે રંગ નથી, તે ભૂરી છે. ચાંચ રતૂમડી નારંગી તથા પગ અને આંખની કિનારીના પીળા રંગ ઉપરથી આ કસ્તૂરો તરત ઓળખાઈ આવશે.

ઉત્તરમાં આશુમાં અને દક્ષિણમાં નીલગિરીમાં શ્યામ કસ્તૂરો પરિચિત પક્ષી છે. પરંતુ વચ્ચેના પ્રદેશમાં તેની વસ્તી અનિશ્ચિત છે. કચ્છમાં તો નથી. ગુજરાતમાં તે ઝાડીઝાંખરાંવાળા અને પાંખા

જંગલવાળા પ્રદેશમાં શિયાળો ગાળે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ભાગ્યે જ દેખાય છે, પણ પૂર્વ અને પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં તેની નોંધ શિયાળુ પંખી તરીકે થઈ છે. આશુમાં તે ઉનાળાનું પંખી છે અને ત્યાં પ્રજનન કરે છે. મુંબઈના સાલ્સેટ ટાપુમાં તે શિયાળુ પંખી છે અને શિયાળુ પંખી તરીકે તે આસમાની કસ્તૂરાની જેમ મૌનવ્રત પાળે છે. રંગના તફાવત પ્રમાણે તેની પાંચ જાતો છે, જેમાં નીલગિરિ અથવા સધર્ન બ્લેક બર્ડનો સમાવેશ થાય છે. તે પરદેશી પક્ષી નથી, પણ આશુ, વિંધ્યાચળ અને દક્ષિણ ભારતના જિંચા પહાડોમાંથી મેદાનો અને ટેકરીઓમાં શિયાળો ગાળવા આવે છે. અલગત આ બધા અંગ્રેજોનાં શ્રેણી પક્ષી તો છે જ.

કાખર (The Common Indian Myna)

કાખર અને મેનાનું સગપણ તમે જાણતા નહિ હો તો તમે કહેશો કે ક્યાં કાખર અને ક્યાં મેના! એક અણુખપતું અપશુકનિયાળ, કઝિયાખોર, કકંશ પંખી અને ખીજું મીઠાખોલું દેવતાઈ પંખી. પણ એવા ભેદભાવ પક્ષીપ્રેમીને ન પાલવે. પ્રકૃતિમાં તો કાખર અને મેના વચ્ચે કંઈ મોટો ભેદ નથી. તેઓ બંને એક જ કુળની છે! વધુપડતા પરિચયથી આપણે કાખર પ્રત્યે અણુગમે અને અવગણના ધરાવીએ છીએ, પરંતુ કાખરના કંઈમાં પણ મીઠાશ તો છે.

રવિવારની રજામાં ખપોરે ન્યારે તડકા તપતો હોય છે અને હું પુસ્તક વાંચવા પલંગમાં આડો પડું છું, ત્યારે લીમડાની ઠંડી ઘટામાં ખેડેલી કાખર, બળતા ખપોરે પણ ઠંડી ઘટામાં ખેસવાનો આનંદ વ્યક્ત કરે છે. કાન દઈને સાંભળો, એ શું બોલે છે! કીકી, કીકી, કીકી, ચુક-ચુક-ચુક, ટીક, ટીક, ચરચર, કોક, કોક. આવા તો કેટલાય સૂર કાઢે છે. 'કોક-કોક' બોલે ત્યારે માથું નમાવીને ધુણાવે છે. જુદી જુદી લાગણી વ્યક્ત કરવા માટે તેની પાસે જુદા જુદા સૂર છે. તેની આ માર્દવતા, મીઠાશ અને તેના લટુડાપટુડા સાથે તેના ઉશ્કેરાટ

વખનની કર્કશતા અને ઉગ્રતા સરખાવો. ન્યારે તે ભારોભાર કર્કશ અવાજે ગાળો દેતી હોય, ત્યારે જાણીને કે તેણે સાપ, નોળિયું, ગિલાડી કે એવા કોઈ દુશ્મનને જોયેલ છે અથવા તે આંતરવિગ્રહ લડી રહી છે. સાપને ઉઘાડો પાડી દેનાર પંખી તરીકે કાખર ઉપયોગી છે. ન્યારે તેઓ લડે છે ત્યારે પગમાં પગ ભરાવી આંચના ઉગ્ર પ્રહારો કરે છે. આવા દ્વંદ્વયુદ્ધ સમયે ટોળું ભારે કોલાહલ કરી મૂકે છે.

સાંજે રાતવાસો કરવા જતી કાખરો વગડામાં ઝાડના ઝુંડમાં બેગી થતી હોય ત્યારે તેઓ જે કલખલાટ કરે છે, તે ભારતના આશ્ચર્યવનનું ન ભુલાય એવું ચિત્ર છે. સૂર્યાસ્તને એક કલાકની વાર હોય ત્યાં વનવગડામાંથી કાગડા અને કાખર રાતવાસો કરવાના બશીરા તરફ આવવા માંડે. વચ્ચે વચ્ચે વિસામો ખાવા એસે અને પછી જેવો સૂર્યાસ્ત થાય કે રાતવાસો કરવા ઝાડના ઝુંડમાં પેસે અને પછી જે ઘોંઘાટ કરી મૂકે તેનું વર્ણન તેના ખરો ખ્યાલ નહિ આપી શકે. કાખરને, એ સાવ નાનું અચ્ચું હોય ત્યારથી, પાળી હોય તો તેને પાંજરાની જરૂર ન પડે એવી હળી જાય.

આપણું આ અતિ ઉપયોગી પંખી આપણે ત્યાં સંખ્યા અને અને વ્યાપકપણામાં એટલું બધું પરિચિત છે કે આપણે કદી તેના વિષે વિચાર જ નથી કરતા. તેનામાં એ મહાન સહૃદય છે. દાલની એ બાજુ હોય છે ને? તેના ઘોંઘાટવાળા કબ્જાખેર સ્વભાવથી આપણે તેને અપશુકનિયાળ પંખી હોવાનું માની લેવાની ભૂલ કરી છે; પરંતુ સુઘ માણસે દુર્ગુણ સામે નહિ પણ સહૃદય સામે જ જોવું જોઈએ. તેના એ સહૃદયમાં પડેલાં તો જાણે ખેતીને નુકસાનકારક જવડાં, તીડ, તીતીવોડા વગેરેને ખાઈ જઈને પાકનું રક્ષણ કરવાની તેની વૃત્તિએ આંતરરાષ્ટ્રીય નામના કાઠી છે અને પાકને નુકસાન કરનાર જવડાંનો નાશ કરવા બહારના કેટલાક દેશોએ કાખરને આપણે ત્યાંથી ખોતાને ત્યાં આયાત પણુ કરી છે. એ રીતે કાખર મહા-

ઉપયોગી અને મૂલ્યવાન પંખી છે. તેને દક્ષિણ આફ્રિકા, મોરસ ટાપુ, ન્યુઝીલેન્ડ વગેરે દેશોમાં વસાવવામાં-આયાત કરવામાં આવી છે, પણ ત્યાં જઈને તેણે આખરે ગુમાવી છે; કારણ કે ત્યાં જઈને તેણે ખીજાં નાનાં ઉપયોગી જાતનાં પંખીઓનો નાશ આદર્યો!

કાખરના વર્ણનની તો જરૂર જ શું હોય? એનો પ્રજનનકાળ પણ જાણીતો છે. જેથી આવળુ તેનો પ્રજનનકાળ છે. માદા ૩ થી ૬ ઈંડાં મૂકે છે અને તેમનો દરિયાઈ કે આકાશી રંગ ભારે આકર્ષક લાગે છે. કોઈ વાર તે એ વખત પ્રજનન કરે છે. ઉપર છાંટણાં કે ડાઘ નથી હોતા. નવાઈની વાત એ છે કે કાખરને ઈંડાં બહુ સેવવાં નથી પડતાં. તેનો માળો ગરમ ઋતુમાં અને એવી ગરમ જગ્યામાં હોય છે કે ઈંડાં લગભગ આપમેળે સેવાય છે. માળો ગંધાતા કચરાનો અનેડો હોય છે, જે સડવાથી તપતો હોય એવું પણ મેં જોયું છે.

મેનાની જેમ કાખર ગરમી પસંદ નથી કરતી, છતાં તે કંઈ અમીરી કે રજવાડી તાસીરની નથી. એ તો ખડતલ પંખી છે. કાગડાની જેમ કાખર વિષે પણ એક પુસ્તક લખી શકાય એવી તેની રસિક ખાસિયતો અને રમૂજી સ્વભાવ છે.

કાખરની વસતી આખા ભારતમાં છે. હિમાલયમાં તે આઠ હજાર ફૂટ સુધીની ઊંચાઈ સુધી વસે છે.

વૈયાં (The Rosy Pastor or Rose-coloured Starling)

કાખરથી એક ઈંચ નાનું આ પંખી ચોમાસું ઊતરતાં આપણે ત્યાં પૂર્વ યુરોપ અને પશ્ચિમ તથા મધ્ય એશિયામાંથી આવે છે, ત્યારે કાખર જેટલું જ વ્યાપક અને સામાન્ય હોય છે. ગુલાખી ચાંચ, ગુલાખી શરીર, કાળું માથું, કાળી ડાક, કાળી પાંખો ને પૂંછડી, અને માથા પર ચોટલી અને સત્રારથી સાંજ સુધી તેમનો ચાહુ કલબલાટ; એ તેમને ઓળખાવી દેવા માટે બસ છે. એ હમેશાં દસ, વીસ કે ૧૦૦-૨૦૦-૫૦૦ના ટોળામાં હશે. બંદર અને સ્ટેશન પરથી

અને ખેતરમાંથી દાણા ચોરીને ખાઈ જવા એ તેમનું કામ. પીલુનાં ફળ એમનું માનીતું ભોજન અને પેપડા-પેપડી વગેરે પણ તેમને જરૂર આકર્ષે. શેમળા, પાંડેરવા, કેસડા વગેરેનાં ફૂલમાંથી રસ પીવા પણ જરૂર પહોંચી જાય અને એ રીતે એ વૃક્ષોને ફળાવવામાં કારણભૂત થાય. ખેતીને નુકસાનકર્તા જીવડાં પણ ખાય. આમ વૈયાં ઉપયોગી પક્ષી છે.

શિયાળામાં વૈયાં ગુજરાત, કર્ણાટક, સૌરાષ્ટ્ર, મુંબઈ અને લગભગ આખા ભારતમાં પ્રસરી જાય છે; પરંતુ પૂર્વમાં અને દક્ષિણમાં તેમની વસતી ઘટી જાય છે. કર્ણાટક, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં વૈયાં બહુ સામાન્ય છે. આ પંખીની એક વિશિષ્ટતા એ છે કે તે ભાગ્યે જ ખેત્રણુ માસ ભારતમાંથી ગેરહાજર રહે છે. જુલાઈથી તે આવવા માંડે છે અને એપ્રિલ-મે સુધી રહે છે. માત્ર ખેત્રણુ મહિના માટે પ્રજનન સારુ છેક યુરોપ ને પશ્ચિમ એશિયાથી ઉત્તર સાઈબેરિયા સુધી જવાને બદલે અહીં જ શા માટે પ્રજનન નહિ કરતાં હોય? મોટી સંખ્યામાં તેો દ્વિશર દિવાળી વચ્ચે આવે છે. વૈયાના સૂરમાં મીઠાશ નથી, સંગીત નથી, ગાડાનાં પૈડાંમાં આંધેલ પતરીઓ ખખડતી હોય તેવો આખો દિવસ એકધારે ચક-ચક-ચક-ચક અવાજ કર્યા જ કરે. પણ પ્રજનન ઋતુમાં મીઠા સૂર કાઢે છે. સ્વભાવે સમૂહચારી હોઈ ટોળામાં જ રહે.

મુંબઈમાં વૈયાં અલ્પ સંખ્યામાં આસો માસમાં આવે છે. પણ ન્યારે માગશર-પોષમાં શેમળા અને પાંડેરવાનાં ફૂલ ખીલવા લાગે છે, ત્યારે તેનો રસ પીવા માટે મોટી સંખ્યામાં તેઓ આવી પહોંચે છે. એ ફૂલ ખીલવાની મોસમ આવી છે એવી તેમને પ્રેરણા થતી હશે, ત્યારે જ ખરોખર ટાણા ઉપર આવી ચડતાં હશે ને!

દીવાટાણે વૈયાં પણ કાખર ભેગાં ઝાડના ઝુંડમાં રાતવાસો કરવા જાય અને એ ઘાંઘાટમાં પોતાનો ફાળો આપે. તેને ખાઓચિયાંમાં નાહવું ગમે છે.

રશિયન તુર્કસ્તાનમાં તેઓ ન્યારે પ્રજનન માટે જાય છે, ત્યારે

ત્યાં તીડની પણ એ જ પ્રજનનઋતુ હોય છે અને તે વખતે જે વિશાળ પ્રમાણમાં તેઓ તીડ અને તીડનાં બચ્ચાંનો નાશ કરે છે, તેનો ખ્યાલ આણુવો પણ મુશ્કેલ છે. આમ સર્જનહારની સૃષ્ટિમાં તીડનો નાશ કરીને સમતુલા જાળવવા માટે આ પંખી અત્યંત ઉપયોગી છે. ભારતમાં આવીને તે દાણાનો બગાડ કરે છે ખરું, અનાજ પાકે ત્યારે વૈયાંનાં વિશાળ ટોળાં ખેતરોમાં ઊતરી પડે છે. પણ નુકસાનકર્તા જીવડાં અને તીડનો નાશ કરીને તે આપણી જે મહાન સેવા બજાવે છે તેનો ઋણભાર તો આપણે ઉતારી શકીએ તેમ નથી. જ્યારે તીડનાં ટોળાં ભારત પર ચડી આવે છે ત્યારે વૈયાં તેમનો વિશાળ પ્રમાણમાં નાશ કરીને મહાન સેવા બજાવે છે. ખેતરમાં જ્યારે વૈયાં દાણા પર પડે છે, ત્યારે એટલી મોટી સંખ્યામાં હોય છે કે ઊંડે ત્યારે વાદળું લાગે. ખેતરમાં પડેલાં વૈયાંને કાઢવાં સહેલાં નથી. જાણે ધૂધરા ધમકતા હોય એવા અવાજથી તેઓ ખેતર, પાદર અને વન-વગડાને ગજવી મૂકે છે અને મુંઝવે જેવા પ્રવૃત્તિશીલ શહેરમાં પણ તેઓ અજાણ્યાં નથી લાગતાં.

ગંગામેના, ઘોડાકાબર, અથવા શિરાજી

(The Bank Myna)

કાબરથી એક ઈંચ નાની આ ગંગામેના અથવા ઘોડાકાબર ગુજરાતનું ખૂબ જ પરિચિત પંખી છે. કચ્છમાં તે બહુ ઓછી જોવા મળે છે. પૂર્વ સારાણમાં તે સ્થાયી રહે છે, પણ પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં તે શિયાળામાં આવે છે અને કોઈ આખું વરસ રહી પણ જાય છે. અજાણ્યા માણસને એમ જ લાગે કે એ આપણી સામાન્ય કાબરનાં બચ્ચાં છે. રાખોડી સલેટિયો રંગ, પાંખો છેડે અને કિનારી પર કાળી અને તેમાં સફેદ પટ્ટી, આંખું સફેદ ગુલાબી આંચવાળું પેટાળ અને ચાંચ પર તથા આંખ પાસે જ્યાં કાબરને પીળો રંગ છે, ત્યાં ઘોડાકાબરને રાતો રંગ છે. કાબર કરતાં એક ઈંચ નાનું કદ તેને તરત આપણી

સામાન્ય કાચરથી જુદી પાડી નાખે છે. કાચરને પૂંછડીનો છેડો સફેદ છે, ઘોડાકાચરને ઝાંખી ગુલાબી ઝાંચવાળો ઝાંખો સફેદ છે.

રીતભાત : ગુજરાતનાં અને પૂર્વ સૌરાષ્ટ્રનાં રેલવે સ્ટેશનો પર ઉતારુઓના એઠવાડ માટે ભટકતી આ કાચરને જોઈને કેને ખ્યાલ આવે કે તે ભારતવર્ષની પરમપ્રિય અને લાડીલી મેનાના કુળની છે!

ઘોડાકાચરને કેટલાક લોકો પાળે છે પણ ખરા, પણ તેની બહેનોની સરખામણીમાં તે પાળવાલાયક પંખી ન ગણાય. કાચર કરતાં તેનો સૂર જરા વધારે સારો છે ખરો, પણ કાચર જેટલા લટુડાપટુડા તેને નથી આવડતા. ગામમાં અને ગામ બહાર, બજારમાં અને ખેતરમાં, ચરિયાણામાં અને વગડામાં જે કંઈ એઠવાડ, જીવડાં વગેરે મળે એ તેનો ખોરાક. ઢોરના શરીર ઉપરથી જીવડાં પકડી લેવામાં પણ એ નિષ્ણાત છે. ગાયભેંસના કાન પર ચોટી રહીને તેમાંથી ગીગોડાં પકડી લેવામાં તે પોતાની કુશળતા બતાવી આપે છે. ઉકરડામાંથી ખોરાક શોધી કાઢવામાં પણ તેને શરમ નહિ. કાચર કરતાં ઘોડાકાચર વધુ સમૂહચારી છે. નદીકાંઠાની ભીની જમીનમાંથી જીવડાં પકડતી પણ તે જોવામાં આવશે.

આ પંખી છે તો ભારતનું સ્થાયી અધિવાસી, પરંતુ ખાસ કરીને ચોમાસામાં અને શિયાળામાં તે સ્થળાંતર કરે છે. તેની વસતી મુંબઈમાં નથી.

પ્રજનન : ઘોડાકાચર શહેરની બજારોમાં અને રેલવે સ્ટેશનોમાં રખડતી હોય, પણ માળા બાંધવા માટે તો એ નદીકાંઠે જાય છે. ચોમાસામાં ભેખડો, નદીકાંઠા, કૂવાની ભીંત, ઊંચી જમીન વગેરે ઠેકાણે તે પોતાની ઝાંચ વડે દર કોતરીને તેમાં ઢીલાપોચા માળા બાંધી ચારથી પાંચ ઈંડાં મૂકે છે. ઈંડાંનો રંગ સુંદર આકાશી અથવા લીલાશ પર વાદળી હોય છે, પણ ઉપર છાંટણું નથી હોતાં.

આ દર ઘણીવાર ૬-૭ ફૂટ લાંબાં હોય છે અને અંદર એક-

ખીજને મળી જાય છે. ઘોડાકાપરો સમૂહમાં આવાં દર બનાવે છે અને જાણે તેમનું નગર વસેલું લાગે છે. નદીકાંઠામાં આવાં દર કોરીને માળા બાંધવાની તેની ટેવને લીધે જ અંગ્રેજીમાં તેનું નામ બેંકમેના અને હિંદીમાં ગંગામેના પડ્યું છે.

કાળાં વૈયાં અથવા તેલિયા મેના અથવા તીલિયર મેના (The Starling)

તેલિયા મેના આપણે ત્યાં જાણીતું પંખી નથી, પણ તેના ઉપયોગી ગુણુ અને કંઠની મીઠાશ માટે મને તેના પ્રત્યે પક્ષપાત છે, અને તેને અહીં સ્થાન આપીને હું તેના આદર કરું છું.

નવ ઇંચ લાંબું, એટલે કે કાપર કરતાં એક ઇંચ નાનું આ પંખી રંગે ચળકતું કાળું લીલાશ પર પડતી આંધવાળું અને ઉપર ઝીણું આંખાં સફેદ ટપકાંથી છવાયેલું છે. તેના શરીરનો ઝળકાટ જાણે તેલ ચોપડ્યું હોય એવો લાગે છે; એટલે જ તેનું હિંદી નામ તેલિયા મેના પડ્યું જણાય છે. નર-માદામાં ફરક એટલો કે માદા જરા આંખી છે. ઉનાળામાં તીલિયર મેનાનો રંગ વધારે કાળો હોય છે અને ટપકાં અદૃશ્ય થઈ ગયાં હોય છે. મોટા ટોળામાં રહેતી તેલિયા મેના જમીનમાંથી જીવડાં પકડતી જાય, ઝડપથી ચાલતી જાય અને પાછળનાં પંખી ઊડીને આગળ ખેસતાં જાય. આમ ગતિ અને ચપળતા તેના જીવનનું મુખ્ય લક્ષણુ છે, અને એ લક્ષણુ અને રંગ ઉપરથી તેને ઓળખી કાઢતાં તમને જરાય મુશ્કેલી ન લાગે.

ભારતનાં ઉપયોગી પંખીઓમાં તીલિયર મેનાનું પણ સ્થાન છે; કારણુ કે ખેતીને નુકસાનકારક જીવડાં અને તેમના કીડાને જમીનમાંથી તે ખેંચી કાઢી ખાઈ જાય છે. તદ્દુપરાંત ફળ, પેપડાં અને દાણા પણ તેના ભોજનમાં સ્થાન પામે છે. જે તેને ખલેલ પહોંચે તો ટોળું તરત ઊડીને ઝાડમાં પેસી જાય. વૃક્ષોની ઘટામાં પીછાં સાફ કરતી અને મધુર કલકલાટ કરતી તેલિયા મેનાના ટોળાને જેવામાં આનંદ આવે.

ઉડ્ડનમાં તીલિયર મેના વૈયાં જેવી જ છે. ટાળાં ઊડતાં હોય અને ઊડતાં ઊડતાં વળી દિશા બદલે. એમનાં ટાળાં કાઠવાર વૈયાં સાથે પણ ભળેલાં હોય છે.

વસ્તી : તીલિયર મેના કચ્છમાં નથી, સૌરાષ્ટ્રમાં મેં નથી જોઈ, પણ પૂર્વ સૌરાષ્ટ્રમાં તેની નોંધ થઈ છે. ગુજરાતમાં દક્ષિણે વડોદરા સુધી છે. મુંબઈમાં નથી. તેની કેટલીયે જાતો યુરોપ, એશિયા અને આફ્રિકામાં વ્યાપક છે. આપણે ત્યાં તે મુખ્યત્વે શિયાળો ગાળવા આવે છે.

પ્રજનન : કાશ્મીર અને મધ્ય એશિયામાં.

ખાસ કરીને પ્રજનન વખતે તીલિયર મેના સુંદર ગાય છે. પાળેલી તીલિયર મેનાનું ગાયન સાંભળીને પણ તમે મુગ્ધ થઈ જાવ.

બ્રહ્મણી અથવા બ્રાહ્મણી મેના

(The Brahmani or Black-headed Myna)

પરિચય : આપણી કાબરથી બે ઇંચ નાનું એટલે કે આઠ ઇંચનું આ પંખી મેના અને કાબરને સાંધતી કડી જેવું છે. તેને બ્રાહ્મણી વિશેષણ આપવા પાછળ તેને બ્રાહ્મણની નાતમાં મૂકી દેવાનો હેતુ નથી કે નથી બ્રાહ્મણને આ મેનાની નાતમાં મૂકવાનો હેતુ. તેના

કાળા માથા ઉપરથી સુવાળા વાળની કલગી ડોક ઉપર પથરાય છે અને એ ચોટલીએ જ તેને આઠાણી ગણવી છે. તેનું શરીર ઉપરથી ભૂખરું બદામી રંગનું છે અને પાંખના છેડા કાળા છે. નીચેથી બજરિયા રતૂમડા રંગનું છે અને પૂંછડીની નીચે ઘોળો રંગ છે. તેની ત્રિવિધરંગી ચાંચ છેટેથી પીળી લાગે. કાપર અને પહાડી મેનાને હોય છે એવા મોં ઉપર ખુશ્કી ચામડી બબ્બઈને નથી. નરનો રંગ વધુ ઊજળો છે.

આવી સાદી સજ્જવટ ધરાવનારને વળા મેનાનું મધુરું નામ શા માટે અપાયું હશે, એમ તમે જો પૂછતા હો તો તેનો જવાબ એક જ છે કે તે મેના છે માટે. તમે આઠાણી મેનાને હાથમાં લઈને જુઓ તો જ તમે તેના સૌંદર્યને પિછાની શકો. પણ રૂપમાં શું બબ્બું છે ? પહાડી મેના અને તેલિયા મેનાને બાદ કરતાં મેનાના કુળમાં બબ્બઈ મેના જેવું મધુર પંખી કેઈ નથી. એના કંઠમાં મૃદુતા છે, મીઠાશ છે, એની રાતભાત મોહક છે ને બીજાના સૂરનું અનુકરણ સારું કરે છે. તેથી પક્ષી પાળનારા શોખીનોનું તે પ્રિય પંખી છે. તે માણસના વધુ-પડતા સહવાસમાં રહીને અળખામણી પણ નથી થઈ પડતી અને પહાડો ને જંગલોમાં રહીને મનુષ્યથી અળણી પણ નથી રહેતી.

બબ્બઈ મેના ખેતર અને પાદરનું, બગીચા અને ઘરઆંગણાનું પંખી છે. તેને ભેજવાળી જમીન અને ઘાસવાળા પટ પસંદ છે, જેમાંથી એ તીડ અને અન્ય જીવડાં વીણી ખાય છે. ચરતાં ઢોરોની સાથે રહીને તે ઢોરના પગથી ઊડતાં જીવડાં પકડવામાં પરોવાયેલી પણ દેખાશે. તે વડ-પીપળાના ટેટા અને અન્ય ફૂલો પણ ખાઈ જાય છે, પણ ખેતીને નુકસાનકારક જીવડાં મારનાર પંખી તરીકે તેનું મહત્ત્વ છે.

વસ્તી : બબ્બઈ ભારતનું સ્થાયી પંખી છે, પણ ઋતુ પ્રમાણે તે સ્થાનાંતર કરે છે. ફરજમાં તે સામાન્ય પંખી નથી. સૌરાષ્ટ્રમાં

પાણીવાળા અને હરિયાળા પ્રદેશમાં તેની વસ્તી છે. સંભવ છે કે પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં તે શિયાળુ પંખી તરીકે જ આવતી હોય. મુંબઈમાં તે શિયાળો ગાળવા જ આવે છે. ગુજરાતમાં તે સ્થાયી વાસ કરે છે. પાળવાળેગ પંખીઓમાં પહાડી મેના પછી અબ્બઈ મેના કદાચ તેલિયા મેનાની હરોળમાં આવે. તેના કંઠની મધુરતાએ અને સ્વરની વિવિધતાએ તેને શોખીનોનું પ્રિય પંખી બનાવેલ છે.

પ્રજનન : વૈશાખથી અષાઢ તેનો પ્રજનનકાળ. ઝાડની પોલાણુ-માં કે દીવાલના દરમાં તે સુલાયમ માળો આંધી ૩ થી ૪ ઝાંખાં આસમાની અને છાંટણાં વિનાનાં ઈંડાં મૂકે છે.

૩ : વગડામાં

ઉનાળો ખેસી ગયો છે. દિવસ આખો અકળાવતી ગરમીથી ત્રાસી ગયેલી સંતમ દુનિયાને રાત શાંતિ આપે છે, પણ શાંતિ સાથે પ્રકુલ્લતા અને સૌંદર્યનો અનુભવ કરાવે એવું તો ઉનાળાનું પ્રભાત છે. ઉજ્જડ વગડાને પણ પોતાનાં કેમ્પડાં ફૂલોથી શણુગારતો ખાખરો, પ્યાલા જેવાં ફૂલોમાં મધુરસ ભરીને પંખીની જમાતને ન્યાહત કરાવતો શેમળો અને ચળકતા લાલ રંગનાં મનોહર પુષ્પો વડે શણુગાર સજીને વસંતને આવકારતો પાંડેરવો અત્યારે વગડાની શાભા કેવી વધારી રહ્યા છે તે તો જુઓ ! ચાલો, આજે તો વહેલી પ્રભાતના પ્રકુલ્લ વાતાવરણમાં આડે વગડે ફરવા ઊપડીએ. પ્રકૃતિનાં દર્શન તેના નૈસર્ગિક સ્વરૂપમાં કરવાં હોય તો રસ્તો અને કેડી છોડીને આડે વગડે જ જવું જોઈએ. જ્યાં માણુસોનો ઘોંઘાટ કે પગરવ છે, ત્યાં પક્ષીઓ મુક્ત મનથી રહી શકતાં નથી. જ્યાં નિર્જન અને નીરવ શાંતિ છે, ત્યાં પક્ષીઓ પણ ખીલી ઊઠે છે.

જરા આમ તો જુઓ ! ઝાડના તોતિંગ થડને જાણે કુહાડી

જેવી પોતાની નાનકડી ચાંચ વડે ફાડી નાખવું હોય તેમ જોરથી, જીંચું માથું કરીકરીને, અનૂતથી પ્રહાર કરતું આ પંખા કોણ છે? તમને તેનો આ ભગીરથ પ્રયાસ વ્યર્થ અને હાંસીપાત્ર લાગે છે, નહિ? પણ એમ નથી. એ છે લક્કડખોદ અને તેની આ મહેનત સહેતુક છે.

લક્કડખોદ (Woodpeckers)

લક્કડખોદ પક્ષીઓ દીકે નહિ તો નામે જાણીતાં છે. વિશિષ્ટ પ્રકારના શરીરઅંધારણના કારણે આ પક્ષીઓ જુદાં તરી આવશે. એમની ચાંચ લાંબી અને મજબૂત છે, જેના વડે તેઓ ઝાડની છાલને તોડી નાખે છે. તેમની જમ લાંબી-ચાંચની બહાર ત્રણચાર ઈંચ નીકળી શકે તેટલી લાંબી-અને ચીકણી હોય છે. લક્કડખોદ ઝાડના થડનાં છિદ્રોમાં અને છાલ નીચે પોતાની જમ લાંબાવી તેમાં રહેતાં જીવડાંને જમ વડે ખેંચી લે છે. હાથી જેમ સૂંઢથી ખોરાક ઉપાડે છે, તેમ લક્કડખોદની જમ પણ જીવડું પકડવા વળી શકે છે. જમ પરની ચીકણી લાગમાં એ જીવડાં ચોટી રહે છે. આપણે અત્યાર સુધી જે પક્ષીઓનો પરિચય કર્યો તેમના પગનાં આંગળાં ત્રણ આંગળાં અને એક પાછળ છે. લક્કડખોદને બે આંગળાં આગળ અને બે પાછળ છે. ઝાડના સીધા થડ ઉપર બાઝવામાં તેને આવાં આંગળાંની જરૂર છે. તદુપરાંત તેની પૂંછડી ઊડવામાં સુકાન કરતાં બેસવામાં ટેકા તરીકે વધારે ઉપયોગી છે. પૂંછડીનાં પીછાં મજબૂત અને અક્કડ છે. ન્યારે લક્કડખોદ ઊભા થડ ઉપર આંગળાં ભરાવી ચોટે છે, ત્યારે પૂંછડી વળીને થડ ઉપર ટેકા લે છે અને આમ આ પંખી બહુ જ સહેલાઈથી ઝાડના સીધા થડ ઉપર પણ આસાનીથી આસન જમાવી શકે છે. આમ લક્કડખોદને પોતાના જીવનનિર્વાહ માટે વિશિષ્ટ પ્રકારની શરીરરચના મળી છે.

લક્કડખોદ ઊડવાને ખાતર ઊભા કરે એવા રખડુ નથી. એટલે

તેમને શોધવા માટે તો ઝાડનાં થડ જ જોવાં પડે અને ત્યાં પણ ખીખી પક્ષીઓની જેમ તે ડાળ પર આસન જમાવીને નહિ બેઠા હોય. તેઓ જાડી ડાળની નીચેની બાજુ અથવા થડ ઉપર ચોટેલા દેખાશે. થડ ઉપર લક્કડખોદ જે રીતે ચોટી રહી આસન જમાવે છે તે જોવા જેવું છે; પરંતુ ખિસકોલી કરતાં જે વધુ ઝડપ અને સહેલાઈથી તે થડ ઉપર દોડાદોડ કરે છે તે વધુ આશ્ચર્યજનક છે. તમે લક્કડખોદનું નિરીક્ષણ કરતા હો. ત્યારે થડની પાછળ સંતાઈને જ્યારે તે તમારી તરફ ડોકાઈને જુએ છે, ત્યારે ખરેખર રમૂજ પડે છે. તેનાથી પણ વધુ આકર્ષક તો ઝાડની છાલ પર ચાંચના પ્રહાર કરવાની તેની રીત છે. કોઈ કઈયારો એટલી ઝડપ અને સિફતથી ઝાડ પર કુંહાડીના ધા ન કરી શકે. જાણે થાકી ગયો હોય એમ લક્કડખોદ વિસામો લે છે અને વળી ચાંચના પ્રહાર કરવા લાગે છે. જાણે વિશાળ થડને પોતાની ચાંચ વડે ફાડી નાખવા માગતો હોય ને!

જે જીવડાં ઝાડની છાલમાં પેસીને તેમાંથી રસકસ ચૂસી લઈ લાકડામાં સડો પેદા કરે છે, તેમની ઉપર નમતા લક્કડખોદ ખૂબ જ ઉપયોગી પક્ષી છે; કારણ કે એ રીતે એવાં ઉપદ્રવી જીવડાંની વસ્તી પર અંકુશ રહે છે. ઝાડની છાલમાં અડો જમાવીને બેઠેલાં એવાં ઉપદ્રવી જીવડાંને પકડી પાડવા તેની ફરસી જેવી ચાંચ વડે તે જે ખંત અને ઉત્સાહથી ચાંચના પ્રહાર કરી અંદર જીભ નાખે છે, તે જોવા જેવું હોય છે. ફરીથી ને ફરીથી તે પોતાના કાચમાં મંજ્યો રહે છે, પણ જે છેવટે તેને સફળતા નહિ મળે તો ચી-રી-રી-રી કરી, ગુરસા અને નિરાશાનો ઊભરો કાઠી ખીખી ઝાડે ઊડી જાય છે.

લક્કડખોદ સીધી લીટીમાં નહિ પણ ઝિંચોનીચો થઈને ઊડે છે અને ઊડતી વખતે તેની પાંખોમાંથી ભુ-ર-ર-ર એવો અવાજ આવે છે. તે ઝડપથી પાંખો વીંચે છે.

લક્કડખોદ થડ ઉપર દોડે તે પણ સીધી લીટીમાં નહિ. ગોળા-

કારમાં; વેલ જેમ ઝાડને વીંટાઈને ચડે તેમ. નીચે ઊતરે ત્યારે પણ એમ જ, પણ હિંદે માથે નહિ. જમીન પર અને ડાળ ઉપર તેઓ નથી બેસતા, પણ તેમાં અપવાદ પણ છે. અકોડા જેવાં તેનાં આંગળાં થડની છાલમાં ભરાવીને લટકવાના કામનાં છે.

અધા લક્ષ્મણોદનાં આ સામાન્ય લક્ષણ છે. હવે આપણે ત્યાં વસતા લક્ષ્મણોદની ઓળખાણ કરીએ: તેઓ અધા આપણા સ્થાયી અધિવાસી છે. યાદ રાખજો કે ઘણાખરા લક્ષ્મણોદને જેવાનો શ્રેષ્ઠ સમય વહેલી સવાર છે.

કાળરો લક્ષ્મણોદ

(The Yellow-fronted Pied Woodpecker)

આપણો વ્યાપક લક્ષ્મણોદ આ જ. કદમાં સાત ઈંચ, એટલે કે આપણા બુલબુલ જેવડું આ પંખી રંગે કાળરું છે. માથે પીળી સોનેરી ટોપી જે પાછળ લાલ કલગીમાં ફેરવાઈ જાય છે. પેટ ઉપર ચળકતો લાલ પટો શોભે છે. માદાને કલગી છે પણ તેનો રંગ અંખો પીળો છે. રાતી ટોપી નથી. બંનેની આંખો લાલ છે.

આ લક્ષ્મણોદ ઉજ્જડ વેરાનમાં નહિ મળે, તેમ ગીચ જંગલમાં પણ નહિ જાય. જ્યાં છૂટાંછવાયાં ઝાડ હોય, ખુલ્લો વગડો અને છૂટાંછવાયાં ઝુંડ હોય, રસ્તા પર ઝાડ ઊગેલાં હોય ત્યાં આ આનંદી પંખી વસે છે. કિકલક-કિકલક અથવા ક્કિ-ક-ર-ર-ર- અથવા કિરિક-કિરિક એવો અવાજ સાંભળો ત્યારે જાણવું કે કાળરો લક્ષ્મણોદ તમારી આસપાસમાં છે. ઊડતી વખતે ઝડપથી પાંખો વીંઝતું જાય, જોત્યું-નીત્યું થતું જાય અને વચ્ચે વચ્ચે પાંખો બંધ રાખતું જાય. મુંબઈમાં સાલ્સેટના ટાપુમાં તાડનાં થડ ઉપર એમનાં જેડલાં દોડાદોડી કરતાં હોય, ગોળ ચઢાવા લેતાં હોય, થડ ઉપર જે ઝડપથી જોયે ચડતાં હોય, નીચે ઊતરતાં હોય અને વચ્ચે વચ્ચે ઊભાં રહી થડ તપાસતાં

હોય, તે જુઓ તો રમૂજ પડે. તમે જો તેને જોવા ઊભો તો તે થડની પાછળ સંતાઈ જાય અને ડોકાઈ ને તમારા સામે જુએ. તેઓ મોટા ભાગે જોડામાં ફરતાં હશે. શેમળા અને પાંડેરવાના ફૂલનો રસ પણ તેઓ પીએ છે.

પ્રજનન : પોષથી વૈશાખ સુધી એમનો પ્રજનનકાળ. થડમાં લક્કડખોદ દર કરીને તેમાં સફેદ ચળકતાં ત્રણ ગોળ ઈંડાં મૂકે છે. જો આડી ડાળમાં માળો કર્યો હોય તો તેનું મોઢું નીચેના ભાગમાં હોય છે. નર-માદા બંને માસ સાથે રહે અથવા જુદાં પણ રહે. પ્રજનનકાળમાં તો કેમ છૂટાં પડે? માળો બનાવવામાં, ઈંડાં સેવવામાં અને બચ્ચાં ઉછેરવામાં બંને સરખો શ્રમ ઉઠાવે છે. દરમાં કંઈ મુલાયમ વસ્તુઓ મૂકવામાં નથી આવતી. દર કોતરતાં જ વહેર અને છોડયાં ખર્ચાં હોય એ જ એમનો માળો.

વસ્તી : ભારતનું આ વ્યાપક પક્ષી આપણે ત્યાં કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, આણ્ણ અને મુંબઈમાં જાણીતું છે.

સોનેરી પીડવાળો લક્કડખોદ

(The Golden-backed Woodpecker)

ગુજરાતમાં જાણીતો પણ કાબરા લક્કડખોદ કરતાં ઓછો વ્યાપક આ લક્કડખોદ કચ્છમાં નથી. સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરમાં નોંધાયો છે, ગુજરાતમાં નોંધાયો છે અને મુંબઈના સાલ્સેટ ટાપુમાં તો તે પક્ષી-પ્રેમીઓ વચ્ચે 'પ્રતિષ્ઠિત' છે.

આપણી કાબરથી મોટું, એટલે કે અગિયાર ઈંચ લાંબું આ પંખી પોશાકમાં ઠરસાદાર છે. તે અંખા કાળા પાટલૂન પર ભાતવાળું રેખાઓવાળું સફેદ ખમીસ, સોનેરી ડગલો, સફેદ ટપકાંવાળી કાળી નેક-ટાઈ અને ચમકતા લાલ રંગની ટોપી (પ્રજ-સમાજવાદી પક્ષની લાલ ટોપી નહિ!) પહેરે છે એમ જો હું કહું તો તમને વિચિત્ર લાગે; પરંતુ

તમે તેને જ્વેશો તો ખાતરી થશે કે તે ખરેખર એવો જ પોશાક પહેરે છે. માથે ચળકતા લાલ રંગની કલગી જેવી ટોપી શામે છે. માદાને વળી આ ટોપીની આગળ કપાળ પર કાળો રંગ અને તેમાં સફેદ ટપકાંની ભાત છે. નર-માદા વચ્ચે એટલો તફાવત છે. બંનેને ગળા ઉપર અને છાતીના ઉપલા ભાગે કાળા રંગમાં સફેદ ટપકાંની ભાત છે, જે પેટ તરફ જતાં સફેદ રંગ અને દરેક પીછું કાળી કિનારીમાં ફરી જાય છે. પૂંછડી ઝાંખી કાળી અને પીઠ રતાશ પર સુંદર સોનેરી, ખમા પર અને પાંખને છેડે ઝાંખો કાળો રંગ છે. ડોકનો પાછલો ભાગ પણ એવા જ રંગનો છે અને ડોકની બંને બાજુ સફેદ છે, જેમાં આંખ ઉપર થઈને એક ભૂરો પટો જાય છે.

રીતભાત : આ લક્ષ્મણોદની વસ્તી પણ લગભગ આખા ભારતમાં છે. પણ કચ્છમાં નથી. સૌરાષ્ટ્રમાં ગીર તથા ગિરનારમાં છે. ગુજરાતમાં ઉજ્જય પ્રદેશમાં નથી. કાચરા લક્ષ્મણોદની જેમ તે પણ ગીચ જંગલ અને વેરાન પ્રદેશમાં નથી વસતો; છૂટાંછવાયાં ઝાડ અને ઝુંડવાળા ખેડાણ પ્રદેશ, બગીચા, ઝાડોથી શોભતા રસ્તા અને છૂટાં-છવાયાં વૃક્ષોવાળા વનવગડામાં તમે આ લક્ષ્મણોદનો મેળાપ કરી શકશો. ચળકતી લાલ કલગી, સોનેરી પીઠ અને કાચરા પેટાળની રંગરચના એવી આકર્ષક છે, કે તે તમારી નજરે પડે તો ધ્યાન ખેંચાયા વિના ન રહે. કી-કી-કી-કી-કી-કી એવા ઉત્સાહભર્યા અવાજથી પણ તમારું ધ્યાન ખેંચાશે. આ લક્ષ્મણોદ પણ ઝાડના થડ ઉપર ચડગિતર કરતો દેખાશે; ગિતરતી વખતે પણ માથું ઉપર હોય છે. તે જમીન ઉપરથી મકોડા પણ વીણી ખાય છે અને પાંડેરવાના ફૂલનો રસ પણ પીએ છે.

પ્રજનન : મહાથી અપાડ સુધી આ લક્ષ્મણોદની પ્રજનનઋતુ છે. માદા સફેદ રંગનાં ત્રણ ઈંડાં મૂકે છે. માળા ખીજ લક્ષ્મણોદ ખનાવે છે તેવા જ થડમાં કોતરી કાઢેલ દરમાં હોય છે.

બજરિયો લક્કડખોદ અથવા કીડીઘર

(The Rufus Woodpecker)

મુંબઈના સાલ્સેટ ટાપુમાં પાંચ પ્રકારના લક્કડખોદ નોંધાયા છે. ગુજરાતમાં નવ પ્રકારના લક્કડખોદ નોંધાયા છે. પરંતુ તેઓ અધા અધે ઠેકાણે વ્યાપક નથી. અહીં તે જે વ્યાપક અને જાણીતા છે તેમનો પરિચય આપ્યો છે. મુંબઈના ટાપુમાં બજરિયા રંગનો એક લક્કડખોદ જાણીતા છે અને તેનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોના કારણે મારે તેની ઓળખાણ અહીં આપવી જ જોઈ એ. કદમાં તે કાચર જેવડો અને રંગે રતૂમડો ભૂરો એટલે બજરિયો છે. તેની પહેલી વિશિષ્ટતા તે એ છે કે બ્યારે ખીખ લક્કડખોદ ઝાડના થડ ઉપર વળગીને ચોંટી રહે છે, ત્યારે આ લક્કડખોદ ખીખ પક્ષીઓની જેમ ઝાળ પર બેસે છે. ઝાળને ફરતો જે કોથળી જેવો માળો મકોડા બનાવે છે તે ખોદીને તેમાંથી તે મકોડા ખાઈ જાય છે. મકોડાની કિલ્લેશંધી તૂટતાં જ નાસભાગ થઈ પડે છે. એ વખતે આ લક્કડખોદને ઉજાણી થઈ પડે છે. સૌથી મોટી નવાઈ તે એ છે કે મકોડાના માળાની પોલાણમાં જ તે પોતાનો માળો બનાવે છે! અને તેથી મોટી પણ નવાઈ એ છે કે તેને કે તેનાં બચ્ચાંને એ બચંકર લાલ મકોડા રંજડ નથી કરતા. જેને અનુભવ થયો હોય તે જ જાણે કે આ લાલ મકોડા મકોડાની સૃષ્ટિના ઝૂની અને ફૂર વાદ જેવા છે. એ વાદની બખોલમાં છીંડું પાડવું, વાદને પકડીને ખાઈ જવા અને એ બખોલમાં જ માળો બનાવી તેમાં ઈંડાં મૂકી બચ્ચાં ઉછેરવાં એ કંઈ જેવું તેવું પરાક્રમ છે! આ નવાઈનું રહસ્ય એ છે કે આ લક્કડખોદના શરીરમાંથી ફેરમિક એસિડની ગંધ આવે છે અને તેથી જ મકોડા તેને દુશ્મન નહિ ગણતા હોય! એટલે મકોડાથી ખદખદતા માળામાં પણ આ લક્કડખોદ આસાનીથી બેડેલા નોંધાયા છે! તેની વસ્તી કચ્છ કે સૌરાષ્ટ્રમાં નથી, પણ ગુજરાતમાં, ડાંગમાં અને મુંબઈના સાલ્સેટ ટાપુમાં છે.

અન્ય પ્રકારના લક્કડખોદ

ખીજ નોંધપાત્ર લક્કડખોદમાં મોટા કાળા લક્કડખોદની ઓળખાણુ ન આપું તો તેને ખરાબ લાગશે. અંગ્રેજીમાં જેને **The Great Black or Black-backed Woodpecker** કહે છે, એ આ રૂપાળા લક્કડખોદની વસ્તી તાપી અને ડાંગથી મુંઝઈ સુધી છે. સોનેરી પીઠવાળા લક્કડખોદની આ જુદી આવૃત્તિ છે એમ કહીએ તો ચાલે. કદમાં તેના જેવડો એટલે કાખરથી જરા મોટો, માથે ચળકતી લાલ ટોપી, કાળો ક્રોટ અને કાળું પાટલૂન (એટલે કે ડોક, પીઠ અને પૂંછડી કાળાં) અને સફેદ ખમીસ (સફેદ પેટ) એ તેનો પોશાક છે. ચૂ-ર-ર-ર ચૂ-ક એનાં અવાજથી જંગલ ગમ્ભવે છે. નરનું માથું લાલ છે તથા માદાનું સોનેરી પીણું છે.

કાખરા લક્કડખોદની એક નાની આવૃત્તિ સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરનારમાં અને ગુજરાતમાં હરિયાળા વિસ્તારમાં જાણીતી છે. એનું નામ નાનો લક્કડખોદ (**The Pigmy Woodpecker**). ચકલીથી જરા મોટો છે અને રંગમાં કાખરા લક્કડખોદ જેવો છે, પણ દૂરથી તેના લમણા પરનો રાતો રંગ નથી દેખાતો. તે કી-કી-કી-કી એવા અવાજથી આપણું ધ્યાન ખેંચે છે, પણ તેનો વસવાટ થડને બદલે ડાળીઓમાં છે. વળી એ શરમાળ અને અસ્થિર છે એટલે તેનું નિરીક્ષણ કરવું મુશ્કેલ છે.

કંસારો અથવા ટુકટુકિયો

(**The Crimson-breasted Barbet or Coppersmith**)

ત્યારે વસંત અને ગ્રીષ્મમાં ખરે બપોરે આંખોને આંજી દે એવો તડકો પ્રકાશતો હોય, અને નિરબ આકાશમાંથી સૂર્યનાં કિરણો આગ વરસાવતાં હોય, ત્યારે ઝાડની ઊંચી કે આગળપડતી ડાળી પર બેસીને ચકલી જેવડું (છ ઈંચ લાંબું) એક પંખી 'ટોંક-ટોંક-ટોંક-ટોંક'ના સતત અવાજથી વાતાવરણને ગમ્ભવી મૂકે છે. મુંઝઈના ભૂતપૂર્વ

ગવનર રાજ મહારાજસિંહની જેમ તે “વેન્ડ્રીલોકીસ્ટ” છે, પણ જુદા અર્થમાં; કારણ કે આ પક્ષી ન્યારે બોલે છે ત્યારે બધી દિશાઓમાં પોતાનું મોં ફેરવતું જાય છે, એટલે એક વખત એક દિશામાંથી તેનો અવાજ આવતો લાગે અને બીજી વખત બીજી દિશામાંથી.

આ છે આપણો સુપરિચિત કંસારો. તે અવાજ વડે સુપરિચિત છે, પણ દીડે નહિ; કારણ કે પાંદડાં જેવડી તેની લીલા રંગની કાયા ઝાડનાં પાંદડાંમાં એની ઓતપ્રોત થઈ જાય છે કે તેને શોધવો મુશ્કેલ થઈ પડે. ઊંચી ડાળ પર બેસવાની તેની ટેવને લીધે જો તમે ખંતપૂર્વક શોધ ચલાવો તો મળી આવે ખરો, પરંતુ ન્યારે આકાશમાંથી સૂર્યનો પ્રખર પ્રકાશ આંખોને આંજી દેતો હોય અને ઝાડનાં પાંદડાંમાંથી એનાં પ્રતિબિંબ પડતાં હોય ત્યારે કંસારોને શોધવાની જિજ્ઞાસા કેને જાગે? જેમ સૂર્યનો તાપ વધે છે તેમ કંસારોનો એકધારો અવાજ વધુ ને વધુ ઉગ્ર થતો જાય છે. મોડી સવારે સૂર્ય તપવા માંડે ત્યારથી કંસારોનો અવાજ શરૂ થાય છે. થોડીવાર બોલીને તે અટકી જાય છે, પછી જરા વિશ્રાંતિ લે છે અને વળી બોલવાનું શરૂ કરે છે. આમ છેક સાંજ સુધી ચાલે છે. બપોરે તે પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે. ન્યારે તાપ ઓછો થવા લાગે ત્યારે કંસારોનો ઉત્સાહ પણ ઓછો થતો જાય છે. વચ્ચે વચ્ચે તે એક ડાળી પરથી બીજી ડાળી પર અને એક ઝાડ ઉપરથી બીજા ઝાડ ઉપર જાય છે અને ત્યાંથી તે ટોક-ટોક કર્યાં કરે છે. કંસારો ગરમીથી ત્રાસીને પ્રકૃતિને ફરિયાદ કરે છે એવો નિરાશાવાદી અભિપ્રાય હું નથી આપતો. ન્યારે સળગતી ભટ્ટી જેવી હવા માનવીને અકળાવે છે, ત્યારે કંસારો તેમાં આનંદ માણે છે. ટુક-ટુક અવાજ ઉપરથી તેને કોઈ ટુકટુકિયો પણ કહી શકાય છે.

આ પક્ષીનું કંસારો નામ યથાર્થ છે. કોઈ તેને લુહાર પણ કહે છે અને મરાઠીમાં તેને સોનાર એટલે સોની નામ મળ્યું છે. કંસારો જેમ ચડતે બપોરે ને ઊતરતે બપોરે વાસણુ ઘડવા માટે હથોડી

ડોકતો એકધારે ટોંક-ટોંક અવાજ કરતો હોય તેવો જ બરોબર આપણા આ પંખી-કંસારાનો અવાજ છે.

કંસારો રંગે ઉપરથી લીલો અને નીચે લીલાશ પર આછો પીળો છે. કપાળ ઉપર અને ગળા નીચે ચળકતો લાલ રંગ શોભે છે. પગ રાતા છે, ચાંચ કાળી છે. આંખના પડદા રાતા છે. તેની આસપાસ પીળો રંગ છે. નસકોરાંથી આંખ સુધી અને ચાંચની ફાટથી આંખ પાછળ થઈને માથા સુધી કાળી રેખા છે. આમ રંગોની વિવિધતા અને જમાવટ આ પક્ષીને સુંદરતા આપે છે. ટૂંકી ને જાડી કાયા, ટૂંકી ચોરસ પૂંજડી, જાડી ચાંચ અને ઝડપથી પાંખો વીંઝતું ઝડપી હિંચન તથા તેનો ટોંક-ટોંક અવાજ આ પંખીને ઓળખાવવા માટે બસ છે. તે ડાળી પર ટટાર બેસે છે, થડ ઉપર લટકતું નથી.

કંસારાનો ખોરાક ફળ છે. મુખ્યત્વે તે વનના ટેટા ખાય છે. પણ કોઈવિધ ફૂદાં કે ખીજાં પાંખાળાં જીવડાં પકડે છે. જે પક્ષીઓ મોટા ભાગે ફળાહારી છે તેઓ બચ્ચાંને તો મોટા ભાગે પોચાં જીવડાં ખવડાવે છે. તે સ્વભાવે વૃક્ષચારી છે એટલે જમીન ઉપર કે છોડવા ઉપર ઊતરશે નહિ. આમ તેનું કુળ લક્કડખોદના કુળની નજીકનું પણ જુદું કુળ છે; તેથી સમાનતા અને ભેદ બંને દેખાઈ આવે છે. પહેલાં લક્કડખોદ અને કંસારાને એક કુળમાં મૂકવામાં આવ્યાં હતાં, પરંતુ લક્કડખોદ તો જીવાતભક્ષી છે અને ઘણાખરા લક્કડખોદ ડાળી પર બેસતા નથી, એટલે હવે બંનેને અલગ કુળમાં મૂકવામાં આવ્યા છે. તેમ છતાં જ્યારે કંસારા દર ખોદતા હોય ત્યારે તેઓ પણ લક્કડખોદ બની જાય છે અને થડ કે ડાળને પગ અને પૂંજડીના ટેકાથી ચોટી રહીને દર ખોદે છે. કંસારાનાં પગનાં આંગળાં પણ બે આગળ અને બે પાછળ છે.

વસ્તી : ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, મુંબઈના ટાપુઓ અને લગભગ આખા ભારતમાં કંસારા વ્યાપક અને સુપરિચિત છે. તે ગીચ જંગલ

નહિ પણ છૂટાંછવાયાં વૃક્ષોવાળા વન-વગડા અને શહેર-ગામડાનાં ઝાડ તથા ખગાચા પસંદ કરે છે. પણ કચ્છમાં નથી એ હકીકત નોંધપાત્ર છે.

પ્રજનન : મહા માસથી જોઈ સુધીમાં ઝાડમાં પોતાની ચાંચ વડે દર બનાવી તેમાં ત્રણ સફેદ ઈંડાં મૂકે છે અને નરમાદા બંને ઈંડાં સેવવામાં, માળો બનાવવામાં અને બચ્ચાં ઉછેરવામાં ભાગ લે છે. માળો કોતરવા માટે તેઓ નરમ લાકડાંવાળાં ઝાડ પસંદ કરે છે. બહુધા દરતું મોં ડાળીના નીચલા ભાગે હોય છે.

લીલો કંસારો (The Green Barbet)

મુંબઈના સાલ્સેટ ટાપુમાં, આણ્ણમાં, ગુજરાતના હરિયાળા પ્રદેશોમાં, હિમાલયમાં અને ભારતના બીજા કેટલાક ભાગોમાં આ લીલો કંસારો જોવા મળે છે. તે નજરે ભાગ્યે જ દેખાશે, પણ કોકરસ-કોકરસ અથવા ક-ર-ર-ર, કુ-તુ-ર, કુ-તુ-ર, કુ-તુ-ર અથવા કોતુર-કોતુર-કોતુર એવા અવાજથી તે પ્રખ્યાત છે. એ અવાજ એકબે માર્બલ સુધી સંભળાય છે. દસ ઈંચ લાંબું આ પક્ષી રંગે ઉપરથી લીલું, માથું, ડોક અને છાતી ભૂરાં અને પાંખનાં લાંબાં પીંછાં પણ ભૂરાં છે. પૂંછડી લીલી અને નીચેના ભાગે ઝાંખા આસમાની રંગના છે. પાંખો રત્નમડી, આંખથી ચાંચ સુધીની ખુલ્લી ચામડી નીરંગી રંગની જડી, ચાંચ ગુલાબી અને પગ પીળા છે. શરીરના ઉપલા ભાગે નાની શ્વેત રેખાઓ અને શ્વેત ટપકાં પણ છે. આમ આ કુળને શોભે એવાં સુંદર વાધા સજીને આ લીલો કંસારો જંગલ, ઝાડનાં છૂટાંછવાયાં ઝુંડ અને કુંગરાળ પ્રદેશમાં વસે છે. તે પણ ફળાહારી છે અને વડ-પીપળાના ટેટા ખાય છે. આ લાલ ચાંચવાળું ભૂરું અને લીલું પંખી લાલ પેપડાવાળા અને ભૂરી ડાળવાળા વડ-પીપળામાં એવું ઓતપ્રેત થઈ જાય છે કે તમે શોધો તોપણ ન મળે અને તેને ખબર પડે કે તમે તેને શોધો છો તો તે ચૂપ થઈ જશે!

લક્ષ્મણપોદની જેમ કંસારા પણ આપણે ત્યાં સ્થાયી અધિવાસી છે.

પ્રજનન : દ્વાગણુ-ચૈત્રમાં આપણા સામાન્ય કંસારાની જેમ જ દર પોદીને એથી ચાર સદેઢ ઈંડાં મૂકે છે.

હુડહુડ અથવા ઘંટીટાંકણા (The Hoopoe)

મારા બગીચામાં કેટલોક ખુલ્લો પટ છે. છૂટાછવાયા છોડ વચ્ચે ઉઘાડી જમીન છે. અહીં હુડહુડનું નેડું ચરવા આવે છે. પહેલી વાર તેને મેં જોયું ત્યારે મને નવાઈ લાગી કે શહેરની વચ્ચે આ ગામડાનાં પંખી ક્યાંથી? પણ મારા ઘરને ફરતું વિશાળ કંખાઈંડ શહેરની વચ્ચે ગામડા જેવું વાતાવરણ ધરાવે છે; એટલે ગ્રામ્ય જીવનના શોખીન હુડહુડે ગ્રામ્યજીવનના પ્રેમીપુરુષનું આંગણું શોધી કાઢ્યું!

તમે કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રના ઉજ્જડ પ્રદેશમાં હો, ગુજરાતની વાડીઓ વચ્ચે હો કે મુંબઈના ટાપુઓની હરિયાળી ભૂમિ પર ફરતા હો, પણ હુડહુડને ગામના પાદરમાં, સીમ-શેઢે અને વગડામાં જરૂર જોશો.

પોતાના કુળના એક માત્ર પ્રતિનિધિ તરીકે સમગ્ર ભારતમાં વ્યાપેલા આ પક્ષીએ ઘણા દેશોની દંતકથાઓમાં સ્થાન મેળવ્યું છે. આપણે ત્યાં ગ્રામ્ય પ્રદેશમાં તેનો કંઈ ઓછો આદર નથી; અને કેટલેક ઠેકાણે તે શુકનવંતું પક્ષી ગણાય છે.

હુડહુડનું નેડું

વૈદ્યો અને યુનાની હકીમો-એ તેના ઔષધીય ગુણો ગાયા છે. પ્રાચીન મિત્રમાં તેનું જીવ્યું સ્થાન હતું. હુડહુડને મારીને તેના વિવિધ ઉપયોગથી કેટલાક રોગો મટે છે,

ભાવિ ભાખી શકાય છે, જાદુ કરી શકાય છે વગેરે માન્યતાઓ મિશ્રમાં અને અન્ય દેશોમાં પ્રાચીન કાળથી પ્રચલિત છે.

કેવું છે આવું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર પંખી? અંગ્રેજો જેને હુપો તરીકે ઓળખે છે અને આપણે જેને તેના અવાજ ઉપરથી હુડહુડ તરીકે ઓળખીએ છીએ, એ પંખી આપણા કબૂતર જેવડું છે. લાંબી, ઝીણી, અણીદાર અને વળાંક લેતી ચાંચ, ટૂંકા પગ, માથે પંખાની જેમ ઊઘડતી અને પાછી ગિડાઈ જતી કલગી, આંખો સ્વૂમડો ભૂરો રંગ અને કાખરી પાંખો તથા કલગીની કાળી કિનારી તેને ઓળખી કાઢવા માટે બસ છે. ભારતમાં તેના જેવું પંખી ખીજું એકે નથી. પેટથી પૂંછડી સુધી તેને સફેદ રંગ છે અને તેમાં કાળી-ભૂરી રેખાઓ છે. પૂંછડી ઉપરથી કાળી છે, પણ વચ્ચે આડો ઘોળો પટો છે.

હુડહુડ જમીનનું પંખી છે અને ધરતીમાંથી તથા પાંદડાં નીચેથી અને ઘાસના મૂળમાંથી ચીપિયા જેવી સચોટ અને તીક્ષ્ણ ચાંચ વડે તે જીવડાં, કીટક વગેરે વીણીને ખાઈ જાય છે. ખેડૂતના પાકને ઉપદ્રવી હોય એવાં જીવડાંનો નાશ કરનાર પંખી તરીકે હુડહુડ પરમ ઉપયોગી પંખી સાબિત થયું છે; અને એવા ગુણનો જગતના બધા દેશોમાં આદર થાય એમાં નવાઈ પણ શી?

હુડહુડની કલગી ખીડેલી રહે છે, પણ જ્યારે તે જમીન ઉપર ઊતરતું હોય ત્યારે તે પંખા-આકારે ઊઘડી જાય છે. અને પછી તે બાંચ ચડાવીને ઉદરપોષણના કાર્યમાં મશગૂલ થતું હોય તેમ કલગી સંકેલી લે છે. ભય, પ્રેમ, ઉસ્કેરાટ વગેરે લાગણી પ્રદર્શિત કરતી વખતે તેની કલગી ઊઘડી જાય છે. જ્યારે બંધ કલગી સાથે તે જમીનમાંથી જીવડાં પકડતો હોય ત્યારે લાંબી ઝીણી વળેલી ચાંચ અને લાંબી ગિડાચેત્રી અણીદાર કલગીઓ એ અણીદાર છેડાવાળા કાદાળા જેવા તેનો આકાર લાગે. ઘંટી ટાંકવાની હથોડી સાથે પણ તેને સરખાવી શકાય, તેની ઉપરથી તેને ઘંટી ટાંકણું પણ કહે છે.

હુડહુડનું ઉડાણુ ધીમું અને ચડઊતર છે, પરંતુ તે કુશળ ઊડનારો છે અને જ્યારે તેના પર પાળેલા શકરા અને બાજને છોડવામાં આવે છે, ત્યારે તે સહેલાઈથી તેમને થાપ આપે છે

હુડહુડ ગીચ જંગલનું પંખી નથી. ઉઘાડા વન-વગડા, ખેતરાઉ પ્રદેશ, ચરિયાણા, બગાચાના ઉઘાડા પટ, છૂટાછવાયા ઝાડના ઝુંડવાળા વગડા અને વૃક્ષોની છાયાવાળા રસ્તાઓની આસપાસના પ્રદેશમાં જરૂર એક, બે કે વધારેની સંખ્યામાં ચરતા દેખાશે. જો તેને ખલેલ પડોંચશે તો ઊડીને ઝાડમાં બેસી જશે. તેની ચાલવાની છટા બેટર કે લાવરી જેવી છે.

હુડહુડને તમે ભાગ્યે જ બોલતાં સાંભળશો. તે હુ-પો અથવા હુ-પો-પો એવો મૃદુ અને મધુર અવાજ પશુ કરે છે. અને બોલતી વખતે માથું નમાવીને ચાંચ છેક છાતી સુધી લઈ જાય છે અને એની જ રીતે નીચે દબાવે છે. બહુ ગોળ દડો બની જવું હોય ને!

વસ્તી : ગુજરાત, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, મુંબઈના ટાપુઓ અને આખા હિંદમાં હુડહુડ વ્યાપક અને જાણીતું પંખી છે; હિંદ બહાર ઉત્તર આફ્રિકા, યુરોપ અને એશિયાના મોટા ભાગમાં તેનો ફેલાવો છે. તે આપણે ત્યાં ગુજરાતમાં ઓછી સંખ્યામાં બારે માસ રહે છે. અને શિયાળામાં બહારથી અને હિમાલયમાંથી પણ આવે છે, તેમ સ્થાનિક પ્રવાસ પણ કરે છે. કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને મુંબઈમાં તે ભાદરવાથી ફાગણ સુધી રહે છે. હિંદમાં પણ તે પ્રજનન કરે છે. દખ્ખણમાં અને પશ્ચિમઘાટમાં તેનું પ્રજનન નોંધાયું છે.

ઝાડ, દીવાલ કે છતમાં જ્યાં દર મળે ત્યાં ઘાસ, રૂ વગેરેનો કટંગો માળો બાંધી તેમાં માદા પાંચથી છ સફેદ ઈંડાં મૂકે છે. પહેલું ઈંડું મૂકતાં જ સેવવાનું કામ શરૂ થાય છે. એટલે બચ્ચાં નાનાંમોટાં હોય છે. માળામાં બેઠા પછી માદા માળો ભાગ્યે જ છોડે છે અને તેને તથા બચ્ચાંને ખરડાવવાનું કામ નર કરે છે. માળો ખૂબ ગંધાતો

હોય છે અને માદા પણ તે વખતે કંઈ ખાસ જાતની ખરાબ વાસ છોડે છે. કદાચ રક્ષણ માટે કુદરતે તેને આ દુર્ગંધની બક્ષિસ આપી હોય એ ખનવાળેગ છે; કારણ કે ચિત્રોત્રાની જેમ માદા માળાનો દરવાજો કંઈ બંધ કરીને નથી ખેસતી. પ્રજનનઋતુ વસંત અને ગ્રીષ્મ.

ચાસ અથવા નીલકંઠ (The Roller)

ગ્રીષ્મ યેઠી છે, નિરબ્ર આકાશમાંથી અગ્નિ વરસે છે, વાતાવરણ ક્ષુબ્ધ છે, ઝાડનાં પાંદડાં પણ હલતાં નથી, હવામાં એક લહર પણ આવતી નથી તેજથી આંખો મિચાઈ જાય છે, તાપથી અકળામણ થાય છે, આવે વખતે સામે તાર પર અવધૂતની જેમ તાપમાં તપતું આ કોણુ પંખી યેડું છે? છે પણ રાખોડી રંગનું. જાણે ખાખી ખાવાની જેમ શરીરે રાખ ચોપડી તડકામાં ધૂણી ધખાવીને યેડું હોય ને?

એ છે શુકનવંતું ચાસ પંખી. કદમાં કબૂતર જેવડું આ પંખી

ભારતીય ચાસ પક્ષી

છોટેથી દેખાય છે એવું સાદું નથી. તેની ઉપર તડકા પડે ત્યારે જુઓ અને ખાસ કરીને એ જાડે ત્યારે તેના રંગ જોજો. જાડીને આંખે વળગે એવા વિવિધ પ્રકારના ચાસમાની અને વાદળી રંગ કોણુ જાણે કયાંથી નીકળી પડે છે અને જે પંખી યેડું હતું ત્યારે ખાખી ખાવા

જેવું લાગતું હતું તે હવે એવું આકર્ષક અને રૂપાળું લાગે છે કે તેની ઉપરથી આંખ હઠાવવાનું મન નથી થતું! ઝાડ, વાડ કે

તાર પર એડેલો ચાસ હવામાં પડતું મૂકે છે અને પાંખો વીંઝતાં ઉપર ચડે છે અને તરતો તરતો નીચે ઊતરે છે. દરિયાનાં મોજાં જેમ ઊંચે ચડી ફૂટ્યા વિના એસી જાય અને વળી ઊંચા ચડે તેમ ચાસ હિલોળા લે છે. એટલે જ તેનું અંગ્રેજી નામ રોલર પડચું છે. અને સૂર્યાના પ્રકાશમાં જ્યારે તેના શરીરના રંગ દીપી ઊઠે છે અને હવામાં તેમની છોળો ઊડે છે, ત્યારે તમે તેનાં રૂપ, રંગ અને ઉડ્યનની શોભા જોઈને મુક્ત કંઠે કહેશો કે ચાસની ખરોખરી કોઈ ન કરી શકે. તે સીધું ઊંચે ચડી જાય છે, ડૂબકી મારે છે, ગુલાંટ ખાય છે અને પાંખો વીંઝતાં વીંઝતાં તે જાતજાતના કર્કશ અવાજ કરે છે.

વસંતમાં ચાસનો હર્ષોન્માદ તો નિહાળો ! શ્વેત રેખાઓથી અંકિત જાંબુડા ગળાના કારણે તે હળાહળ ઝેર પીને ગળામાં અટકાવી રાખનાર મહાદેવનો અવતાર પણ ગણાયો છે અને તેથી તેનું નામ નીલકંઠ પણ પડ્યું છે. ખરેખર, સંસારના ઝેરને તેણે ગળામાં જ ભરાવી રાખી અંગેઅંગમાં આનંદ ભર્યો છે. જ્યારે ચાસ એટો હોય ત્યારે તો એમ પૂછવાનું મન થઈ જાય : 'અરે ભાઈ, તારા બહુ ગવાયેલા બધા રંગ તો દેખાડ !' અને ચાસ જેમ મારી ઉપર ખુશ છે તેમ તમારી ઉપર તેની મહેરબાની ઊતરે અને પોતાનાં મનોહર રૂપ ને આકર્ષક ઉડ્યન બતાવવા પાંખો પસારી હવામાં વિહાર કરવા લાગે, તો હું તમને ખાતરી આપું છું કે જિજ્ઞાસુને મુગ્ધ કરનાર આવાં દશ્યો પ્રકૃતિમાં થોડાં જ જોવા મળે છે.

ચાસના રંગોની શી સુંદર જમાવટ છે ! પણ આ રંગોની રચના અને ભાતનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. ચાસ એટો હોય ત્યારે તમને એ રંગોની વિવિધતા અને સુંદરતાનો સાચો ખ્યાલ પણ નહિ આવે. જ્યારે ચાસ તેની પ્રિયતમા સાથે પ્રેમનું ઉડ્યન કરવા લાગે, ત્યારે વસંતનું માદક વાતાવરણ જન્મ્યું હોય છે. એ વખતે હવામાં પોતાના વિવિધ રંગોની પ્રભા પૂરતા ચાસના સૌંદર્યને ન કોઈ કલમ વર્ણવી શકે, ન કોઈ પીછી ચીતરી શકે. મરત બનેલા સાગરનાં

મોજાં ઊંચાં થઈને ફૂટ્યા વિના જોમ નીચે ખેસી જાય છે અને વળી ઊંચાં થાય છે, તેમ ચાસ હવામાં હિલોળા લે છે. હળવે હળવે પાંખો વીંચે છે, સીધો ઊંચે ચડે છે, વળી સીધો નીચે ઊતરે છે, વળી ઊંચે ચડી જાય છે. આમ હવામાં આંદોલન લેતાં નર-માદા પોતાના મનોહર રંગોના કુવારા ઉડાડે છે અને આનંદ સમાતો ન હોવાથી કંઈ દ્વારા તે વ્યક્ત કરતાં જાય છે.

વસંતના સ્વાગત માટે પ્રકૃતિદેવીને ચાસ કરતાં વધુ સુંદર અને શુકનિયાળ પંખી બીજી કયું મળે ?

કદ, રંગ અને પરિચય : ચાસ તેર ઇંચ લાંબું એટલે કે કબૂતર જેવડું પંખી છે. ગાદાં જંગલ તેને પસંદ નથી. વેરાન પ્રદેશથી માંડીને ખેતરાઉ પ્રદેશ અને છૂટાંછવાયાં ઝાડનાં ઝુંડવાળા ઉઘાડા પ્રદેશ પર તેની પસંદગી ઊતરે છે.

ચાસને નીલકંઠ પણ કહે છે. પરંતુ મેં અગાઉ કહ્યું છે તેમ એ નામ અયોગ્ય રીતે એક કરતાં વધુ પક્ષીને અપાયું છે. ચાસ નામ જ વધુ ઓપાક અને યોગ્ય છે.

ચાસનું અંગ્રેજી નામ રોલર અથવા ઝુ જે છે. અંગ્રેજોએ તેને 'જે' નામ ખોટું આપ્યું છે. 'જે' તો કાગડાના કુળનું પંખી છે. આપણે ત્યાં ખે જાતના ચાસ છે. કાશ્મીરી ચાસ (The Kashmir Roller) વર્ષાઋતુ ઉતારીને આપણે ત્યાં આવે છે. કચ્છ અને ઉત્તર ગુજરાતમાં થઈને અરબસ્તાનને રસ્તે તેઓ મોટી સંખ્યામાં આફ્રિકામાં શિયાળો ગાળવા જાય છે. આમ તેઓ કચ્છમાંથી પસાર થાય છે, પણ રહેતા નથી. ઉત્તર ગુજરાતમાંથી તેઓ ખંભાતનો અખાત તથા કચ્છનો અખાત અને રણ ઓળંગીને સૌરાષ્ટ્રમાં શિયાળો ગાળવા આવે છે. મુંબઈમાં માત્ર દેશી ચાસ જ દેખાય છે અને તે પણ બહુ ઓછા. કાશ્મીરી ચાસનો રંગ નીચે તમામ ભાગમાં ઝાંખો ચાસમાની છે, ત્યારે દેશી ચાસને નીચેનું પેટ અને પૂંછડી નીચે જ ચાસમાની

રંગ છે. કાશ્મીરી ચાસ ઊડશે ત્યારે તેની પાંખોનાં લાંબાં પીછાં કાળાં છે તે દેખાઈ આવશે. ડોક, ગળું અને માથું પણ ઝાંખા ચાસમાની રંગનાં છે અને પીઠ ઉપરથી પીળાશ પર ભૂરા મટોડી રંગનું છે. ત્યારે ભારતીય અથવા દેશી ચાસ (The Indian Roller) તેનાથી જરાક મોટું, છાતી પર અને માથે ઈટ જેવા રાતા રંગનું પણ માથાની ટોચ પર ચાસમાની ઝાંચવાળું; લીલાશ પર ભૂરી પીઠવાળું પંખી છે. ઊડે છે ત્યારે પાંખો અને પૂંછડીના દરિયાઈ લીલા ચાસમાની અને ઘેરા જાંબુડા રંગના પટા નજરે પડે છે. કાશ્મીરી ચાસ કરતાં દેશી ચાસ વધુ રંગીન લાગે છે.

આંગળાં ત્રણ આગળ ને એક પાછળ.

ચાસ પક્ષીઓ ઊડવામાં એવાં નિષ્ણાત છે કે શિકારી પક્ષીઓને તેઓ ખૂબ હંફાવે છે. શોખીનો એટલા માટે જ તુરૂમ્તી નામના બાજને ચાસના શિકાર કરવા પાળે છે. ચાસ તેને વારંવાર થાપ આપે છે તે દેખાવ જોવા જેવો ગણાય છે.

પ્રજનન : દેશી ચાસ ફાગણથી અષાઢ સુધીમાં ઝાડમાં કે જૂની ઇમારતમાં દર શોધી તેમાં માળો બાંધે છે અને કોઈવાર વિધિસર માળો બાંધ્યા વિના જ તેમાં ઈડાં મૂકે છે. તેનું સંવનન તો માગશર-પોષ માસથી જ શરૂ થઈ જાય છે. જીવડાં, દેડકા, તીડ અને ઉંદર તેમનો ખોરાક છે એટલે તે ઉપયોગી પંખી ગણાય.

ઈડાં ચારથી પાંચ હોય છે અને રંગે સફેદ હોય છે.

લટોરા (Shrikes)

હવે આજે આપણે ઉઘાડા વગડા અને ઝાડોના આછાપાતળા ઝુંડવાળા પ્રદેશની મુલાકાત લઈ એ: કારણ કે અહીં એવાં કેટલાંય પક્ષીઓ વસે છે કે જેઓ નિષ્કામભાવે મનુષ્યની મહાન સેવા બજાવી રહ્યાં છે અને છતાં આપણે તો એમને ઝોળખતા પણ નથી. આવી કૃતમૃતતા આપણને કેમ પાલવે ?

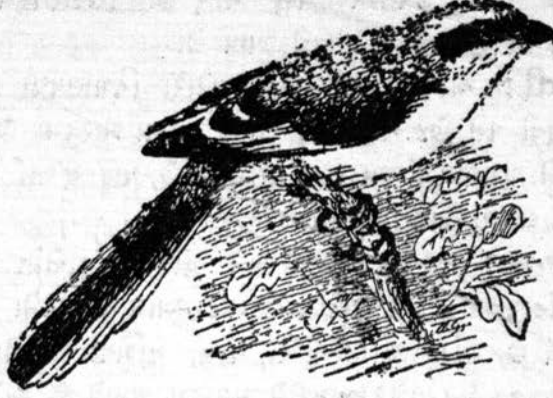
લો, ગામ બહાર નીકળ્યા ને પહોંચે મેળાપ લટોરાનો જ થઈ ગયો. આપણે એના કુળને ઓળખી લઈ એ. લટોરા કાચર જેવડાં પંખી છે. કાળો, ઘોળો, ભૂરો અને મટોડી રંગ, એટલા રંગ લઈને સર્જનહારે તેમનાં શરીર ચીતર્યાં છે. તેઓ આપણે ત્યાં બારે માસ વસે છે, પણ કોઈ વળી સ્થાનિક પ્રવાસ કરે છે ખરા.

આ કુળનાં પક્ષીઓ કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને સુબંધમાં અને આખા ભારતના ત્રાન્ચપ્રદેશમાં સુપરિચિત છે. તેઓ જંગલમાં નહિ પણ ઉઘાડા વનવગડામાં રહે છે. કાંટાવાળાં ઝાડ અને ઝાડી તેમને પસંદ છે. એવાં ઝાડની આગળપડતી ડાળ પર બેસે છે અને બધે ઠેકાણે નજર રાખે છે. જેવું જમીન પર ક્યાંય જીવડું કે નાનું જનાવર દેખાય કે તરત જઈને પકડી આવે. કોઈ તો વળી તેને કાંટામાં ભરાવી દે. ખવાય તેટલું ખાય અને બાકીનું કાંટામાં ભરાવી રાખે. એમની છેડેથી વળેલી અણીદાર ચાંચ, તીક્ષ્ણ ચાંખ, ચડગિતર પીછાંવાળી જરા લાંબી પૂંછડી અને એક ઝાડથી બીજા ઝાડ વચ્ચે જમીન સરખું ઉડુચન, એ તેમની ખાસિયતો છે. ખેતીને નુકસાનકર્તા પ્રાણીઓને મારનાર તરીકે તેઓ ખેડૂતનું કલ્યાણ કરનારાં પંખી છે. આવો, આપણે તેમની જાતવાર ઓળખાણ કરીએ.

દૂધિયો લટોરો (The Grey Shrike)

દસ ઇંચ લાંબું એટલે કે આપણી કાચર જેવડું, પણ ઘાટે પાતળું અને જરા લાંબી અને ચડગિતર પીછાંની બંધ કરેલા જાપાની પંખા જેવી ઘોળી અને વચ્ચેથી જિભા કાળા પટાવાળી પૂંછડીવાળું આ પંખી આપણે ત્યાં સુપરિચિત છે. ઉપર વાદળી ઝાંચવાળો મોતિયો રંગ, કાચરી પાંખો, માથાની બંને બાજુ કાળો રંગ અને પેટાળ પર ઘોળા દૂધ જેવો રંગ ધરાવનાર પંખીને તમે ઝાડ ઉપરથી ઊતરીને જમીનથી થોડે જ જાંચે ઊડતું જુઓ, કે સામેના ઝાડ પર બેસતી વખતે સીધું જાંચું ઊડી જઈને ત્યાં બેસતું જુઓ, ત્યારે તમારે

પૂછવું કે આ લટોરો તો નહિ હોય ?

દૂધિયો લટોરો

દૂધિયો લટોરો ખરેખર સોહામણું પંખી છે. નરમાદા બંને સરખાં કવી-રિક, કવી-રિક એવો અવાજ કાઢે છે, એ એવો કકંશ છે કે સાંભળવો ન ગમે. પણ પ્રજનન ઋતુમાં તે જરા મીઠું ગાઈ નાખે છે !

હા, એને બીજાં પંખીના સૂરનું અનુકરણ પણ આવડે છે.

ન્યાં મેદાનમાં વચ્ચે વચ્ચે છૂટાંછવાયાં ઝાડ હોય, ખાસ કરીને ખાવળ હોય, ત્યાં દૂધિયો લટોરો એકલો કે યુગલમાં બેઠો હશે અથવા એક ઝાડથી બીજા ઝાડ સુધી ઊડતો જતો હશે. ઉડ્યનમાં પણ તે ઝોળખાઈ આવશે. ઉજ્જડ વેરાનને આ લટોરો પસંદ કરશે, પણ હરિયાળા જમીન તેને નહિ ગમે. ઝાડઝાંખરાની ટોચે બેસવાની અને ઉપર વર્ણવી તેવી તેની ઊડવાની ખાસિયતથી તથા કાળા, ધોળા અને આસ-માની ઝાંચવાળા મોતિયા રંગના ચમકારાથી તે તમારું ધ્યાન ખેંચ્યા વિના નહિ રહે. ઊડતી વખતે પણ તે ઊંચુંનીચું થતું જાય છે. ઉંદર, ઢાલિયાં જીવડાં, કાચંડા, ગરોળા, કંસારી, તીડ, તીતીથોડા, મકોડા વગેરે લટોરાનો ખોરાક છે. એ રીતે એ ઉપયોગી પક્ષી છે. પક્ષીનાં બચ્ચાં કે માંદા પંખી સપાટામાં આવે તો તેમને પણ ન છોડે. શિકારને

કાંટામાં ભરાવી રાખવાની તેની ટેવને લીધે તેને અંગ્રેજીમાં બુચર બર્ડ(કસાઈ પક્ષી)નું ઉપનામ પણ મળ્યું છે. શિકારને પગ નીચે દગાવી તેને તીક્ષ્ણ ચાંચ વડે ફાડી ખાય છે.

વસ્તી : આપણો આ દૂધિયો લટોરો હિમાલયથી દક્ષિણમાં બેંગ્ગામ સુધી વસે છે. આજ પેટા જનો આખા ભારતમાં છે. કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં આ પંખી સામાન્ય છે, પણ મુંબઈ ટાપુઓ-માં દૂધિયો લટોરો નથી.

પ્રજનન : મુખ્યત્વે વસંત અને ગ્રીષ્મ ઋતુ તેનો પ્રજનન-કાળ છે. કાંટાવાળાં ઝાડ કે ઝાડીમાં કે મોટા પ્યાલાના ઘાટનો મજબૂત માળો બાંધે છે. કાંટાવાળી ડાળીઓ, ઘાસ, મૂળિયાં વગેરેનો માળો બાંધી અંદર ૩, બિન વગેરે પાથરીને મુલાયમ બનાવે છે અને લીલી ઝાંચવાળાં સફેદ ચળકતાં ડાંડાં ૬ ઈંડાં મૂકે છે, જેમની ઉપર ભૂરાં અને બાંધુડાં હળવાં છાંટણાં હોય છે.

દરેક જેડલાને પોતાનો નિર્ણીત કરેલો પ્રદેશ હોય છે; જેમાં જો બીજા લટોરા આવે તો કળિયો થઈ પડે. ગર્ભાધાન ઋતુમાં તેમનો ઘોંઘાટ વધી જાય છે.

મટિયો લટોરો (The Rufous-backed Shrike)

કદમાં આ લટોરો પણ દૂધિયા લટોરા જેવડો જ (દસ ઈંચ) છે, પણ રંગમાં એટલો ફેર છે કે જ્યાં દૂધિયો લટોરો વાદળી ઝાંચવાળો મોતિયો રંગ ધરાવે છે, ત્યાં આ મટિયો લટોરો પીળી મટોડી જેવો રંગ ધરાવે છે, જે પીઠ ઉપર વધારે સ્પષ્ટ છે. પાંખોમાં કાળો રંગ છે, અને ઊડતી વખતે ઘોળો પટ્ટો દેખાશે. પૂંછડી લાંબી અને બીડેલા પંખાની જેમ અડધીતર પીંછાંની છે, જેમાં વચલાં પીંછાં કાળાં છે અને બંને બાજુ મટોડી રંગનાં છે. નીચેના ભાગ પેટાળ પર સફેદ થઈ જાય છે. પડખાં પર ઝાંખું પીળું ધોવાણુ છે. આ લટોરાને પણ કપાળથી લઈને આંખ ઉપર થઈને ડોકની બંને બાજુ સુધી કાળો પટ્ટો છે,

જે લટોરાના કુળનો લાક્ષણિક શબ્દગાર છે. ગુંડા જેમ છૂપા રહેવા માટે આંખો ઉપર ધુરખો નાખે છે, તેમ આ કસાઈ પક્ષીઓને જાણે કુદરતે આંખો ઉપર ધુરખો આપ્યો છે !

રીતભાત : દૂધિયા લટોરાથી આ મટિયો લટોરો એ રીતે જુદો પડે છે, કે જ્યારે દૂધિયો લટોરો વેરાન, ઉજ્જડ પ્રદેશને પસંદ કરે છે, ત્યારે મટિયો લટોરો વેરાન પ્રદેશને પસંદ નથી કરતો, તેમ જંગલને પણ પસંદ નથી કરતો. તે ખેડાણ પ્રદેશને પસંદ કરે છે અને દૂધિયા લટોરાની જેમ ઝાડ કે છોડ પર ખેસીને શિકાર માટે નજર ફેરવ્યા કરે છે. તેનું પેટ ભરાઈ જાય તો પણ તે શિકાર કર્યા કરશે અને શિકારને કાંટામાં પરોવ્યા કરશે. શિકારમાં નાનાં પક્ષીઓ, વાણિયા, પતંગિયાં, ભમરા, ઢાલિયાં જીવડાં, તીડ, તીતીધોડા, ખડ-માંકડી, ઉંદર અને એવાં જે કોઈ પ્રાણી સપાટામાં આવે તે સૌ લટોરાનો આવકાર પામે છે.

મટિયો લટોરો અવાજમાં બહુ કર્કશ નથી, થોડા મીઠા સૂર પણ તેના ગળામાંથી નીકળે છે અને બીજાં પક્ષીઓના અવાજનું સારું અનુકરણ પણ તે કરી શકે છે. શિયાળુ પંખીના ચાલ્યા ગયા પછી લાંબા વખત સુધી આ લટોરો તેમના અવાજને યાદ કરી તેનું અનુકરણ કરતો હોય છે, એટલું જ નહિ પણ સાપે દેડકાને પકડ્યો હોય અને દેડકો જે ચીસો નાખે તેનું અને ગલૂડિયાના અવાજનું પણ આ લટોરાએ અનુકરણ કર્યાનું નોંધાયું છે.

વસ્તી : મટિયો લટોરો આખા ભારતમાં વસે છે અને તે ભારતનું સ્થાયી વતની છે, પણ સ્થાનાંતર કરે છે. મુંબઈમાં તે સપ્ટેમ્બરમાં આવે છે અને ખજૂરીના ઝાડમાં ધામા નાખી તરેહ-તરેહના અવાજ કાઢે છે. મહાગુજરાતમાં ઉજ્જડ પ્રદેશ યાદ કરતાં તે અનુકૂળ સ્થળે જોવા મળે છે.

પ્રજનન : મોટા ભાગે ચૈત્રથી અષાઢ સુધીમાં તેઓ દૂધિયા

લટોરાના માળા જેવો માળો આંધી ઊંચી ઝ ઈંડાં મૂકે છે. ઈંડાંના રંગ પણ દૂધિયા લટોરાનાં ઈંડાંના રંગ જેવો હોય છે.

પચનક અથવા કાશ લટોરો
(The Bay-backed Shrike)

પરિચય : પચનક જેવો સુંદર લટોરો લટોરાના કુળમાં એકે નથી. વળી એ દૂધિયા અને મટિયા લટોરા કરતાં કદમાં ઊંચ નાનો (૭ ઈંચ લાંબો) છે, એટલે બુલબુલ જેવડું એ પંખી તરત જુદું પડી આવે છે. કપાળથી આંખો પર થઈને ડોકની આગુઓ સુધી જતો લાક્ષણિક કાળો પટો તમને કહી દેશે કે એ લટોરો છે. અને લટોરાના કુળની રીતભાત કંઈ છાની રહે?

રંગ અને રીતભાત : ઉપર કહ્યું તેમ કપાળથી આંખો પર થઈને ડોકની બંને આગુ સુધી પહોંચી કાળો પટો અને માથાની ડોક સુધા આસમાની ઝાંચવાળો મોતિયો રંગ. પીઠ રત્નમડી ભૂરી, ઢીંઢું સફેદ, પાંખો કિનારી તરફ કાળી, વચ્ચે ઘોળી પટીઓ ઊડતી વખતે વધુ સ્પષ્ટ દેખાશે. પૂંછડી સુધી પેટાળ સફેદ, પણ છાતી અને પડખાં પર પીળું ઘોવાણુ. આંચ અને પગ કાળાં.

વર્ણન ઉપરથી તમને રંગની સજ્જવટનો ખ્યાલ નહિ આવે પણ પચનક લટોરાના આંચ રંગની સજ્જવટ તમે નજરે જુઓ, તેની ઘાટીલી નાની કાયા જુઓ અને તેની સોહામણી રીતભાત અને લટુડાપટુડા કરતી મીઠી ખોલી સાંભળો તો તમને એ પંખી પાળવાનું મન થઈ જાય એવું એ લોભામણું છે. પચનક જેવો જ પણ કદમાં જરાક મોટો એક પરદેશી લટોરો [The Red-backed shrike) યુરોપથી ઈરાન સુધી વસે છે અને શિયાળો ગાળવા અરબ-સ્તાનથી દક્ષિણ આફ્રિકા સુધી જાય છે, ત્યારે કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ઉત્તર ગુજરાતમાંથી પસાર થાય છે. તેને પાંખમાં ઘોળો રંગ નથી.

જ્યાં છૂટાંછવાયાં ઝાડનાં ઝુંડ હોય, જ્યાં ખેતરો હોય અને

ઉઘાડો પણ હરિયાળો વગડો હોય ત્યાં આ સુંદર પંખી વસે છે. ખીજા લટોરાની જેમ પચનક લટોરાને પણ પોતાના વચ્ચસ્વનો પ્રદેશ છે, જ્યાં એક જોડું રહે છે ત્યાં ખીજાને આવવા નથી દેતું. ઝાડની ડાળ પર, છોડ પર કે તાર પર પચનક બેસે છે અને જેવો કોઈ શિકાર જમીન પર નજરે પડ્યો કે તરત તેની ઉપર તૂટી પડે છે, મટિયા અને દૂધિયા લટોરાની રીતભાતથી પચનક લટોરાની એક રીત જુદી પડે છે. તે જમીન પર ભોજન કરી લે છે. પચનક વેરાન નહિ અને બહુ જંગલ પણ નહિ એવો પ્રદેશ પસંદ કરે છે; પણ એ પસંદગી માટે આંકી કાઢેલા સીમાડા નથી. પચનક અને મટિયા એક જ પ્રદેશમાં સાથે ઘણીવાર જોવામાં આવે છે. આ લટોરો પણ કુળધર્મ પ્રમાણે કર્કશ બોલી ધરાવે છે, પણ મીઠા અવાજ પણ કાઢે છે, થોડું ગાય છે પણ ખરો અને ખીજાના અવાજનું અનુકરણ પણ કરે છે.

વસ્તી : કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને મુંબઈ. તે આપણે ત્યાં ખારે માસ રહે છે, પણ ઋતુ પ્રમાણે સ્થાનિક સ્થળાંતર કરે છે.

પ્રજનન : ફાગણથી ભાદરવા સુધી પચનક લટોરાનો પ્રજનન-કાળ. નાના ઝાડમાં તે સુંદર માળો બાંધે છે અને અંદરથી ખૂબ મુલાયમ બનાવી તેમાં સાંધારણ રીતે ચાર અને વધુમાં વધુ છ ઈંડાં મૂકે છે; જેનો રંગ સફેદ અથવા લીલો આંચવાળો હોય છે અને ઉપર છાંટણાં હોય છે.

શ્રી. સાલીમઅલી લખે છે કે ગર્ભાધાનની ઋતુમાં નરમાદાનું સંવનન જેવા જેવું હોય છે. નર પૂંછડી જિંથી કરી, ડોક લંબાવીને ઠેકડા મારી માદાને રીઝવે છે અને આડું જોઈને હળવું હળવું ગાય છે. આ લટોરાની વસતિ આખા ભારત બહાર અગ્નિ એશિયા સુધી છે.

લટોરાની એક ખીજા જાત રૈતિયો લટોરો (The Pale-brown Shrike) મધ્ય એશિયામાંથી શિયાળો ગાળતા મહાગુજરાતમાં આવે છે, પણ મુંબઈમાં નહિ. અસાધારણ હવામાનના કારણે

કોઈવાર નવતર પક્ષીઓ આવી ચઢે છે. હવેપનિયા દુકાળમાં અનેક જાતનાં અસંખ્ય નવતર પક્ષીઓ મુંબઈમાં આવી ચઢ્યાં હતાં, જે સામાન્ય રીતે મુંબઈમાં નથી આવતાં તેમાં આ રેતિયા લટોરા પણ હતા.

નામ પ્રમાણે રેતિયા લટોરાના રંગ ઉપર રેતાળ છે, પાંખ અને પીડ પર ઘેરો ભૂરો. માથાની યાજુ, ડોક, છાતી અને પડખાં પર રતૂમડી ઝાંચ છે.

કશ્યા લટોરા

હવે આપણે એવા લટોરાનો પરિચય કરીએ કે જે લટોરા છે છતાં નથી. લટોરાના કુળથી કશ્યા લટોરાનું કુળ જુદું છે. અંગ્રેજીમાં કશ્યા લટોરાનાં કુળનાં પક્ષીઓને Cuckoo-Shrikes કહે છે. દેખાવમાં કશ્યા લટોરા લટોરાને થોડાક મળતા આવે છે, પણ રીત-ભાતમાં માખામાર પક્ષીઓ (Fly-catchers) અને કાળીકાશીના કુળને મળતા આવે. તેઓ આપણે ત્યાં સ્થાયી અધિવાસી છે, પણ કેટલાક સ્થાનિક સ્થળાંતર કરે છે. જરા જાડી, કડોર અને ઉપલા ફાડિયાના છેડેથી શિકારી પક્ષીની જેમ જરાક વળેલી ઝાંચ અને ભારે માથું લટોરાની યાદ આપે છે. પણ એકસરખાં લાંબાં પીછાં-વાળી અને પ્રમાણમાં ટૂંકી પૂંછડી લટોરાથી જુદી પડે છે.

કાંટનો કશ્યો લટોરો (The Common Wood Shrike)

પરિચય : આ જુલજુલ જેવડું પંખી જોડીમાં પણ હોય છે. એકત્રયાયું નહિ પણ સમૂહમાં રહે છે. મેદાનોમાં છૂટાંછવાયાં ઝાડ હોય તેવો પ્રદેશ પસંદ કરે છે અને ઝાડમાં જ રહે છે. વોઈટ-વિટ-વિટ-વિટ, વ્હી-વ્હી-વ્હી એવા મીડા અવાજ સાથે ઝાડ અને ઝાડીમાં અને કાંચમાં એકમીઠની પાછળ કૂદાકૂદ અને જિડાજિડ કરતાં આ પંખીને જોવાં અને સાંભળવાં ગમે.

રંગ અને રીતભાત : ઉપરનું શરીર રાખોડી ભૂરું. આંખ ઉપર ઝાંચથી ડોકની બંને યાજુ જતી સફેદ પટ્ટી અને નીચે લટોરાના

કુળની જેમ ચાંચથી આંખની પાછળ સુધી જતો કાળો પટો. પૂંછડી ખીજ લટોરા જેવી લાંબી અને ખીડેલા પંખાની જેમ ચડઊતર પીછાંતી નથી. તે ટૂંકી અને છેડેથી ચોરસ છે અને રંગે અંખી કાળી અથવા કાળાશ પર ભૂરી છે અને કોરનાં પીછાં ઘોળાં છે. શરીરના નીચેના ભાગ ઘોળા છે.

આ કશ્યો લટોરો ઝાડ અને ઝાડીમાંથી જીવડાં વીણી ખાય છે. ઝાડના પાનમાં જે ધયળ હોય છે અને ઝાડને નુકસાન કરે છે તેને પણ તે ખાઈ જાય છે. આમ ખીજ લટોરાની જેમ આ લટોરો પણ ઉપયોગી પંખી છે. કોઈવાર તે છોડવા અને ઝાડીમાં અને ક્વચિત્ જમીન પર પણ ઊતરે છે, પરંતુ બહુધા તો તે ઝાડમાં વસે છે.

કશ્યા લટોરાનો અવાજ મીઠો છે, પણ તેને ગાતાં નથી આવડતું. છતાં તે પોતાના મીઠા અવાજથી અને આનંદી સ્વભાવથી વાતાવરણને પ્રકુલિત બનાવે છે. મીઠા અવાજ કરતાં આ પંખી બે-પાંચની સંખ્યામાં રસ્તાની બન્ને બાજુ ઊભેલાં લીમડા, આંબલી, વડ, પીપળો, બાવળ વગેરે ઝાડમાં એકબીજાની પાછળ ઊડાડ કરતાં આવે છે, ત્યારે તમને તેના પરથી આંખ ખસેડવાનું મન ન થાય.

વસ્તી : ભારત અને અગ્નિ એશિયા. આપણે ત્યાં તે કર્ણ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને મુંબઈના ટાપુઓમાં છે. તે સ્થાયી વતની છે.

પ્રજનન : મહાથી જેઠ સુધી, પણ મુખ્યત્વે ફાગણ-ચૈત્રમાં તેઓ સુંદર, સુઘડ અને સુંવાળો પણ બહુ નાનો માળો બાંધે છે અને બેથી ત્રણ ઈંડાં મૂકે છે. ખીજ લટોરાનાં ઈંડાંને મળતાં ઈંડાં બતાવી આપે છે કે દેખાવમાં અને વર્તનમાં ઠીક ઠીક જુદા પડતા હોવા છતાં આ લટોરાનું કુળ પણ દૂધિયા લટોરાના કુળ સાથે સગપણ ધરાવે છે. ઈંડાનો રંગ અને છાંટણાં પણ ખીજ લટોરાનાં ઈંડાના રંગ અને છાંટણાં જેવાં જ છે.

ખીજ બે કશ્યા લટોરાનો ઉલ્લેખ અહીં નહિ કરીએ તો તેમને

પોતાની ઉપેક્ષા થયેલી લાગશે. એ છે મોટો કશ્યો (The Large Indian Cuckoo-Shrike) અને કાળા માથાનો કશ્યો (The Black-headed Cuckoo-Shrike). તેઓ કચ્છમાં નથી, પણ સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને મુંબઈમાં વધુઓછે અંશે જાણીતા છે.

મોટો કશ્યો લટોરો : કખૂતરથી જરા નાનો અને પાતળો છે. કાળાશ પર રાખોડી રંગના આ કશ્યાને રતૂમડી આંખો પાસે લટોરાનો લાક્ષણિક કાળો પટો છે. પાંખનાં મોટાં પીંજાં અને પૂંજડી કાળાં છે. પેટાળ ઘોળાશ પર છે. માદાને આંખ પાસેનો પટો ઓછો સ્પષ્ટ છે અને પેટાળ પર ઘોળી-ભૂરી પટીઓ છે.

કાળા માથાનો કશ્યો : બુલબુલ જેવડો રંગે મોટા કશ્યાને મળતો છે, પણ છાતી સુધી માથું અને ડોક કાળાં છે. માદાને એ કાળો રંગ નથી.

આ બન્ને જાતના કશ્યા આડની ઘટા પસંદ કરે છે. તેમને મીઠા સૂર છે. મોટા કશ્યાની હાજરી પિટ-પિટ-પિટ એવા અવાજથી જાણી શકાશે. નાનો સારું ગાઈ શકે છે. ચૈત્રથી શ્રાવણ સુધી તેમની પ્રજનન ઋતુ.

રાખોડી અખાખીલ લટોરો

(The Ashy Swallow-Shrike)

લટોરો છતાં લટોરો નહિ, અખાખીલ છતાં અખાખીલ નહિ ! કેવું વિચિત્ર પક્ષી ! કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં તે એ નથી, પણ ગુજરાતમાં ગોધરાથી મુંબઈ સુધી, ખાસ કરીને જ્યાં તાડનાં ઝાડ હોય ત્યાં તે આ પક્ષી જાણીતું છે. ઉપરથી સ્લેટ જેવા રાખોડી રંગનું અને નીચેથી મેલા સફેદ રંગનાં આ પંખી નાના ટોળામાં ઘૂટાંછવાયાં ઊડતાં હોય ત્યારે અખાખીલની યાદ આપે. તેઓ સમૂહચારી છે અને સાંજસત્તાર પોતાના રહેઠાણની આસપાસના વિસ્તારમાં ઊડતાં દેખાશે. હવામાં ઊડતા વાણિયા, ફૂદાં, પતંગિયાં અને મોટા જીવડાં તેમનો ખોરાક. ટૂંકી પૂંજડી, ભરાવદાર શરીર, જાડી જરઠ યાંચ અને થોડી પાંખો

વીંઝીને પછી સ્થિર પાંખે તરતા જવાની તેની ટેવ, થોડુંક ઊડીને પછી

રાખોડી અખાખીલ

તાડ ઉપર અથવા અખાખીલની જેમ તાર ઉપર પાસે પાસે ખેસવાની ટેવ અને ચિક-ચિક-ચિક અવાજ તેમને ઓળખાવી દેવા બસ છે. એકો હોય ત્યારે પૂંછડી હલાવ્યા કરે. શકરાની જેમ અઝૂમી, તરાપ મારીને જમીન ઉપરથી પણ જીવડાં પકડી લે. પ્રજનન ફાગણથી અપાડ સુધી. ઊંચાં ઝાડમાં, તાડ હોય તો તાડમાં પાંદડાના મૂળમાં માથો બાંધી ત્રણ લીલી આંચવાળાં સફેદ ઈંડાં મૂકે.

કુટકીનું કુળ (Warblers and Wren-Warblers)

પુલ્લા વગડામાં આવ્યા છીએ તો આજે આપણે પક્ષીઓના એવા કુળનો પરિચય કરી લઈએ કે જેમની વ્યક્તિગત ઓળખાણ કરવાનું કામ મુશ્કેલ છે. તેમના કુળનો એક પ્રતિનિધિ દરજીડો તો આપણા બગીચામાં વસે છે અને આપણે તેની ઓળખાણ કરી લીધી છે. દરજીડાના કુટકીઓ ખેતરો અને વગડામાં વસે છે. ઉત્તર ભારતમાં તેમને ટારકો, કુટકી, પીટપીટી, ટીકટીકી વગેરે નામે ઓળખે છે. ધણાખરાની પૂંછડી બિડાયેલા જાપાની પંખા જેવી ચડતર પીછાંની હોય છે. દરજીડા જેવા કોઈ પૂંછડી ઊંચી અને ઊભી રાખે છે, તો કોઈ વળી પૂંછડી ઝૂલતી રાખે છે. આ કુળના દરેક પંખીને જાતવાર ઓળખવાનું કામ તો તમારે પક્ષીશાસ્ત્રીઓ માટે જ રહેવા દેવું પડશે; કારણ કે શબ્દો વડે જ વર્ણન આપું તે પૂરતું નથી. તે

માટે તેમના કુદરતી રંગમાં છપાયેલ ચિત્રો જોઈએ. કેટલાકના રંગ તે એટલા મળતા છે કે માત્ર અવાજ ઉપરથી જ ઓળખી શકાય. આ બધી જાતનાં પક્ષીઓનો જીવનવહેવાર સરખો છે, રંગ મળતા છે, આકાર મળતા છે અને અમુક જાતો વચ્ચે તો એવો અલ્પ તફાવત છે કે હાથમાં લીધા પછી પણ તેમને જીવંત પાડવાનું કામ સહેલું નથી. આ પક્ષીઓ ઝાડી, ઝાંખરાં, ઘાસ, મેલ, વાડ, છોડ અને વૃક્ષમાં જ રહે છે. તેઓ જીવાતભક્ષી છે અને જાનારાં પક્ષી ન હોવા છતાં કેટલાંકનો અવાજ મીઠો છે. કોઈનો બુલંદ પણ છે અને કોઈ એકધારે મીઠો અવાજ છોડે છે; પણ તેમાં સૂરની વિવિધતા નથી. બધી જાતની કુત્કીઓના સૂરમાં મીઠાશ નથી. કોઈ વળી વીજળીનો તણખો ખરે એવો અવાજ કરે છે. કેટલીક જાતનાં કુત્કીઓ શરમાળ છે અને માણસને દેખીને સંતાઈ જાય છે. દાખલા તરીકે પીટપીટી અથવા ટીકટીકીનું ટોણું વાડમાં કે ઝાડીમાં ઉપરના ભાગે ખેસી આકાશ સામે મોઢું કરી રૂપેરી ઘંટડી જેવા અવાજથી વાતાવરણને ગળવવું હોય અને તમે જઈ ચઢો તો તરત જ તેઓ વીખરાઈને ઝાડીમાં એવાં ભરાઈ જશે કે શોધ્યાં નહિ મળે.

આ કુળનાં પક્ષીઓ માણસ માટે તો ખૂબ ખૂબ ઉપયોગી છે; કારણ કે પાકને, શાકભાજીને અને બાગબગીચાને પારાવાર નુકસાન કરનાર કીટકો આ પક્ષીઓનો મુખ્ય ખોરાક છે. કેટલાક સ્થાયી રહેવાસી છે તો કેટલાક યાયાવર છે.

એક બીજી વાત પણ આ કુળ વિષે મારે કહેવી જોઈએ અને તે છે માળા બાંધવાની તેમની વિશિષ્ટ કળાની. દરજીડાની કળા તેમાં શ્રેષ્ઠ છે. તેનાથી બીજા ઊતરતા યાયાવર કુત્કીઓ આપણે ત્યાં માળા નથી બાંધતાં.

ગુજરાત, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને મુંબઈમાં ૧૫-૨૦ જાતનાં કુત્કીઓ વસે છે! આપણા બગીચામાં અને માણસની પડોશમાં વસનાર તો મુખ્યત્વે દરજીડો. કેટલીક જાતનાં કુત્કીઓ ભડકણુ છે.

અમુક જાતનાં કુત્કીઓ આપણા બગીચામાં આવે છે ખરાં અને ઘણી જાતનાં કુત્કીઓ આપણાં ખેતર અને વાડમાં વસે છે; ભૂરા, ઘોળા અને કાઈને મટિયા રતૂમડા રંગ હોય છે. કેટલાકને રંગની વિશિષ્ટતા છે. કાળું પાનકુત્કી (The Ashy Wren-Warbler) ને ઉપરના ભાગ ઘેરા રાખોડી રંગના છે. કચ્છમાં આ પક્ષી નથી. કાઠિયાવાડી કુત્કી (The Kathiawar Wren-Warbler) ને માથે આછો રાખોડી રંગ અને પેટાળ ઘોળું છે. નાના શ્વેતકંઠ કુત્કી (The Lesser White-throat) ને માથું રાખોડી, ગળું સફેદ અને પેટાળ ઘોળકાતું છે. તે શિયાળો ગાળવા આવે છે. મોટું શ્વેતકંઠ કુત્કી (The Eastern Orphean Warbler) અન્ય કુત્કીઓમાં જ્યુદ્ધું તરી આવે છે. તેને શ્વેત ગળું, કાળા માથામાં આંખની શ્વેત કિનારી, ઘોળકાતું પેટાળ અને ઉપરના ભાગ રાખોડી છે. કદમાં બુલબુલથી નાનું છે. તે અગ્નિ યુરોપ અને પશ્ચિમ એશિયાથી આપણે ત્યાં શિયાળો ગાળવા આવે છે. બુલબુલ જેવડું પાન ટીકટીકી (The Great Reed-Warbler) આપણે ત્યાં શિયાળો ગાળવા આવે છે અને બુલબુલ જેવડા કદથી તેમજ રંગથી તથા કા-કા અને ક્રીક-ક્રીક-ક્રીવી એવા અવાજથી ઝોળખાઈ આવશે. તેને ઉપરથી ઝાંખી લીલી ઝાંચવાળો ભૂરો રંગ અને નીચે પીળા ઝાંચવાળો ઘોળકાતો રંગ છે. નામ પ્રમાણે તે ઊંચા ઘાસમાં ફરે છે. કચ્છથી સુબંધ સુધી તે પાણીવાળા પ્રદેશોમાં શિયાળો ગાળે છે, પણ ભારે શરમાળ હોવાથી સહેલાઈથી નજરે નહિ પડે.

કુત્કીઓ એકધારું ઉડ્યન કરવા માટે શક્તિશાળી પાંખો નથી ધરાવતાં. કેટલાંકની પાંખો તો નખળા દેખાઈ આવે છે. છતાં યાયા-વર કુત્કીઓ કેટલે દૂરથી આપણા દેશમાં શિયાળો ગાળવા આવે છે!

૪ : ઝાડના ઝુંડમાં

વસંતમાં જ્યારે વૃક્ષો નવાં તાજાં લીલુડાં પાનનો શણગાર સજે છે અને વર્ષામાં જ્યારે ઝાડનાં ઝુંડ અમૃત જેવું પાણી પીને અને અમૃત જેવા પાણી વડે નાહીને લીલાંછમ બની શોભે છે, ત્યારે તમે તેમાં વિહાર કરતાં વિવિધરંગી પંખીઓને જોજો, એમના ટહુકા સાંભળજો અને જો એમની સંવનનઝડપુ હોય તો તેમની મસ્તી પણ જોજો. જગતની જંગલમાંથી મન ખેંચી લઈને તેને જરા કુદરતની આ લીલામાં પરોવી જુઓ. તમને લાગશે કે તમે કોઈ નવી જ દુનિયામાં વસો છો.

નર માદાને રીઝવતો હોય, લીલીછમ ઘટામાં નરમાદા સંતા-કૂકડી રમતાં હોય, એક ઝુંડમાં ધૂમતો નર ખીજા ઝુંડમાં ફરતી માદાને ટહુકા કરીને ઘોલાવતો હોય અને માદા તેને જવાબ દેતી હોય, માદાનો પ્રેમ જીતી લેવા નર ઝાડના ઝુંડમાંથી ઊડીને ઊંચે ચડે, પછી પ્રેમથી થનગનતો નીચે ઊતરતો હોય, રંગબેરંગી પંખીડાં એક ડાંગેથી ખીજી ડાંગે અને એક ઝાડથી ખીજે ઝાડ કૂદાકૂદ અને ઊડાઊડ કરતાં હોય અને કલ્લોલ કરતાં હોય, એ દશ્ય કોને જોવું ન ગમે ?

આવો, આજે આપણે સીમ, શેઠા અને વનવગડામાં ઝાડનાં ઝુંડ તપાસીએ અને તેનાં પંખીડાંના આનંદમાં ભાગ લઈને પ્રકૃષ્ટ બનીએ.

ખેરખટ્ટો અથવા ખખેડો (The Tree-pie)

બગીચાના મધુર વાતાવરણમાં ખેડા હો કે આછા જંગલની મોહક શાંતિમાં ખેડા હો, ત્યારે કોઈ વાર ખેરખટ્ટાનો હૃદયગમ ટહુકા સાંભળ્યો છે ?

‘...ખો-ખો-લિંક’

શબ્દ તો સાદો છે અને અક્ષર થોડા છે, પરંતુ એની મીઠાશ

તમારા હૃદયને હચમચાવી દે છે. વળી ખીન્ને અવાજ આવે છે...

‘...કે-ઓ-કલિ’

જેને પ્રકૃતિનો નાદ હશે, જેને પક્ષી માટે પ્રેમ હશે, તેઓ તો આ ટહુકાની મીઠાશથી ખુશ થઈ જશે; અને આવી મીઠાશ કોના ગળામાંથી નીકળી તે જોવા માટે ઝાડનાં ઝુંડ ઢૂંઢવા લાગશે. જંગલની અનંત શાંતિમાં તો દૂર દૂર સુધી આ ટહુકો પહોંચી જાય છે, પરંતુ ટહુકનારને શોધવો એ કંઈ સહેલી વાત નથી. એ તો છે શરમાળ, -કે પક્ષી તે પોતાનાં કુખ્ત્યોથી મોં સંતાડતો હોય તોપણ કોને ખબર ! પરંતુ એ મીઠાશ પાછળ રહેલી તેની કર્કશતા, તેના સ્વભાવની નિષ્કુરતા અને તેનાં કૃત્યોની નિર્દયતા જાણે છતી કરી

ખેરખટો અથવા ખખેડો

દેતો હોય તેવો અવાજ ઓચિંતો તમારા કાન ઉપર એવો આવી પડે છે કે તમે માની જ ન શકો કે આ કર્કશ અવાજ પેલા મીઠા ટહુકાવાળા ગળામાંથી નીકળ્યો હશે...

‘...કે-કે-કે-કે-કે’

કાનને અણગમતો લાગે એવો આ કલખલાટ કદાચ તેમના કોટુમ્બિક અધડા કે વાદવિવાદનો પ્રદર્શક હશે; પણ ખેરખટો તો વિવિધભાષી છે. તે ઘણી જાતના મીઠા અવાજ કાઢી શકે છે. કેટલાંક પક્ષીઓના સૂરતું અનુકરણ કરી શકે છે, અને કાળા માથાવાળા

રૂપાળા પીળકના અવાજનું અનુકરણુ તો તે એવી સરસ રીતે કરી શકે છે, કે અનુભવી માણસ જ એ એ વચ્ચેનો તફાવત ઓળખી શકે. જ્યાં પીળક અને ખેરખટ્ટો અને વસતા હોય છે, ત્યાં તેઓ સહેલાઈથી માણસને ભુલાવામાં નાખી દે. વળી અને રહ્યા ઝાડનાં ઝુંડમાં વસનારા એટલે જ્યાં સુધી તમે તેમને શોધી ન કાઢો, ત્યાં સુધી તમને ખબર ન પડે કે કોણુ બોલ્યું! અધૂરામાં પૂરું અને રહ્યા શરમાળ. ખેરખટ્ટો જે પોતાના પાપથી શરમાતો હશે તો પીળક આવાં હૃદયંગમ રૂપ અને રંગ ધારણુ કરી મુગ્ધા નારીની જેમ શરમાળ પ્રકૃતિનો બની ગયો હશે.

પૂરા દોઢ ફૂટ લાંબા ખેરખટ્ટોને તમે એકવાર જુઓ તો તેને તરત જ ઓળખી જાઓ. એના અવાજ જેમ ભુલાય તેમ નથી, તેમ તેનાં રૂપ, રંગ અને આકાર પણ ભુલાય તેવાં નથી. હું તેની લંબાઈ દોઢ ફૂટ કહું છું, પરંતુ પહેલી નજરે તમને તે દોઢ ફૂટ લાંબો નહિ લાગે; કારણુ કે તે પોતે તો આશરે કાચર જેવડો છે, પરંતુ તેની પૂંછડી તેના કરતાં લગભગ અમણી, એટલે કે લગભગ એક ફૂટ જેવડી લાંબી છે. એ પૂંછડીએ તો તેના શરીરને રૂપાળું બનાવ્યું છે.

તમને એ જાણીને નવાઈ લાગશે કે ખેરખટ્ટો કાગડાનો કુટુંબી છે! એટલે તેની ચાંચ અને માથું કાગડાને મળતાં આવે તો તેમાં નવાઈ નથી. પરંતુ પૂંછડી અને રંગરચનામાં તે કાગડાનો કુટુંબી હોવા છતાં કાગડાથી સાવ જુદો પડી જાય છે. ચાંચ જરા વળેલી અને શિંગડાં જેવા રંગની, માથું, ડોક અને છાતી મેશિયા ભૂરા રંગનાં, શરીર રતાશ પર ભૂરું, પાંખ પર લાંબો ઝાંખો ધોળો અને કિનારી પર કાળો પટો, પૂંછડી ચડતર પીછાંવાળી અને રાખોડી-ધોળા રંગની; પરંતુ પૂંછડીના દરેક પીછાનો છેડો કાળો અને આંખ રતૂમડી છે.

આ રંગરચના સુંદર છે. ખાસ કરીને જ્યારે ખેરખટ્ટો ઝાડના ઝુંડમાં એક ડાળ ઉપરથી બીજી ડાળ ઉપર કૂદાકૂદ કરતો હોય છે, ત્યારે તેની પૂંછડી પાછળ ઊડતી આવે છે તે દેખાવ સુંદર લાગે છે.

પરંતુ જ્યારે વચ્ચેનો ખુલ્લો માર્ગ વટાવીને તે એક ઝાડ ઉપરથી ખીજા ઝાડ પર એસવા ઊડી જાય છે, ત્યારે અપકાને અંધારામાં સમાઈ જતા ખરતા તારાની જેમ એ દીપી નીકળે છે. ઊડવાની રીત પણ મનોહર છે. ઝડપથી પાંખો વીંઝીને પાંખો સ્થિર કરી હવામાં તરતો જાય છે અને પાછો તરત ઝડપથી પાંખો વીંઝતો જાય છે; ઊડવામાં જીયો-નીચો થતો જાય છે, પૂંછડીનાં વચલાં પીછાં સૌથી વધારે લાંબાં છે, એટલે ટૂંકાં પીછાંના કાળા છેડા અને લાંબાં પીછાંના કાળા છેડા વચ્ચે ઘોળકાતી તેની લાંબી પૂંછડીની રચના સોહામણી છે.

ખેરખટાને એકલા રહેવું તો ગમતું નથી. જોડામાં હોય અથવા પાંચસાતની મંડળીમાં રહે. જ્યારે તેમની મંડળી જામી હોય છે, ત્યારે તો ભારે ઘોંઘાટ કરી નાખે છે, પરંતુ વચ્ચે વચ્ચે તેના મીઠા ટહુકા મનોરંજક લાગે છે. ખેરખટો વૃક્ષચર પાંખી છે.

માણસ ગમે તેવો પોશાક પહેરે, પણ કંઈ તેનો જાતિસ્વભાવ છાનો રહે? ખેરખટાનું પણ તેમ જ છે. કાગડાનું કુળ, પછી પૂછવું જ શું? ચોરી કરવી, ઘાડ પાડવી, હરામનું પચાવી એસવું, લુચ્ચાઈ કરવી, એ બધાં કાક-કુળનાં સહજ કર્મ છે. એટલે ખેરખટો ખીજાં પક્ષીઓનાં ઈંડાં અને બચ્ચાં ખાઈ જવામાં ટોચે આવે. સરિસૃપ-વર્ગમાં જેમ ઘો, કાચંડા અને સાપ પક્ષીઓનાં ઈંડાં અને બચ્ચાંનો મોટો વિનાશ કરે છે તેમ પક્ષીઓમાં કાગડા અને ખેરખટા પણ ખૂની અને ઘાડપાડુના ધંધામાં નિષ્ણાત છે. કૃળ અને જીવડાં સાથે ઈંડાં અને પક્ષીઓનાં બચ્ચાં એ ખેરખટાનો મુખ્ય ખોરાક છે. ઝાડનાં થડ અને ડાળીઓ પર તે સહેલાઈથી ચડજિતર કરી શકે છે. ઝાડની છાલ અને સરમાં ભરાયેલાં જીવડાંને પકડી પાડે છે. કાચંડા, ગરોળી, સાપ, તીડ વગેરે જે કંઈ તેના ઝપાટામાં આવ્યું તે બધું તેના ભોજનમાં આવી જાય છે. કાગડાની જેમ તે સર્વભક્ષી છે.

વસ્તી : ખેરખટો ભારતનું વ્યાપક પક્ષી છે. તે આપણું સ્થાયી

વતની છે. ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને મુંબઈમાં તે જાણીતો છે. પરંતુ નવાઈની વાત એ છે કે કચ્છમાં ખેરખટ્ટા નથી. આપણે ત્યાં તે સ્થાયી અધિવાસી છે.

માણસના સાંનિધ્યમાં રહેતા ખેરખટ્ટા શરમાતા નથી. શહેરની વચ્ચેવચ્ચ સામાન્ય બગીચામાં પણ તે આવે છે. શહેર બહાર સડકોની બંને બાજુ બિભેલા પીપળા, વડલા, આંબલી, લીમડા, ગૂંદી, વગેરે વૃક્ષોમાં તથા વન-વગડાની વૃક્ષરાજિઓમાં તેઓ વસે છે. ખેરખટ્ટો છે તો વ્યાપક પંખી, પરંતુ કાગડા જેટલી તેની વસતિ નથી; છતાં એકાદ માઈલમાં એકાદ જોડાં હોય તોપણ તે વગડાને ગળવી મૂકે છે.

આ જાણીતું પંખી મુંબઈમાં પણ વસ્યું છે, પણ તે શહેરમાં નહિ. પરાંમાં શાંતિમય બગીચાઓની મુલાકાત ક્યારેક તે લે છે. પરંતુ તેનાં માનીતાં સ્થળ તો સાઈસેટના લીલાછમ કુંગરો. તુલસી, પવઈ અને વિહાર સરોવરના કાંઠા તેમના ટહુકાથી ગાજતા હોય છે.

ખેરખટ્ટાનો ગર્ભાધાનકાળ મહાથી શ્રાવણ સુધી, પરંતુ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં તો મુખ્યત્વે જ્યેષ્ઠ-અષાઢમાં તેઓ માળા બાંધે છે. સંવનનકાળમાં તેમનો કર્કશ અવાજ ઓછો સંભળાય છે; પરંતુ તેના હૃદયગમ ટહુકા બાગમગીયા અને વન-વગડાને ગળવી મૂકે છે.

ન્યાં પીળક અને શેખીગી જેવાં રૂપાળાં અને ગાયક પક્ષીઓનો અભાવ છે ત્યાં ખેરખટ્ટા પ્રકૃતિના શણુગારરૂપ છે. માળા ઝાડમાં જાયે, ૩-૪ ડાળીઓ એક ઠેકાણેથી ફટાતી હોય તેવી જગ્યાએ બાંધે છે. માળા માટે પહેલી પસંદગી આંબા ઉપર જિતરે છે. માળા બહારથી તો દીઠો ન ગમે તેવા બેડોળ હોય છે; પરંતુ અંદરથી મુલાયમ હોય છે; અને તેમાં બેથી પાંચ ઈંડાં માદા મૂકે છે. ઈંડાં એક બાજુથી અણીવાળાં અને રંગે લીલાશ પર કે રતાશ પર ઘોળા રંગનાં અને ભૂરા છાંટણાંવાળાં હોય છે. માળા બાંધવામાં, ઈંડાં સેવવામાં અને બાળઉછેરમાં નરમાદા બંને ભાગ લે છે.

પીળક (The Golden Oriole)

સોનામાં સુગંધ નથી એવી કશિયાદ તો આપણે રોજ સાંભળીએ

સામાન્ય પીળક

છીએ; પણ સોનાના રંગને શરમાવે એવા પીળક માટે તો એમ કહેવું જ નોઈએ કે સોનામાં સુગંધ ભળી છે; કહો તો ખરા કે એવું રૂપ અને એવી મીઠાશ કેટલાં પંખીમાં છે ?

રોજ પ્રભાતે પીળક મારા બગીચામાં આવીને સરગવા અને આંખામાં ઊડાઊડ કરી મધુર ટહુકાથી મને જગાડે છે. પીળકના કંઠમાંથી નીતરતી મધુરતા સાંભળીને જાગવું અને ઊડીને તેનાં દર્શન કરવાં એ કંઈ જેવુંતેવું સહભાગ્ય છે ?

સોનાવરણો પીળક મુંઝઈમાં ભાદરવા માસમાં આવે છે અને ચૈત્રમાં ચાલ્યો જાય છે. વરસના લગભગ સાતઆઠ મહિના ગાળીને જતા અમારા આ મહેમાનનો આજે હું તમને પરિચય આપું.

કદમાં નવ ઈંચ લાંબું એટલે આપણી કાપરથી એક જ ઈંચ નાનું આ પંખી, એવો આકર્ષક ચળકતો સોનેરી પીળો રંગ ધરાવે છે કે એને ઝાળખતાં તમને વાર ન લાગે; પણ એમ એકલો પીળો રંગ હોય તો ભાત શું પડે? તમે એકલું મિષ્ટાન્ન ખાયા કરો તો તરત થાકી જાય ને? એટલે પીળકને એવો જ સુંદર કાળો રંગ પણ છે. ઘેરી ગુલાખી ચાંચ આગળથી શરૂ થઈને બન્ને બાજુ એકેક કાળા લીટી પસાર થાય છે. જાણે આંખમાં કાજળ આંજીને લીટી કરી હોય ને! અને તે કાળા લીટીની વચ્ચે ઘેરી લાલ આંખ શોભે છે. છેટેથી તમને એની રૂપાળી ઘેરી ગુલાખી ચાંચ દેખાશે. કાળા લીટી ન પણ દેખાય; પરંતુ એની પાંખો અને પૂંછડીમાં જે કાળા રંગની ભાત છે એ તો ઊડીને આંખે વળગે એવી છે. એની રચના પણ કેવી સુંદર છે! પૂંછડી પીળી પણ વચ્ચેથી કાળી. પાંખ કાળી, પણ પીછાંના છેડા પીળા.

ટૂંકમાં પાંખો અને પૂંછડીમાં કાળો રંગ અને રાતી ચાંચ ધરાવનાર પીળું પંખી જીઓ, ત્યારે તમારે જાણવું કે એ પંખી પીળક સિવાય ખીજું કોઈ ન હોઈ શકે.

આ વર્ણુન તો નરનું થયું. પીળકની માદામાં રૂપનો ઠઠારો નથી. પંખીસૃષ્ટિમાં જ્યાં નર બહુ રૂપાળો હોય છે ત્યાં મોટે ભાગે માદા રૂપાળી નથી હોતી, પણ આવી અનુગતી સૃષ્ટિ રચવા માટે ઠપકો પણ કેને દેવો ?

પીળકની માદા ઉપરથી પીળાશ પર ઝાંખી લીલી છે. પાંખો ભૂરી અને પીછાંના છેડા લીલાશ પર છે. પૂંછડી ઝાંખીકાળી અને છેડેથી પીળી, નીચેના ભાગ ઘોળાશ અને પીળાશથી ઘોવાતા હોય છે અને તેમાં ઘેરી ભૂરી રેખાઓ છે.

અંગ્રેજી પદ્મસાહિત્ય વાંચનારા જાણે છે કે આંગ્લ કવિઓ પીળક પર કેવા આકરીન છે. પીળક અંગ્રેજી કાવ્યસાહિત્યનો અલંકાર છે. એના વિના અંગ્રેજી કાવ્યસાહિત્યમાં કેટલી બધી ઊભુપ હોત !

પીળક જેવું ઘાટીલું શરીર અને મનોહર રૂપ, કંઈની મીઠાશ અને શરીરની સ્ફૂર્તિ થોડાં જ પંખીમાં છે. આંખાની ઘટામાં કૂદાકૂદ અને ઊડાઊડ કરતાં અને મધુર ટહુકા કરતાં અને એકબીજાની પાછળ દોડાદોડ કરતાં આ પંખીને તમે જુઓ એટલે મુગ્ધ બનીને તેની પર મીટ માંડી રહેશો. તમારે તેને શોધવાં નહિ પડે. એ જ્યાં હશે ત્યાંથી તેનો મધુર અવાજ આવશે : 'પી-ઓ-લા.' પક્ષીઓ સાથે તમને પ્રેમ નહિ બંધાયો હોય તોપણ તમને જિજ્ઞાસા થશે કે આવું સરસ કેાણુ બોલ્યું ! વળી બીજને ટહુકો આવશે : 'પી-લો-લો,' 'વી-લા-વો'. પણ પીળક એમ એકધારી મીઠાશ છોડવામાં નથી માનતો, એટલે વચ્ચે 'ક-ર-ર-ર' એવો કર્કશ અવાજ પણ કાઢી લેશે.

રૂપાળાં પક્ષીઓને તેમના રંગની તેજપ્રભા હવામાં વેરતાં જોવાં હોય તો સવારસાંજ જ્યારે સૂર્ય એક દિશામાં હોય ને આ પંખી સામી દિશામાં ઊડતું જતું હોય અને તમે વચ્ચે હો ત્યારે તમને ખ્યાલ આવે કે સૂર્યના પ્રકાશમાં તેઓ પોતાના રંગ કેવાં વેરતાં જાય છે. પીળકનું પણ એવું જ છે. જ્યારે તેની ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ

પડતો હોય ત્યારે જ તમે તેના રંગની શોભાની ચોગ્ય કદર કરી શકો. ઝાડના એક ઝુંડથી ખીબ્બ ઝુંડમાં ઊડવા જતાં ઝડપથી પાંખો વીંચતા અને ઊડતાં ઊડતાં ઊંચા-નીચા થતા જતા પીળકને ઊડતું જોઈને, તેના ઉડ્યનની દબ પરથી જ તમે કહી શકો કે આ પંખી પીળક સિવાય ખીબ્બું કોઈ ન હોય.

ધરતી પર પગ ન મૂકનારું પીળક પંખી સ્વભાવે શરમાળ છે. ઝાડની લીલાંછમ ઘટામાં જાણે તમારી સાથે સંતાકૂકડી રમતો હોય તેમ ટહુકા કરીને સંતાઈ જાય છે. ઝાડની ઘટામાંથી ટહુકા આવે છે: 'વિ-લા-વો'. એ ટહુકાની મીઠાશની શી વાત કરવી! એ મીઠાશ દિલને હચમચાવી નાખે છે. હૃદયગમ સૂર વિલીન થઈ જાય પણ તેની યાદ રહી જાય; સારંગીના તાર સંગીત છોડી જાય પણ તેની ઝણઝણાટી રહી જાય, તેમ પીળકનો ટહુકા હૃદય સોંસરવે ઊતરી જાય પણ તેની મધુર સ્મૃતિ રહી જાય છે. ઝાડનાં ઝુંડની હરિયાળા ઘટામાં સોનાથી પણ સુંદર એવી તેની પીળા રંગની કાપર જેવડી કાયા તમારી નજરે પડી જાય તો પહેલી જ નજરે તમે તેના પ્રેમમાં પડી જાઓ.

પીળક યુરોપ અને એશિયાનું વ્યાપક પંખી છે. આપણે ત્યાં તે સ્થાયી અધિવાસી છે, પણ ઋતુ અને ખોરાકની છત-અછત પ્રમાણે તે સ્થાનપલટો કરે છે. પીળકને બહુ ગીચ જંગલ ગમતાં નથી તેમ ઉજ્જડ પ્રદેશ પણ તેણે ત્યાજ્ય ગણ્યો છે. કચ્છમાં તે ભાગ્યે જ દેખાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં વેરાન પ્રદેશમાં તે નથી. પૂર્વ અને દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રના હરિયાળા પ્રદેશમાં તે જાણીતું પક્ષી છે. ગુજરાત અને મુંબઈના ટાપુઓમાં તેમની વસ્તી છે, પણ જ્યાં લીલાંછમ ઝાડનાં ઝુંડ હોય એવા હરિયાળા ભાગમાં જ. એ જેમ વગડાનું પંખી છે, તેમ બગીચામાં પણ આવે છે. એકલું પણ હોય ને જોડામાં પણ હોય, પરંતુ છે શરમાળ. ધ્યાન રાખજો, એ તમારા બગીચામાં આવે ત્યારે રખે તેને શરમાવી-ગભરાવી દેતા! એનું નિરીક્ષણ સાવચેતીથી કરજો.

ઉત્તર ભારતના એંગ્લો-ઇન્ડિયનોએ તેને આમ્રપંખી-મેંગો બર્ડ તરીકે ઓળખાવ્યું છે; કારણ કે ગ્રીષ્મમાં જ્યારે આંખા પાકવા લાગે છે ત્યારે પીળક ઉત્તર ભારતમાં પધારે છે અને ગરમીથી બક્રાતા એ પ્રદેશના વાતાવરણમાં પોતાનો મધુર સ્વર રેડીને શાંતિ આપે છે. એમ નહિ માનતા કે પીળક ગાયક પંખી છે. એને ગાતાં તો નથી આવડતું, પણ તેથી શું? એના ટહુકામાં જે આશ્ચર્યજનક મીઠાશ છે તે અને તેના રૂપાળા રંગ તેને પ્રકૃતિપ્રેમીઓનું લાડકવાયું પંખી બનાવે છે. પીપળો, વડ, આંબો, આંબલી, સરગવો વગેરે ઝાડ એને ગમે છે. શેમળા અને પાંડેરવા જેવાં ઝાડના ફૂલમાંથી રસ પીવાનો પણ તે શોખીન છે. તે પેપડા, ફળ અને જીવડાં ખાય છે. ખેતીને નુકસાન કરનારાં જીવડાં ખાનાર પંખી તરીકે પીળક ઉપયોગી પંખી છે અને તેથી સરકારે તેના શિકારની મનાઈ કરીને તેને રક્ષણ આપ્યું છે.

પીળકનું નેકું ચૈત્રથી અષાઠ સુધીમાં સુંદર, ખાલાના આકારનો અને અંદરથી સુંવાળો માળો બાંધે છે અને માદા ૩ ઈંડાં મૂકે છે. ઈંડાં રંગે સફેદ અને ઉપર કાળા અથવા રતાશ પર ભૂરાં છાંટણાંવાળાં હોય છે.

શ્યામશિર પીળક (The Black-headed Oriole)

એક ખીબ પીળકની ઓળખાણ પણ તમને આપી દઉં. ઉપર પરિચય આપ્યો એ પીળક જેવડો જ અને રંગે પણ તેને મળતો આ પીળક એક રીતે તરત જુદો પડી આવે છે. તેનું માથું, ડોક અને ઉપલી છાતી પણ કાળાં છે. એ કાળા રંગ વચ્ચે લાલ ચણાડી જેવી ચાંચ ચમકે છે. પાંખોમાં કાળો રંગ પીળા પીળક જેવો જ છે, પૂંજડી પીળી અને વચ્ચે એક લાંબો કાળો ડાઘ છે. તેની વસ્તી કચ્છમાં નથી, સૌરાષ્ટ્રમાં ભાગ્યે જ દેખાય છે અને ગુજરાતમાં લીલા અને ડુંગરાળ પ્રદેશોમાં છે. સુઅઈના ટાપુઓમાં તે બારે માસ વસે છે. શિયાળામાં બહારથી પણ આવે છે, ત્યારે તેની વસ્તી વધી જાય છે અને ઉનાળામાં બહારથી આવેલાં પંખી પાછાં જાય છે ત્યારે

મુંબઈમાં તેની વસ્તી ઘટી જાય છે.

શ્યામશિર પીળકમાં પણ માદા જરા ઝાંખી, લીલી ઝાંચવાળી છે. તેની છાતી અને માથાનો કાળો રંગ એકધારો અને ચળકતો નથી, બન્ધ્યાંના રંગ પણ ઝાંખા હોય છે. તેના સ્વર એટલા મીઠા નથી. ઘણીવાર તે ખેરખટા જેવા અવાજ કાઢે છે અને ઘણીવાર હું તેના આ અવાજથી છેતરાઈ પણ ગયો છું. તે મીઠા ટહુકા પણ કરે છે, પણ દેખાવમાં સામાન્ય પીળક કરતાંય શ્યામશિર પીળક વધુ આકર્ષક હોવા છતાં પાળવા માટે સામાન્ય પીળક વધુ પસંદ કરવામાં આવે છે; કારણ કે તેના સ્વર વધુ મીઠા છે. સામાન્ય પીળક જેવા પણ તરેહતરેહના મીઠા ટહુકા આ પીળક પણ કરે છે. અને તમે ભૂલી જવ કે કયો પીળક બોલ્યો ! રીતભાતમાં તો અને પીળક સરખા છે.

આ પીળક પણ સામાન્ય પીળક જેવા જ માળા ખાંધે છે અને એવાં જ ઈંડાં મૂકે છે, પણ તે જરા નાનાં અને ગુલાખી ઝાંચવાળાં હોય છે.

તમે કાળિયાકોશીને તો હવે ઝાળખતા હશો. પંખીની દુનિયામાં એ ગરીબનો બેલી છે, નબળાનો રક્ષક છે, જીલમીઓને સજા કરનાર છે. પીળક, હોલાં, લેલાં વગેરે શાંતિપ્રેમી નરમ સ્વભાવનાં નિર્દોષ પંખીઓ કાળિયાકોશીનો માળો હોય એવા ઝાડમાં માળા ખાંધે છે, જેથી કાળિયાકોશીનું રક્ષણ મળે. કાગડા, સમડી, ખેરખટા વગેરે લૂંટારા અને ચોરની શી મગદૂર કે કાળિયાકોશીના માળાવાળા ઝાડ પાસે ફરકવાની હિંમત કરે ? ગહાદુર કાળિયાકોશી એમના પર અનૂતી હુમલો કરીને ક્યાંય તમડી આવે. ખરેખર, પંખીની દુનિયા અજબ છે !

કોયલ અને તેનાં કુટુંબીઓ

સુગરી, દરજીડો, કુટુંબીઓ અને સક્કરખોરા જેવાં પક્ષીઓ હૈરત પમાડે એવા સુંદર માળા ખાંધે છે. કોઈ જમીનમાં કે થડમાં

દર કરીને માળા બાંધે છે, કોઈ જમીન ઉપર જ માળા બાંધે છે. કોઈ માળા બાંધ્યા વિના જમીન પર ઈંડાં મૂકે છે, કોઈ સ્થાપત્ય-કળાના નિષ્ણુત છે, કોઈ સાવ ઠોઠ છે, પણ તે બધાં પક્ષીઓ ઈંડાં સેવવામાં અને બચ્ચાં ઉછેરવામાં તો પૂરેપૂરાં ખંતીલાં અને પાવરધાં છે. પરંતુ હવે અહીં આપણે એવા કુળનાં પક્ષીઓનો પરિચય કરીએ છીએ કે જેમાં ઘણાંખરાં પક્ષીઓ માળા તો બાંધતાં નથી, પણ ઈંડાંયે નથી સેવતાં અને બચ્ચાંયે નથી ઉછેરતાં! એ કામ તેઓ બીજાં પક્ષીઓ પાસેથી કરાવે છે!

આ વિશિષ્ટ પ્રકારના કુળનાં પક્ષીઓ આપણે ત્યાં બહુ લોકપ્રિય છે. કવિઓએ પેટ ભરીને એમનાં ગીત ગાયાં છે. આપણે કાયલથી માંડીને આ કુળનાં પક્ષીઓનો પરિચય કરીએ.

કોયલ (The Indian Koel)

કોયલની ઝોળખાણુ આપવાની જરૂર છે? પણ તમે જેને રોજ જુઓ છો એ કામણુગારા સૂરવાળી કાળી કોયલ નથી પણ કોકિલ છે—નર છે : કૂ-ઉ-ઉ, કૂ-ઉ-ઉના કૂજનથી બાગબગીચા અને વનવગડાને એ ગજવે છે એ તો નર છે. માદા તો ટપકાં અને ચટાપટાવાળી છે. એ શરમાળ છે, ઝોણું બોલે છે ને ઝાડનાં ઝુંડમાં સંતાતી ફરે છે.

તમને ખબર છે એ મુઘા શા માટે શરમાતી ફરે છે? બેગમો, મહારાણીઓ અને શહેનશાહબાનુઓ કરતાં પણ તે વધારે આરામપ્રિય છે. તે પ્રેમ કરે છે, ગર્ભ ધારણુ કરે છે, પણ નથી ઈંડાં સેવતી કે નથી બચ્ચાંને ઉછેરતી. એ કામ તેને કાગડા કરી આપે છે—પણુ નિષ્કામભાવે કે સેવાવૃત્તિથી તો નહિ જ. શાસ્ત્રકારો ભલે કાગડાને ઋષિ કહે, પણ તેનામાં હું કદી નિષ્કામવૃત્તિનું આરોપણુ નથી કરતો. તેણે કદી ગીતા સાંભળી હોય, તો તે નિષ્કામ કર્મ કરવા પ્રેરાય ને? એ તરકર છે, લુચ્ચો છે, બધાં પક્ષીઓમાં તે સૌથી ખધો અને

ચતુર છે, પણ કોયલ તેને ઠગી જાય છે. શેરના માથે સવાશેર હોય ને?

કોયલરાણીને કુદરતે આવાં ટપકાં અને રેખાઓવાળા રંગ શા માટે આપ્યા તે તમે જાણો છો? એથી તે ઝાડના ઝુંડમાં અદૃશ્ય રહી શકે છે, તે તિરોહિત બની જાય છે. પ્રજનનઋતુમાં ન્યારે તે આવી રીતે છુપાયેલી બેઠી હોય ત્યારે નરકોકિલ કાગડાના માળા સામે બેસીને બોલે છે :

‘કૂ-ઉ-ઉ.’

એક પછી એક ટહુકો માત્રામાં બંધો ચડતો જાય છે. યુગ-યુગના સંસ્કારોથી કાગડો અને કાગડી સમજે છે કે કોકિલ તેનો દુશ્મન છે. કાગડાનું યુગ્મ ઈંડાં સેવવાનું છોડીને કોકિલને સળ કરવા ધસી જાય છે. ચતુર કાગડા કરતાં કોકિલ વધારે ચતુર છે. તે ઝડપી જાડનારો છે. પણ એ એવી રીતે જાડે છે કે કાગડો અને કાગડી તેનાથી થોડાં જ છેટાં રહે. કોયલને હમણું જ પકડીને પીંખી નાખશું, એવી મિથ્યા આશામાં તેઓ તેનો કેડો છોડે નહિ અને કોયલો તેમને લોભાવીને દૂર લઈ જાય. દરમિયાન ઝાડના ઝુંડમાં તિરોહિત બનેલી કોયલરાણી કાગડાના રેઠા માળામાં જઈને ઈંડાં ચૂકી આવે. કાગડાનાં ઈંડાં ફેંકી પણ દે. જે કાગડાનાં ઈંડાં રહી જાય તો કાગડાનું યુગ્મ બન્ને જાતનાં ઈંડાં સેવે, પણ કોયલનાં અચ્ચાં પોતાનાં જન્મદાતા માતાપિતા જેટલાં જ નિષ્ણાત, ઠગ અને ખૂની હોય છે. તેઓ ધક્કા મારીને કાગડાનાં અચ્ચાંને માળા બહાર ફેંકી દે છે અને પોતે માળો પચાવી પાડે છે. આ રીતે કુદરત કાગડાની વસતિ પર અંકુશ રાખે છે !

તમે ન્યારે કાળા નર કોકિલની પાછળ કાગડાને પીછો પકડતાં જુઓ, ત્યારે સમજાવેલું કે ઘણું કરીને તેઓ કોકિલની ઠગવિદ્યાના શિકાર બની ચૂક્યા છે અને કોયલરાણી તેમના માળામાં પહોંચી ગઈ છે. કાગડાનાં અને કોયલનાં ઈંડાં તો દેખાવમાં લગભગ સરખાં હોય છે.

કોયલનાં બચ્ચાંના ખાઉધરાપણાની તો મારે શી વાત કરવી? મેં મારે હાથે તેમને ખવડાવીને ઉછેર્યાં છે. પૂરી પાંચ મિનિટ પણ તેમનું મોં બંધ ન રહે! પરિણામે કાગડા તો એક કે બહુ તો બે જ બચ્ચાં ઉછેરી શકે. બેથી વધારે બચ્ચાંનું પેટ ભરવું એ કાગડા અને કાગડીની શક્તિબહારની વાત છે.

પોતાનાં જણ્યાં સંતાનોની કરુણ હત્યાથી અબળણ્યાં રહેલાં કાગડો-કાગડી પોતાના દુશ્મનનાં સંતાનોને પોતાનાં ગણી જે પ્રેમથી, જે મહેનતથી, જે મમતાથી, જે આત્મસમર્પણથી અને જે કષ્ટથી ઉછેરે છે, તે તમે જુઓ તો તમને કર્તવ્યપરાયણ કાગડાની દયા આવે. ઊડતાં શીખી ગયેલાં, પુખ્ત સ્વરૂપ પામેલાં કોયલનાં બચ્ચાં પણ અપર માતાપિતાને કેડો નથી મૂકતાં. સંપૂર્ણ વિકાસ પામ્યાં હોય એવાં બચ્ચાંને, ખાસ કરીને ટપકાં અને રેખાઓવાળા કુમારિકાને કાગડાઓ મમતા અને મોહથી, પ્રેમ અને લાડથી ખવડાવતાં હોય, ત્યારે એ દશ્ય જોઈને તમે પૂછશો કે આ કોયલકુમારિકામાં કાગડાના આભાસની એક છાયા સરખી પણ નથી છતાં કાગડો કેમ છેતરાય છે?

છેવટે કોઈવાર એક દિવસ જન્મદાતા માતાપિતા આવે છે. સામા ઝાડે બેસીને નર કોકિલ પોતાનાં સંતાનોને બોલાવે છે:

‘કૂ-ઉ-ઉ.’

માયામાંથી જાગૃત થયેલો જીવાત્મા જેમ પરમાત્માને પિછાને, ને આત્માને ભાન થાય કે તે આ નશ્વર શરીરનો ભાગ નથી પણ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે, અને આત્મા પરમાત્મા સાથે ઓતપ્રોત થઈ જાય, તેમ પૂર્ણ વિકાસ પામેલાં કોયલનાં બચ્ચાં પોતાનાં જન્મદાતા માતાપિતાને ઓળખે છે, પોતાની જાતને પિછાને છે અને કાગડાની સૃષ્ટિનો ત્યાગ કરી, આવતી ઋતુમાં પોતે પણ એવી જ ઠગવિદ્યા વાપરવા માટે કોયલના કુળમાં ભળી જાય છે.

ખિચારો કાગડો ! ખિચારી કાગડી ! દર વરસે આવા કડવા અનુભવમાંથી જરાય શાણપણુ મેળવ્યા વિના કે તત્ત્વવેત્તાની જેમ જરાય હર્ષશોક કર્યા વિના પાછાં તેઓ જીવનનિર્વાહના વ્યવસાયમાં પડી જાય છે.

વસ્તી : આખું ભારત અને પૂર્વમાં ચીન તથા મલાયા સુધી. ક્ષણ અને જીવડાં તેનો ખોરાક છે. ઈંડાં મળી જાય તો તે પણ ન છોડે. શરીરે વાળવાળા કાતરા(ધવળ)ને ખીજાં પક્ષીઓ નથી ખાઈ શકતાં, પણ કોયલ અને તેના કુળનાં પક્ષીઓ ખાઈ જાય છે ! આમ તેઓ ઉપયોગી પક્ષી છે.

પ્રજનન : કોયલની પ્રજનનઋતુ અને કાગડાની પ્રજનનઋતુ એક જ છે : વૈશાખ-જ્યેષ્ઠ.

કોયલનાં અને કાગડાનાં ઈંડાં તો સરખાં હોય છે. કોયલનાં જરા નાનાં હોય છે. રંગે લીલાશ પર ભૂરા અથવા પથ્થરના રંગના અને ઉપર રવાશ પર ભૂરાં છાંટણાં. નવાઈની વાત એ છે કે માદા-બચ્ચું પણ શરૂઆતમાં નર જેવો કાળો રંગ ધરાવે છે. તેનો પુખ્ત ઉંમરનો રંગ તો પાછળથી વિકાસ પામે છે. આ છેતરપિંડી કાગડાને છેતરવા માટે હશે ? મને લાગે છે કે કાગડાને છેતરવા માટે આવા વેશપલટાની કોયલને જરૂર નથી; કારણ કે માદાબચ્ચું જેમ મોટું થતું જાય છે તેમ તેનાં ટપકાં અને રેખાઓનો વિકાસ થતો જાય છે અને પુખ્ત વયની માદા જેવા ચટાપટા અને ટપકાવાળા રંગની લગભગ સંપૂર્ણ ભાત જેની ઉપર વિકાસ પામી હોય એવાં માદા-બચ્ચાંને કાગડો-કાગડી મમતાથી ખવડાવતાં હોય એવા અનાવ પણ તમે જોશો. ત્યારે કાગડા કેમ છેતરાય છે ? એ એક અણુ-ઉકેલ રહસ્ય છે.

માદા કોયલ ટ્રે-ટ્રે-ટ્રે-ટ્રે એવો અવાજ કાઢે છે, પણ કોઈવાર ઉશ્કેરાટમાં નર જેવા ઝડપી ટહુકા પણ કરે છે. કોયલ શિયાળામાં

ભાગ્યે જ બોલે છે, પણ વસંત બેસતાં તેના ટહુકા શરૂ થાય છે. આહમુદ્દતમાં સૌથી પહેલું બોલનાર પંખી કોયલ છે.

અપૈયો, પપીહા (હિંદી), (The Common Hawk-Cuckoo)

કોકિલકુળમાં આપણું આ બીજું, લાડકવાયું પંખી. અપૈયાને નજરે તો ભાગ્યે જ કોઈએ જોયો હશે, પણ ભારતનો કોઈ કવિ તેનાં ગુણગાન ગાતાં થાક્યો નથી અને કોઈ અંગ્રેજ તેને ગાળો દેતાં થાક્યો નથી !

કદમાં કબૂતર જેવડો (૧૩ ઇંચ) અને દેખાવમાં શકરા જેવો અપૈયો ઉપરથી રાખોડી રંગનો છે અને પૂંછડી પર ભૂરા પટા છે, ગળું ઘોળકાતું હોય છે અને રેતાળ રંગના પેટાળ પર ભૂરા પટા છે. તરંગો જેવા આ પટાથી તે શકરાની યાદ આપે છે અને તેથી જ તેનું અંગ્રેજી નામ હોક-કુકુ પડ્યું છે.

અંગ્રેજોએ જેની ભેજું પકવનાર પક્ષી (એઈન ક્રીવર બર્ડ) કહીને નિંદા કરી છે તે અપૈયો આપણો તો લાડકવાયો છે. એના વિના આપણું કાવ્યસાહિત્ય સમૃદ્ધ ન બનત, એના વિના કવિઓને પ્રેરણા ન મળત, એના વિના વિરહીઓ ગાત પણ કેને? પપીહા વિના ભારતીય સંગીત શુષ્ક બની જત.

મેઘલી રાત છે, વાદળ આડે ચંદ્ર છુપાઈ ગયો છે, પ્રકૃતિ સ્તબ્ધ છે, ઝીણી ઝીણી વીજળી ઝબૂકે છે, ઝરમર-ઝરમર મેહ વરસે છે, કલકલ કરતું પાણી વહે છે અને ઝાડના ઝુંડમાંથી અપૈયો બોલે છે:

‘પિયુ-કહાં?’

એકવાર નહિ, બેવાર નહિ, પાંચ-છ વાર તે એનો એ જ પ્રશ્ન પૂછે છે. દર વખતે તેની માત્રા વધતી જાય છે. પછી તો જાણે એમ લાગે કે તેનું ગળું ફાટી પડશે. નિઃસ્તબ્ધ રાત્રિમાં એ આહ્લાદક સૂર દૂરદૂર સુધી સંભળાય છે અને બ્યારે એમ લાગે છે કે તેનો અવાજ હમણાં ફાટી પડશે ત્યારે તે શાંત થઈ જાય છે.

વળી થોડીવારે એ એનો એ જ પ્રશ્ન પૂછવાનું શરૂ કરે છે. બહુ આસ્તેથી શરૂ કરે છે અને પુનઃ એનો સ્વર ઉચ્ચ માત્રાએ પહોંચે છે.

આપણા લોકજીવનમાં એાતપ્રોત થઈ ગયેલા બપૈયાને અંગ્રેજો તેા અંતઃકરણપૂર્વક ધિક્કારે છે. પશ્ચિમ પૂર્વને કદી સમજી નહિ શકે.

તા. ૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ પહેલાંના દિવસોના હિંદવાસી અંગ્રેજ અમલદારોનું ચિત્ર કલ્પનામાં મૂર્તિમંત થાય છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો ભાર ઉપાડીને ઉપકાર કરતા એ ગોરા માંઘાતા હિંદુસ્તાનની ગ્રીષ્મ-ઋતુની ગરમીથી તોપાહ પોકારી ઉકળાટથી એચેન બની, સ્તબ્ધ થયેલા વાતાવરણમાં પવનની એક શીતળ લહર માટે તલસતા, બગીચામાં ઝાડનાં ઝુંડ નીચે આરામખુરશી નાખી ઠંડક માટે ફાંફાં મારે છે; ત્યાં સામેના ઝુંડમાંથી બપૈયો પણ આ ફૂર કુદરતની નિષ્કુરતા સામે ફરિયાદ પોકારે છે અને તેના પોકારની માત્રા જાચે ચડતી જાય છે. તેની સાથે બડા સાહેબના મગજની ગરમીનો પારો પણ ચડતો જાય છે અને જો બપૈયો હડફેટમાં ચઢ્યો તેા જીવતો નથી રહેતો.

પણ એ તેા બપૈયો છે. એમ તે હડફેટમાં ચડતો નથી. જે સૂર તમારા મગજમાં તાજગી લાવે છે તે સૂર બડા સાહેબોને તંગ કરે છે! પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે આટલો તફાવત છે.

બપૈયો પણ કાયલનો જ કુટુંબીજન. પારકાં પક્ષી પાસેથી પોતાનાં જણ્યાંને ઉછેરાવવાની કળા એને પણ વરી છે. એ વળી લેલાંના માળામાં પોતાનાં ઈંડાં મૂકી આવે છે. ચાતક અને કાયલ જેવાં જ તેનાં પણ કરતૂક અને કૌતુક.

બપૈયાનું ગુજરાતી અને હિંદી નામ 'પ-પી-હા, પ-પી-હા,' અને 'પી-પીયાસા,' 'પી-પીયાસા' એવા તેના અવાજ ઉપરથી પડ્યું છે. અંગ્રેજો તેના ચડતી જતી માત્રાના અવાજથી નીચે પ્રમાણે ઉચ્ચાર તારવે છે :

‘Oh Lord! Oh Lord! How very hot it’s getting! We feel it, We Feel It, WE FEEL IT.’

અપૈયા પાણી પી શકતો નથી અને ખાસો રહે છે, માત્ર વરસાદનું પાણી જ ઝીલીને પી શકે છે એવી લોકમાન્યતા છે, પણ એ ખોટી છે.

અપૈયા ફળ અને જીવડાં ખાય છે, પરંતુ જે વાળવાળા કીટકને ખીખાં કોઈ પક્ષીઓ નથી અડતાં તે અપૈયા અને તેનાં કુટુંબીઓને ભાવે છે! આ કીટકો ખેતીને બહુ નુકસાન કરે છે, એટલે અપૈયા અને તેનાં કુટુંબીઓ આપણા માટે તો ઉપકારી પંખી છે.

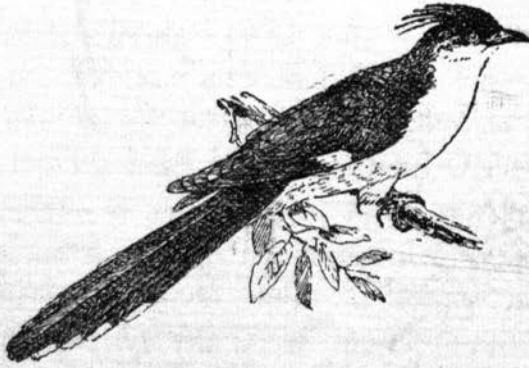
વસ્તી : અપૈયાને સૌરાષ્ટ્રમાં ખરાડિયો પણ કહે છે. તે ગીચ જંગલ કે વેરાન પ્રદેશનું પંખી નથી. છૂટાંછવાયાં ઝાડોનાં ઝુંડ હોય એવા પ્રદેશ તેને ગમે છે. છે તો આપણે ત્યાં સ્થાયી અધિવાસી, પણ ઋતુ પ્રમાણે તે સ્થાનબદલો કરે છે. દાખલા તરીકે મુંબઈના ટાપુઓમાં તે ઉનાળામાં આવે છે અને ચોમાસું ઊતરતાં ઊડી જાય છે. ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં તેની અનુકૂળ સ્થળે વસ્તી છે, પણ કચ્છમાં નથી. તે શરમાળ છે, એટલે નજરે ઓછું પડે છે.

પ્રજનન : એક જ કુળનાં પક્ષીઓ એકસરખાં ઈંડાં મૂકવાને બદલે જીંદી જીંદી જાતનાં ઈંડાં મૂકે છે એ નવાઈ લાગે, પણ તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું નથી; કારણ કે જે પંખીના માળામાં તેઓ પોતાનાં ઈંડાં મૂકી આવે છે તેમનાં ઈંડાંને મળતાં તેમનાં ઈંડાં હોવાં જોઈ એ ને? આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે જે અપૈયા જે જાતનાં લલેડાંના માળામાં ઈંડાં મૂકે છે તે લલેડાંના ઈંડાં જેવા જ રંગ અને આકારનાં ઈંડાં તે અપૈયા પણ મૂકે છે! ચૈત્રથી જેઠ સુધીમાં અપૈયાની માદા જીંદી જીંદી જાતનાં લલેડાંના માળામાં ઈંડાં મૂકી આવે છે એટલે તેમનાં ઈંડાં પણ લેલાંનાં ઈંડાં જેવાં ઘેરા આસમાની રંગનાં હોય છે. બાકીનાં ઈંડાં ભળી ગયા પછી કદમાં તફાવત ન હોય તો તમે

ભાગ્યે જ ઓળખી શકો કે કયું કોનું ઈંડું છે! લેલાં પણ કાગડાની જેમ અંકગણિત તો જાણતાં જ નથી એટલે પોતાનાં ઈંડાંની સાથે અપૈયાનાં ઈંડાં પણ પોતાનાં ગણીને સેવે છે અને જ્યારે અપૈયાનાં અચ્ચાં બહાર નીકળે ત્યારે તેઓ પોતાના કુળધર્મ પ્રમાણે પોતાનાં ઓરમાન ભાઈબહેનો(લેલાંનાં અચ્ચાં)ને માળામાંથી બહાર ફેંકી દે છે! ન ફેંકી શકે તો બધો ખોરાક પોતે જ પડાવી લે છે અને તેમને ભૂખે મારી નાખે છે. અપૈયાની માદા સામાન્ય રીતે એક જ ઈંડું મૂકે છે.

લલેડાંની સાથે ચૈત્રથી જેઠ સુધી તેની પ્રજનન ઋતુ છે. લેલાના માળા એવા હોય કે જેમાં સીધાં ઈંડાં મૂકવાં ન ફાવે તો અપૈયા આંચમાં ઈંડું ઉપાડીને માળામાં મૂકી આવે છે કે કેમ તે હજી નક્કી કરવાનું રહે છે. અચ્ચાં મોટાં થયા પછી લેલાંથી પણ મોટાં લાગે છે, છતાં લેલાં તેમને ખવડાવતાં હોય તે દેખાવ જોઈને તેમને નવાઈ લાગે. **ચાતક અથવા મોતીડા (The Pied Crested-Cuckoo)**

અપૈયાની જેમ બહુ ગવાયેલું અને છતાં ભાગ્યે જ નજરે પડતું કોકિલકુળનું આ ત્રીજું પંખી છે, જેની ઉપર આપણા કવિઓ આકરીન છે.

ચાતક

ચાતક દેખાવડું પંખી છે. કદમાં તે ૧૩ ઈંચ લાંબું છે. માથે

સુંદર કલગી, ઉપરના બધા ભાગ લીલી ઝાંચવાળા, કાળા અને નીચેના ભાગ ઘોળા છે. પાંખમાં એક નાનો ઘોળો પટો છે, પૂંછડીનાં પીંજાંખીડેલા પાંખા જેવાં ચડતર છે અને દરેક પીંજાના છેડા સફેદ છે. આમ રંગે અને રૂપે આ પક્ષી જેટલું મનોહર છે એટલો જ મનોહર તેનો અવાજ છે અને એવી મનોહર તેની રીતભાત છે. તે શિયાળામાં મૂગું રહે છે. ઉનાળામાં અને વર્ષામાં તે સ્વરથી વધુ જાણીતું છે.

‘ પિયુ, પિયુ, પી-પી-પિયુ... પી-પી-પિયુ. ’

ઝરમર ઝરમર મેહ વરસતો હોય, વનશ્રી લીલીજમ બનીને શોભતી હોય, ત્યારે વૃક્ષની ટોચ ઉપર બેસીને ચાતક તેના મૃદુ પણુ માદક અવાજથી વર્ષાઋતુના વાતાવરણને વધુ મોહક બનાવે છે.

ચાતકયુગ્મને તમે ઝાડનાં ઝુંડમાં સંતાકૂકડી રમતાં જુઓ, મસ્ત બની એકબીજાનો પીછો પકડતાં જુઓ, તેમના માદક સૂરથી સંવનનકાળનો તરવરાટ વ્યક્ત કરતાં જુઓ, ત્યારે તમને એમના ચિંતામુક્ત, આનંદી જીવનની ઈર્ષ્યા આવશે.

ચાતક એટલે તો સંસ્કૃત કવિઓનું પ્રિય પાંખી. એમનાં કાવ્યોમાં ચાતકને અમર સ્થાન મળ્યું છે. એ શાપિત પાંખી પાણી નથી પી શકતું, એટલે તે મેહને પોકારે છે કે જેથી મેઘરાજની મહેર થાય તો તેનાં ટીપાં અહર ઝીલી લઈને ખાર માસના તમ કંઈને ભીંજવી પોતે શાંતિ અનુભવે, એવી કવિની કલ્પના છે.

કલ્પના તો મનોહર છે, પણ છે સાવ પાયા વિનાની, જરાય તથ્ય વિનાની. સૌરાષ્ટ્રમાં જેને લોકો મોતીડો કહે છે, એ ચાતક બધાં પાંખીની જેમ પાણી પી શકે છે, એને કોઈનો શાપ નથી. બચેલા અને ચાતકનો ખોરાક એવો છે કે તેમને પાણીની બહુ જરૂર નથી પડતી. આપણને એની ઈર્ષ્યા આવે એવું આનંદી અને સુખી જીવન એ જીવે છે.

ચાતક હિંદનું વ્યાપક પાંખી છે અને સ્થાયી અધિવાસી છે, પણ ઋતુ સ્થાન પલટો કરે છે. કચ્છમાં અને મુંબઈના ટાપુઓમાં તે ચોમાસામાં

પ્રજનન માટે આવે છે; કાગડા તેને બહુ રંજડે છે. ગુજરાતમાં અને સૌરાષ્ટ્રમાં પણ અનુકૂળ સ્થળે તે જાણીતું છે. જેવા કરતાં સાંભળવા વધારે મળશે; કારણ કે તેની સંખ્યા ઓછી હોય છે. ઝાડનાં ઝુંડમાંથી તેને શોધવું સહેલું નથી, પણ તેનો અવાજ એકાદ માર્બલ સુધી પણ અનુકૂળ વાતાવરણમાં સંભળાય. ઊડતાં ઊડતાં પણ બોલે અને ઝાડની ટોચે કે આગળ પડતી ડાળ પર બેસીને પણ બોલે. છૂટાં-છવાયાં ઝાડના ઝુંડવાળા ખેતરાઉ પ્રદેશમાં તેનો વસવાટ છે.

પ્રજનન: ચાતક કોકિલનો જ કુટુંબી. એટલે પારકાં પાસે પોતાનાં સંતાનને ઉછેરાવવાં એ કુળાચાર તેને પણ વર્યો છે. તેની દુર્ગવિદ્વાનો શિકાર ભગત જેવાં લેલાં અને છે. તે પણ કોયલ જેવી જ યુક્તિપ્રયુક્તિ વાપરે છે. લેલાંનાં ઈંડાં આસમાની રંગનાં હોય છે, તેમ ચાતકનાં પણ આસમાની હોય છે અને એકખીજમાં ભળી જાય છે. ચાતકનાં બચ્ચાં પણ કોયલનાં બચ્ચાંની જેમ માળાના સાચા હક્કદાર લેલાંનાં બચ્ચાંને ફગાવી દે છે.

પરદેશી કોયલ (The Cuckoo)

આ કોયલની એક જાત કચ્છ, ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં આવે છે. ઝાડની ટોચ પરથી તે કુકુ-કુકુ એવો અવાજ કરે છે. તેના રંગ બપૈયાને મળતા છે, પણ ઘોળા પેટાળ પર ભૂરી રેખાઓ વધારે છે. છૂટાં-છવાયાં ઝાડવાળા અને કાંઠ્યો, ઝાડી ને આખરાવાળા પ્રદેશમાં તે વસે છે અને દેખાવે કોયલને બદલે બાજમાં ખપી જાય છે! ચંડૂલ અને ધાન-ચીડીના માળામાં તે ચોમાસામાં ઈંડાં મૂકી આવે છે. સાલિમચલી જણાવે છે કે જે પક્ષીના માળામાં તે ઈંડાં મૂકે છે તેનાં ઈંડાં જેવાં જ ઈંડાં તે પણ મૂકે છે! તે વૃક્ષચારી કરતાં ભૂચર વધારે છે. તેનું વતન છે યુરોપ અને ઉ. એશિયા. તેની એક જાત મુંબઈમાં આવે છે. તેનો અવાજ આવો છે : Crossword puzzle, what is your trouble ?

નાની રાખોડી કોયલ (The Plaintive Cuckoo)

મુંબઈમાં અને ગુજરાતના જંગલવાળા પ્રદેશમાં બુલબુલ જેવડી આ કોયલ તેના અવાજથી વધુ જાણીતી છે. મુંબઈમાં તે પ્રજનન માટે જ ચોમાસામાં આવે છે. ગુજરાતમાં તે સ્થાયી અધિવાસી છે. તે કુત્કીઓના માળામાં ઈંડાં મૂકે છે. તેના અવાજમાં પ્રકુલ્લતા નથી. જાણે ઉદાસ બનીને શોકમગ્ન પંખી બોલતું હોય તેમ તે પી-પીપી-પી, પીપી-પી એવો અવાજ સાંજસવાર કાઢ્યા કરે છે. જાણે કહે છે કે આ વર્ષાનું પાણી પી લ્યો. પછી તો તરસે મરવાનું છે! તેના રંગ ઉપરથી ઘેરો રાખોડી અને નીચેથી આજો રાખોડી છે; તેના કુળધર્મ પ્રમાણે તે પણ કાતરાને ખાઈ જાય છે.

કોયલકુળનાં અન્ય પંખી

ગુજરાત, કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં સિરકીર અથવા ધનુસ અથવા ખાખી ઘોયરો નામની એક ભૂરા રંગની સત્તર ઇંચ લાંબી અને સુંદર રાત્રી અને પીળા ચાંચવાળી તથા કુકડિયા કુંભારની જેમ ભારે પૂંછડાવાળી કોયલ થાય છે, જે કુકડિયા કુંભારની જેમ જમીન ઉપર ફરતી દેખાય છે, પણ તે બહુ પરિચિત પંખી નથી. તેનું અંગ્રેજી નામ પણ સિરકીર. સિરકીર અને કુકડિયા કુંભાર કોયલકુળમાં અપવાદ છે. તેઓ માળા બાંધે છે અને બચ્ચાં ઉછેરે છે.

સરકર અથવા ખાખી ઘોયરો (The Southern Sirkeer)

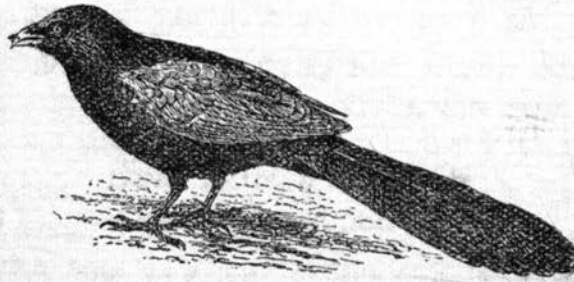
સરકર કાગડા જેવડું પક્ષી છે, પણ પૂંછડું મોટું અને ભારે. કાંઠ્યો, ઝાડી અને ઝાંખરાંવાળા સૂકા પ્રદેશમાં સરકર વસે છે. તે જમીનનું પક્ષી છે અને ઊડવા કરતાં દોડવાનું પસંદ કરે છે. માથું અને પૂંછડું શરીરની સીધી લીટીમાં લંબાવીને આ ખાખી ધૂળિયા રંગનું પંખી લપકતું જતું હોય ત્યારે તમને છેટેથી નોળિયાનો

ખ્યાલ આવે! કચ્છમાં તે ભાગ્યે જ દેખાય છે. એ આપણું સ્થાયી અધિવાસી પક્ષી છે. તેના પેટાળ પર રતાશ પર ભૂરી ઝાંચ છે. ધૂળિયા ભૂરા રંગની પૂંછડી ચડતર પીછાંવાળી ખીડેલા પંખા જેવી છે અને અને બન્ને બાજુ સફેદ છેડાવાળાં કાળાં પીછાં છે. મહાથી શ્રાવણ સુધી લીમડા, આવળ વગેરેમાં માજો બાંધી બેથી ત્રણ શ્વેત ઈંડાં મૂકે છે. પીટ-પીટ-પીટ-પીચર-પિચર, કીક-કીક-કીક, કેક-કેક-કેક, કેરેક-કેરેક-કેરેક એવા અવાજ ઉપરથી પણ તેને ઓળખી શકાશે.

કાકડિયો કુકડિયો કુંભાર, હોકો અથવા ઘોયરો

The Common Crow-Pheasant or Coueal

કુકડિયો કુંભાર તેના અંગ્રેજી નામ પ્રમાણે કાગડો નથી, વનમેર (ફીઝન્ટ) નથી, પક્ષીજગતનો કુંભાર નથી, કૂકડો નથી. પણ કાયલના કુળનો જ નખીરો છે. તેનામાં તેના કુળધર્મના સંસ્કાર નથી. તે માળા બાંધે છે, ઈંડાં સેવે છે અને બચ્ચાં ઉછેરે છે. ખીજી કાયલોની જેમ તે તદ્દન ઝાડનું પંખી ન ગણાય; કારણ કે સિરકીરની જેમ તે પણ ખોરાક શોધવા વાડ અને ઝાડી-ઝાંખરાંની ઓથે જમીન ઉપર ફરે છે.

કુકડિયો કુંભાર

કાગડા કરતાં મોટું એટલે કે ૧૯ ઈંચ લાંબું આ પક્ષી તમે એકવાર જુઓ તો તરત ઓળખી કાઢો. જમીન પર તેની ચાલ કઠંગી છે અને રંગે પણ તે કઠંગું લાગે છે. તેની પાંખો બજરિયા

રતૂમડા રંગની છે અને બાકીનું શરીર કાળું છે. પૂંછડી મોટી અને ભારે છે અને પૂંછડીનાં પીછાં ચડગિતર છે. આંખો રાતી અને ચાંચ તથા પગ કાળાં છે. કાયલકુળની માર્દવતા તેમાં નથી. પીછાં પણ બરછટ છે, તેવો જ તેનો અવાજ ઘોઘરો છે. કુલુક-કુલુક-કુલુક એવો ઘુલંદ અને ઘોઘરો અવાજ તમે સાંભળો ત્યારે જાણવું કે કુકડિયો કુંભાર બોલે છે. તે બોલે છે ત્યારે ગળું ફૂલી જાય છે અને પૂંછડી થોડી ઊંચી અને પહોળી કરીને હલાવે છે. અણુગમો વ્યક્ત કરવા ખીજા કર્કશ અવાજ પણ કાઢે છે. બાગબગીચામાં રહેવું તેને ગમે છે. ખેતરોની વાડમાં અને આડીઆંખરાંમાં તે લપકતો દેખાશે. નાના સાપ, કાચંડા, ઉંદરડા, તીડ, કીટક, ધવળ વગેરે ઉપદ્રવી પ્રાણીઓ તેનો ખોરાક હોવાથી તે ખૂબ ઉપયોગી પાંખી મનાયું છે, પણ સાથે સાથે ખેરખટ્ટાની જેમ એ મોટો ચોર અને ખૂની પણ છે; કારણ કે પક્ષીઓનાં ઈડાં અને બચ્ચાંને પણ તે છોડતો નથી. કુકડિયા કુંભારનું માંસ ખાવાથી જૂની ઉધરસ મટે છે એમ માનવામાં આવે છે. તે આકાશમાં નથી ઊડતો, પણ એક આડીથી બીજી આડી સુધી નીચે ઊડે છે ત્યારે થોડીવાર પાંખો હલાવે અને પછી તરતો જાય એવી રીતે ઊડે છે.

વસ્તી : મહાગુજરાત અને મુંબઈ. કચ્છમાં ભાગ્યે જ દેખાશે. થોડાંક પક્ષીઓ જામનગરથી લાવીને કચ્છમાં વસાવવામાં આવ્યાં છે તેથી ભૂજમાં તેને જામનગરી કાગડો કહે છે.

પ્રજનન : મહાથી ભાદરવા સુધીમાં, પણ મુખ્યત્વે ઉનાળા અને ચોમાસામાં કુકડિયો સરકર કાયલની જેમ માળા બાંધી ઈડાં સેવી બચ્ચાં ઉછેરે છે; તેનો માળો ગોળ દડા જેવો કદંગો હોય છે અને દરવાજો બાજુમાં હોય છે. ઉપરથી ઉઘાડો માળો પણ હોય છે. માળો આડીમાં કે આડની નીચી ડાળીઓ વચ્ચે હોય છે. ઈડાં ત્રણથી ચાર અને રંગે ઘોળાં હોય છે. નરમાદા બંને માળો બાંધવામાં, ઈડાં સેવવામાં અને બચ્ચાં ઉછેરવામાં ભાગ લે છે.

૫ : કણુભક્ષી પંખીઓ

પક્ષીઓને જોવા આપણે વનવગડામાં ભટકીએ છીએ, પણ તમે તમારા ઘરમાં વસતી ચકલીના જીવનમાં કદી રસ લીધો છે ? ઘરમાં વસે છે એટલે આપણે તેની ઉપેક્ષા કરી છે, પણ તે અવગણનાને પાત્ર નથી. આપણા ઘરમાં ધામા નાખતી ચકલી, તેની વગડાઉ બહેન રાજી, તેના ખેતરાઉ ભાઈ ઓ ગંદમ સૌ એકબીજાનાં નજીકનાં સગાં છે. આ બધાં પક્ષીઓ છે તો કણુભક્ષી, છતાં ગંદમને સુધરીના કુળથી વિખૂટાં પાડવાની ધૃષ્ટતા પક્ષીશાસ્ત્રવિશારદોએ કરી છે. ચકલીના કુળમાં ચકલી, સુધરી અને મુનિયાનો સમાવેશ થાય છે, ત્યારે ગંદમના કુળમાં ગંદમ અને ગુલાખી તુટી રહેલાં છે.

ચકલી

અંગ્રેજીમાં 'હાઉસરપેરો' ના સાદા નામે, પક્ષીશાસ્ત્રમાં પાસર કુમે-રિટકસ ઈન્ડીકસના ભવ્ય નામે, હિંદીમાં ચીડિયા અને મરાઠીમાં ચીડી નામે ઓળખાઈને વ્યાપક અનેલી ચકલીનો પરિચય આપવાની ધૃષ્ટતા હું નહિ કરું; એમાં તમારા જ્ઞાનનું અપમાન થવાનો સંભવ છે. હું તેના રંગનું વર્ણન કરું તેના કરતાં તમે જ્યાં એકા હો ત્યાંથી ઊભા થયા વિના જ ચકલી જોઈ લેજો ને ! સૌના ઘરમાં પેઠી ગયેલું આ પંખી એમ જ સમજે છે કે માણસો તેના માટે જ ઘર બાંધે છે અને છખીઓ, હાંડી વગેરે શોભા તેમના માળા બાંધવા માટે જ છે. આખો દિવસ ચક-ચક-ચક કર્યા કરવું, ગામનો કચરો ઘરમાં લાવીને વેરવો, જ્યાં ત્યાં ચરકવું, જે કંઈ જીવડાં કે દાણો હાથમાં આવે તે ખાયા કરવું, કંઈ કામ ન હોય ત્યારે પીછાં ઓળવાં, પ્રેમ કરવો, પ્રજોત્પત્તિ કરવી, પછી બાળઉછેરની પ્રવૃત્તિમાં પડી જવું અને છેવટે કાગડો ત્યારે તેનાં બચ્ચાંને ઉપાડી જાય અને નિષ્કુરતાથી તેનાં પીછાં ઉખેડીને ખાતો હોય ત્યારે કલ્પાંત કરી મૂકવું, અને પછી થોડી જ

વારમાં એ શોક ભૂલી જઈને ફરી એની એ માયામાં પડી જવું એ આપણી ચકલીના જીવનનો ક્રમ છે. એ ક્રમ આપણી નજર સામે આપણા ઘરમાં અને આપણા ક્ષણિકામાં જ ચાલે છે. માણસ સાથે તેને એવો ગાઢ પરિચય થઈ ગયો છે કે પક્ષીશાસ્ત્રવિશારદોને તેના શાસ્ત્રીય નામ 'પાસર' માટે ડુમેસ્ટિક્સ ઈન્ડીકસ કરતાં ખીજું કોઈ સારું વિશેષણ ન મળ્યું. માણસ વિના એ રહી જ શકતી નથી. તમે જમીને ઊંડો અને તમારી રૂઢિચુસ્ત પત્ની તમારી થાળીમાં ખેસે તે પહેલાં તો ચકલીઆઈ તમારી થાળીમાં જમવા ખેસી ગયાં હોય !

ચકલીઆઈમાં કે ચકલાઆઈમાં રંગરૂપ ન હોય તો તે આપણે ચલાવી લઈએ, તેને ગાતાં ન આવડતું હોય તોપણ તે ક્ષમ્ય છે, તેને નખરાં ન આવડતાં હોય તોપણ કંઈ નહિ, તેનામાં થોડી કળાદષ્ટિ હોત તો તેની એ બધી ત્રુટીઓ તરફ આપણે આંખ મીંચી રાખત; પરંતુ આપણા કમનસીબે તેનામાં કંઈ કળાદષ્ટિ નથી અને તેથી પોતાનું ઘર બાંધવામાં ગામનો કચરો ભેગો કરીને આપણા ઘરમાં વેરે છે.

ચકલી નિર્ભેળ શાપ સમાન નથી એટલું તો કહેવું જ જોઈએ; જોકે આશીર્વાદ કરતાં શાપનું પલ્લું નમી જાય છે. એ કચ્છભક્ષી છે તેમ જીવાતભક્ષી પણ છે, એટલે એટલા પૂરતું આ પંખી ઉપયોગી કહી શકાય. ખેતરોમાં અને વગડામાં તેમનાં મોટાં ટોળાં ચારો ચરતાં હોય છે. તેઓ સૂર્યાસ્ત વખતે ઝાડની ઘટામાં એકઠાં થાય છે અને એટલો ઘેંઘાટ કરે છે કે તમને કુતૂહલ થાય કે એવા કયા ગંભીર પ્રશ્નની આ ચર્ચા હશે ! સવારે ઝુંડમાંથી ઊડીને ચારો ચરવા નીકળતી જાય ત્યારે તમને એમ થાય કે આટલી બધી ચકલીઓ ક્યાં સમાઈ હશે અને હજી કેટલી બાકી હશે.

વસ્તી અને પ્રજનનઋતુ વિષે પૂછો છો ? સખ ભૂમિગોપાલકી તેમ ચકલીની પણ છે. અને માણસની જેમ કોઈ પણ મહિનો અને કોઈ પણ દિવસ તેના સંવનન અને પ્રજનન માટે યોગ્ય છે ! યુરોપના

ધણાખરા ભાગમાં, ઉત્તર આફ્રિકામાં અને એશિયામાં તે વ્યાપક છે. અમેરિકા અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં પણ તેને વસાવવામાં આવી છે. પ્રજનન-ઋતુનું તો પૂછવું જ શું? જ્યારે તેને ખીજું કંઈ મહત્ત્વનું કામ ન હોય ત્યારે તે સંવનન અને પ્રજનન કરે છે અને તેની ઋતુ ખારે માસ ચાલે છે! માળો ખાંધવા માટે તેને કોઈ જગ્યા નકામી નથી. ચાર તણખલાં પણ જ્યાં ભેગાં ન ગોઠવાઈ શકે એવી જગ્યાએ તેને અઠવાડિયાંનાં અઠવાડિયાં સુધી પડી ગયેલાં તણખલાંને ફરીથી ને ફરીથી પાછાં ગોઠવવાની મિથ્યા મહેનત કરતી જોઈને મને તેની મૂર્ખાઈ પર દયા આવી છે. તે લગભગ ૪૫ ડિગ્રીને કાટખૂણે એટલે કે લગભગ સીધી ઊંચે ઊડી જાય છે!

પહેલવાન ચકલી અથવા રાજી

(The Yellow-throated Sparrow)

આટલી વાત થઈ આપણા ધરની ચકલીની. હવે થોડો પરિચય વગડાની ચકલીનો આપું. એનું નામ છે રાજી. તેનું હિંદી નામ રાજી અથવા જંગલી ચુડી. તેના શાસ્ત્રીય નામને યાદ રાખવું તો એક બાજુ રહ્યું પણ તેનો ઉચ્ચાર કરવો પણ અધરો છે. જો તેને ખખર પડે કે તેનું શાસ્ત્રીય નામ પેટ્રોનિઆ ઝાન્થોકોલિસ છે તો કદાચ એ વિનમ્ર પંખીમાં ધમંડ આવી જાય. ગુજરાતીમાં તેનું નામ પહેલવાન ચકલી છે, પરંતુ તે ખરેખર પહેલવાન હોવા વિશે મને શંકા છે!

કદમાં આપણી ચકલી જેવડી જ અને રંગે ભૂરી, પણ ખમા પર રતૂમડા પટા, પાંખમાં સફેદ પટા અને ગળા પર પીળો રંગ ધારણ કરનાર આ ચકલી તમને ગામમાં જોવા નહિ મળે. એ છે ખેતરાઉ પંખી. વગડામાં જ્યારે તે આપણા ગામની ચકલી સાથે ભળી જાય છે, ત્યારે ભાગ્યે જ તમારું ધ્યાન રાજી તરફ ખેંચાશે. તમે એમ જ માનશો કે એ આખું ટોળું આપણી ચકલીનું જ છે. રાજીની માદાને પાંખ પર રતૂમડા પટા નથી અને ગળાનો પીળો રંગ

ઝાંખો છે. છેટેથી નરમાદા સરખાં જ લાગે છે.

રાજની વસ્તી ગુજરાત, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, મુંબઈ અને આખા ભારતમાં છે. તે જંગલનું પંખી નથી, પણ ઉઘાડી, ખેતરાઉ જમીન-નું અધિવાસી છે. ઊભા મોલમાં અને વઢાઈ ગયેલા ખેતરમાં તેઓ દેખાશે. ફાગણથી વૈશાખ સુધી તેમનો પ્રજનનકાળ. વૃક્ષોનાં છિદ્રો અને અન્ય ખાકારાં વગરેમાં માળા બાંધી તેઓ આપણી ચકલીનાં ઈંડાં જેવાં જ ત્રણચાર ઈંડાં મૂકે છે.

સુગરીનું કુળ

આ કુળમાં જરૂર ચાંચવાળાં અને કણ્વભક્ષી સુગરી, ચકલી, રાજ અને મુનિયાનો સમાવેશ થાય છે. તેઓ આછી વનસ્પતિવાળા ખેડાણુ પ્રદેશનાં અને ગ્રામ્ય વિસ્તારનાં પંખી છે. તેઓ ગાનારાં પંખી છે એવો મારો દાવો નથી અને સુગરી કે મુનિયાએ પણ કદી એવો દાવો નથી કર્યો; પરંતુ તેઓ આનંદી અને સંયોગોને અનુકૂળ બની જનારાં છે અને એમના એ ગુણ અસ્પાંશે પણ માનવીમાં હોય તો આપણાં ઘણાં દુઃખ હળવાં થઈ જાય એમ તો મને લાગે છે.

પ્રજનનઋતુ સિવાય સુગરી તમને છેતરીને ચકલી તરીકે પસાર થઈ જાય તો તેમાં તમારો વાંક ગણાય; સુગરીનો નહિ. આ કુળનાં પક્ષીઓ ચકલી જેવડાં જ કે નાનાં છે, તેમની રીતભાત પણ ચકલી જેવી છે, પણ જ્યારે ચકલી શહેરી જીવન પણ પસંદ કરે છે અને મનુષ્યની વસ્તીમાં પેઢી ગઈ છે ત્યારે સુગરી અને મુનિયાએ ગ્રામીણ સ્વભાવને શોભાવે એવી વિનમ્રતા જાળવી રાખી છે. બહુ તો તેઓ ગામના પાદરમાં આવીને રહેશે, પણ આપણા ઘરમાં ઘૂસી આવવાની ધૃષ્ટતા તો નહિ જ કરે.

સુગરી (The Baya or the Common Weaver Bird)

તેનું હિંદી નામ બાયા છે. સુગરી નામ સુગ્રીવ એટલે સુંદર ડોક ઉપરથી પડ્યું હશે, અથવા તેનું સુઘરી નામ સુગૃહી એટલે

સારું ધર ધરાવનાર એવા અર્થમાં પડ્યું હશે. કદમાં છ ઇંચ એટલે આપણી ચકલી જેવડું જ આ પંખી રંગે પણ આપણી માદા ચકલી જેવું છે. ચકલી કરતાં વધારે જાડી ચાંચ એ એ પક્ષી વચ્ચેનો તફાવત બતાવવા નવા નિશાળિયા માટે પૂરતી ન હોય તો ઉપરના ભાગે તેના પીછામાં કાળાશ પર લીટીઓ છે તે જુઓ.

પ્રજનનકાળમાં નર તેના વિશિષ્ટ રંગો પરથી ઓળખાઈ આવે છે. માથા પર અને છાતી પર સોનેરી પીળો રંગ શોભે છે. મોં ઉપર ઝાંખો કાળો ભુરખો પહેર્યો હોય એવો રંગ ચાંચના ઉપરના ભાગથી ઝાંખો ને ગળા સુધી આવેલો હોય છે અને તેનાથી પીળો રંગ વધુ શોભે છે. બાકીનું ઉપરનું શરીર ઘેરા ભૂરા રંગનું અને દરેક પીછાને પીળા કિનારી હોય છે. બાકીનું શરીર ઝાંખી પીળા ઝાંચવાળું ભૂરું હોય છે. ખીજ ઋતુમાં નર આ શોભા ગુમાવી બેસે છે ત્યારે આપણી ચકલી જેવો લાગે છે. માદાને કાળો અને પીળો રંગ નથી આવતો. તે આપણી ચકલી જેવી લાગે છે.

રીતસાત : આપણી સુગરીએ માળા બાંધવાની અહુલુત કળાથી આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ મેળવી છે અને જ્યારથી શ્રી. સાલિમ-અલીએ તેના ગૃહજીવનમાં અને સમાજજીવનમાં ઊંડા ઊતરીને પોતાના એ સંશોધનકાર્યનું આશ્રયજનક પરિણામ બહાર પાડ્યું છે, ત્યારથી સુગરી પુરુષોની ઈર્ષ્યા અને સ્ત્રીઓના તિરસ્કારને પાત્ર બની હોય તો તેમાં કંઈ નવાઈ છે ?

જ્યારે થોડાક નર-સુગરી ભેગા થઈ ને પોતપોતાના માળા બાંધવાનું શરૂ કરે છે, ત્યારે તેઓ વિધુર અથવા કુંવારા હોય છે. જીવનમાં નવીનતા ન હોય તો આનંદ ક્યાંથી આવે ? એટલે સુગરીના સમાજમાં પતિ-પત્ની જિંદગીભર પરસ્પર લગ્નગ્રંથિથી બંધાઈ રહેવાની ગુલામી પસંદ નથી કરતાં. આ નરપક્ષીઓ માળા બાંધવા લાગે છે. જ્યારે એમના લાંબા ઝૂલતા માળામાં સુવાવડખાતાનો ઓરડો તૈયાર થઈ જાય ત્યારે માદાઓ આવે છે. પછી નરનું સંવનનકાર્ય

શરૂ થાય છે. તે માદાને રીડવે છે. જાણુ તે કહેતો હોય : 'જો, હું કેવો રૂપાળો છું ! મારો કંઈ કેવો મીઠો છે ! અને મારું ઘર તો જો !' પણ માદા વ્યવહારુ સ્વભાવની હોય છે, તે નરને નહિ પણ તેના ઘરને પસંદ કરે છે. અને જો માળો પસંદ પડ્યો તો એવો સુંદર માળો આંધનાર નર તો પસંદ પડે જ ને ? બસ, પછી તો તેઓ પતિ-પત્ની બની જાય અને બંને ગાતાં જાય તે હોંશિ-હોંશિ માળાનું કામ પૂરું કરે. પછી તો માદા ઈંડાં મૂકે અને સેવવા બેસી જાય.

પણ નરને બાળઉછેરના એવા શુષ્ક કાર્યમાં રસ નથી. જીવનમાં નવીનતા ન હોય તો પછી શું રહે ? એટલે નર ખીજો માળો આંધવા લાગે છે. વળી નવા ગૃહની નવી ગૃહિણી આવે છે અને તેને પણ ઈંડાં સેવતી કરીને જો હજી ઋતુ આક્રી રહી હોય તો નર ત્રીજા ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરે છે !

માદાની સહિષ્ણુતા પ્રશંસનીય છે. તે એકલા હાથે ગૃહસ્થાશ્રમનાં બધાં કાર્યોને પહોંચી વળે છે; એટલું જ નહિ પણ એમ જાણાય છે, કે કોઈ વાર ખીજા માદાને પણ પોતાના માળામાં ઈંડાં મૂકવા દે છે.

સુગરીની આવી સમાજરચના પુરુષોને ઈર્ષ્યા ઉપજાવે અને સ્ત્રીઓનો તિરસ્કાર વહોરી લે એમાં કંઈ નવાઈ છે ?

માળાની હિરતલરી રચના

દુનિયામાં બહુ થોડાં પક્ષીઓ સુગરી જેવી કારીગીરી જાણુ છે. એના જેવો સલામત અને મજબૂત માળો ભારતમાં કોઈ પંખી નથી બાંધી જાણુતું. કાયલને માળો બાંધતાં આવડતું જ નથી. ટિટોડી જેવાં પંખી જમીન પર જરા ખાડો કરીને જ તેમાં ઈંડાં મૂકે છે. કબૂતર કૂવડની જેમ સાવ કઠંગો માળો બાંધે છે એટલું જ નહિ પણ માળો બાંધવાની જગ્યા પસંદ કરવાની પણ તેનામાં આવડત નથી. ત્યારે સુગરી એવો માળો બાંધે છે કે પવન, તડકો, ટાઢ, વર-

સાદ કે દુશ્મનો તેને કંઈ કરી શકતા નથી.

સુગરી અને તેનો માળો

માળો બાંધવાની જગ્યા સુગરી સમજૂપૂર્વક પસંદ કરે છે. વરસાદ શરૂ થાય એટલે માળો બાંધવાની ઋતુ શરૂ થાય. તાડ, ખમ્બૂરી કે બાવળનું ઝાડ હોય તો તેને પહેલી પસંદગી મળે છે. નીચે પાણી હોય તો વધારે સારું કે જોઈ કોઈ દુશ્મન માળામાં ખેસવા બંધ તો પાણીમાં જ પડે. ખીજું કંઈ જળાશય ન હોય તો ડૂવામાં ઝૂલતી ડાળી પણ ચાલે. ઊંચું ઝાડ હોય તો જળા-

શયની પણ જરૂર નહિ. માળો આંધવા માટે ડાળી પસંદ કરીને પછી સુગરી તાડ, નાળિયેરી કે ખજૂરીનાં પાંદડાંમાંથી ઝીણી પટીઓ અને ઘાસનાં લાંબાં પાન કાપીને કાઢે. પછી એ પટીઓને પેલી ડાળી ઉપર ગૂંથે અને આમ માળાનો પાયો બને. પછી વધુ પટીઓ અને ઘાસ લઈ આવીને માળો ગૂંથવાનું શરૂ કરી લાંબી નળી જેવો આકાર બનાવે. પછી આવે ઈંડાં મૂકવા માટે સુવાવડખાતાનો ચોરડો. અહીં એ નળી પહોળી થઈ ગોળ દડા જેવી બને. પછી તે ચોરડાને છેડે એ નળીને એ ભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવે. એક ભાગ નળી આકારે આગળ વધે. બીજો ભાગ ગૂંથી લઈને બંધ કરી દેવામાં આવે. અહીં માદાનું બેસણું બને. માળાની રચના જ્યારે આ તબક્કા પર પહોંચે છે ત્યારે તે તબક્કો કટોકટીનો હોય છે. અહીંથી માળો એવો સમતોલ હોવો જોઈએ કે તે પવનમાં ગમે એટલો ઝૂલે પણ ઈંડાં કે બચ્ચાં બહાર ન આવી પડે. સુગરી જરૂર પડે તો અંદર કાઢવ પણ ચોટાડે છે, અને લોકમાન્યતા એવી છે કે એ અંધારા માળામાં પ્રકાશ લાવવા માટે સુગરી કાઢવમાં આગિયા ચોટાડે છે. આપણી લોકમાન્યતાઓમાં એવી સુંદર કદવના હોય છે કે તેને વાસ્તવિકતાના હથોડા વડે તોડી પાડવાનું મન ન થાય. આગિયા મરી ગયા પછી પણ તેમનો મનોહર પ્રકાશ ચાલુ રહે તો કેવું સારું? તો આપણે પણ ધરમાં આગિયા ચોટાડીએ!

છેલ્લે માળાનું સુખ આવે છે. અહીં તેની દીવાલ પાતળી પડતી જાય છે. છેવટે તે એવી આછી બની જાય છે કે જે બહારથી કોઈ દુશ્મન તેની ઉપર ચડીને અંદર દાખલ થવા જાય તો નીચે આવી પડે. સુગરી પોતે પણ માળાના સુખ પર નથી બેસતી. એવા સાંકડા અને લટકતા મોંમાં પણ તે ઊડીને સીધી અંદર પેસી જાય છે. એટલે કે ચકલીની જેમ તે પણ ઠપ ડિઝાને કાટખૂણે સીધી જઈ જીડી શકે છે. આમ તેનો પાંખો પરનો કાબૂ અને આંખોને સંપૂર્ણ પ્રકાશ-માંથી સંપૂર્ણ અંધકારને અનુકૂળ કરી દેવાની શક્તિ નોંધપાત્ર છે.

સુગરી સ્વભાવે સમૂહચારી છે. માળા પણ સમૂહમાં બાંધે છે. ગાય છે પણ સમૂહમાં. એ કંઈ સંગીતજ નથી. પણ તે ચીટ્-ચીટ્-ચીટ્-ચી-ઈ-ઈ-ઈ-ઈ કરીને જે લાંબો અવાજ કાઢે છે, એમાં પ્રકૃષ્ટતા તો છે જ.

ખોરાક : કણુભક્ષી તરીકે સુગરી પાકને થોડું નુકસાન કરે છે ખરું, પણ જ્યારે ખેતરમાં ધાન્ય ન હોય ત્યારે એકલા ખડધાનથી પણ તેને ચાલે છે અને જીવડાં કંઈ તેણે ત્યાજ્ય નથી ગણ્યાં. બચ્ચાંને તો તે નરમ જીવડાં જ ખવડાવે છે. આમાં ખેતીને નુકસાનકર્તા જીવડાં આવી જાય છે અને તેથી સુગરીને ઉપયોગી પંખી ગણી શકાય.

માત્ર કણુભક્ષી હોવાના કારણે જ નહિ, પણ સંજોગોને અનુકૂળ થઈ જવાના કારણે પણ સુગરી પાળવા માટે લાયક પંખી છે. તમે તેને અનેક પરાક્રમે કરતાં શીખવી શકો. જડને તોપ ફેડતી સુગરીનું, સ્ત્રીઓના કપાળ ઉપરથી ટીલડી ઉખેડી આવતી અને તેમના મોંમાં મીઠાઈ મૂકી આવતી સુગરીનું અને કૂવામાં વીંટી નાખે તો તે પાણીમાં પડે તે પહેલાં વચ્ચેથી ઉપાડી આવતી સુગરીનું વર્ણન આપ્યું છે. ભવિષ્ય લખેલા કાગળનાં કવર પાથરીને ખેસતા અને પાંજરામાંથી સુગરી કે મુનિયાને બહાર કાઢી તેની પાસેથી તમારું નસીય જેવડાવવા એક કવરની પસંદગી કરાવતા 'નજીમી' તો આજે પણ ઘણા જેવા મળે છે.

સંજોગોને અનુકૂળ થઈ જવાનો સુગરીનો સ્વભાવ એવો છે કે મોટા પાંજરામાં પણ જે તમે તેને ઘાસ આપો તો તેમાંથી માળો બનાવીને ઈંડાં મૂકે! સાધારણ રીતે પક્ષીઓ અંધનાવસ્થામાં પ્રજનન નથી કરતાં. પાળવા લાયક પંખીને જે તેનાં બચ્ચાં હોય ત્યારથી જ તેમને પાળ્યાં હોય તો જ તેઓને પાંજરાનું કેદીજીવન અનુકૂળ આવે. પરંતુ સુગરી ને મુનિયા એવાં લાગણીપ્રધાન પંખી નથી.

તમે પુખ્ત ઊંમરનાં પંખીને પકડી આવો, તોપણ તેમને પાંજરાનું કેદી જીવન ફાવી જશે.

વસ્તી : સુગરી આખા ભારતનું વ્યાપક પંખી છે. તે સ્થાયી વતની છે, પણ ખેરાકની સગવડ પ્રમાણે સ્થળાંતર કરે છે. સુગરી અને તેના માળા આપણા ગ્રામ્યજીવનનાં પરિચિત દ્રશ્યો છે. માદા બેથી ચાર ઈંડાં મૂકે છે, જે કોઈ જાતની છાંટ વિનાનાં સફેદ હોય છે. ચૈત્રથી આસો સુધી તેમનો ઋતુકાળ છે; પરંતુ મોટા ભાગે ચોમાસામાં જ તેઓ પ્રજનન કરે છે.

સુગરીના માળામાં મેં નાના ઊંદરને રહેતા પણ જોયા છે. આવા ઢીલા મોંવાળા માળામાં પેસીને તેઓ પ્રજનન કરે એ પણ એક નવાઈ છે ને? બીજી નવાઈની વાત એ છે કે સુગરીના જૂના માળામાં શ્વેતકંઠ મુનિયા બાળઉછેર કરતાં જોવામાં આવેલ છે. એક જ માળામાં મુનિયા અને સુગરી બંનેનાં ઈંડાં સાથે મળી આવે એ પણ બનવાજોગ છે!

મુનિયા

તમે મને પૂછો કે બહુ આજસુ તથા બહુ પ્રવૃત્તિવાળા માણસને પાળવાં પાલવે એવાં પક્ષી કયાં, તો હું મુનિયાની ભલામણ કરું. ઓછામાં ઓછી મહેનતે અને ઓછામાં ઓછી કાળજીથી પાળી શકાય એવું એ પંખી છે; તેમાં કોઈ પંખી તેની સાથે હરીફાઈ કરી શકે તેમ નથી. મુનિયા આત્મસંતોષી છે, બહુચાની છે કે મૂર્ખ છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે; પરંતુ જે ગણ્યાગાંઠ્યાં પંખી વનવગડાની સ્વતંત્રતામાંથી કેદ પકડાઈને માણસના મનોરંજન માટે પાંજરામાં પુરાયા છતાં એ ગુલામીને અનુકૂળ થઈ જાય છે તેમાં મુનિયા આગળપડતા છે.

આખરે આ વનવગડા ધરાવનાર સંસાર પણ શું એક મહાન પાંજરું નથી? મુનિયાએ આવું તત્ત્વજ્ઞાન કયાંથી પ્રાપ્ત કર્યું તે હું

નથી જાણ્યો. સાધારણ રીતે જંગલની સ્વતંત્રતામાંથી પકડાઈ આવેલું પંખી પાંજરાનું કેદખાનું સ્વીકારી નથી લેતું. એવાં પંખી વહેલાંમોડાં પાંજરામાં રિખાઈરિખાઈને મરી જાય છે. પાળવા લાયક પંખીનાં બહુ નાનાં બચ્ચાંને માળામાંથી લઈ આવીને ઉછેરવાં જોઈએ, તો જ તેઓ પાળેલાં પંખીનું સ્થાન શોભાવે. પરંતુ મુનિયા? તેમને સવારે વગડામાંથી પકડ્યા હોય અને સાંજે જીવે તો પાંજરામાં આનંદ કરતા હોય!

લાલ અને સુરખ (The Red Munia)

સાધારણ રીતે મુનિયાની જે જાત આમ ભવિષ્યવેતાનો ધંધો કરે છે તેનું નામ શિંગખાજ અથવા ટપકારાળા મુનિયા (અંગ્રેજીમાં સ્પોટ્ડ મુનિયા). કવચિત્ શ્વેતકંઠ મુનિયા (વ્હાઈટ-થ્રોટ્ડ મુનિયા) અને કાચરા મુનિયા (વ્હાઈટ બેક્ડ મુનિયા) પણ જોવાનો ધંધો કરે છે. બધા પક્ષીઓમાં કંઈ લોકોનું ભવિષ્ય જોવાનો ધંધો નથી કરતા, એટલે આ બધા મુનિયાએ બીજી કોઈ દિશામાં નામના કાઢી હોય તો તેમની નરી બેવકૂફી માટે જ. પરંતુ મૂખોના કુટુંબમાં એક કુળદીપક નીકળે તો આખા કુળને ઉજાળી દે તેમ આ મૂખ પંખીઓના કુળમાં માણસોનું મન હરે એવું પણ એક પંખી છે, અને તે લાલ મુનિયા. સાધારણ રીતે આપણી ભાષામાં પક્ષીઓનાં નામ ઓછાં મળશે, પરંતુ લાલ મુનિયા તો આપણે ત્યાં પણ એવા માનીતા છે કે નર અને માદા માટે પણ આપણે ત્યાં જીવંત જીવંત નામ છે. નરનું નામ છે લાલ અને માદાનું નામ છે સુરખ. તેમાં ખરેખર આપણો માનીતો તો નર જ છે; કદાચ એટલે જ આપણે તેને 'લાલ'ના લાડકવાયા નામથી ઓળખીએ છીએ. લાલ જેમ આપણો લાડકો છે એમ પ્રકૃતિનો પણ લાડકવાયો છે. બાર મહિનામાં બે વખત તો એ પોતાનો પોશાક બદલે છે.

માત્ર ચાર ઈંચનો નાનો અને નાજુક દેહ ધારણ કરનાર લાલ

મુનિયા સમગ્ર ભારતમાં અનુકૂળ સ્થળે વસે છે, પરંતુ પક્ષીશાસ્ત્રના

લાલ મુનિયા

અભ્યાસીઓની આખી દુનિયામાં તેઓએ અમદાવાદનું નામ પ્રખ્યાત કર્યું છે; કારણ કે તેનું શાસ્ત્રીય નામ અમદાવાદ ઉપરથી પડ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ તેનું એક અંગ્રેજી નામ પણ અમદાવાદનું અપભ્રંશ થઈને પડેલ છે. મુંબઈની ક્રાફ્ટ મારકેટમાં લાલ મુનિયાથી ખીચોખીચ ભરેલાં પાંજરાં પણ ઉત્તર ગુજરાતમાંથી ભરા-

તાં જણાય છે. આ પંખી મુંબઈનું મૂળ વતની નથી લાગતું, પરંતુ ક્રાફ્ટ મારકેટમાંથી તથા પક્ષી પાળનારાઓનાં પાંજરાંમાંથી છટકી ગયેલા કેદી મુંબઈના ટાપુઓને પોતાનું વતન બનાવીને રહી ગયા છે અને એ રીતે મુંબઈના ટાપુઓની પક્ષીસમૃદ્ધિમાં વધારો થયો છે. કચ્છ કે સૌરાષ્ટ્રમાં લાલ મુનિયા નથી. બધા મુનિયા ખેતરાઉ પ્રદેશ તે મેદાનોના વતની છે, પરંતુ લાલ મુનિયા ખીજાં પક્ષીઓની જેમ સર્વત્ર વ્યાપક નથી. ઊંચા ઘાસવાળાં ખીડ અને ઝીંજવાળા પ્રદેશ તેને વધારે પસંદ છે, ઉજ્જડ સૂકા પ્રદેશ નહિ. નદી, તળાવ અને ભેજવાળા જમીનમાં ઊંચા ઘાસમાં તે દેખાશે.

સંવનનકાળે લાલ મુનિયા (નર) આકર્ષક રંગ ધારણ કરે છે. વરરાજી તો ભલકો કરે જ ને? સંવનનકાળે તે ચળકતો રાતો પોશાક પહેરે છે અને તેમાં વળી ઘોળાં ટપકાં જાણે વરરાજીના પોશાક જેવી ભાત પાડે છે. ખીજા ઋતુમાં નર માદા સરખાં લાગે છે, પરંતુ

ઘોળાશ પર પડતા રંગનું ગળું અને ઘેરી છાતી ઉપરથી નરને ઓળખી શકાય છે. માદાને શરીરે ઝાંખો રતૂમડો અને ભૂરો રંગ તેમ જ ટપકાં હોય છે. બંનેની ચાંચ રાતી, ટૂંકી અને ગોળ - કણુભક્ષી પક્ષીઓને હોય છે તેવી જરૂર.

ખીજ બધા મુનિયામાં ઊડીને ચાંખે વળગે એવા આ રૂપાળા પંખીનું જેવું રૂપ છે, જેવી કોમળતા છે, તેવો જ મીઠો તેનો સ્વર છે. એક મોટા પાંજરામાં પાંચપંદર લાલ મુનિયા રાખ્યા હોય, તો તેમનો રૂપેરી નાણુક ઘંટડી જેવો અવાજ ધરના વાતાવરણને પ્રકુલિત બનાવશે અને બાળકોને તે આકર્ષણે તે જુદું. તેમને ગાતાં કે સૂર છેડતાં નથી આવડતું.

ઝીલના ખરુ અને ખીડના ખડમાં ટોળાબંધ ઊડાડિડ કરીને વગડાને પોતાના મધુરા અવાજથી ગન્વતતાં આ નાણુક પંખી જંગલી પંખી કરતાં પાળેલા પંખી તરીકે વધારે જાણીતાં છે. એમને પાળવામાં ખાસ કંઈ કાળજી કે ચાકરીની જરૂર નથી. એક મોટા પાંજરામાં બે-ચાર આડી ઝાંખળા ગોઠવીને પાણીની વાટકી તથા મૂઠી ભરીને કાંગ, બંટી કે બાજરી મૂકી દો. એટલે આખો દિવસ તમારે તેમની કોઈ ચાકરી કરવી નહિ પડે.

એમની સાથે પિદી, શિંગબાજ કે ખીજી કોઈ જાતના મુનિયા કે ખીજાં કોઈ કણુભક્ષી પંખી હશે, તોપણ તેમને કંઈ વાંધો નથી. જંગલનું મુક્ત જીવન છોડીને પાંજરામાં કેદ પકડાયાનો તેમને જરાય રંજ કે શોક નથી. નસીબે જે સ્થિતિમાં તેમને મૂક્યા તેમાં આનંદ અને સંતોષથી જીવવું એ જ તેમનું ધ્યેય. કળિયો? કળિયો કે વિખવાદ તો તેઓ જાણતા જ નથી. એ તો માણસ માટે જ છે. તમે મુંબઈનાં પરાંની વીજળિક ગાડીમાં જુઓ, દરેક ગાડીમાં અને દરેક ડબ્બામાં રોજરોજ જગ્યા માટે, બેસવા માટે, ઊભવા માટે કે ચડતાં-ઊતરતાં એકાદ નાનું મોટું હમકલું તો થાય જ છે. મુનિયા માણસ જેવા મૂર્ખ નથી, અસહિષ્ણુ નથી અને ટૂંકી નજરના પણ નથી.

તમે પાંજરામાં દાંડી ઉપર બેઠેલા મુનિયા જુઓ અને તમને ભારે રમૂજ પડશે. આરામ કરતી વખતે તેઓ દાંડી ઉપર એક-ખીજની સાથે ભરાઈને ખીચોખીચ બેસશે. અચાનક છેડેના મુનિયાને ભાન થશે કે તેના એક પડખે ફૂંક છે અને ખીજી પડખું ઉઘાડું છે. તે તરત ઊડીને વચ્ચે આવીને ખીજ મુનિયાની પીઠ ઉપર બેસી જશે અને એ રીતે વચમાં બેસવાની જગ્યા કરી લેશે. પરંતુ હવે છેડે આવેલા મુનિયાને ભાન થશે કે તેનું એક પડખું ઉઘાડું છે અને તે પણ ઊડીને વચમાં આવીને બેસશે. આમ બંને છેડાના મુનિયા ઊડીઊડીને વચમાં આવ્યા કરશે; પરંતુ જેની પીઠ ઉપર આવીને પંખી બેઠું હશે તે પણ આવી રીતે જગ્યા કરી દેવાની ફરજ પડવાથી રોષે નહિ ભરાય; પછી ભલે ને તેઓ જુદી જુદી જાતના મુનિયા હોય !

પ્રજનનઋતુ : પાળેલા લાલ મુનિયામાં મેં જોયું છે કે કુદરતી જીવનમાં તેઓનો જે સુંદર રાતો રંગ હોય છે તે પાળેલી અવસ્થામાં નથી રહેતો, પણ ઝાંખો પડી જાય છે. સાંજસવાર તેમને રોજ થોડોથોડો વખત ખુલ્લામાં રાખવા જોઈએ, જ્યાં તેમને તડકો અને તાજી હવા બંધ મળે. લાલ મુનિયાનો પ્રજનનકાળ અનિયમિત છે, પરંતુ મોટે ભાગે તેઓ ચોમાસામાં મોટો ગોળ દડા જેવો માળો બાંધે છે. માળાનો દરવાજો પડખે હોય છે. માદા પાંચ-છ ઈંડાં મૂકે છે. એક જ માળામાં કોઈ વાર એક કરતાં વધારે માદાઓ સમૂહમાં ઈંડાં મૂકતી હોય તેમ લાગે છે. આ ટેવ ખીજાં કણ્ણભક્ષી પંખીઓમાં પણ કવચિત્ દેખાય છે. પોતાનાં છોકરાંઓને લાડ લડાવવાં અને પારકાં છોકરાંઓની અવગણના કરવાનો મનુષ્યસ્વભાવ પ્રાપ્ત કરવાની 'ઊંચાઈએ' મુનિયા હજી નથી પહોંચ્યા.

લીલા મુનિયા (The Green Munia)

ગુજરાતના જંગલ, ખીડ અને મોલવાળા હરિયાળા પ્રદેશમાં

લીલા મુનિયા થાય છે. તેના લીલા અને પીળા શરીર, કાળી પૂંછડી અને રાતી ચાંચ વડે તે પંખી રૂપકકું લાગે છે. તેની ખાસિયતો લાલ મુનિયા જેવી છે. એ પણ પાળવા જેવું પંખી છે.

શ્વેતકંઠ મુનિયા અથવા પિદ્દી
(The White-throated Munia)

કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રના વ્યાપક અને એકમાત્ર મુનિયા આ જ છે. શ્વેતકંઠ મુનિયાની વસ્તી ગુજરાત અને મુંબઈમાં પણ છે.

પાંચ ઈંચ લાંબા આ પંખીનો રંગ ઉપરથી ભૂરો છે અને નીચે ઘોળકાતો છે. પાંખનાં છેડેનાં પીછાં કાળાં છે; ઢીંઢું સફેદ છે. નીચેના ભાગ ઝાંખા સફેદ છે. પૂંછડી લાંબી, છેડેથી કાળી, પીછાં ચડકિતર અને છેડેથી અણીદાર

શ્વેતકંઠ મુનિયા અથવા પિદ્દી

છે, ચાંચ જરઠ, કણુભક્ષી પંખીને હોય તેવી જ છે. તેમના અવાજમાં ક્રોમળતા છે, પણ લાલ મુનિયાના સ્વર જેવી મધુરતા નથી. તે પોશાક બદલતું નથી. કચ્છ તથા સૌરાષ્ટ્રના શુષ્ક અને વેરાન પ્રદેશમાં વસનાર પંખીમાં તમે રસિકતાની પણ શી અપેક્ષા રાખો? તેમ છતાં લાલ મુનિયા પકડનાર લોકો પિદ્દીને પણ પકડી લે છે અને લાલ મુનિયાના પાંજરામાં તે પણ મળી આવશે.

સમૂહ-ખાળઉછર : આ મુનિયાની ખાસિયતોમાં કંઈ રસિકતા હોય તો એક જ-સુવાવડખાનાનો ઉપયોગ. મોટા ગોળ માળામાં ફાઈ વાર કેટલીક માદાઓ સમૂહમાં એક જ માળામાં પણ ઈડાં મૂકે

છે. હિંદુઓની સંયુક્ત કુટુંબની પ્રણાલિકા અહીં એક પગલું અથવા કેટલાંય પગલાં આગળ વધીને સમૂહપ્રજનન અને સમૂહ-આળઉછેર સુધી પહોંચી છે. મને લાગે છે કે આ મુનિયા અર્થશાસ્ત્રમાં માણસ કરતાં ક્યાંય આગળ વધી ગયા છે. તમને એ પ્રણાલિકા ગમે કે ન ગમે, પરંતુ તેમની સહિષ્ણુતા તો જરૂર પ્રશંસનીય છે. ઉપર સુગરીના પરિવ્યયમાં કહ્યું તેમ તેઓ સુગરીના જૂના માળાનો પણ ઉપયોગ કરે છે અને એક જ માળામાં કોઈ વાર સુગરી અને પિદ્દી સાથે ઈંડાં મૂકતી હોય એવો પણ શ્રી. સાલીમઅલી અને હુમાયું અબ્દુલ-અલીને વહેમ છે. તેઓ એમ માને છે કે જે એમ હોય તો વખત જતાં પિદ્દી સુગરી ઉપર પોતાનાં ઈંડાં અને ખચ્ચાંનો ભાર નાખા દેવાના ટેવ પાડે! પિદ્દી વર્ષમાં ગમે ત્યારે કાંઠ્યોમાં, આડીમાં કે કોઈવાર આડમાં પણ ગોળ દડા જેવા માળા બાંધે છે. શ્રી ધર્મેન્દ્ર-કુમારે તેમને શિકારી પક્ષીઓના માળા પાસે પણ પોતાના માળા બાંધતા જોયેલ છે. નવાઈની વાત એ છે કે રજપૂતોની જેમ આ શિકારી પક્ષીઓ પોતાને આશ્રયે આવેલા આ મુનિયાને મારતા નથી!

ટપકાવાળા અથવા તલિયા મુનિયા

(The Spotted Munia)

ગરીબ માણસ પણ લગ્ન વખતે ભભકા કરે તેમ આ રૂક્ષ પક્ષી પ્રજનન ઋતુમાં ઉપર અને છાતી ઉપર ચોકલેટ રંગનો અંખો રાતો ભૂરો રંગ ધારણુ કરે છે. સફેદ પેટાળ પર કાળી કિનારીવાળાં ટપકાં ધારણુ કરે છે. અન્ય ઋતુમાં તેમનો સામાન્ય રંગ ભૂરો હોય છે. ઉનાળો ખેસતાં તે લગ્નના વાદા પહેરવા લાગે છે, જે વર્ષાના અંત સુધી ચાલે છે.

ટપકાવાળા મુનિયાની વસતિ કચ્છમાં નથી, સૌરાષ્ટ્રમાં ભાગ્યે જ દેખાશે. ગુજરાત અને મુંબઈમાં તેમનાં ટોળાં બીડ અને ખેતરાઉ જમીનમાં દેખાશે. તેમને ખસેલ પહોંચે તો ટોળું આડમાં ઊડી જાય

છે. ખીબ મુનિયાની જેમ ગોળ માળા બનાવે છે અને મુખ્યત્વે વર્ષાથી શરદ સુધીમાં ૪ થી ૬ સરેરાશ ઈંડાં મૂકે છે.

કાબરા મુનિયા (The white-backed Munia)

રૂપાળું કહી શકાય એવું આ પંખી માત્ર સુરતના ડાંગ વિસ્તારમાં અને મુંબઈના સાક્સેટ ટાપુમાં જોવા મળશે. ખેતરાઉ અને ખુલ્લી ધરતીમાંથી તે દાણા અને ઘાસનાં ખી વીણતું હશે. તે તેના કાળા અને ઘોળા રંગથી ઝોળખાઈ આવશે.

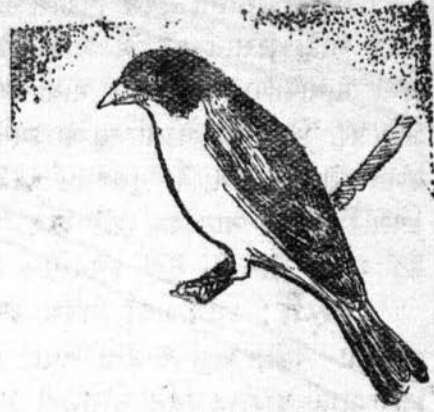
પ્રજનન : મુખ્યત્વે વર્ષાઋતુમાં ખીબ મુનિયાની જેમ મોટા ગોળ દડા જેવા માળા બાંધે છે. શ્રી. સાલિમચલી અને હુમાયુંએ એક માળાના બાંધકામમાં ચાર કાબરા મુનિયાને ભાગ લેતાં જોયેલ છે તેથી શંકા નહીં છે કે એક માળામાં બેથી વધુ માદા ઈંડાં મૂકતી હોય.

ગંદમ (Buntings)

હવે આપણે કણબક્ષી પક્ષીઓના એક ખીબ કુળનો પરિચય કરીએ, જેઓ શિયાળામાં પરદેશોમાંથી આપણી મુલાકાતે આવે છે, તેમાં ગંદમ અને ગુલાખી તુતીનો સમાવેશ થાય છે.

વગડા અને ખેતરોમાં જે કણબક્ષી પક્ષીઓ ભરે છે તેમાં આ રૂપાળાં પક્ષીઓ પણ હોય છે; પરંતુ જ્યાં સુધી તેમના રંગ તડકામાં ચળકી ન ભરે ત્યાં સુધી તેમને ચકલી ગણી લેા તે નવાઈ નહિ; પણ ચકલી કરતાં તેમની પૂંછડી લાંબી અને સ્પષ્ટ ફાટવાળી હોય છે. આપણે ત્યાં જાતજાતના ગંદમ પશ્ચિમ એશિયા, ઉત્તર એશિયા અને પૂર્વ યુરોપમાંથી શિયાળુ મુલાકાતે આવે છે. તેઓ ચકલી કરતાં જરા મોટા, બુલબુલ કરતાં નાના છે. કાળા માથાવાળા ગંદમ (The Black-headed Bunting) રંગે ઉપરથી કથાઈ ભૂરા છે અને ખેટાળ સુંદર પોળા રંગનું હોય છે, પણ તેની માદા ભૂરા રંગનો સાદો પોશાક જ પહેરે છે. The Red-headed Bunting એટલે રાતા માથાવાળા ગંદમનું માથું કાળું હોવાને બદલે અંખા રાતા રંગનું

હોય છે. પથરાળ ગંદમ અથવા રાખોડી માથાવાળા ગંદમ (Grey-necked Bunting)નું માથું રાખોડી, માથે ભૂરો અને પેટાળ પર નારંગી ભૂરો અને આગળ પાછળ ઘોળકા-તો રંગ છે. લેરિયા ગંદમ (The Striolated Bunting)નું માથું ચટાપટાવાળું, ઉપરના ભાગ ઈંટ જેવા છે. મેરચકલીના નામે ઝાળખાતા કલગીવાળા ગંદમ (The Crested Bun-

કાળા માથાવાળો ગંદમ

લાલ માથાવાળો ગંદમ

પણ કેટલાક દેખાશે. સ્વભાવે તેઓ સમૂહચારી છે અને વિચ-વિચ-

ting)ને કાળી કલગી, કાળી પીઠ અને રાતી પાંખો છે. તેની ઉપરથી તેને કથાઈપાંખ ગંદમ પણ કહે છે.

આ બધા ગંદમને નજીકથી કે દૂરખીનથી તમે ન જુઓ તો સંભવ છે કે તમે તેમને ચકલીઓ માની બેસો. માદાઓને નર જેવા ઊંજળા રંગ પણ નથી. આ પક્ષીઓ આપણા શિયાળુ મહેમાન છે. તેઓ ખુસ્લા વનવગડાના વાસી છે. ઉજ્જડ વેરાનમાં

વિચ-વિચી-વિચ એવા અવાજ કર્યા કરે છે.

કેટલીક જાતના ગંદમ વિશાળ ટોળામાં ખેતરોમાં ભટકે છે અને પાકને ભારે નુકસાન કરે છે. ઊગતા કે આથમતા સૂર્યના પ્રકાશમાં કાળા માથાવાળા અને લાલ માથાવાળા ગંદમનાં વિશાળ ટોળાને ઝાડ પર, ખેતરોમાં ખેડેલાં જીવો અને એ પ્રકાશમાં તેમના પીળા રંગની શોભા જીવો તો ખુશ થઈ જાય, પરંતુ તમારી ખુશાલીમાં બિચારો ખેડૂત ભાગ લઈ શકે નહિ. અને જે તેણે પોતાનું ખેતર રેઢું રાખ્યું હોય તો તેનું કમનસીબ સમજવું.

વસ્તી : કલગીવાળા ગંદમ કચ્છમાં નથી. મુંબઈમાં ગંદમ જાણીતા નથી, પણ ઉપરના બધા ગંદમ ઓછી-વધુ સંખ્યામાં શિયાળામાં ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રની મુલાકાત લે છે.

ગુલાબી ચકલી અથવા ગુલાબી તુતી (The Rose-Finch)

ગુલાબી તુતી પણ શિયાળામાં આપણી મુલાકાતે આવે છે અને ગંદમના ટોળામાં ભળી જઈ ખેતરમાં ચારો ચરે છે. ચકલી જેવા લાગતા આ પક્ષીની માદા ચકલી જેવી છે, પણ નરને માથું, પીઠ અને છાતી પર રાતો ગુલાબી કે ઈંટ જેવો રંગ છે. તેઓ મોટી સંખ્યામાં નથી દેખાતા, પણ કચ્છથી મુંબઈ સુધી ઓછાવત્તા અંશે તેઓ જાણીતાં પક્ષી છે.

૬ : આકાશના સહેલાણીઓ

જે પંખીઓએ માણસમાં ઊડવાની ઝંખના જગાવી અને જેમનું અનુકરણ કરીને માણસ ઊડી ન શક્યા, પણ વિમાન તો બનાવ્યાં, એવાં પંખીઓને આકાશમાં આસાનીથી સહેલ કરતાં જોઈએ છીએ ત્યારે એમ થાય છે, કે કુદરતે આપણને પણ આવી ઉડવનશક્તિ ક્યાં ન આપી? જાણે શાંત સમુદ્રમાં નૌકા સરી જતી હોય તેમ નીલ આકાશમાં તમે ગીધ અને સમડીને તરતાં જુઓ;

અબાખીલ અને કાનકડિયાને, સર્વોત્તમ વિમાનોને પણ લઘુતાનો અનુભવ કરાવે એવી રીતે હવાનાં સ્વામી બનીને સહેલ કરતાં જુઓ, ત્યારે આંખ આશ્ચર્યમુગ્ધ બનીને તેમના પર ઠરી રહે છે.

શરદનું નિરબ્ર ને નીલરંગી આકાશ છે અને શિયાળાની ગુલાબી ઠંડી આવે તે પહેલાં ધાન્યને પકવવા સૂર્ય સોળે કળા વડે તપવાની તૈયારી કરી રહ્યો છે; તે આકાશમાં ચડે અને આપણી આંખોને આંજી દે તે પહેલાં આપણે આ પક્ષીઓના વ્યોમવિહારનું નિરીક્ષણ કરી આનંદ માણીએ.

કાનકડિયા (Swifts)

શરૂઆત તો આપણા ઘરથી, શેરીથી અને ગામથી જ કરીએ તો કેમ? પુરાણા મકાનની ચાલી અને છાપરાંની છત નીચે અંધા-છાપા જેવાં લાગતાં કાળા રંગનાં પંખીઓ ક-રૂ-રૂ-રૂ, ક-રૂ-રૂ-રૂ કરતાં આવે છે ને જાય છે અને સાંજ-સવાર આકાશમાં ટોળે મળી કિકિયારી મચાવે છે એમને તો તમે જ્ઞેયાં છે ને? એ છે આપણા કાનકડિયા. ગામના ગઢના દરવાજાની કમાનમાં અને જૂનાં મકાનોની છતમાં માળા બાંધીને તેમાં એ રાતવાસો કરે છે. પંખી છે તો ચકલી જેવડું પણ લાંબા પાંખોને લીધે તે મોટું લાગે છે.

જે કુળનો હું અહીં પરિચય આપું છું તે એવું કુળ છે કે

જેના નખીરા દુનિયાનાં સૌથી ઝડપી પંખી હોવાનું માન ધરાવે છે.

સામાન્ય કાનકડિયું

તેથી જ તેમનું અંગ્રેજી નામ 'સ્વિક્ટ' એટલે 'અડપી' પડ્યું છે. આ કુળ વિષે આ કંઈ એક જ અભયખી નથી. ખીજી એક નવાઈ એ છે કે આ કુળનાં પક્ષીઓ અડ ઉપર બેસી શકતાં નથી, જમીન ઉપર ઊતરી શકતાં નથી. તેઓ માળામાં રહે છે અથવા આકાશમાં રહે છે; ત્રીજી કોઈ ગતિ આ પંખી માટે નથી. ભૂલેચૂકે જો તે જમીન પર આવી પડે તો તેમના પગ એવા ટૂંકા અને નબળા હોય છે અને પાંખો એટલી લાંબી હોય છે, કે તે જમીન ઉપર બેસી શકે નહિ અને જમીન પરથી ઊડી પણ શકે નહિ. ચકલી જેવડા એટલે કે છ ઈંચ લાંબા તેના નાનકડા અને નાળુક દેહની પાંખોના સ્નાયુઓમાં લોખંડી તાકાત ભરી છે.

હું જે પંખીનો ઉલ્લેખ કરું છું તે સૌરાષ્ટ્રમાં કાનકડિયાના નામે અને અંગ્રેજીમાં હાઉસ સ્વિક્ટના નામે ઓળખાય છે. પગ વિષે એક ખીજી વિચિત્રતા એ છે કે જ્યારે ખીજાં પક્ષીઓને ત્રણ આંગળાં આગળ અને એક પાછળ અથવા બે આગળ અને બે પાછળ હોય છે, ત્યારે કાનકડિયાને ચારે આંગળાં આગળ છે. જમીન ઉપર, અડ ઉપર કે ખીજે ક્યાંય તેઓ બેસી કેમ નથી શકતાં તે હવે તમે સમજી શકશો. તેઓ પગ ભરાવીને માળાની બાજુ પર લટકી શકે છે.

સાંજ-સવાર આકાશમાં કિકિયારી કરતાં ઊડતાં આ પક્ષીનાં ટોળાં સૌને સુપરિચિત છે; પરંતુ લોકો તેમને ભૂલથી અંધાછાપા માની બેસે છે. માણસની વસ્તીથી તેઓ દૂર નથી વસતાં. જૂનાં મકાનો, ગઢ, દરવાજા, મંદિરો અને મકાનોની છત અને એવી જગ્યાઓ નીચે એ પોતાના થૂંકમાં પીછાં, ઘાસ, તણખક્કાં વગેરે મેળવીને માળા બાંધે છે, અને તે માળાનો ઉપયોગ માત્ર ઈંડાં સેવી બચ્ચાં ઉછેરવામાં જ નહિ, પણ રોજ આશ્રય અને આરામ મેળવવા માટે પણ કરવામાં આવે છે.

કાનકડિયાને અબાખીલો તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે;

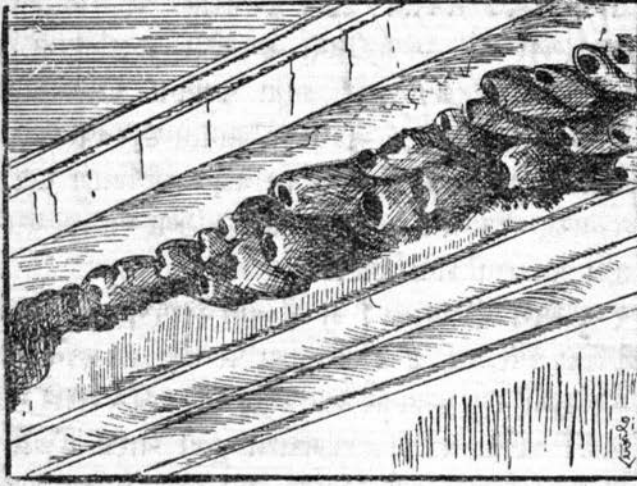
પરંતુ એ નામ ભ્રામક છે. આપણે ત્યાં બધાં પંખીનાં નામ ન મળવાથી આપણે હિંદી નામો અપનાવીએ છીએ અને અયાખીલ એ હિંદી નામ છે; પરંતુ હિંદીમાં પણ એ નામ ભ્રામક છે; કારણ કે અયાખીલ Swallowનું નામ છે; અને અગાઉના દિવસોમાં સ્વાલો તથા સ્વીફ્ટને એક જ કુળમાં મૂકી દેવામાં આવ્યાં હતાં. પરંતુ અયાખીલ અને કાનકડિયાને આવી ગંભીર ભૂલની ખચર પડી જાય અને તેઓ પ્રચંડ વિરોધ ઉઠાવે તે પહેલાં પક્ષીશાસ્ત્રીઓ આ ભૂલ સમજી ગયા અને અયાખીલના કુળમાંથી કાનકડિયાના કુળને છૂટું પાડી ક્યાંય છેટે લઈ ગયા! જૂના વખતના પક્ષીશાસ્ત્રીઓએ અયાખીલ અને કાનકડિયાના એકસરખા લાગતા ઉડ્યનથી છેતરાઈને કેવી ગંભીર ભૂલ કરી હતી! ક્યાં આગળ ત્રણ આંગળાંવાળું તાર ઉપર બેસી શકનારું અયાખીલ અને ક્યાં ચારે આંગળાં આગળ ધરાવનાર સાવ લૂલા પગવાળા કાનકડિયા!

રંગ અને રીતભાત : કાનકડિયાને ઓળખવા એ બહુ સહેલું કામ છે. દીંદા ઉપર, દાદી ઉપર અને ગળા પર સફેદ રંગ અને બાકીના શરીર પર કાળો રંગ ધરાવનાર આ પંખી તેની અર્ધચંદ્રાકારે આવેલી લાંબી અક્કડ પાંખો, પડોગી ખાંચવાળી ટૂંકી ચોરસ પૂંછડી અને ઊડતાં ઊડતાં કિકિયારી કર્યાં કરવાની ટેવને લીધે તરત ઓળખાઈ આવશે. તે સ્વભાવે સમૂહચારી છે એટલે ટોળામાં જ ઊડે છે અને ટોળામાં જ રહે છે. તેમના માળા પણ પાંચ-પચીસ કે સોના હિસાબે બેગા પાસે પાસે હોય છે; જાણે પંખીઓનું નગર વસ્યું છે!

૧૯ મા સૈકાનું પક્ષીનગર

‘જન્મભૂમિ’નું જૂનું કાર્યાલય જ્યાં હતું તેની સામે એક મકાનના ડેલામાં કાનકડિયાનું જે નગર વસેલું છે તે કંઈ નહિ તોપણ પોણોસો વર્ષનું જૂનું હશે. ‘ઈંડા’ના પ્રશંસનીય પુસ્તકમાં ઈ. સ. ૧૮૮૦માં તેનો ઉલ્લેખ છે. જે કાનકડિયાને રંજડવામાં ન આવે તો તે

પોતાનું નગર છોડી જતા નથી. સૌરાષ્ટ્રના જૂના કિલ્લાઓના દરવાજાની છતમાં કાનકડિયાનાં નગર જેવા મળશે. માણસોથી તેઓ ટેવાયેલા છે. જ્યાં ગઠના દરવાજા જેવી જિંચી છત ન મળે ત્યાં ઓસરીની નીચી છતમાં પણ તેમનાં નગર વસે છે. નાશિકની અમરમાં આવેલા એક મકાનની ઓસરીમાં ભરચક વસતી વચ્ચે પણ મેં તેમનું નગર વસેલું જોયું છે.

કાનકડિયાના માળા

કાનકડિયાની વિશિષ્ટતા તો તેના ઊડવામાં છે. જે પંખી આડ પર, જમાન પર કે છાપરા પર બેસી ન શકે તેને અસાધારણ શક્તિવાળી પાંખો તો જોઈએ જ ને? વહેલી સવારથી મોડી રાત સુધી તેઓ આકાશમાં ઊડાઊડ કરે છે અને હવામાં ઊડતી જીવાતને મોંમાં પકડીને ખાઈ જાય છે. એમની ચાંચ ટૂંકી છે, પરંતુ બીજાં પક્ષીઓ કરતાં તેમનું મોઢું વધારે ઊંચકે છે. ખોરાક માટે ઊડતાં ઊડતાં તેઓ એકસો જેટલા માઈલ છેટે નીકળી જતાં હોય એવું પણ નોંધાયું છે. જે પંખી એક કલાકમાં સો જેટલા માઈલ કાપી

નાખે એવા ઝડપી ઊડનારાં છે, તેને સો-અસો માઈલ હિસાબમાં પણ શું હોય ? ઘણીવાર રાતનું અંધારું જામી ગયા પછી પણ તેઓ ચારો ચરીને ઘેર આવે છે. ઊડતી વખતે તેઓ ખીજાં પક્ષીઓની જેમ બ્લેરથી પાંખો નથી વીંડતાં. તેમની પાંખો તો અક્કડ જ રહે છે, પણ માત્ર છેડા ધ્રુજતા હોય છે. જ્યારે તેમને માળામાં આવવું હોય ત્યારે માળાની ખાજીમાં આવેલા દરવાજામાં આવીને તેઓ ચોટી રહે છે અથવા તો સીધું તેમાં પડતું મૂકે છે. માળા માટેનાં પીંછાં, તણખલાં વગેરે પણ તેઓ ઊડતાં ઊડતાં જ મેળવે છે. નસીબનેગે જે કોઈ વાર ધરતી સાથે અથડાઈ પડે તો પછી ઊડવું ભારે થઈ પડે.

હવામાં ચકરાવા લેતા કાનકડિયા આનંદી પક્ષી છે. આવી ઝડપથી ઊડનારાં પંખી ઉત્સાહી અને આનંદી હોય જ ને ? એ આનંદ અને ઉત્સાહને વ્યક્ત કરવા તેઓ ટૂરૂરૂ, ટૂરૂરૂ એવો અવાજ કર્યા જ કરે છે. એમનું ઉડુન ઝડપી છતાં એવું સચોટ છે કે માળામાં આવતાં-જતાં તેઓ ખીજે ક્યાંય અથડાઈ નથી પડતા. કાનકડિયાના અજાનની કોઈ ચોક્કસ ઋતુ નથી, પણ મોટાભાગે તેઓ મહાથી ભાદરવા માસ સુધીમાં એથી ચાર સદેહ ઈંડાં મૂકે છે અને કેટલીક વાર ઉપરાઉપર એ વ્યાતર પણ કરે છે. નર માદાને ઊડતાં ઊડતાં જ ગર્ભાધાન કરાવે છે. એવી પક્ષીશાસ્ત્રીઓની માન્યતાને શ્રી ધર્મકુમારસિંહજીએ જાતે નિરીક્ષણ કરીને ટેકા આપ્યો છે. કોઈના ગૃહ-સંસારમાં ડોકિયાં કરવાં તેમાં તમને અશિષ્ટતા લાગે, પણ વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીઓ માટે તમારે અપવાદ કરવો જાઈએ.

વસ્તી : વાયવ્ય આફ્રિકાથી માંડીને અગ્નિ એશિયા સુધી વ્યાપક રીતે વસેલા આ કાનકડિયા કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, મુંબઈ અને આખા હિંદમાં સુપરિચિત છે. કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં એક ખીજા જાત પણ કોઈ વાર દેખાય છે. આપણે તેને પહાડી કાનકડિયા (The Alpine Swift) કહીએ છીએ. તેઓ આપણા કાનકડિયા કરતાં મોટા છે. અણીવાર ખાંચવાળી પૂંજડી, સદેહ પેટાળ

અને છાતી પર કોલર જેવા ઝાંખો કાળો પટો તેને ઝોળખાવી દેશે. તે ખડક, ટેકરીઓ અને કુંગરોવાળો પ્રદેશ પસંદ કરે છે અને તેની વસ્તી એટલી વ્યાપક અને મોટી નથી.

સૌરાષ્ટ્રમાં ગીરમાં અને ગુજરાતમાં કુંગરાળ વિસ્તારમાં કલગી-વાળા કાનકડિયા (The Crested Swift) પણ છે. તેનાથી પણ એક મોટી જાત હિમાલયમાં વસે છે અને તે દુનિયામાં સૌથી ઝડપી પંખી ગણાય છે.

માળા ખાઈ શકાય !: કાનકડિયા પોતાના થૂંકમાં પીછાં વગેરે મેળવીને માળા બાંધે છે. આપણા કાનકડિયા વધુપડતાં પીછાં અને તણખલાં વાપરે છે, પણ ચીનના કાનકડિયા ચીના જેવા જ ડાહ્યા અને સુધડ છે. તેઓના માળા મોટેભાગે તેમના થૂંકના હોવાથી ચીનાઓ એ માળાને ગરમ પાણીમાં ઉકાળી 'સૂપ' બનાવીને પીએ છે !

તાડી કાનકડિયા (The Palm Swift)

આપણે ત્યાં કાનકડિયાની એક ખીજ જાત સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત ને સુબંધમાં અને ન્યાંન્યાં તાડનાં ઝાડ હોય ત્યાં થાય છે. પણ એ કચ્છમાં નથી. સુબંધના સાલ્સેટ ટાપુમાં તો તે બહુ સામાન્ય પક્ષી છે.

તાડી કાનકડિયા

ધુમાડિયા રંગનું આ પંખી સામાન્ય કાનકડિયાથી એક ઈંચ નાનું એટલે કે પાંચ ઈંચનું છે. તેની વધારે લાંબી પૂંજડીમાં ઊંડી સાંકડી ફાટ છે અને તે પણ સામાન્ય કાનકડિયાની જેમ હવામાં ઘૂમ્યા કરે છે અને હવામાંથી જ જીવડાં પકડે છે. જે તમે તાડી કાનકડિયાને

જુઓ તો જાણવું કે પડોશમાં ક્યાંય તાડનું ઝાડ હોવું જ જોઈએ; કારણ કે સામાન્ય કાનકડિયાની જેમ તાડી કાનકડિયા કંઈ ૨૫-૫૦ માર્ઠલ છે તે નથી નીકળી જતા. તેમની પાંખો એટલી બળવાન નથી અને ઝડપ પણ ઓછી છે.

હિંદીમાં જેને તાડી અખાખીલ કહે છે તે આ જ પંખી, પણ મેં ઉપર કહ્યું તેમ અખાખીલ નામ સ્વેલોનું છે, સ્વીફ્ટનું નહિ; એટલે આપણે તો સૌરાષ્ટ્રમાં જે પ્રચલિત નામ છે તે જ અપનાવવું જોઈએ. તાડના પાનમાં તે પોતાના થૂંકમાં પીછાં અને ઘાસનાં તણખલાં મેળવીને નાનકડો માળો બનાવે છે અને વર્ષમાં બે વખત ગમે ત્યારે ત્રણથી પાંચ સફેદ ઈંડાં મૂકે છે. વર્ષાના આગમન પહેલાં ગરીબ લોકો પોતાનાં ઝૂંપડાં માટે તાડનાં પાન કાપે છે, ત્યારે તાડી કાનકડિયાના ઘણા માળાનો નાશ થાય છે.

તાડી કાનકડિયા શ્યાળું પંખી તો નથી, પણ આનંદી તો છે જ; અને ઉડ્યનમાં સામાન્ય કાનકડિયા જેવું મહત્વાકાંક્ષી ન હોવા છતાં તે ઊડતાં ઊડતાં ટી-ટી-ટીના મીઠા અવાજથી પોતાનો આનંદ વ્યક્ત કરે છે અને વચ્ચેવચ્ચે વિસામો લેવા માળામાં જઈને બેસે છે.

ઉડ્યનના કૌશલ્યમાં કોઈ વિમાન પણ જેમની બરોબરી ન કરી શકે એવા આ કુળનાં પંખીઓનું ઉડ્યન જેવામાં મઝા છે.

અખાખીલ (Swallows)

જે ફેટલાંક પંખીઓએ હવા પર પ્રભુત્વ મેળવ્યું છે એમાં અખાખીલ પણ છે, જે જમીન ઉપર ભાગ્યે જ ઊતરે છે અને કલાકોના કલાક સુધી હવામાં આસાનીથી પાંખો વીંઝ્યા કરી હવામાં ઊડતાં જીવડાં પકડીને ખાયા કરે છે. એવું આ પંખી એની પાંખોના સ્નાયુઓમાં કોઈ અજબ બળ ધરાવે છે. હવામાં તે જે ઝડપ અને આસાનીથી ઊડે છે અને જે ચપળતાથી અને સહેલાઈથી તે હવામાં હિલચાલ કરે છે તે બતાવે છે કે તેણે હવા પર કેવું સામર્થ્ય મેળવ્યું.

છે અને પાંખો પર કેવો કાબૂ છે! તેમનું નામ તો હિંદી છે. ગુજરાતીમાં તો એમનાં નામ ક્યાંથી નીકળે? પક્ષીઓ વિષે આપણે કેટલા અજ્ઞાન અને બેદરકાર છીએ!

અયાખીલ દેખાવ અને રીતમાતમાં કાનકડિયા જેવાં લાગે, પણ બંનેનાં કુળ જુદાં છે.

આપણે ત્યાં ત્રણ જાતનાં અયાખીલ જાણીતાં છે : (૧) સામાન્ય અથવા દેરાસરી અયાખીલ (The Common Swallow), (૨) તારોડિયું અથવા તારી અયાખીલ અથવા લેશરા (The Wire-tailed Swallow), અને (૩) કેંચી અથવા મરિજદ અયાખીલ (The Red-rumped Swallow). સામાન્ય અયાખીલ આશરે આપણી ચકલીના કદનું છે અને લાંબી ફાંટ ધરાવતી પૂંછડી અને અણીદાર પાંખો તથા ઉપરથી કાળા અને નીચે ગુલાબી અંધ-

તારોડિયું, તારી અયાખીલ અથવા
લેશરા અયાખીલ

જુદું પડી આવશે. લેશરા અયાખીલની પૂંછડી બે લાંબા તાર જેવી છે, તેનું માથું ગેરુ રંગનું છે અને ચાંચની નીચેથી પૂંછડીના મૂળ સુધી પેટાળ ચળકતા સફેદ રંગનું છે.

સામાન્ય અયાખીલ આપણે હાં યુરોપ, હિમાલય અને ઉત્તર એશિયામાંથી શ્રાવણ-ભાદરવામાં આવે છે. યુરોપમાંથી આવતા અયા-

વાળા ઘોળા રંગથી તરત ઓળખાઈ આવે છે. કાળા રંગ તડકામાં લીલી અંધ મારતો ચમકે છે. કપાળ અને દાઢી પર કાટ જેવો અંખો રતૂમડો રંગ છે. એવો રંગ તો લેશરા અયાખીલને પણ છે; પરંતુ આપણા આ સામાન્ય અયાખીલથી તે બે રીતે

ખીલ વાયવ્ય હિંદમાં ફેલાઈ જાય છે. આ સામાન્ય અખાખીલ શિયાળો આપણે ત્યાં ગાળીને ચૈત્ર-વૈશાખમાં પાછાં જાય છે. તારોડિયાં અથવા લેશરા અખાખીલ તો આપણા દેશના કાયમી વતની છે, છતાં પણ ઋતુ પ્રમાણે દેશમાં હરેફરે છે. તેને પાણીવાળા વિસ્તાર પર બિડકું વધારે ગમે છે. ત્રીજું અખાખીલ આપણે ત્યાં છે, તેનું નામ કેંચી અથવા મરિન્દ અખાખીલ. રંગ ઉપરથી તે પહેલાં બે અખાખીલથી જુદું તરી આવશે. તેની પૂંછડી પણ ખાંચાવાળી છે. એ પણ આપણી ચકલી જેવડું જ એટલે જ ઈંચ લાંબું છે અને ઉપરથી તેના ચળકતા કાળા રંગ વચ્ચે ઢીંઢા પર રતૂમટો ગેરુ રંગ તરત જ ઓળખાઈ

આવશે. નીચેનો તમામ ભાગ ઝાંખો સફેદ છે, પણ તેમાં ભૂરા રંગની ઝીણી રેખાઓ છે. ઉપરનો બધો ભાગ પણ કાળો નથી; પાંખોમાં અને પૂંછડીમાં ભૂરા રંગ પણ છે. માથાની બંને બાજુ ગેરુ જેવો રંગ છે. આમ મરિન્દ અખાખીલ ખાસ કરીને રાતા ઢીંઢા વડે ખીજાં અખાખીલોથી તરત જુદું પડી આવશે. આ અખાખીલ પણ લેશરા અખાખીલની જેમ આપણે ત્યાં બારે માસ પણ રહે છે. ખંડિયરો, ભેખટો, ગુફાઓ અને ટેકરાળ પ્રદેશમાં તે વસે

છે. પુરાતન મરિન્દો અને તાર ઉપર બેસવાની અખાખીલની છટા મંદિરો પાસે વસવાના કારણે તેને હિંદીમાં મરિન્દ અખાખીલ નામ

મળ્યું છે.

અધાં અખાખીલની રીતભાત સરખી છે. તેઓ જમીનથી થોડે જ ઊંચે હવામાં ઊડ્યા કરે છે. અમુક પટ પસંદ કરે અને એ પટ ઉપર છૂટાછવાયાં થઈને ઊડ્યા કરે અને હવામાંથી જીવડાં પકડ્યા કરે. અખાખીલની ચાંચ ટૂંકા છે. મોઢું ઉઘાડીને જીવડાંને ચાંચમાં હવામાં જ પકડી લે છે. પાણીના પટ ઉપર પણ તેઓ ઊડ્યા કરે છે અને પાણી ઉપર તરતાં જીવડાંને પણ તેઓ પકડી લે છે. ઘણી-વાર ત્રણે જાતનાં અખાખીલ સાથે જોવામાં આવશે. જ્યારે તેઓ ખોરાક માટે ઊડતાં નહિ હોય ત્યારે ટેલિફોન અને ટેલિગ્રાફના તાર પર પચીસ-પચાસ કે સેંકડોની સંખ્યામાં એડેલાં જોવામાં આવશે. હળવું હળવું ટૂર-ટૂર કરતાં, પીછાં સાફ કરતાં અને હરોળમાં એડેલાં અખાખીલનો દેખાવ મનોહર લાગે છે. મેં તમને ઉપરના ભાગે તેમનો કાળો રંગ કહ્યો છે, પણ જો સૂર્યના પ્રકાશમાં તમે જોશો તો જણાશે કે કાળો નથી પણ પોલાદ જેવો કાળો લીલી ઝાંચ મારતો રંગ છે. એ પોલાદી અને સફેદ રંગ પર જ્યારે પ્રકાશ પડે છે ત્યારે તે શોભી ઊડે છે.

એમના ઉડ્યનનાં પણ શાં વખાણ કરવાં! તેમની પાંખોની શક્તિની શી પ્રશંસા કરવી! પાણીની સપાટી પરથી કેવી સિફતથી તે જીવડાં પકડી લે છે, તે તો તમે નજરે જુઓ તો ખબર પડે. કાનકડિયા જ્યારે ઉપર આકાશમાં ઊડે છે ત્યારે અખાખીલ જમીન અને પાણીની લગોલગ ઊડ્યા કરે છે.

અખાખીલ શરમાળ પંખી નથી. રાજમાર્ગો પર પણ તેઓ ઊડતાં દેખાશે અને તમારી પાંખુમાંથી પણ તેઓ વારંવાર નીકળ્યા કરશે. તેમની અદ્ભુત ઉડ્યનશક્તિ અને ચપળતાએ તેમને એટલો આત્મ-વિશ્વાસ આપ્યો છે.

ખેતરો પર, પાણી પર, ખાસ કરીને અંધિયાર પાણી પર,

જ્યાં હવામાં જીવડાં ખૂબ હશે ત્યાં અખાખીલ જરૂર મળશે. સ્વભાવે તે સમૂહચારી છે એટલે તમારે એકલવાયાં પંખી શોધવાનો શ્રમ નહિ લેવો પડે, અને પોતે પસંદ કરેલા પટને છોડીને તેઓ આગળ નથી નીકળી જતાં, એટલે તમે નિરાંતે તેમનું નિરીક્ષણ પણ કરી શકશો. કોઈ વાર તેઓ પુલની દીવાલ પર, અગારી પર અને ખડક પર પણ બેઠેલાં દેખાશે. તેઓ ધરતી પર પણ બેસી શકે છે. ખચ્ચાં ઊડતાં શીખે એટલે માયાપ તેમને ચારો ચરવા સાથે લઈ જાય છે અને હવામાં જ તેઓ પોતાનાં મોંમાંથી ખચ્ચાંનાં મોંમાં જીવડાં મૂકી દે છે. તેના પરથી તમને ખ્યાલ આવશે કે આ પંખી કેવી આસાનીથી હવામાં ઊડે છે. જૂનાં મકાનો અને ખંડિયેરો પાસે પણ અખાખીલ ઊડતાં હશે. અખાખીલો પુલ નીચે, છાપરા નીચે કે એની ઢાંકેલી જગ્યામાં કાદવ ચોંટાડીને તેનો માળો બાંધે છે, જે પીછાંથી મુલાયમ કરવામાં આવે છે. પરંતુ મરિજદ અખાખીલ એવો ઉઘાડો માળો બનાવવાને બદલે બે ઇંચના વ્યાસની અને ૪થી ૧૦ ઇંચ લાંબી નળી બનાવે છે અને તેમાં છેડે દડા જેવો માળો બનાવે છે. ચૈત્રથી શ્રાવણ સુધીનો કાળ એ તેમની પ્રજનનઋતુ. સામાન્ય અખાખીલ આપણે ત્યાં પ્રજનન નથી કરતાં.

ભેખડ અખાખીલ (The Indian Cliff Swallow) નામનું એક વધુ અખાખીલ સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં શિયાળો ગાળવા આવે છે અને છૂટાંછવાયાં સ્થળોએ દેખાય છે. સામાન્ય અખાખીલ જેવો તેનો રંગ છે, પરંતુ ભૂરું ઢીંકું, ટૂંકી અને નાની ખાંચવાળી ચોરસ જેવી લાગતી પૂંછડી તથા છાતી અને ગળા પરની ભૂરી રેખાઓ ઉપરથી ઓળખાઈ આવશે.

આ અખાખીલ શરીરરચનામાં ઉપરનાં ખીજાં અખાખીલોને અને હવે પછી જેમનો પરિચય આપેલ છે તે અખાલી પક્ષાઓ- (Crag Martins) ને સાંધતી કડી જેવાં છે.

અખાલી અથવા ગાર અખાખીલ (The Dusky Crag Martin)

અખાખીલના કુળનું એક ખીણું પંખા આપણે ત્યાં જાણીતું છે. તેનું નામ ખડકની અખાલી. ચક્રલીથી તે જરા નાનું છે. અખાખીલથી અખાલી એક રીતે તરત જુદું પડી આવશે. અખાલીની પૂંછડી લંબચોરસ છે અને તેમાં બહુ નાનો ખાંચો છે. પાંખો તો અખાખીલ જેવી જ અણીદાર ને લાંબી છે. રંગ મશિયો કાળો. ખડક, ભેખડ, જૂના કિલ્લા વગેરે હોય ત્યાં તેને રહેવું ગમે છે. એ પણ ટાળામાં રહે છે, પણ તાર પર બેસવાને બદલે ખડકની કાંગરીઓ પર બેસશે. તેનું ઉડવન પણ અખાખીલ જેવું જ છે. ખડક ઉપર બેસે ત્યારે તેના રંગ સાથે ઓતપ્રોત થઈ જાય. ભેખડોની બાજુમાં જ તેઓ આસાનીથી ઊડતાં હોય. તેમને એમ લાગે કે હમણાં ભેખડ સાથે ભટકાઈ પડશે. જૂનાં ખંડિયેર મકાનો પણ તેમને ગમે છે. ત્યારે તેઓ ઊડતાં નહિ હોય ત્યારે ખડકની કાંગરીઓ પર બેઠાં હશે. તેમનો અવાજ ચિટ્-ચિટ્ એવો છે. અજન્ટા, ઈલોરા, એલિફન્ટા, કેનેરી વગેરે ખડકમાંથી કાતરેલી ગુફાઓ પાસે તેમની વસ્તી જરૂર દેખાશે. સ્વમાવમાં તેઓ અખાખીલ જેવાં જ છે. અખાખીલની જેમ તે ઊડતાં ઊડતાં જીવડાં પકડે છે. પવનના પ્રવાહ પર સવાર થઈને ઊડવું તેમને ગમે છે.

તેઓ પણ છત નીચે અને આગળ પડતા ખડક નીચે ચોમાસામાં કાદવ, પીણાં અને તણખલાંનો માળો બાંધે છે અને ૩-૪ ઈંડાં મૂકે છે. મહાગુજરાત અને મુંબઈનું તે સ્થાયી અધિવાસી છે પણ ઋતુ પ્રમાણે સ્થળપલટો કરે છે.

ચંડૂલનું કુળ (Larks)

ભારતવર્ષનાં શ્રેષ્ઠ પંખીઓની હરોળમાં આવનારાં કેટલાંક ઉત્તમ પક્ષીઓ આ કુળમાં છે. અહીં હું સૌંદર્યની વાત નથી કરતો. ઊડીને આંખે વળગે એવા રંગો ચંડૂલના કુળનાં પંખીઓને નથી.

ઉજ્જૈન પ્રદેશ સાથે ઓતપ્રોત થઈ જાય એવા ભૂરા અને ભૂખરા રંગોથી તેઓની કાયા મઢેલી છે. પણ કોઈ દેશના કવિઓ જેના વિષે કવિતાઓ ગાતાં કદી ધરાયા નથી એવાં આ પક્ષીઓના મધુર સંગીતની તોલે થોડાં જ પંખી આવશે. હિંદુસ્તાનમાં નાઠટિંગલ નથી, શામા છે. એ સર્વશ્રેષ્ઠ ઝાયકના સંગીતથી તો હું મંત્રમુગ્ધ બની જાઉં છું, પરંતુ એ સાંભળવા માટે તો પહાડોની ખીણમાં કે ગીચ જંગલમાં જવું જોઈએ. તેનો પિત્તાર્ધ દૈયડ આપણા બાગબગીચામાં અને ફળિયાના વૃક્ષમાં ગાય છે, પરંતુ ચંડૂલનાં કુળનાં પંખીઓના ગળામાં જે દર્દ છે, જે મીઠાશ છે, જે વૈવિધ્ય છે, તે દૈયડમાં નથી.

વેરાનમાં, રણપ્રદેશમાં, ખેતરાઉ જમીનમાં, વગડામાં અને ઘાસથી છવાયેલી જમીનમાં વસનારાં આ પક્ષીઓ આસપાસની જમીન સાથે રંગે એવાં ઓતપ્રોત થઈ જાય છે, કે જ્યાં સુધી એ ઊડે નહિ અથવા હલનચલન ન કરે ત્યાં સુધી તેઓ તમારી નજરે નહિ ચડે. જ્યારે અને દાણા તેનો ખોરાક છે. આ કુળનાં ઘણાંખરાં પંખી રંગે ચકલી જેવાં છે, કોઈને માથે કલગી અથવા ચોટી છે. તેઓ ચકલીની જેમ બે પગે ઠેકતાં નથી, પણ એક પછી એક પગ માંડીને દોડે છે. થોડુંક દોડીને ઊભા રહી જવું, દાણા કે જીવડાં માટે જમીનમાં ચાંચ મારવી અને પછી વળી દોડવું એ એમની ખાસિયત છે. તેઓ ધરતી ઉપર માળા બાંધે છે.

પ્રાચીન કાળથી ચંડૂલના કુળનાં પક્ષીઓ પક્ષીપ્રેમીઓનાં માનીતાં છે. પક્ષી પાળનારાઓની પસંદગી આ પક્ષીઓ પર ઊતરે છે. પાંજરામાં પણ તેઓ ગાય છે. પાંજરામાં તેને ઘીમાં કાલવેલા દાળિયાનો લોટ અને દાણા આપો, અવારનવાર જીવડાં પણ આપો એટલે તે તંદુરસ્ત રહેશે. શાખીનો તેને નાના પાંજરામાં પૂરી તેની ઉપર કપડું વીંટી રાખે છે ત્યારે પ્રકૃતિના મુક્ત જીવનમાંથી ખાતલ થયેલું આ પંખી તેના દર્દભરી દિલમાંથી અને મધુર્યા ગળામાંથી

સંગીતની ઝડી છોડે છે.

પણ પાંજરાના પંખી કરતાં વનવગડાના પંખીને તેમના મુક્ત જીવનમાં જોવાની અને સાંભળવાની વધુ મજા છે.

કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને મુંબઈના ટાપુઓમાં આ કુળનાં વિવિધ પંખીઓ છે અને એમની વિવિધ પેટા જાતો છે. સાલિમ-અલીએ કચ્છનાં પક્ષીઓનું અન્વેષણ કર્યું તેમાં આ કુળનાં દસ જાતનાં પક્ષીઓ મળી આવ્યાં છે. આ પક્ષીઓ મુખ્યત્વે ખુદ્વા વગડા અને વેરાન પ્રદેશનાં વતની છે અને મુંબઈના ટાપુઓમાં વેરાન પ્રદેશ તો બહુ ઓછો છે, છતાં ત્યાં પણ પાંચ જાતો વસે છે. શ્રી. ધર્મેન્દ્રકુમારે સૌરાષ્ટ્રમાં નવ જાતોનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે અને શ્રી. સાલિમઅલીએ મહાગુજરાતમાં વસતી ૧૧ જાતો ખતાવી છે. આ પક્ષીઓની પેટા જાતો તો તેમને હાથમાં લીધા વિના ભાગ્યે જ નક્કી કરી શકાય અને એમના રંગ, રૂપ અને આકાર જોઈને કોણ ચંડૂલ, કોણ અગન, કોણ રેતલ, કોણ ઘાઘસ, કોણ ભરત, એ કહેવા માટે પણ થોડા અભ્યાસની જરૂર છે. બની શકે એટલી સરળતાથી તમે તેમને ઓળખી શકો એ માટે હું અહીં તેમનાં મુખ્ય લક્ષણો આપું છું.

નાનું ભરત અથવા જલઅગન

(The Small Indian Skylark)

છ ઈંચ લાંબું એટલે આપણી ચકલી જેવડું અને દેખાવમાં પણ ચકલી જેવું આ પંખી ઉપરથી ભૂરું છે. પાંખો અને પૂંછડી ઘેરા ભૂરા રંગનાં પણ તમે ઝીણવટથી અને પાસેથી જુઓ તો દરેક પીછાની વચ્ચે ઝાંખો કાળો રંગ છે અને દરેક પીછાની કોર પીળચટ્ટી (પીળાશ પર ભૂરી) છે. માથે કાળી અથવા ચોટી છે, પણ સ્પષ્ટ રીતે દેખાતી નથી. આંખ ઉપર અને નીચે પીળાશ પર ભૂરી લીટી છે. પૂંછડીની કોરનાં બન્ને બાજુનાં પીછાં ધોળકાતા ભૂરા રંગનાં છે. ચોટાળ ધોળકાતા ભૂરા રંગનું છે, છાતીની બંને બાજુ પીળચટ્ટી

ભૂરો રંગ છે, ગળા પર ભૂરાં ટપકાં અને છાતી પર ભૂરી રેખાઓ છે.

ભરત અથવા જલઅગન

ચાંચ અને પગ પીળાશ પર ભૂરાં. આંખના ડોળા ઘેરા ભૂરા.

ભરત ઊડશે ત્યારે તેની પૂંછડીની ખંને કોરનો ઘોળકાતો ભૂરો રંગ તરી આવશે. તેને જમીન ખરાબર બેસવાની ટેવ છે અને આપણે પાસે જઈશું ત્યારે તે પહેલાં ઊડી જવાને બદલે દખાઈને જમીન ખરાબર બેસી જશે. ખારીકાઈથી જોશો તો તેની ટચૂકડી કલગી પણ દેખાઈ આવશે.

ભરત ખેડાણ કે ચરિયાણ જમીન પર વસે છે. તેનો રંગ આસપાસની જમીન સાથે એવો ભળી જાય છે કે તમારું સહભાગ્ય હોય તો જ તે તમારી નજરે ચડે. તેને જોયા પછી પણ તમે જો ચંડૂલના કુળને ઓળખતા ન હો તો તમે એમ જ માની બેસો કે એ ચકલી છે; પરંતુ ચકલી હંમેશાં બે પગે ઠેકડા મારીને ચાલે છે, જ્યારે ચંડૂલના કુળનાં પક્ષીઓ એક પછી એક પગ માંડીને દોડે છે. ભરતને શોધવામાં એક ખીજ પણ મુશ્કેલી નડે છે. તે થોડુંક દોડે અને જમીન સરખું દખાઈને બેસે, વળી થોડુંક દોડે અને પાછું જમીન સરખું દખાઈને બેસે. ચરિયાણ કે ખેડાણ જમીનમાં

ને દાણા ખર્ચાં હોય તે તથા જીવડાં તેનો ખોરાક છે. તમે તેની પાસે જાઓ તો દયાઈને બેસી જાય અને પછી ન છૂટકે જાડે ત્યારે ચી-ઈ-ઈ એવો અવાજ કરીને જાડે. જાડવાની રીત ધાનચીડી જેવી જાંચીનીચી છે, સીધી લીટીમાં નહિ. છેટે જવું હોય તો જ તે જાંચું જાડે.

ભરત તેના ગળાની મીઠાશ અને આકાશમાં જાંચે ચડીને ગાવાની ટેવ માટે વિશ્વવિખ્યાત છે. પ્રાચીન કાળથી સર્વ દેશના કવિઓ ભરત અને તેનાં કુટુંબીઓ વિષે પોતાનાં કાવ્યોમાં મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરતા આવ્યા છે. પછી જિંદગીમાં કદી ભરત-ચંડૂલ જોયાં હોય કે ન જોયાં હોય અને કવિઓમાં તે ભાગ્યે જ કોઈએ જોયાં હશે !

શિયાળા દરમિયાન તમે ભરતને થોડું જ ગાતાં સાંભળશો. પરંતુ ગ્રીષ્મ આવે છે ને ભરતનું ગળું ખૂલી જાય છે. ગ્રીષ્મ અને વર્ષા તેના પ્રજનનની ઋતુ. ત્યારે એ પ્રેમભરત બને છે. તેના નાનકડાં દેહમાં આનંદ સમાતો નથી ને મુક્ત મનથી ગાવા માટે ગળું મોકળું મૂકી દે છે. તે જમીન ઉપરથી લગભગ કાટખૂણે સીધી લીટીમાં આકાશમાં ચડે છે, પગ નીચે લટકતા હોય, પાંખો જોરથી ફફડતી હોય અને ગાતું ગાતું જાંચે ચડતું જાય; એટલું જાંચે ચડે કે આકાશમાં શોધ્યું ન મળે. ત્યાં તે બહુધા પવનની સામે મોઢું કરી જિજ્ઞા કરે અને ગાવા કરે. એના ગળામાં અખૂટ મીઠાશ ભરી છે. આમ એકધારું સંગીત છેલ્લા પછી થોડી વારે તે નીચે જતરવા લાગે. થોડું નીચે જતરીને અટકી જાય, ત્યાં થોડું ગાય, વળી પાછું નીચે જતરવા લાગે, ત્યાં અટકીને ગાય અને છેવટે જ્યારે ધરતી થોડે છેટે રહે ત્યારે અચાનક ડૂમકી મારીને જમીન પર બેસી જાય અને ધરતીના રંગ સાથે ભળી જાય. ક્યાં બેઠું તેની તમને ખબર જ ન પડે. આમ આખો દિવસ ચાલ્યા કરે. વહેલી સવારથી રાત સુધી આકાશમાં જાંચે ચડીને ગાવાની તેના ટેવને લીધે જ તેનું અત્રેણ નામ રકાય-લાકડ

પડયું છે. લાગણીવશ હોય, માદા સાથે પ્રેમ કરતો હોય ત્યારે કલગી ઊંચી થઈ જાય છે.

જમીન ઉપર ભરત સહેલાઈથી નજરે ન ચડે, પણ અવાર-નવાર તેના ગળામાંથી મીઠા સૂર નીકળતા હોય એટલે તેની હાજરીની જાણ થઈ જાય અને તે ઉપરથી તેને શોધી શકાય.

ભરત ધાગણથી ભાદરવા સુધીમાં એક કે બે વ્યાતર કરે છે. તેઓ ખાડામાં અથવા માટીનાં ઢેકાં કે મૂળિયાંની ઓથે ઘાસ અને તણખલાંનો માળો ખાંધી, ૩ થી ૪ ઈંડાં મૂકે છે. ઈંડાનો રંગ તેા રેશમી સફેદ હોય છે, પણ તેની ઉપર પીળાશ પર કે જાંબુડા ભૂરા રંગનાં છાટણાં અને ધૂંદણાં એટલાં બધાં હોય છે કે તેનો રેશમી સફેદ રંગ ઢંકાઈ જાય છે અને જમીનના રંગ સાથે ઈંડાં ઓતપ્રોત થઈ જાય છે તથા ઘાસ સાથે માળો. ઓતપ્રોત થઈ જાય છે.

વસ્તી : આ વ્યોમવિહારી ભરત કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, મુંબઈ અને આખા હિંદમાં અનુકૂળ સ્થળે વસે છે. તે પરદેશી પંખી નથી. આપણે ત્યાં બારે માસ વસે છે; પણ ઋતુ પ્રમાણે તે સ્થાનપલટો કરે છે ખરો. જંગલ કે ઊંચા ઘાસવાળા ખીડમાં આ પંખી નથી વસતાં. હિંદ બહાર તે પશ્ચિમમાં તુર્કસ્તાનથી પૂર્વમાં હિંદીચીન સુધી વસે છે. યુરોપમાં સ્કાય-લાઈક તરીકે પ્રખ્યાતિ પામેલું પંખી પણ આપણા ભરતની જ જાતનું છે.

ચંડોળ અથવા ચંડૂલ (Franklin's Crested Lark)

હવે આવે છે કલગીથી તરત જ ઓળખાઈ આવે એવો ચંડૂલ. એ પણ આપણે ત્યાં બારે માસ રહે છે. ચકલી અને ભરતથી તે એક ઈંચ મોટો છે; એટલે કે સાત ઈંચ લાંબો છે. તેના મોટાડી રંગના ભૂરા શરીર પર ઝાંખી કાળી રેખાઓ છે. આંખ ઉપર પીળ-ચદા ભૂરા રંગની એક રેખા છે. પેટાળ ઘોળકાતા ભૂરા રંગનું અને ભૂરી રેખાઓવાળું છે. પગ અને ચાંચ શિંગડાના રંગનાં છે.

ચંડૂલ

પણ આ ચંડૂલને ઓળખવા રંગની ત્રીણવટમાં ન બિતરો તોપણ ચાલશે. તેને માથે અણીદાર લાંબી કલગી એવી બહી છે કે તેને તેને તરત ઓળખી કાઢો. અબાણા માણસને તો આ કુળનાં બધાં પક્ષીઓ ચકલી જેવાં લાગે, પણ આ ચંડૂલને ઓળખવામાં તો કોઈ ભૂલ ન કરે. આ ચંડૂલ ઉત્તરમાં હિમાલયથી પૂર્વમાં બિહાર સુધી, દક્ષિણમાં મધ્યપ્રાંત સુધી અને પશ્ચિમમાં સૌરાષ્ટ્ર સુધી વ્યાપક છે. સૌરાષ્ટ્રના કંઠાર પ્રદેશમાં તે અચૂક જેવા મળશે. તેનાં લક્ષણ ભરત જેવાં જ છે. આ ગાયક પક્ષી શાખીનો પાસે પાંજરામાં પણ જેવા મળશે.

દેવચંડૂલ અને મલખારી ચંડૂલ

આ ચંડૂલની ખીજ જાતો છે. દેખાવમાં લગભગ તેના જેવાં જ પણ જરા નાનાં છે. ખંનેને માથે સ્પષ્ટ દેખાતી કલગી છે. એકનું નામ દેવચંડૂલ-અંગ્રેજી નામ સાઈકસ કેરેડ લાર્ક અથવા રોલ ક્રેડેડ લાર્ક અને ખીજનું નામ મલખારી ચંડૂલ-અંગ્રેજી નામ મલખાર કેરેડ લાર્ક. દેવચંડૂલ રજપૂતાનાથી મહીસુર સુધી ફેલાયેલ છે. સૌરાષ્ટ્રના કંઠાર પ્રદેશમાં પણ મેં તેને જોયેલ છે. મલખારી ચંડૂલ અમદાવાદથી ત્રાવણકોર સુધી માત્ર પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર જ વસેલ છે. મુંબઈમાં છે તે મલખારી ચંડૂલ.

કચ્છમાં અને સૌરાષ્ટ્રમાં વસે છે એ દેવચંડૂલ. તેના શરીર પર ખાસ કરીને છાતી અને પેટ ઉપર ઝાંખી સ્તૂમડી ઝાંચ છે, એટલે તેને ખીજાં ચંડૂલોથી વુઠું તારવી શકાય તેમ છે.

ચંડૂલોની રીતમાત અને ખાસિયતો છે તો ભરત જેવી જ, દેવચંડૂલ ખીજના અવાજનું અનુકરણ કરવામાં નિષ્ણાત છે, શાખીનોનું

એ પ્રિય પંખી છે, પણ ભરત જેટલો તેનો અવાજ બુલંદ નથી.

ભરતનું સંગીત વધે કે ચંદુલનું તે વિશે મતભેદો છે. પણ દેવચંદુલ શોખીનોનું માનીતું પંખી છે અને પાળવા માટે તેની પસંદગી કરવામાં આવે છે; કારણ કે તેને ઘણું ઘણું શીખવી શકાય છે.

ચંદુલો ખેડાણ, ચરિયાણ, વેરાન અને રેતાળ પ્રદેશમાં પણ વસે છે, ખારી જમીનને પણ તેમણે ત્યાજ્ય નથી ગણી. ગામડાના રસ્તા પર પણ તેઓ આંટા મારે છે અને ઢોરના છાણને ફેંદી તેમાંથી દાણા શોધીને ખાઈ જાય છે! દાણા અને જીવડાં તેનો ખોરાક છે. સ્વભાવે તે શરમાળ નથી. તમે તેને ભડકાવો નહિ તો તે હળી જશે. બીબી ટદાર રહેતી કલગી તેનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. તે ટ-૨-૨-૨ અને ટિ-વીટ-ટીઈ એવા અવાજ કરે છે, પણ ગાય છે ત્યારે માટીના ઢેકાં પર, જાળાં-ઝાંખરાં પર, વાડ ઉપર કે આકાશમાં ચડીને ગાય છે. ઘરતી પર નર માદાને રીઝવતો અને પ્રેમ કરતો હોય ત્યારે તેના રંગદંગ બેવા જેવા હોય છે.

વર્ષાઋતુ તેનો પ્રજનનકાળ. ઢેકાં, પથ્થર કે છોડવાની ઓથે તે જમીન ઉપર ખાડામાં માળો બાંધે છે. ખડ, બિન, રેસા વગેરેના ખુલ્લા માળામાં તેઓ ૩થી ૫ ઈંડાં મૂકે છે. પીળાશ પર ખાખી ભૂરા રંગનાં ઈંડાં પર ઘાટાં ભૂરાં છાંટણાં હોય છે, જેને લીધે ઈંડાં તરત નજરે નથી પડતાં.

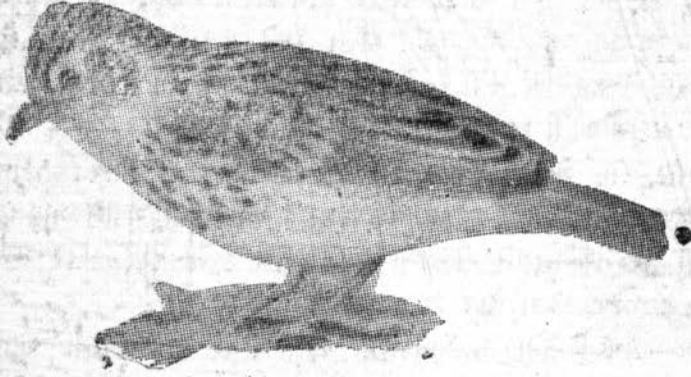
આગિયા અગન

The Red-winged Bush Lark

હિંદી નામ જંગલી આગિયા છે. આ પક્ષી ચકલી જેવડું જ એટલે કે છ ઈંચ લાંબું છે. આગિયા અગનની કેટલીક જાતો ભારતમાં થાય છે.

પાંખ ઉપર રતૂમડા પટા ઉપરથી તરત તેને ઓળખી શકાશે.

શરીરના ઉપરના ભાગે ઝાંખો પીળચટ્ટો અથવા ખાખી ભૂરો રંગ છે અને કાળાશ પર ભૂરી રેખાઓ છે. પૂંઠડી પણ કાળાશ પર ભૂરી છે, પણ વચ્ચેનાં પીઠાં ભૂરાં છે. આંખ ઉપર પીળચટ્ટી ભૂરી રેખા છે, ગળા પર ઝાંખો ઘોળો રંગ ઘોળકાય છે, છાતી પર કાળાશ પર ભૂરાં ટપકાં છે તે આદ કરતાં આખું પેટાળ ઘોળકાતા પીળચટ્ટા ભૂરા રંગનું છે. ઊડે છે ત્યારે પાંખનો રતૂમડો રંગ તરત ધ્યાન ખેંચે છે. માથે નાની સૂતેલી ચોટલી તરત નજરે નથી પડતી.

આગિયા અગન

આગિયા અગન પણ આપણે ત્યાં ખારે માસ રહે છે, પણ તેની વસ્તી એકસરખી નથી; એટલે ક્યાંક તે ખૂબ જાણીતું છે, ક્યાંક તે શોધ્યુંથે નહિ મળે. તે વેરાન વગડાનું પંખી છે. ન્યાં છૂટાંછવાયાં છોડ અને જાળાં-ઝાંખરાં હોય, કાંકરા અથવા રેતીવાળા જમીન હોય ત્યાં તે વસે છે. તેની રીત ભરતને મળતી આવે છે. તમે તેની પાસે જશે તો તે દબાઈને એસી જશે. પછી ઊડશે ત્યારે પણ ઊડીને ક્યાં એસવું તે નક્કી કર્યા વિના. આ કુળનાં અન્ય ગાનારાં પક્ષીઓની જેમ તે લગભગ કાટખૂણે ઉપર ઊડી જઈને ગાય છે. મોટાભાગે તે કાઈ છોડ, કાંટા કે ઢેફા ઉપરથી ઊડે છે અને જાંચે ચડી થોડું

ગાઈને પાછો નીચે આવે છે ત્યારે પાંખોને પીઠ ઉપર ઊભી રાખીને અને પગ લટકતા રાખીને ગાતો ગાતો ઊતરે છે અને જમીન પર કે કોઈ છોડ કે ઢેંશ પર બેસી જાય છે. પ્રજનનઋતુમાં તો તેને આખો દિવસ જાણે ગાવા સિવાય ખીન્નું કંઈ કામ જ નથી હોતું; પરંતુ ભરત જેટલું તેનું સંગીત ઉચ્ચ કક્ષાનું નથી. ભરત જેટલું જિંચે ચડીને તે લાંબો વખત આકાશમાં રહેતું પણ નથી.

ભરત અને ચંડૂલની જેમ આગિયા અગન પણ જમીન ઉપર માળો ખાંધે છે, પણ તે ઉપરથી વધુ એણે અંશે ઢાંકેલો હોય છે. ઋતુ વસંત અને ખીજવાર વર્ષા. ઈંડાં ૩થી ૪.

અગન (The Singing Bush Lark)

આગિયા અગનનો આ પિતરાઈ ભાઈ પણ રંગેરૂપે લગભગ એના જેવો જ છે. આગિયા અગનની પાંખોના રત્નમડો રંગ વધારે છે અને અગનમાં એણે છે. નામ પ્રમાણે તેના ગુણ છે. નર આકાશમાં જઈને પવન સામે ઊડતો વિહાર કરે છે અને મુક્ત કંઠે મીઠા સંગીતની ઝડી વરસાવે છે. આગિયા અગનનો આકાશવિહાર થોડી મિનિટમાં પતી જશે, ત્યારે અગન માટે સાલિમઅલી લખે છે કે મેં ૪૦ મિનિટ સુધી તો તેને એકધારું ઊડતાં અને ગાતાં જોયેલ છે. તે પછી અને તે પહેલાં તે જેટલો વખત આકાશમાં રહ્યું હોય તે વળી ગુદું! તેનું સંગીત કલગીવાળા ચંડૂલ જેવું છે. તેને પણ આગિયા અગનની જેમ પહેલી નજરે ન દેખાય એવી નાની અને સૂતેલી ચોટલી છે.

અગન આપણા શ્રેષ્ઠ ગાયકોમાં સ્થાન ધરાવે છે અને પંખી પાળનારા શોખીનોની પસંદગી તેની ઉપર પણ ઊતરે છે. આ કુળનાં જે પક્ષીઓને પાળવામાં આવે છે તેમને ધીમાં દાળિયાનો લોટ અને કોઈ વાર માંસ ભેળવીને આપવામાં આવે છે, તદુપરાંત દાણા અને અચારનવાર થોડી જવાત પણ અપાય છે કે જેથી તેઓ તંદુરસ્ત રહે.

અગનની પ્રજનનક્રમ વર્ષા છે. જોઈથી ભાદરવા સુધી તેઓ જમીન ઉપર કોઈ આડ્યની ઓથે, ઘાસમાં કે અંખરા નીચે માળે ઘાંધે છે. તેમનો માળો ઉપરથી જરા ઢાંકેલો પણ હોય છે. જુદી જુદી આંધવાળાં ઈંડાં ઉપર એટલાં બધાં છાંટણાં હોય છે કે તેનો પીળાશ પર ઘોળો રંગ ઢાંકાઈ જાય છે.

આગિયા અગન અને અગનનાં અંગ્રેજી નામ સુચવે છે તેમ તે છોડવા, જળાં, અંખરાં, ઢેકાં વગેરે પર છૂટથી બેસે છે.

રણનું ચંદુલ અથવા રેતલ (The Desert Lark)

ચંદુલના કુળમાં આ સૌથી મોટું પક્ષી તેના મોટા કદ ઉપરથી ઓળખાઈ આવશે. ઉપરથી રેતાળ ભૂરા રંગનું અને નીચેથી અંખા ઘોળા રંગનું આ પંખી જુલજુલથી મોટું અને કાચરથી નાનું છે. તેને ઓળખવા માટે તેના ઘોળા પગ મદદરૂપ થઈ પડશે. ઊંડે છે ત્યારે પાંખમાં ઘોળો તથા અંખો કાળો રંગ દેખાય છે. તેના ગળામાં મીઠાશ છે પણ સંગીત નથી. તે આકાશમાં ઊંચે ચડીને ગાતું નથી. ઊંડે છે ત્યારે પણ જમીનથી થોડે જ ઊંચે. જ્યારે તેને ગાવાનું મન થાય છે ત્યારે જળાં-અંખરાં પર ચડી ત્યાંથી થોડા ફૂટ ઊંચે ઊડી થોડું ગાઈને પાછું નીચે બેસી જાય છે. એક પ્રતિભાશાળી કુળના પછાત નખીરા જેવું આ પંખી ઈરિનંથી કચ્છના રણ સુધી વ્યાપક છે; અને ઉત્તર તથા ઉત્તર-પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રના કંઠાર પ્રદેશમાં અને ઉત્તર-પશ્ચિમ ગુજરાતમાં પણ તે વસે છે. તે ખરા અર્થમાં રણનું પક્ષી છે.

નાનું રેતલ અથવા પુલક (The Short-toed Lark)

આ પંખી આપણી ચકલી જેવડું જ (૭ ઈંચ) અને રંગે ઉપરથી રેતાળ ભૂરું અને નીચેથી ઘોળકાતા અંખા સફેદ રંગનું છે. છાતી અંખી ભૂરી છે. ઉપરના ભાગે પીછાંની વચ્ચે અંખી કાળી રેખાઓ છે. આંખ પર પીળચટ્ટી અંખી ઘોળી રેખા છે.

શિયાળામાં નાનાં રેતલ હજારોની સંખ્યામાં આવે છે. સૌરાષ્ટ્રના કંદાર પર તેનાં હજારોનાં ટોળાં પથરાયેલાં હોય છે. તમે મોટરમાં પ્રવાસ કરતા હો તો તેનાથી ખલેલ પામી તેઓ ઊડતાં જાય અને છેટે બેસતાં જાય. તેઓ દક્ષિણ-પૂર્વ યુરોપ અને પશ્ચિમ એશિયાથી આપણે ત્યાં શિયાળો ગાળવા આવે છે અને કચ્છથી ગુજરાત સુધી પથરાય છે. આપણે ત્યાં નાનું રેતલ માદરવામાં આવે છે અને ચૈત્રમાં ચાલ્યું જાય છે. રૈતાળ, કાંકરાવાળી, ઉજ્જડ, સૂકી અને રણ જેવી જમીન હોય ત્યાં પણ તેઓ વસે છે. બી, દાણા અને છવાત તેનો ખોરાક છે.

રેતલનો રંગ જમીન સાથે એવો ભળી જાય છે કે તે તમારી નજરે નહિ પડે. પણ જેમ તમે તેની પાસે જશો તેમ તે ઊડતાં જશે. આખું ટોળું એકસાથે નહિ ઊડે, મોટરથી પણ નહિ. થોડાં થોડાં કરીને આખું ટોળું ઊડી જશે. તેઓ જમીન ઉપર જ વસે છે. છોડ કે ઝાડ પર નથી બેસતાં. તેમનું ઉડવન સીધી લીટીમાં નહિ, પણ ઊંચુંનીચું હોય છે. જમીન ઉપર ખાડો કરીને તેમાં બેસી જઈ તેઓ આરામ કરે છે. તેઓ ઝડપથી દોડે છે.

આપણે ત્યાં આ રેતલનું પ્રજનન નથી થતું.

ભોંયચકલી અથવા ઠબકચીડી

(The Black-bellied Finch Lark)

ચકલીથી એક ઈંચ નાનું એટલે કે પાંચ ઈંચ લાંબું આ ચકલી બીજાં ચંડૂલોથી જુદું તરી આવે છે. નર અને માદા જુદી જાતના પોશાકમાં સજ્જ થયેલાં છે. નરને ઉપરના ભાગે રાખોડી ભૂરો રંગ છે. માથા ઉપર રાખોડી રંગ છે, પણ પાંખમાં થોડાં ઓંખાં કાળાં પીંજાં તથા પૂંજડીના ઘેરા ભૂરા રંગમાં ઘોળાં પીંજાં જોઈ શકાશે. ચકલાની જેમ મોંની બંને પડખે મેલો ઘોળો રંગ છે. આંખો પાસે અને ગળાથી પૂંજડી સુધીનું પેટાળ રતૂમડી આંધવાળાં

ઝાંખા કાળા રંગનું છે.

માદા ઉપરના ભાગે ઘેરા ભૂરા રંગની અને નીચેના ભાગે ખુલ્લા આછા ભૂરા રંગની છે. પૂંછડીમાં ઘોળાં પીછાં જોઈ શકાશે. મોંની બંને બાજુ અને આંખ પરની એકેક રેખા ખૂલતા ભૂરા રંગની છે. છેટેથી આપણી ચક્લી જેવી લાગે તેથી અને જમીન સરખા દબાઈને બેસવાની ટેવથી તેનું નામ ભોંચકલી પડ્યું છે.

ભોંચકલીની ચાંચ ખીજાં ચંડૂલો જેવી નહિ પણ ચક્લીની ચાંચને મળતી જરૂર અને ટૂંકી છે. તેને ઝાળખવાનું કામ સાવ સહેલું છે, પણ તેનો રંગ જમીન સાથે એવો ભળી જાય છે કે તેને શોધવાનું કામ એટલું સહેલું નથી. ઉપરથી તેનો ધૂળિયો રંગ તેને ધૂળમાં અદૃશ્ય કરી દે છે, પણ નીચેનું કાળું પેટાળ નજરે પડે તો તરત તે ઝાળખાઈ આવે. તે વેરાન જમીન, પડતર ખેતરો, ઉજ્જડ રણપ્રદેશ અને એવી જમીન પર વસે છે. તમે તેને જોડીમાં અથવા ટાળામાં જોશો. આ પંખી ઘડીકમાં ઊભું થશે, ઘડીકમાં દબાઈને બેસે છે અને જમીન પરથી વનસ્પતિનાં બી, દાણા, જીવડાં વગેરે ખાય છે. તે વાંકુંચૂંકું દોડે છે. કેટલીક વાર તે વિશાળ સમુદાયમાં વસે છે. પરંતુ આત્મગોપનમાં મદદરૂપ થતા રંગથી તે એવું અદૃશ્ય રહે છે કે તમને ખ્યાલ પણ ન આવે કે તમારી નજર સામે સેંકડેક ભોંચકલીઓ ચારે ચરે છે. તમે પાસે જવ ત્યારે રેતલની જેમ બે-પાંચ-દસ ભોંચકલી ઊડે, પછી વધુ થોડીક ઊડે, એમ કરતાં કરતાં આખું ટાળું ઊડી જાય. તેઓ ઊડે ત્યારે પાંખોની ભરેરાટી થાય છે. તેઓ શરમાળ કે ખીકણુ નથી.

આ પક્ષી આપણે ત્યાં બારે માસ રહે છે. તેના જેવા ધૂળિયા પંખી પાસેથી તમે અપેક્ષા રાખો તેના કરતાં તે વધારે સુંદર ગાનારું પંખી છે. ચંડૂલ, ભરત અને અગનની જેમ નર ડાકચીડી પણ આકાશમાં ચડે છે અને પવન સામે એક ઠેકાણે ઝૂંચ્યા કરી હવામાં

પોતાના કંઠની મીઠાશ રેડે છે. એ વખતે તમે તેને સહેલાઈથી ઓળખી શકો; કારણ કે નરનું કાણું પેટાળ આકાશ સામે તરી આવે છે. તેનો વ્યોમવિહાર આકર્ષક છે. તમે તેને જોતાં અને સાંભળતાં થાકો જ નહિ. પણ ઓચિંતું તે ડૂબકી મારે છે અને એક ડૂબકીમાં અથવા બેત્રણ ડૂબકીમાં તે જમીન ઉપર આવીને બેસી જાય છે. તમને એમ લાગે, કે આ નાનકડું પંખી જમીન સાથે અથડાઈને છૂંદાઈ જશે, પણ જમીન પાસે આવે ત્યારે એવી ચપળતાથી પાંખો પાથરીને ડૂબકી વાળી લે છે અને જમીન પર બેસી જાય છે કે તમે તેની ઉપર નજર રાખી હોય તોપણ ક્યાં બેઠું તેની ખબર જ ન પડે. સંવનનઋતુમાં ચંડૂલની જેમ નર વારંવાર આકાશમાં ઊડે છે, સીધી લીટીમાં ઊંચે ચડી જાય છે, પવન સામે પાંખો પસારીને ગાય છે, પછી પાંખો બંધ કરી નીચે ડૂબકી મારે છે. માદાને રીઝવે છે. અને વળી પાછો ઉપર ચડી જાય છે.

તે જમીન ઉપર બેઠુંબેઠું પણ ગાય છે. તમે તેના સૂરની મીઠાશથી આકર્ષાઈને તેને શોધો, પણ જમીન સાથે બળી ગયેલા રંગવાળું પંખી એમ કંઈ સહેલાઈથી દેખાય ?

જેમ તેનો ધૂળિયો રંગ છે તેમ તેને ધૂળમાં નાદવાનો પણ શોખ છે.

વસ્તી : હિંદના ઘણા પ્રદેશો, કચ્છથી મુંબઈ સુધી. સ્થાયી અધિવાસી.

પ્રજનન : ભોંયકલીના પ્રજનનની બધે ઠેકાણે એકસરખી ઋતુ નથી. પોષથી બાદરવા સુધીમાં બે વ્યાતર થાય છે. આ કુળનાં બધાં પક્ષીઓની જેમ ડાહ્યાડી પણ જમીન ઉપર નાના ખાડામાં ઢેકાં, પથ્થર કે છોડવાની ઓથમાં, કે ઓથ વિના નરમ ઘાસ, પીછાં, તણુખલાં વગેરેનો સુંવાળો માળો બાંધે છે અને પીળાશ, લીલાશ કે ભૂરાશ પર સફેદ રંગનાં બેથી ત્રણ ઈંડાં મૂકે છે. ભૂરાં કે પીળાશ પર ભૂરાં છાંટણાંથી ઈંડાં છવાયેલાં હોય છે.

ખેતરિયો ચંડૂલ The Rufous-tailed Finch Lark

હિંદના વાયવ્ય પ્રદેશથી મુંબઈ સુધી ખેતરાઉ જમીન અને ખુલ્લા વગડામાં જાણીતું આ પક્ષી ચકલીથી મોટું છે. ઉપરથી ચોકલેટ-ભૂરો અને નીચેથી રતૂમડો ભૂરો રંગ તેને ઓળખાવી ન શકે તો તેને ઊડવાનું કહેજો. તેની રતૂમડી પૂંછડી અને રતૂમડું ઢીંઢું ચમકી ઊઠશે. પૂંછડીને છેડે કાળો રંગ છે. તે વારંવાર ઊડાઉડ કરે છે અને પાંખો ફેરવવાથી છુપાયેલાં જીવડાંને ઊડાડીને પકડી લે છે. તેના ગળામાં પણ મીઠાશ છે, પણ ચંડૂલ, ભરત તથા અગનની જેમ આકાશમાં જાંચે ચડીને ગાતું નથી. અધા Finch Larkને ધરતી સાથે દયાઈને બેસવાની ટેવ છે.

આ પક્ષી પણ આપણે ત્યાં આરે માસ રહે છે, જીવડાં અને દાણા ખાય છે અને ઉનાળામાં ખીન્ન ચંડૂલો જેવા માળો આંધી ૩-૪ ઈંડાં મૂકે છે.

૭ : માખીમાર પંખીડાં

તમે કોઈ પણ પંખીના ગુણધર્મનું નિરીક્ષણ કરી લો, તો પછી એ કયા કુળનું હોવું જોઈએ તેની અટકળ તમે કરી શકશો; અને પછી તો એને ઓળખી કાઢતાં વાર ન લાગે. કેટલાંક પંખી ઝાડની શીતળ છાયા નીચે ડાળ પર બેસે છે અને વારંવાર હવામાં ઝુકાવીને હવામાં ઊડતાં પતંગિયાં, માખી વગેરે જીવડાં પકડી આવી પાછાં પોતાની એ જ જગ્યાએ કે ખીજી જગ્યાએ બેસી જાય છે. તેઓ જમીન પર નથી ચાલતાં. અંગ્રેજીમાં આ અધાં પક્ષીઓને ફ્લાઈ કેચર્સ એટલે માખીમાર પંખીડાં કહે છે. તમે તેમનાં રંગ, રૂપ, આકાર અને કદની સરખામણી કરવા બેસશો તો એમ જ લાગશે, કે તેમને પરસ્પર કંઈ સગપણ જ નથી, પણ સગપણ તો આકાર ઉપરાંત ગુણધર્મ ઉપરથી નક્કી થાય છે અને એક જ કુળનાં આ

સૌ પંખીઓનો કુળધર્મ એક જ છે.

દૂધરાજ (The Paradise Fly-catcher)

આપણા દૂધરાજ એટલે કે મુસલમાનો જેમને શાહી બુલબુલ, સુલતાન બુલબુલ અને હુસેની બુલબુલના વિવિધ નામે ઓળખે છે અને જેને બુલબુલ સાથે જરાય સગપણ નથી એ ભારતના વિશિષ્ટ

પંખીનો દાખલો લો. નરને ઘોળી દૂધ જેવી કાયા અને ચળકતું કાળું ડોકું. માથે કાળી કલગી. કદમાં તો કાખરથી એક ઇંચ નાનું (નવ ઇંચ લાંબું) પણ પૂંછડીમાંથી બે પીછાં બહાર નીકળીને દસથી પંદર ઇંચ લાંબાં થઈ ગયાં હોય છે! આડની શીતળ છાયા નીચે તે તડકા-છાયામાં એવું ઓતપ્રેત થઈ ગયું હોય કે નજરે ન ચડે, ગુપત્યુપ ઊડાડિડ કર્યા કરે, પાછળ પંદર ઇંચનાં પૂંછડીનાં પીછાં લહેરાયા કરે, અને હવામાંથી જીવડાં પકડ્યા કરે, તેજ અને છાયામાં તેની શ્વેત અને શ્યામ કાયા કેવી ભગી બન્ય છે એ જોઈને તમે મુગ્ધ થઈ જાવ. તમે તેની પત્નીને

દૂધરાજ (નર) તેના માળા ઉપર જુઓ તો ઓળખો જ નહિ અને દૂધરાજ પોતે બધાં શરમાળ છે ત્યાં

તે પત્નીની ઝોળખાણુ તો ક્યાંથી કરાવે? માદા અને અપકવ વચને નર ઉપરથી રતૂમડો અને પેટાળમાં ઝાંખો-ઘોળો છે. ડોકું કાળું અને માથે કલગી ખરી, પણ નર જેવી પંદર ઈંચની પૂંછડી નહિ.

અંગ્રેજોએ તેને સ્વર્ગના પંખીનું યોગ્ય નામ આપ્યું છે. સ્વર્ગનાં પંખી કંઈ પગમાં નથી અથડાતાં. હિંદમાં ઘણું ડેકાણે બારે માસ રહેતા હોવા છતાં દૂધરાજ ઋતુ અને ખોરાક પ્રમાણે સ્થાન-પલટો કરે છે. કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને મુંબઈમાં તેમની નોંધ થઈ છે. તે બાગ, જંગલ, ઝુંડ અને ઝરનું પંખી છે. ગીરમાં અને ગુજરાતના જંગલવિસ્તારમાં તેઓ પ્રજનન કરતા જણાયા છે. પણ કચ્છ અને મુંબઈમાં તો શિયાળામાં જ દેખાય છે. દૂધરાજને શોધવા શિયાળો જ ઉત્તમ છે. જ્યાં તમે તેને જોવાની આશા ન રાખી શકો ત્યાં પણ તમે સદ્માગી હો તો પસાર થતા પ્રવાસી તરીકે તમને દર્શન આપી દે.

તૂર્ણ અથવા ચટકી (The Red-breasted Flycatcher)

હવે આપણે યાં આવતા દૂધરાજનાં કુટુંબીઓને દૂધરાજ સાથે

તૂર્ણ અથવા ચટકી
(લાલ છાતીવાળો માખીમાર)

સરખાવો. લાલ છાતીવાળા માખી-માર (તૂર્ણ અથવા ચટકી) ચકલી-થી પણ જરા નાના છે. ન મળે કલગી કે ન મળે પૂંછડીનો શણગાર, પણ ડાળ પરથી વારંવાર હવામાં સેલારા મારીને હવામાં ઊડતાં જીવડાં પકડી આવનાર પંખીનું કુળ છાનું નહિ રહે. વ્યક્તિગત ઝોળખાણુ તેની છાતી અને ગળા પરનો કાટ જેવો લાલ રંગ, ભૂરી કાયા, જરા ઊંચી રહેતી કાખરી પૂંછડી

અને નીચે ઝૂલતી પાંખો અને ઘોળકાતું પેટાળ કરાવી આપશે. કિલક-કિલક એવો તીક્ષ્ણ અવાજ કરીને વારંવાર પૂંછડી ઊંચી કરે, ત્યારે તમે ભૂલમાં પડી જવ કે એ દૈયડના કુળનું પંખી હશે. કોઈવાર તો તે ધરતી પર પણ ઊતરી પડે છે, પણ હવામાં જે ચાલાકીથી જીવડાંનો પીછો પકડે છે તે જોઈને તમે તેનું કુળ ઓળખી કાઢશો. માદાને લાલ રંગ નથી. શિયાળામાં તે કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને મુંબઈના ટાપુઓને પોતાની મુલાકાતનું માન આપે છે અને ઊંચા છોડ, શીતળ ઝાડી અને હરિયાળાં વૃક્ષોમાં વસે છે અને ટીક-ટીક-ટીક, ચિ-ર-ર-ર એવો મીઠો અવાજ કરે છે. આપણે ત્યાં તે યુરોપ અને ઉત્તર એશિયાથી શિયાળો ગાળવા આવે છે.

અધરંગ અથવા નીલતવ (Tickel's Blue-Flycatcher)

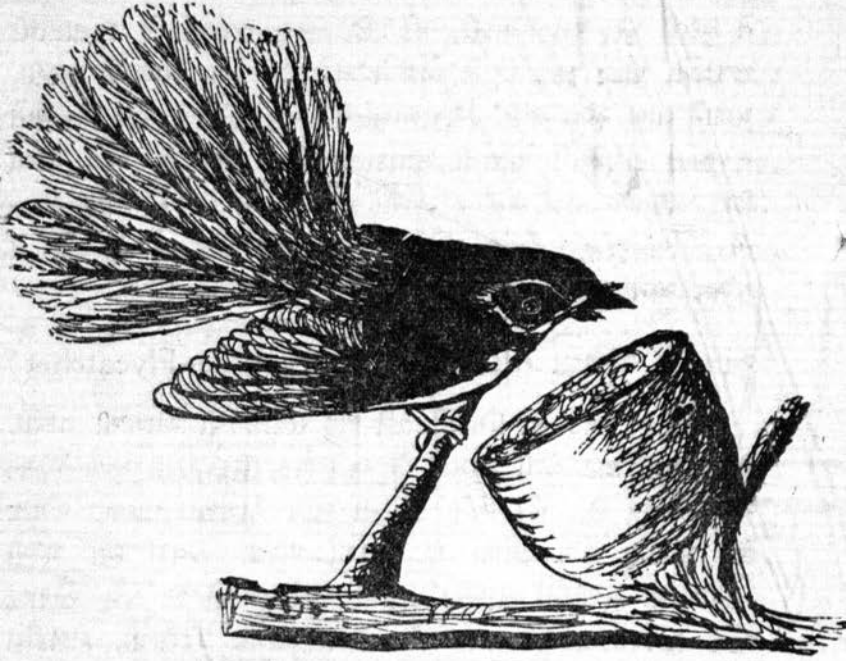
ખીજ એક માખીમારને તમે બહુ સહેલાઈથી ઓળખી શકશો. તેની છાતી કાટ જેવી રતૂમડી છે અને પેટ તરફ જતાં ઘોળાશ પર આવી જાય છે. પીઠ અને ઉપરના ભાગ ચળકતા વાદળી રંગના છે. માદાનો રંગ ઝાંખો છે. કદમાં ચકલી જેવડું આ પંખી શિયાળામાં મુંબઈના સાક્સેટ ટાપુની મુલાકાત લે છે. પણ સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના કુંગરાળ અને વૃક્ષરાજીવાળા પ્રદેશોમાં, નદીકાંઠા અને ઝરની ઝાડીમાં તે બારે માસ વસે છે. ગીર, બરડો અને ડાંગ તેના માનીતા પ્રદેશો છે. વૈશાખથી શ્રાવણ તેની પ્રજનનઋતુ. કુળનાં બધાં લક્ષણ તેનામાં છે.

નાચણ અથવા પંખો

(The White-browed Fantail Flycatcher)

આખો દિવસ નાચનાચ કર્યા કરતો પંખો પણ માખીમાર પંખીઓનો કુટુંબી છે. એવો આનંદી કે તમે તેને નાચતાં જુઓ તો તમને પણ નાચવાનું મન થઈ જાય! તેનામાં નામ પ્રમાણે ગુણુ

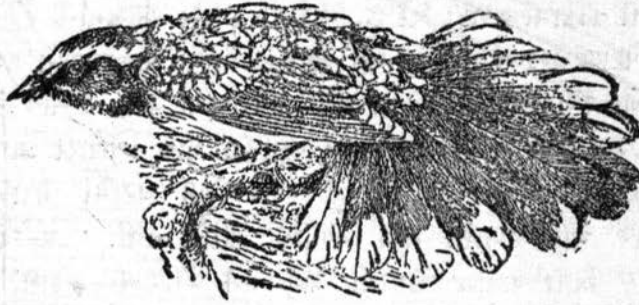
છે, અથવા કહો કે ગુણુ પ્રમાણે તેનું નામ છે; કારણ કે તે પોતાની પૂંછડી ઉઘાડેલા બપાની પંખાની જેમ પડોળી કરીને જ ફર્યા કરે

પહાડી નાચણુ અથવા પંખો અને તેનો માળો

છે. ઝાડની ઘટામાં ગોળ ને અર્ધગોળ ફૂદડીઓ ફરતા, પૂંછડીને પંખાની જેમ પડોળી કરીને ઘૂમતા, પાંખોને ઝૂલતી રાખતા, ધુમાડિયા રંગના, ગળે કાળો રંગ અને સફેદ પેટાળવાળા, આંખની ઉપર-નીચે સફેદ રેખાવાળા ચપળ પંખીને જુઓ તો તમે તેને પૂછવા નહિ બેસતા, કે 'તારું નામ જ પંખો છે ને?' કારણ કે તે જીવડાં પકડવામાં અને સંગીત તથા નૃત્યની રમઝટમાં એવું ઓતપ્રોત હશે કે તમને જવાબ દેવાની તેને કુરસદ નહિ મળે. એ શરમાળ નથી.

તમે તેને પાસેથી જોયા કરો તોપણ તે નહિ શરમાય. જેને આખો દિવસ અને આખી જિંદગી નાચગાનમાં ગુલતાન રહેવું છે તેને શરમાળ પ્રકૃતિ કેમ પાલવે? જ્યારે જીવડું પકડે ત્યારે ચાંચનો ફટાકો ખોલે છે. એની સતત નાચ્યા કરવાની ટેવના કારણે તેનું ગુજરાતી અને મરાઠી નામ નાચણુ પડ્યું છે. પૂંછડીનાં વચલાં બે પીછાં સિવાય બધાં પીછાં છેડેથી ઘોળાં હોવાથી પૂંછડીરૂપી પંખો શાબે છે. પાંખો પર પણ ઝીણાં સફેદ ટપકાં છે.

જાણે ધાધરાનો ઘેર ધુમાવીને નર્તકી નાચતી હોય એવી છટાથી નાચતો પંખો

પંખો આપણે ત્યાં બારે માસ રહે છે. બગીચા અને વગદામાં નાનાંમોટાં વૃક્ષોમાં તે જોડું બંધાઈને વસે છે. આંબામાં જરૂર દેખાશે.

ફાગણથી અષાઠ સુધીમાં તે ઝાડમાં પ્યાલા આકારનો સુઘડ, સુલાયમ, ધાટીલો માળો બનાવે છે. માદા ગુલાખી ઝાંચવાળાં સફેદ રંગનાં અને ભૂરાં છાંટણાંવાળાં ત્રણ ઈંડાં મૂકે છે. માળો આંધવામાં, ઈંડાં સેવવામાં અને બચ્ચાં ઉછેરવામાં પતિ-પત્ની બંને સરખો ભાગ લે છે.

વસ્તી : નાચણુને સૂકું કચ્છ નથી ગમ્યું, પણ સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં તે બારે માસ રહે છે. એને ઝાડો અને ઝુંડ જોઈએ.

મુંબઈમાં નાચણુની જે જાત છે તેનું નામ પહાડી નાચણુ

(The White-spotted Fantail Flycatcher). તેને છાતી પરના પટા ઉપર સારી રીતે ટપકાં છે અને આંખ પરની સફેદ રેખા ઝીણી છે.

અહીં બીજા કેટલાક માખીમારની ઓળખાણુ પણ આપી દઉં.

સાગ, વાંસ, બાવળ વગેરેના વનને પસંદ કરતો ચકલીથી જરા નાનો, આસમાની ભૂરો માખીમાર (The Black-naped Flycatcher) ખરેખર સુંદર પક્ષી છે. તેનો રંગ ઉપરથી ભૂરો આસમાની તડકામાં ચળકી ઊઠે છે. નીચેથી તે ઘેરા આસમાની રંગનું છે અને પેટાળ તરફ જતાં ઘોળું થતું જાય છે. માથા પાછળ અને ગળા ઉપર કાળો રંગ છે. એ કચ્છમાં નથી, સૌરાષ્ટ્રમાં ક્યાંક દેખાય છે. પણ ગુજરાત અને મુંબઈમાં જાણીતું પક્ષી છે. માદા બિચારી ઝાંખી છે. પૂંછડીને પંખાની જેમ ફેલાવતું આ પંખી ઘટામાં ઊડાઊડ કરતું બારે માસ દેખાશે. તેના ગળામાં મીઠાશ નથી. ‘ચિ-હી, ચિ-હી’ એવા અવાજ ઉપરથી પણ તેને ઓળખી શકાશે. તે સ્થાયી અધિવાસી છે.

ચકલી જેવડો ખાખી માખીમાર (The Eastern Spotted Flycatcher) ચોમાસું ઊતરવા આવે ત્યારે ઉત્તરમાંથી અરબસ્તાન અને આફ્રિકામાં શિયાળો ગાળવા જાય છે ત્યારે કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાંથી પસાર થાય છે. તે કાશ્મીર તરફથી આવે છે. ઉપરથી ખાખી ધૂળિયા ભૂરા રંગનું અને નીચેથી ઘોળકાતું, ચકલી જેવડું પંખી કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં પણ બહુ જાણીતું નથી.

રાખોડી પીળો માખીમાર (The Grey-headed Flycatcher) ૩૫ અને મીઠાશ ધરાવતો ન હોત તો તેનો ઉલ્લેખ અહીં ન કરત; કારણ કે તે પણ બહુ જાણીતું પક્ષી નથી. ચકલી કરતાં આ નાનું પંખી ઉપરથી લીલાશ પર પીળું અને પેટાળે પીળું છે, પણ ડોકું તથા છાતી રાખોડી ભૂરાં છે. તેને સૂકા વેરાન પ્રદેશ

નથી ગમતા. સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં તે શિયાળુ પક્ષી તરીકે આવે છે, બગીચા અને હરિયાળા જંગલનું આ પંખી ડાળ પર ટટાર બેસી હવામાંથી જીવડાં પકડવા ધસી જઈને પાછો ફરે છે. આમ તે ઊડાડિડ અને ફરાફર કર્યા કરે અને મધુર સૂર કાઢ્યા કરે.

આપણે ત્યાં માત્ર ગુજરાત અને મુંબઈના ગણાવી શકાય એવા માખીમારોમાં પીરોજી માખીમાર(The Verditer Flycatcher)નો ઉલ્લેખ ન કરું તો તેના પ્રત્યે અવિવેક ગણાશે; કારણ કે પીરોજી માખીમાર છેક હિમાલયથી આપણને મળવા અને શિયાળો ગાળવા આવે છે. લીલાશ પર આસમાની રંગના આ ચકલી જેવડા પંખીને જોતાં જ તમે ખુશ થઈ જશો. ખાસ કરીને ડુંગરાળ પ્રદેશમાં તે ડાળ કે તાર પર પૂંજડી પટપટાવતું અને ટીક-ટીક બોલતું બેઠું હશે. માદા આંખી છે.

ચકલીથી નાનો અને ઉપરથી રાખોડી ભૂરા રંગનો, નીચેથી ઘોળકાતા પેટાળવાળો ભૂરો માખીમાર(The Indian Brown Flycatcher) ગુજરાત અને મુંબઈમાં શિયાળો ગાળવા આવે છે. દક્ષિણ ભારતમાં જતાં અને આવતાં તેઓ વધુ સંખ્યામાં દેખાશે.

પતરંગા અથવા હબમડા (Bee-eaters)

માખીમાર પક્ષીઓ અને પતરંગા જુદા જુદા કુટુંબનાં છે. માખીમાર પક્ષીઓ ધરતી પર નથી ઊતરતાં, ત્યારે પતરંગા ધરતી પર બેસે છે, ધરતી પરથી જીવડાં પકડે પણ છે. પરંતુ ધરતી પર ચાલતાં નથી. વળી માખીમાર એકલા કે જોડામાં રહે છે ત્યારે પતરંગા ટોળામાં રહે છે, અને ઝાડમાં નહિ પણ પોચી જમીનના કાંઠામાં દર બનાવીને તેમાં ઈંડાં મૂકે છે. આમ આ બે કુળ વચ્ચે સમાન ધર્મ હોય તો એટલો જ કે બંને કુળનાં પક્ષીઓ હવામાંથી જીવડાં પકડીને ખાય છે.

જે પક્ષીઓ આહાર મેળવવા પાંખો અને ચાંચનો જ ઉપયોગ

કરે છે તેવાં પક્ષીઓમાં પતરંગાનું કુળ પણ છે. આ હરિયાળા રંગનાં આનંદી પંખીને કોણે નહિ જોયાં હોય? અને છતાં કેટલા તેને ઝાળખતા હશે? પતરંગા જિંચા પ્રકારની શિષ્ટ સમાજરચનામાં માને છે. તેઓ આખો દિવસ સમૂહમાં રહે છે, સમૂહમાં ચારો ચરે છે, સમૂહમાં સૂએ છે અને પ્રજનન માટે સમૂહમાં માળા બનાવે છે. અધડા? ના, ના, એ તો માનવસમાજ માટે છે. તેઓ સંપીલા છે, આનંદી છે, સુંદર છે અને સુધડ રહે છે. આખો દિવસ તેઓ તાર ઉપર કે ઝાડની બહાર પડતી ડાળ પર કે છોડ અથવા દીવાલ પર પણ બેઠા હોય અને હવામાં કોઈ માખી, મધમાખી, કાંડર, વાણિયા કે કોઈ પણ જીવડું જીડતું દેખે એટલે ધસી જઈને તેને પકડી લે. તમે તેના પકડવાનો અવાજ પણ સાંભળી શકો. જ્યાં મધ માટે મધમાખીઓનો ઉછેર થતો હોય ત્યાં આ પક્ષી ઉપદ્રવી છે. તેની ચોકસાઈની તો શી વાત કરવી? તેનો ધસારો ખાલી ન જાય, અને પાછું પોતાના મૂળસ્થાને બેસીને એ જીવડાનો આહાર કરે. કોઈ વખત જમીન ઉપરથી પણ શિકાર પકડી આવે અને કોઈ વખત ત્યાં જ જમવા બેસી જાય. પણ તેના પગ એવા નખળા છે કે જમીન ઉપર ચાલવા-દોડવા માટે કામના નથી. જો મોટું જીવડું હોય તો ઘોખી જેમ લૂગડાં ઘોતાં પછાડે તેમ પછાડીને તોડી નાખે. આવા સુખી જીવનનો આનંદ વ્યક્ત કરવા તેઓ આખો દિવસ વારંવાર મધુર અવાજે ટી-ટી-ટી કર્યા કરે. તેમને ધૂળમાં નાહવું પણ ગમે છે. થોડું ચાલવું પડે તો ચાલ કઢંગી લાગે.

પતરંગાનું ઉડ્યન સુંદર છે. તેઓ લાંબું નથી જીડતા; કારણ કે તેમના વ્યવસાયમાં લાંબા ઉડ્યનની જરૂર નથી. પરંતુ શિકાર પકડવા માટે તેઓ હવામાં જે રીતે ઝુકાવે છે અને હવામાં તરતાં તરતાં પાછા આવે છે તે સુંદર છે. રાત્રે ૨૫-૫૦ કે ૧૦૦ જેટલા પતરંગા એક જ ઝાડમાં સાથે સૂએ છે. સંધ્યાકાળે જેમ કાગડા, કાખર, વૈયાં વગેરે મોટા ઘોંઘાટ કરી મૂકે છે તેમ પતરંગાના શયન-વૃક્ષમાં પણ

ભારે પ્રવૃત્તિ જમી હોય છે. વારંવાર આખું ટોળું ઝાડમાંથી જીડીને ઝાડની આસપાસ ધૂમે છે અને ટ્રી-ટ્રી-ટ્રીના અવાજથી વાતાવરણું ગળવી મૂકે છે. છેવટે ન્યારે અંધારું થઈ જાય છે ત્યારે તેઓ ખાકીની પ્રવૃત્તિ આવતી કાલ પર મુલતવી રાખી સૂઈ જાય છે અને સવારે સૂર્યોદય સુધી કે કેઈ વાર તો સૂર્યોદય પછી પણ તમે તેમને પીછાંમાં માથું દબાવી હજી જિંઘ ખેંચતા જોશો !

આપણે ત્યાં પતરંગાને નાના નીલકંઠ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, પણ એ નામ યોગ્ય નથી; કારણ કે એકથી વધુ જાતનાં પક્ષી-ઓનું ગળું નીલા રંગનું હોય છે અને એ નામ સૌથી વધારે યોગ્ય તો દૈયડના કુટુંબી હુસેની પિદ્દા (બ્લુ થ્રોટ)ને ધટે છે. પતરંગા હિંદી નામ છે. પણ આપણે ત્યાં હજમડો પત્રીંગો નામ પણ પ્રચલિત છે. આપણે ત્યાં નીચેના એ પતરંગા થાય છે :

નાનો પતરંગો અથવા હજમડો

The Common Green Bee-eater

નવ ઈંચ લાંબું, છતાં પાતળી કાયા, લાંબી સાંચ અને લાંબી ત્રીણી પૂંછડીના કારણે ચકલીથી બહુ મોટું નહિ લાગતું આ પંખી ચળકતા લીલા રંગનું છે. દાઢી અને ગળા પર લીલા રંગની વાદળી ઝાંચ છે. માથાથી ખભા સુધી સોનેરી રતૂમડો રંગ શોભે છે. પાંખનાં લાંબાં પીછાં ને છેડે કાળો રંગ છે. ગળા ઉપર કાળો કાંઠલો છે અને આંખમાં જણે આંજણુ આંજ્યું હોય તેમ લાલ આંખની આગળ અને પાછળ કાળી રેખા છે.

પૂંછડીમાંથી વચ્ચેનાં એ ત્રીણાં પીછાં પૂંછડીની એ ઈંચ બહાર નીકળે છે. સાંચ લાંબી, ત્રીણી, જરા વળેલી અને અણીદાર છે.

વસ્તી : ઇન્દિયાથી હિંદી ચીન સુધી ફેલાયેલું આ પંખી ભારતમાં વ્યાપક છે. આપણે ત્યાં કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને મુંબઈના ટાપુઓમાં આ પતરંગો પરિચિત છે. આપણે ત્યાં તે આરે માસ વસે

છે, પરંતુ કેટલેક ઠેકાણે તેઓ અમુક વખતે અન્યત્ર ચાલ્યાં જાય છે. મુંબઈના ટાપુઓનાં પતરંગા ચૈત્ર માસથી અન્યત્ર જડી જાય છે અને ચોમાસું ઉતારીને પાછાં આવે છે.

નાનો પતરંગો

પ્રજનનઋતુ : ફાગણથી જ્યેષ્ઠ મહિના સુધીમાં પતરંગા પોચી જમીનના કાંઠાની ભીંતમાં એકથી પાંચ ફૂટ ઊંડાં દર ખોદી, તેને છોડે ગાળ ચોરડો ખનાવી તેમાં ૪થી ૭ સફેદ ઇંડાં મૂકે છે. દર ખોદવામાં અને ઇંડાં સેવવામાં તથા બચ્ચાં ઉછેરવામાં નરમાદા બંને ભાગ લે છે. નાના ને નખળા પગ હોવા છતાં લાંબી અને અણીદાર ચાંચ વડે તેઓ આટલું બધું ખોદકામ કરી શકે છે એ તેમની વિશિષ્ટતા છે. કારણ કે એ જ નખળા પગ એટલી બધી ધૂળ બહાર કાઢી નાખવાનું કામ કરે છે !

ખીજે એક પતરંગો આપણે ત્યાં આવે છે પણ તે બહુ જાણીતો નથી. મોટા પતરંગો (The Blue-cheeked Bee-eater) તેના મોટા કદ અને ગાલ ઉપર આસમાની તથા સફેદ પટી વડે

ઝોળખાઈ આવશે. દાદી પીળી છે. તેઓ પાણીકાંઠા પસંદ કરે છે. કીટ-કીટ અને ટી-ટ્યુ, ટી-ટ્યુ એવો મીઠો અવાજ પણ તેને નાના પતરંગાથી જુદો પાડે છે. ઊડતો હોય ત્યારે જાણે નાનકડા જેટલો વિમાન જેવો લાગે !

આ રખડુ પંખીનું વતન કયું ? શ્રી ધર્મકુમારસિંહજીએ મોટા પતરંગાને સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રજનન કરતાં જોયેલ છે, તેમ છતાં તેનું વતન તો પશ્ચિમ પાકિસ્તાનથી પશ્ચિમ એશિયા જ છે. આફ્રિકામાં શિયાળો ગાળવા જાય છે ત્યારે તે શરદઋતુમાં કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાંથી પસાર થાય છે. પણ ગ્રીષ્મ અને વર્ષામાં તેઓ ભાવનગર બાગુ દેખાવ દર્શને ત્યાં પ્રજનન કરતાં પણ નોંધાય છે ! મુંબઈમાં અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં નથી.

દિવાળીઘોડા અથવા ખંજન પક્ષીઓ (Wagtails)

ચિ-રિસટ, ચિ-રિસટ, ચિ-રિસટ. એ કોણ બોલ્યું ? દિવાળી-ઘોડો જ હોવો જોઈએ. સવારે નહાણીમાંથી જાળિયા વાટે બહાર નજર નાખું છું તો ખરેખર દિવાળીઘોડો બગીચામાં પથરાતા નહાણીના પાણીકાંઠે જોઈતી પૂંજડી વીંજતો દોડે છે અને જીવડાં પકડે છે. સાક્ષાત્ પ્રકૃષ્ટતા અને સ્ફૂર્તિની મૂર્તિ ! શું કહ્યું એણે ? પક્ષીઓની ભાષા બહુ ટૂંકી અને સાદી હોવા છતાં તે સમજવાનો દાવો હું નથી કરતો, માણસને માટે એમની ભાષા તો બંધ કિતાબ છે. તેના શબ્દોનો અર્થ હું ભલે ન સમજું, પરંતુ તેનો મનોભાવ તો કદાચ હું સમજી શકું છું. ‘ચિ-રિસટ’ એ તો બધા દિવાળીઘોડાનો સૂચક શબ્દ છે. પરંતુ આ દિવાળીઘોડાએ તો જ માસ ઉત્તર ખંડમાં વિતાવીને આ તેની જાણીતી ભોમકા ઉપર પગ માંડીને પોતાનો આનંદ અને સંતોષ પ્રદર્શિત કર્યો હશે.

એક ઋતુ વિદાય લે છે અને ખીજ આવે છે. ઋતુઓના સંક્રાંતિકાળમાં વાતાવરણમાં થતા ફેરફારો જોવામાં પણ કોઈ અજબ

આનંદ અને હળવો રોમાંચ છે. વહેવાર અને વ્યવસાયમાં રચ્યાપચ્યા આપણે તે ફેરફારો નથી જોતા એટલા પૂરતા આપણે જડ બની ગયા છીએ. પરંતુ હવામાનના ફેરફારો દર્શાવનારાં યંત્રો અને સાધનો જે નિયમિતતાથી અને સાંગોપાંગ રીતે એ ફેરફારોની નોંધ બતાવે છે એવી જ નિયમિતતાથી પક્ષીઓ પણ વાતાવરણના એ ફેરફારનું અવલોકન કરે છે.

યુરોપ તથા મધ્ય અને ઉત્તર એશિયાનાં મેદાનો, જંગલો અને પર્વતો ઉપર નજર નાખો. ગ્રીષ્મઋતુ પૂરી થવા આવી છે. વનરપતિ-સૃષ્ટિ તેની પૂર્ણતાએ ખીલી ગઈ છે. કિલકિલાટ કરતા ઝરા અને નદીનાળાં વહી જાય છે, દિવાળીઘોડાએ નવી પ્રજા ઉછેરી લીધી છે. હવે તે જાણે છે કે આ ભૂમિ-ઉત્તરાખંડની ભૂમિ છોડવાનો વખત આવી પહોંચ્યો છે.

તે ઉત્તરાખંડમાંથી ભરતખંડ જવાના ઋતુકાળને બરોબર ઝોળખે છે. તેની પાસે ભસે પંચાંગ નથી, થરમોમીટર નથી, બેરોમીટર પણ નથી, પરંતુ તે વાતાવરણને ઝોળખે છે. તેને કુદરતની પ્રેરણા મળે છે અને તે પ્રેરણા તેને જ્ઞાન આપે છે કે ઉત્તરાખંડમાં તેનું આ વર્ષનું કર્તવ્ય-પ્રજનન અને બાળઉછેરનું કર્તવ્ય પૂરું થયું છે. દર વરસે એ જ મહિનામાં મોટે ભાગે એ જ અડવાડિયામાં અને કોઈ વાર તો એ જ દિવસે તેઓ પંચાંગની નિયમિતતાથી આપણે ત્યાં આવવા નીકળે છે અને એ જ નિયમિતતાથી આપણે ત્યાં આવી પહોંચે છે !

હજારો માઈલની મુસાફરી કરીને જ્યારે તેઓ આપણે ત્યાં શિયાળો ગાળવા બિતરી પડે છે, ત્યારે એમના સંતોષ અને આનંદનું સૂચન તેમના એ 'ચિ-રિસ્ટ, ચિ-રિસ્ટ, ચિ-રિસ્ટ'માંથી મળી રહે છે. ઉત્તર ભારતમાં તો તેઓ શ્રાવણની આખરમાં આવવા લાગે છે અને દક્ષિણ ભારતમાં ભાદરવા-આસોમાં આવી જાય છે. આપણે ત્યાં દશેરા ઉપર તો અચૂકપણે તેઓ મોટી સંખ્યામાં દેખાશે અને ત્યારે

તેનાં દર્શન ચાસની જેમ શુકનવંતાં ગણાયાં છે.

દિવાળીઘોડા અથવા ખંજનને તમે ઓળખતા તો હશે. ન ઓળખતા હો તો તેમનો પરિચય બહુ સહેલો છે. ઠીક ઠીક લાંબી પૂંછડીવાળો પાતળિયો દેહ તેના બે પગ ઉપર એવો ઊંચો-નીચો ડાલતો હોય, તેની પૂંછડી એવી ઊંચી-નીચી ડાલ્યા કરતી હોય કે તમે તેને છોટથી જ ઓળખી લ્યો કે આ થનથનતો દેખાય છે તે જ દિવાળીઘોડો. જાણુ તેજલા તોખાર(ઘોડા)ની જેમ થનથનતો હોય ને ! એનો રંગ તો એવો જમીન સાથે ભળી જાય છે કે જે તે સ્થિર બેસી રહે તો તમારી નજર સામે હોય છતાં દેખાય નહિ, પરંતુ તે સ્થિર બેસે જ શેનો ? અને તેના 'ચિ-રિસટ' અવાજ ઉપરથી તમે ઓળખી કાઢો કે દિવાળીઘોડો જાણો. તે કદી જાનો તો જાયતો જ નથી.

કાખરો દિવાળીઘોડો (The Pied Wagtail)

દિવાળીઘોડાને ઓળખવો જેટલું સહેલું કામ છે એટલું અધરું તેની વિવિધ જાતોને ઓળખવાનું કામ છે; કારણ કે એમના રંગ, રૂપ અને આકારમાં બહુ તફાવત નથી, એટલું જ નહિ, પણ તેઓ આપણે ત્યાં આવે છે ત્યારે એક રંગ હોય છે અને જાય છે ત્યારે બીજા રંગનો પોશાક પહેરી જાય છે ! એટલે તમે દેશો પર જે દિવાળીઘોડાને જોયો હશે તેને હોળી પર જોશો તો એમ જ લાગશે કે આ દિવાળીઘોડો તો જુદી જ જાતનો છે ! પરંતુ આપણે ત્યાં ખારે માસ રહેનારા કાખરા દિવાળીઘોડાને તમે તરત ઓળખી શકશો. તે દૈયડ જેવો કાખરા રંગનો છે. તે કાશ્મીરીઓની જેમ નદીનાળાંનો શોખીન છે અને તેમની જેમ હોડીની સહેલ પણ કરે છે અને હોડીમાં માળો પણ ખાંધે છે ! કદમાં તે બીજા દિવાળીઘોડાથી મોટા એટલે બુલબુલ જેવડો છે. રંગ પણ તે દૈયડ જેવો છે, પણ આંખ ઉપર લાંબી ઘોળી લીટી છે. પાણીકાંડાને પસંદ કરતો કાખરો દિવાળી-

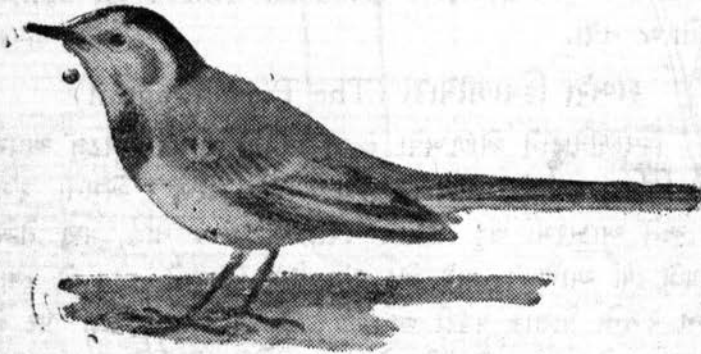
ઘોડો કાંઠાથી બહુ દૂર નથી જતો. તે ત્રીખન્નકતુમાં કાંઠા કે ભેખડની દીવાલમાં ૨-૪ ઇંડાં મૂકે છે.

વસ્તી : કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાત તથા ભારતના ઘણા ભાગમાં આ પક્ષી છે, ક્યાંય સ્થાનપલટો પણ કરે છે. પણ મુખ્યમાં નથી.

બાકીના દિવાળીઘોડા પરદેશથી શિયાળો ગાળવા આવે છે.

શ્વેત દિવાળીઘોડો (The White Wagtail)

યુરોપ અને એશિયામાંથી આપણે ત્યાં શિયાળો ગાળવા આવે છે અને મેદાનોમાં તે આપણું પરિચિત પંખી છે. તે કાળા, ભૂરા અને સફેદ રંગથી ઝોળખાઈ આવશે.

સફેદ દિવાળીઘોડો

બધા દિવાળીઘોડાનો ખોરાક જીવડાં છે, જેમને તેઓ જમીનમાંથી અને ટૂંકા ઘાસમાંથી પકડે છે. નાસી જતાં અને ઊડી જતાં જીવડાંને તેઓ ઊડીને પકડી લે છે. તેઓ મેદાનનાં પંખી છે, કોઈ પાણી-કાંઠે જાય છે.

શિયાળુ દિવાળીઘોડા આપણે ત્યાં રશિયા, પશ્ચિમ એશિયા, ઉત્તર એશિયા, મોંગોલિયા, ઉત્તર યુરોપ, દક્ષિણ અને હિમાલયથી આવે છે :

દિવાળીઘોડા કોઈવાર ઝાડ કે તાર પર ભંતે બેસે, પણ તેઓ જમીનનાં જ પક્ષી છે. જમીન પર તેઓ ચકલીની જેમ બે પગે ઠેકડા મારીને નહિ પણ આપણી જેમ એક પછી એક પગ ઉપાડીને દોડે છે. તેમનું ઉડ્યન સીધી લીટીમાં નહિ પણ ઉંચાનીચા આંદોલન જેવું હોય છે અને ઊડતી વખતે તેઓ અચૂક બોલ્યા વિના નહિ રહે. જમીન પર સૌથી વધારે ધ્યાન ખેંચે એવી તેની ટેવ તો પૂંછડી અને તેની સાથે પાછળનું આખું શરીર ઝુલાવ્યા કરવાની છે અને એ ટેવ તમને તરત જ તેની ઓળખાણ આપી દે છે.

આપણે ત્યાં શિયાળુ પ્રવાસે આવતા દિવાળીઘોડાની વિવિધ જાતોને ઓળખાવવાનો મિથ્યા પ્રયાસ હું અહીં નહિ કરું; કારણ કે રંગીન ચિત્રો વિના એ વર્ણન મદદરૂપ નહિ થાય. પણ તેમાં બે પ્રકાર તરી આવે છે: કેટલાક દિવાળીઘોડા ખીજા રંગ ઉપરાંત સુંદર પીળો રંગ ધરાવે છે અને કેટલાક સફેદ, કાળો, ભૂરો, લીલી ઝાંચ, રાખોડી વગેરે રંગ ધરાવે છે; પરંતુ ઉનાળો આવતાં તેઓ પણ કોઈ વર્ણ પીળાં વસ્ત્રો ધારણ કરે છે! કદાચ આમ બદલાતા રંગના કારણે તેમને કચ્છમાં ખત્રિયાણી કહે છે! ખત્રી એટલા રંગારા. સૌરાષ્ટ્રમાં કુલ સાત જાતના, કચ્છમાં છ જાતના, મુંબઈ અને ગુજરાતમાં નવ જાતના દિવાળીઘોડા નોંધાયા છે.

ધાનચીડી અથવા ચરચરી (Pipits)

અંગ્રેજીમાં જેને પીપીટ કહે છે અને જે નામ તેમના અવાજ ઉપરથી જ પડ્યું છે એ ધાનચીડી પક્ષીઓ રંગે ચંડૂલ જેવાં છે અને છતાં ચંડૂલ નથી. આકારમાં દિવાળીઘોડા જેવાં છે, છતાં રંગે એ દિવાળીઘોડા જેવા નહિ લાગે. તેમ છતાં દિવાળીઘોડા અને ધાનચીડી એક જ કુળનાં પંખી છે. સ્વભાવ ચંડૂલ ને દિવાળીઘોડાની વચ્ચેનો ધરાવે છે. કદમાં ચકલીથી ઘુલઘુલ જેવડાં આ પક્ષીઓ રંગે ભૂરાં અથવા બહુ જ ફિક્કી પીળા મટોડી જેવી ઝાંચવાળાં હોય છે

અને દિવાળીઘોડાની જેમ પૂંછડી પટપટાવ્યા કરે છે. તેઓ રંગે ભૂરા અથવા ભૂખરા છે. કોઈ દિવાળીઘોડાની જેમ ઉત્તર એશિયા અને હિમાલયથી શિયાળો ગાળવા આવે છે, તો કોઈ ચંડૂલની જેમ

દેશી ધાનચીડી

દિવાળીઘોડા જેવાં જ છે.

આપણે ત્યાં બારે માસ રહે છે. કોઈ આડ નીચે ચરે છે અને ખસેલ પહોંચે તો આડમાં ઊડી જાય છે. કોઈ ઉઘાડા વગડામાં વસે છે. સંવનનઋતુમાં તેમનું ગળું ખીણે છે અને મધુર ગાન નીકળે છે. ત્યારે તેઓ ચંડૂલનું અનુકરણ કરીને થોડેક ઊંચે વિહાર કરવા ઊડે છે. ક્યાં ચંડૂલ અને ક્યાં ધાનચીડી ! પણ એક અપવાદ બાદ કરતાં તેઓ આપણે ત્યાં પ્રજનન નથી કરતાં. તેઓ ખી, દાણા, છવડાં વગેરે ખાય છે. શરીરનો ઘાટ અને લક્ષણ

ધાનચીડીની વિવિધ જાતોને ઓળખાવવાની મહેનતમાં હું નહિ ઊતરું; કારણ કે વર્ણનથી તેમની જુદી જુદી જાતો ઓળખાશે નહિ. તમે આટલા વર્ણન ઉપરથી તેમને ઓળખી શકશો. છતાં એટલું કહી દઉં કે જે આડમાં ઊડી જાય છે તે આડનું ધાનચીડી (Tree Pipit) કહેવાય છે. તેઓ ખેતર, વાડી, બગીચા અને જંગલમાં આવીને વસે છે, પણ આપણે ત્યાં બહુ જાણીતાં નથી. તેઓ ચકલી જેવડાં અને કોઈ જરા મોટાં હોય છે. તેઓ હિમાલયથી આપણે ત્યાં શિયાળો ગાળવા આવે છે. પથરાળ ધાનચીડી (Brown Rock-

Pipit) પથરાળ સૂકા પ્રદેશમાં શિયાળો ગાળે છે. માત્ર દેશી ધાન-ચીડી (Indian Pipit) આપણે ત્યાં બારે માસ રહે છે. તેનો 'પિપિટ-પિપિટ' અને 'સિપ-સિપ' એવો કોમળ અવાજ ત્રીભ્રમમાં પ્રજનનક્રમમાં સંગીતમાં ફેરવાઈ જાય છે. ધરતી પર માળો બાંધે છે. પરદેશી ધાનચીડીમાં પીળાશવાળા ધાનચીડી (Tawny Pipit) ઠીક જાણીતી છે. તે ઈરાનથી મધ્ય અને પૂર્વ એશિયા સુધીના પ્રદેશોમાંથી શિયાળો ગાળવા આવે છે.

૮ : પ્રકૃતિનું સુધરાઈખાતું

આપણાં નાનકડાં શહેરોને પણ સુધરાઈ વિના નથી ચાલતું અને મુંબઈ જેવાં શહેરોમાં તો મોટું રાજ હોય એવડું સુધરાઈખાતું ચલાવવું પડે છે, તો પ્રકૃતિનું મહાન સામ્રાજ્ય ચલાવનાર સજ્જનહારે પણ સુધરાઈખાતું તો રચવું જોઈએ ને? જેમ પશુસૃષ્ટિમાં જરખ, શિયાળ વગેરે અને પાણીની દુનિયામાં માછલાં સુધરાઈનું કામ કરે છે, તેમ પક્ષીઓની દુનિયામાં ગીધની જમાત છે. આપણી સુધરાઈઓની સરહદ જ્યાં પૂરી થાય છે, ત્યાં પ્રકૃતિની સુધરાઈઓની હદ શરૂ થાય છે. પરદેશી સરકાર હતી ત્યારે ગામડાંની અવગણના કરતી હતી, પરંતુ પ્રકૃતિમાં એવો ભેદભાવ નથી. શહેર અને ગામડાંના પાદરથી માંડીને વનવગડામાં બધે ઠેકાણે પ્રકૃતિના હરિજનો નિષ્કામ સેવા બજાવે છે. એ સુધરાઈમાં સામ્યવાદ પ્રવર્તે છે. ત્યાં કોઈ નગર-પતિ નથી, શહેરીબાવા નથી, અમલદારો નથી; સૌ કામદારો જ છે. ત્યાં કોઈ કદર અને માનપત્રની અપેક્ષા રાખતું નથી. એના તિય-મન માટે કોઈ કાયદા કરવા પડતા નથી કે અંદાજપત્ર ઘડવાં પડતાં નથી; કારણ કે સુધરાઈના સેવકો ખર્ચ કરાવતા નથી. અને છતાં સૃષ્ટિના આદિકાળથી આ સુધરાઈનું કાર્ય વ્યવસ્થાપૂર્વક ચાલ્યું આવે છે.

ગીધ (Vultures)

કુદરતે પ્રકૃતિમાં જે સૃષ્ટિ રચી છે તેનો કંઈ ને કંઈ ઉપયોગ છે. પક્ષીસૃષ્ટિમાં પણ દરેક જાતનાં પક્ષીઓને સર્જનહારે જુદું જુદું કર્તવ્ય સોંપ્યું છે. પ્રકૃતિની સુધરાઈ (મ્યુનિસિપાલિટી)ના હરિજન ગીધ છે અને તેનું કામ ધરતી પરની ગંદકીનો નાશ કરી હવા સ્વચ્છ રાખવાનું છે. આપણી સુધરાઈ કરતાં પ્રકૃતિની સુધરાઈ વધુ કુશળતા અને ઉત્સાહથી કામ કરે છે. ગીધ ગંદકી પોતાના પેટમાં પધરાવીને ધરતી સાફ કરે છે. અને જે ઉત્સાહથી અને આનંદથી ગીધ એ કામ કરે છે તે તમે જુઓ અને તમે બહુ કેમળ પ્રકૃતિના નહિ હો તો ગીધની કાર્યનિપુણતા અને કર્તવ્યનિષ્ઠા જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ જશો. સ્વભાવે તેઓ અહિંસક છે. તેઓ શિકાર નથી કરતાં, પણ મરેલું અને મેલું જ ખાઈને પેટ ભરે છે.

સવાર પડે એટલે ગીધ ન્યાં રાતવાસો કરતાં હોય તે બસીરા પરથી એક પછી એક હવામાં પડતું મૂકે છે અને પાંખો વીંઝતાં આકાશમાં ચડવા લાગે છે. તેઓ હવામાં વેગ પકડ્યા પછી પાંખો હલાવ્યા વિના જાંચે ચડી શકે છે અને તે માટે તેઓ સામા પવનમાં જાડે છે. તેઓ ચકરાવા મારે છે, પણ આ ચકરાવા સાવ ગોળાકારમાં નથી હોતા. પૂંઠના પવનમાં ગીધ પાંખો વીંઝ્યા વિના જાંચે ન ચઢી શકે, જલદુ નીચે જતરી જાય; એટલે તેઓ ફરીને વળી પાછાં સામા પવનમાં આવી જાય છે. પાંખોની નીચે સામો પવન ભરાતાં ગીધ જાંચકાઈને જાંચે ચડે છે. અને કાઈવાર તો તેઓ એટલે જાંચે ચડી જાય છે, કે નીચેથી આપણને આકાશમાં ટપકાં જ દેખાય.

આટલે જાંચેથી ગીધને કેમ ખબર પડતી હશે કે નીચે ભક્ષણુ છે? ગીધ નજરે જોઈને ખોરાક શોધે છે કે ગંધથી? તેને ખોરાકની ખબર કેમ પડે છે તે વિષે લાંબા સમય સુધી ગરમાગરમ વાદ-

વિવાદ ચાલ્યો હતો. એક મત એવો હતો, કે ગીધ ગંધથી ખોરાક શોધે છે; પરંતુ આધુનિક પક્ષીશાસ્ત્રીઓ એકમત છે કે ગીધ ગંધથી નહિ, પણ પોતાની તીક્ષ્ણ દષ્ટિથી ખોરાક શોધી કાઢે છે. પ્રયોગોએ બતાવી આપ્યું છે, કે ઠાંકી રાખેલા મુડાની ગંધ પાસેથી પણ ગીધ પારખી શક્યું નથી; પરંતુ આકાશમાં નાનાં ટપકાં જેવડાં લાગે એટલી ઊંચાઈએથી પણ ગીધની તેજસ્વી આંખ જમીન ઉપર જોઈ લે છે કે ધરતી પર પ્રાણી મરેલું અથવા મરવા પડ્યું છે. તરત તેની પાંખો ધરતી તરફ નમે છે, નાના ને નાના થતા ચક્રાવામાં તે નીચે ઊતરવા લાગે છે. તેનું ઉતરાણુ તેના પાડોશીનું ધ્યાન ખેંચે છે અને આમ માઈલોના વિસ્તારમાં ઊડતાં ગીધ ખેંચાઈ આવીને ન્યાં થોડીવાર પહેલાં એક પણ પાંખી દેખાતું ન હતું ત્યાં સેંકડો ગીધ ઊતરવા લાગે છે. કોઈવાર કૂતરાં, કાગડા કે સમડી ધરતી પર પડેલા મુડા પર જે હિલચાલ કરતાં હોય તે પણ આકાશમાં ગીધનું ધ્યાન ખેંચે છે. ન્યારે ગીધ નીચે ઊતરતાં હોય ત્યારે અર્ધખિડાયેલી અક્કડ પાંખ હવાને કાપવાથી જે અવાજ કરે છે તે તમને વિમાનનો જ અવાજ આપે. એક-બે નહિ, પણ ૨૫-૫૦ કે ૧૦૦ જેટલાં ગીધ ન્યારે ઊતરવા માંડે છે, ત્યારે ગીધ પ્રત્યે તમને ગમે તેટલી ઘૂણા હોય તોપણ તમે કુતૂહલથી અનિમેષ નેત્રે એ ભવ્ય દૃશ્ય જોઈને મુગ્ધ બની જશો.

જો પ્રાણી મરી ગયેલું હોય તો ગીધ ‘બાં ચડાવીને’ તરત માનવસેવા અને પેટપૂર્ણના દ્વિવિધ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત બને છે. ‘બાં’ તો ચડાવેલી જ હોય છે; કારણ કે જે લાંબી ડોક મુડાની ભીતરમાં ઊંડે સુધી જવાની હોય છે તે પીછાં વિનાની ખોડકી છે. કુદરતે આ જ કારણથી તેને મૂંડકું માથું અને ખોડકી ડોક આપી છે. જો જનાવર હજી જીવતું હોય તો ગીધને અધીરાઈ નથી. ‘ઈલા’ના શબ્દોમાં કહું તો અમેરિકન ખબરપત્રીની ધીરજ ને અદાથી તે રાહ જુએ છે અને ન્યારે પેલા પ્રાણીના આતમરામનો દીવડો ઊઝાઈ જાય છે ત્યારે

પ્રકૃતિના આ નમ્ર અને નિષ્કામ સમાજસેવકો તેને સફાઈ કરી નાખવા જે ઉત્સાહ અને ઝડપથી તૂટી પડે છે તે તમે જુઓ અને જે તમારી કામળ પ્રકૃતિ હોય તો તમને અરેરાટી છે.

છેડેથી વળેલી અણીદાર અને મજબૂત ચાંચ વડે ભેંસનું ચામડું પણ તોડી નાખીને માંસના લોચાના ગલોદા ભરતાં જતાં ગીધ એ વખતે શિષ્ટ હોવાનો દાવો નથી કરતાં, અને પેલા વ્યોમવિહારનું અહ્લુત સૌંદર્ય દાખવીને પક્ષીપ્રેમીઓને મુગ્ધ કરનાર પંખી આ જ છે એમ માનતાં દિલને આંચકો લાગે. વધુમાં વધુ લોચા મેળવવા અને સારામાં સારી જગ્યા પર અડો જમાવવા સ્પર્ધા જાગે છે, પડાપડી થાય છે. તેઓ ખિખિયાટી કરે છે, પાંખોની આપટ મારે છે, એકબીજાને પ્રહાર કરી હાંકી કાઢવા મથે છે, પાંખો પડોળી કરીને નાચે છે. એક ગીધ મુઠાના પેટાળમાં ઊડે સુધી ડોક નાખીને માંસનો લોચો લેતો હોય ત્યાં બીજું તેની ઉપર આવીને પડે છે અને ભારે હોંસાતોંસી જામે છે. એકબીજાનાં મોંમાંથી માંસના ટુકડા ઝૂંટવે છે; એકના મોંમાં માંસનો ત્રાગડો હોય અને બીજો તેનો છોડો પકડીને ખેંચે છે અને બંને ગીધ પાંખો પડોળી કરીને ખેંચતાણુ કરતાં નાચે છે. ઘણીવાર સેંકડો ગીધ એક મુઠા પર પડાપડી કરતાં હોય ત્યારે મુઠું તો દેખાતું નથી, પણ ધુમાડયા રંગનાં પક્ષીઓનો ઢગનો ખદખદતો લાગે છે. તમને એમ જ લાગે, કે આ ભૂતાવળ જ છે. થોડા જ સમયમાં ભેંસ જેવડા મોટા પ્રાણીનું મુઠું પણ તેઓ સાફ કરી નાખે છે.

જે મુઠું સડીને હવાને બગાડત અને રોગ ફેલાવત તે થોડા કલાકમાં હવે સાફ થઈ ગયું છે. માણસો જે તેને સાફ કરવા બેસત તો થોડા દિવસ લાગત. નાનાં કૂણાં હાડકાં પણ ગીધના પેટમાં સમાઈ ગયાં છે. મોટું હાડપિંજર સાફ છે. ગીધાંઓએ એટલું બધું ખાધું છે કે હવે તેઓ ઊડી પણ નથી શકતાં. સાંજ પડે છે, રાત આવે છે. જેમનાં પેટ જરા હળવાં બન્યાં છે તેઓ જમીન ઉપર ચાંખ વીંઝતાં દોડે છે અને આખરે મોટું અને ભારે વિમાન જેમ

ખૂબ દોઝા પછી હવામાં ચડવા સમર્થ થાય તેમ માંડમાંડ તે જમીન ઉપરથી ભિંચકાઈ ને અહર થાય છે અને છેવટે લાંબા ચકરાવા લઈને ભિંચે ચડી ઝાડ પર કે પર્વતની કરાડ પર રાતવાસો કરવા પહોંચી જાય છે. પણ કેટલાક અકરાંતિયાં ગીધાએ તો એટલું બધું ખાધું છે કે દોડી પણ નથી શકતાં. તેઓ જમીન પર જ રાત ગાળે છે. પોતાના અસીરા પર રાતવાસો કરવા જવા તેમને ઊડવાની ત્રેવડ નથી હોતી.

ગીધ ન્યાં રાતવાસો કરે છે એ જગ્યા તેમની હગારથી ગંધાતી હોય છે. તેમની ઘોળા ચરકથી તેમનો અસીરો દૂરથી ઘોળકાતો હોય છે. વાળ, ચામડું, હાડકાના કકડા વગેરે જે ન પચે એવા પદાર્થો પેટમાં ગયા હોય તેના દડા બનાવીને ગીધ એકી કાઢે છે. આમ ગીધનો ન્યાં અસીરો હોય ત્યાં એટલી બધી ગંદકી હોય છે કે કોઈ માણસ પોતાના બગીચામાં ગીધને રાતવાસો નહિ કરવા દે. રોજ તેની ગરમ હગાર પડવાથી ઝાડને પણ નુકસાન થાય છે અને મુંબઈમાં એવી રીતે સુકાઈ જતાં તાડનાં વૃક્ષો તમે જોઈ શકશો. એ જ પ્રમાણે ગીધ ન્યાં માળા બાંધે છે ત્યાં પણ ખૂબ ગંદકી થાય છે અને દર વરસે એના એ જ માળા મહારીને ગીધ વાપરતાં હોવાથી તે ગંદકી આલુ રહે છે; અને જે તેના માળા ઝાડ ઉપર હોય તો ઝાડને ધણું નુકસાન થાય છે. ખાઉધરા અને અકરાંતિયા ગીધનાં બચ્ચાં કેટલાં અકરાંતિયાં હશે તેનો ખ્યાલ તમે જ કરી લો.

આકાશમાં ગીધ ઊડતાં હોય ત્યારે તેઓ તેમના મોટા કદ ઉપરથી ઓળખાઈ આવશે. સમડીની પૂંછડીમાં ફાટ છે, ગીધની પૂંછડીમાં નથી. સમડીની પાંખો પાછળ વળે છે, ગીધની પાંખોના છેડા આગળ વળે છે અને પાંખોનાં છેડેનાં પીછાં છૂટાં લાગે છે.

ગીધની ઘૃણાજનક ન્યાકૃત જેવાની જિજ્ઞાસા તો ભાગ્યે જ કોઈને થશે. અતે ઘણાને તો આ વર્ણુન વાંચીને પણ ચીતરી ચડશે; પરંતુ આ મહાન સમાજસેવકો ઘૃણાપાત્ર નથી. વગર પગારે તેઓ જે માનદ સેવા કરે છે તેની કદર તમે ન કરો તો કંઈ નહિ. રોગથી

મરી ગયેલાં જે ઢોરનાં મુઠ્ઠાં સડીને શહેરો અને ગામડાંમાં ભયંકર રોગ ફેલાવે તેને સાફ કરી નાખી, હવા અને ધરતીને ચોખ્ખી રાખનાર આ પ્રકૃતિના હરિજનોના કાર્યમાં કળા અને સૌંદર્ય છે એવો તો તેમનો પણ દાવો નથી. પણ એવો કદરૂપો અને ગંદો ધંધો કરવાવાળાં પંખી ઇશ્વરે પેદા ન કર્યાં હોત તો માણુસની તંદુરસ્તી કેવી ભયમાં આવી પડત ?

હવે આપણે ત્યાં થતાં ગીધની વિવિધ જાતોની ઓળખાણુ કરીએ.

રાજગીધ (The Black of King Vulture)

રાજગીધ કાળા રંગનું પંખી છે. પીછાં વિનાની લાલ ડોક,

રાજગીધ

ગળા નીચે સફેદ રંગ અને ડોકની બંને બાજુ અકેક લાલ ગ્રંથિ તેને ઓળખાવવા માટે બસ છે. ઊડતું હોય ત્યારે પાંખમાં સફેદ પટો અને ડોકના મૂળમાં સફેદ રંગ તેની ઓળખાણુ આપશે. રંગઢંગમાં તે ખીજાં ગીધ કરતાં રળિયામણું લાગે છે.

રાજગીધ હવાનું સ્વામી છે. તેઓ ટોળામાં નહિ પણ જોડામાં કે એકલવાયાં રહે છે. સંવનનક્રમમાં નર-માદા મનોહર વ્યોમવિહાર કરે છે અને શ્રી ધર્મે પ્રકુમાર તો લખે છે કે મેં તેમને હવામાં સંભોગ કરતાં જોયાં છે !

વસ્તી : કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, મુંબઈ અને હિંદના ઘણા-ખરા પ્રદેશો. સ્થાયી રહેનારા.

પ્રજનન : પોષથી વૈશાખ. ઝાડમાં મોટો માળો બાંધી એક જ સફેદ ઈંડું મૂકે છે.

સફેદ પીઠવાળું ગીધ (The White-backed Vulture)

સફેદ પીઠવાળાં ગરજાં મેલા, કાળાશપર પડતા ભૂરા અથવા ધુમાડિયા રંગનાં હોય છે. ઠીંઠા પરના ઘોળા રંગના કારણે તેઓ ઝોળખાઈ આવશે. પાંખો પહોળા કરશે ત્યારે ઘોળી પીઠ દેખાઈ આવશે. ગીધ ઊડતાં હોય ત્યારે સમડીની જેમ પાંખના છેડા પાછળ વળવાને બદલે જરા આગળ વળાંક લે છે. આ ગીધની પાંખની મેલી ઘોળી કોર ઉપરથી તમે તેને ઝોળખી શકશો. ગળાની આસપાસ એલીઝા-એથના જમાનાના અંગ્રેજો પહેરતા એવો સફેદ રુવાંટીનો ગળપટ્ટો છે. આ ગરજાં ઊડતાં હોય ત્યારે અરધી પાંખના મેલા સફેદ રંગથી ઝોળખાઈ આવશે.

વસ્તી : સમગ્ર હિંદ, સારી સંખ્યામાં વ્યાપક.

પ્રજનન : આસોથી ફાગણ. એક જ શ્વેત ઈંડું.

નોંધ : હિંસક પ્રાણીઓ શિકાર કરીને ખાઈ લે પછી જે વધે તેનું રક્ષણુ જે તેઓ ન કરે તે ખાસ કરીને આ ગીધ વધેલું મારણુ ખાઈ જાય છે. આથી સિંહ અને વાઘને ખાસ કરીને આ ગીધનાં સામે મારણુનું રક્ષણુ કરવું પડે છે. તેઓ એટલાં જાક્કી અને હિંમતવાળાં છે કે કોઈવિધ સિંહ-વાઘના હાથે માર્યાં પણ જાય છે. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે સૌનાં મડદાં ખાઈ જનાર ગીધનાં મડદાંને ખાઈ જવા કોઈ ખુશી નથી. ગીધ પણ ગીધનું મડદું નથી ખાતાં!

આપણે ત્યાં રહેતાં બીજાં ગીધોમાં બદામી ગીધ (The Fulvous or Griffon Vulture) તેના બદામી રંગ અને મેલા સફેદ ગળપટ્ટાથી ઝોળખાઈ આવશે. તેને કુંગરાળ પ્રદેશ વધુ પસંદ

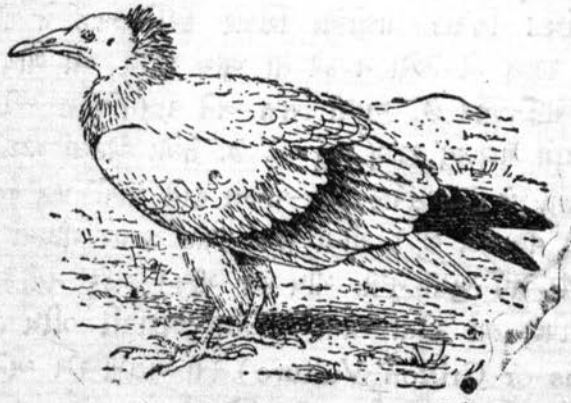
છે અને મહાયુજરાતમાં ઘણા પ્રદેશમાં વસે છે, પણ ઓછી સંખ્યામાં. તેઓ ડુંગરોની ભેખડોમાં કાર્તિકથી ચૈત્ર સુધી માળા બાંધે છે.

ભૂખરું ગીધ (The Long-billed Vulture) રંગે પહેલી નજરે બદામી ગીધ જેવું લાગે પણ તેની પીછાં વિનાની કાળી ડોક તેને ઓળખાવી દેશે. બદામી ગીધની ડોક મેલી ઘોળી અથવા ભૂરી છે. હિંદમાં ભૂખરું ગીધ વ્યાપક પક્ષી છે, પણ ડુંગરાળ પ્રદેશ વધુ પસંદ કરે છે. કાર્તિકથી ચૈત્ર સુધી ડુંગરોની ભેખડો ઉપર માળા બાંધે છે.

ખેરો અથવા સફેદ ગીધ

(The Neophron or White Scavenger Vulture)

ગીધમાં જુદો તરી આવે એવો છે ખેરો. તે બીજા ગીધની જેમ ટદાર નથી ખેસતો. એ રીતે તે દેખાવમાં જુદો પડે છે અને રંગે તે મેલા-ઘોળા રંગનો છે. જમીન પર ચાલે ત્યારે પણ તે ગીધની જેમ નથી ચાલતો અને તે ઊંચા કરવાને બદલે જમીન પર ચાલવાનું વધારે પસંદ કરે છે; કારણ કે ગામને પાદર મળતી વિષ્ટા, હાડકાં, ચામડાં અને બીજી ગંદકી પર તે નમે છે! અપકવ વચના

ખેરો અથવા સફેદ ગીધ

ખેરા સમડી જેવા રંગના હોય છે. જંગલ, પહાડ, મેદાન, વેરાન, બધે તેની વસ્તી છે. માગશરથી વૈશાખ સુધીમાં ઝાડ કે પહાડ પર માળો બાંધી બે ઈંડાં મૂકે છે.

શમળી (The Common Pariah Kite)

શમળીને! પરિચય આપવાની શી જરૂર હોય? પણ તેના જીવન અને કાર્ય વિષે, તેના સ્વભાવ અને ઉપયોગ વિષે અહીં આપણે થોડું જાણી લેવું જોઈએ.

શમળી ગીધની જેમ ગંદું કામ કરતાં પણ નથી અચકાતી અને બાજ, ગરુડ અને શકરાની જેમ બહાદુરીથી લૂંટ ચલાવતાં પણ નથી ડરતી. અંગ્રેજોએ તેને કોમન પરિયાહ કાર્બટ નામ આપીને તેને યોગ્ય ધન્સાદ્ધ નથી આપ્યો. તે હરિજનો જેવી ઓશિયાળી નથી, લૂંટ ચલાવવામાં તે જે ચપળતા, ઝડપ, તુલનાશક્તિ અને હિંમત બતાવે છે તે પ્રશંસનીય છે; અને તેના લૂંટારાપણાને ક્ષમ્ય બનાવે છે. કોઈ માંદલું કે કિશોર પંખી, કોઈ ઉદર, કાચડો, માછલી કે કોઈ પણ પ્રાણી-મરેલું કે જીવતું-તેની ઝપટમાં આવે અને તે ઉપાડી શકે તો ગેરીલા સૈનિકની જેમ શમળી એવો છૂપો અને વિચિત્રવેગી છાપો મારે, કે શિકાર તેના પંખમાં ઊંચકાર્થને અદસ્ય થઈ જાય ત્યારે ખ્યાલ આવે કે કૈંક બન્યું છે. જેમ નરભક્ષી વાઘ અને દીપડો માણસનો ભય છોડી દે છે તેમ લૂંટ ચલાવવાની ટેવવાળી શમળી માણસની પણ અવગણના કરે છે. પાળેલ ટૂકડાનાં બચ્ચાં પર તે ઝાપટ મારવા લાગે તો રોજરોજ એમ ઝાપટ મારીને બધાં બચ્ચાંને ખલાસ કરી દે. ભરખજારમાં કોઈ ખાણવસ્તુ તમે લઈ જતા હો અને શમળી જીવે કે લાગ ફાવે એમ છે તો ગમે તેટલી ગિરદીમાં પણ તે લૂંટ ચલાવતાં ડર નહિ. રેલવે સ્ટેશનો પર ખાણ વસ્તુઓ વેચતા ફેરિયાઓને જ્યારે શમળી લૂંટવા માંડે છે, ત્યારે તેઓને પોતાના માથે સતત લાકડી ફેરવ્યા કરવી પડે છે.

જેમ લૂંટારાઓમાં અને છે તેમ શમળીની જ્ઞાતિમાં પણ લૂંટ માટે અંદર અંદર અથડામણુ જાગી પડે છે. શિકારને પંજમાં પકડીને ભાગતી શમળી ઊડતાં ઊડતાં જ પગમાંથી શિકારનાં અચકાં ભરી પેટમાં પધરાવતી આવે છે અને તે વખતે ઘણીવાર ખીજી શમળીઓ તેને લૂંટી લે છે.

જે શમળી એક ઠેકાણે બેસીને નિરાંતે ભોજન કરી શકે તેને નસીબદાર સમજવી. તદુપરાંત કાગડાની ગાળો, ઈર્ષા અને રંજડ-માંથી તેને પસાર થવું પડે એ જુદું. આકાશમાં ઊડતી શમળીને પણ કાગડા રંજડવા જાય છે, પણ કાગડાની લુચ્ચાઈ કંઈ શમળીની અપળતાને થોડી જ પહોંચી શકે? પણ શેરને માથે સવાશેર હોય છે. પ્રાચીન કાળથી આપણે ત્યાં ખાજખાજ ખેલનારાઓ ચરગ નામના તાલીમ પામેલા બાજને શમળી ઉપર છોડે છે અને પછી જે આકાશી દાવપેચ અને યુદ્ધ ખેલાય છે તે વિમાનોના યુદ્ધની બરોબરી કરે છે.

છાપો મારીને લૂંટવાના આ ધંધા માટે અનુકૂળ શમળીનું શરીર છે. તેની બે કૂટ લાંબી કાયાની ઝાપટ માણસને પણ યાદ રહે એવી હોય છે. શિકારની શોધ માટે તેને આકાશમાં ગીધ જેટલા ઊંચે નહિ અને શકરા જેટલા નીચે નહિ એવી મધ્યમ ઊંચાઈ એ ઊડવાનું હોય છે. નીચે ઝીણવટભરી નજર ફેરવવા માટે તેને તીક્ષ્ણ આંખો છે અને ચઢાવા મારવા માટે અનુકૂળ પાંખો અને પૂંછડી છે. વહેતી હવા પર સવાર થવામાં તે નિષ્ણાત છે અને એટલે જ તેને ભાગ્યે જ પાંખો હલાવવી પડે છે. પતંગ જેમ સામા પવનમાં ખેંચવાથી આગળ ધપે છે, તેમ શમળી પણ સામા પવનમાં તરે છે. એટલે જ અંગ્રેજીમાં તેઓ બંને માટે કાઈટ શબ્દ વપરાય છે.

જે ખાદ્ય વસ્તુઓ-પછી પ્રાણીજન્ય હોય કે વનસ્પતિજન્ય-કાહીને હવા અગાડે તેને પણ ખાઈ જનાર પક્ષી તરીકે શમળી ઉપ-યોગી પક્ષી ગણાય છે. તે પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થતાં જાણે છે. જેમ જમીન પર તેની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે તેમ પાણી પર પણ ચાલે છે.

નદીઓ, તળાવો અને અંદરેના દરિયાના આરામાં પણ તેઓ આવો કચરો કે જીવતો શિકાર શોધતી હોય છે.

તેના ચીલ્કી-લી-લી અવાજ ઉપરથી તેનું હિંદી નામ ચીલ પડ્યું છે. ભારતમાં ક્યાંક વળી એ પવિત્ર પંખી પણ ગણાય છે, એટલે જ તેનું શાસ્ત્રીય નામ 'મિલ્વસ માઈગ્રન્સ ગોવિંદ' પડ્યું હશે ને? આ શમળી ગોવિંદને કેમ ગમી હશે?

પ્રજનન : આપણા સ્ત્રીસમાજની દષ્ટિએ માદા શમળી નિર્લજ્જ ગણાય, કારણ કે સંવનનક્રમમાં તે સામેથી નરને બોલાવે છે. અને ધણી કશું ખાનગી રાખવાને અદલે તે એટલો ઘોંઘાટ કરે છે કે આપણે તેના માટે કહેવું પડે કે તેનામાં સુરુચિ કે શિષ્ટતા નથી! જવા દો એ વાત. કોઈના સંવનનમાં ડોકિયું કરવું એ શિષ્ટાચાર નથી.

દિવાળીથી હોળી સુધી તેની પ્રજનનક્રમ. ત્યારે તે જમીન પર અને ઝાડ પર ઝાપટો મારતી હોય અને કરાંડી, ડાળાંડાંખળાં ભેગાં કરી ઊંચાં ઝાડ પર માળો બાંધે. ઝાડની સૂકી ડાંખળીઓ પર જોરથી પડતું મૂકીને તોડી પાટી પગમાં ઉપાડી જાય. તેમાં બાવળના કાંટાવાળી ડાળીઓ પણ હોય! ધણી ચીથરાં, રૂ, બિન વગેરેના ગાભા ભેગા કરી માળાને પોચો બનાવે અને બેથી ત્રણ મેત્રાં ગુલાબી ઝાંચવાળા સફેદ રંગનાં અને રાતાં અથવા રતૂમડાં ભૂરાં છાંટણાંવાળાં ઈંડાં મૂકે. માળો બાંધવામાં, ઈંડાં અને બચ્ચાં ઉછેરવામાં નરમાદા બંને સરખો ભાગ લે છે. બજારની વચ્ચે ઝાડ હોય તોપણ તેને પોતાના કાર્યમાં ખલેલ નથી પડતી. આપણે ત્યાં એવી માન્યતા છે, કે શમળાઓ સોનારૂપાના દાગીના ઉપાડી જાય છે અને તેમનાં બચ્ચાં એ દાગીના જીએ ત્યારે જ તેમની આંખો બિઘડે, પણ એ માન્યતા સાવ ખોટી છે. પક્ષીઓનાં બચ્ચાંની આંખો ચોગ્ય ક્રમમાં પોતાની મેળે જ બિઘડે છે.

'ઠહા' એ લખ્યું છે તેમ ચોમાસામાં જ્યારે મુંબઈ સરકાર પૂના જાય છે ત્યારે શમળી પણ પોતાની રાજધાની પૂના લઈ જાય

છે. પણ તેનો અર્થ એ નથી, કે મુંઝાઈની બધી શમળીઓ પૂના ઊડી જાય છે. મુંઝાઈની મુખાકારીની જવાબદારી એમ કંઈ ફેંકી દઈને બધી શમળીઓ થોડી જ પૂનાની હવા ખાવા ચાલી જાય?

બ્રાહ્મણી અથવા શંકર શમળી (The Brahmany Kite)

એક ખીજી શમળી આપણે ત્યાં થાય છે, પણ તેને બધા નહિ ઓળખતા હોય. અંગ્રેજો તેને બ્રાહ્મણી શમળી કહે છે. અંગ્રેજો અહીં બધે ઠેકાણે નાતજાતના ભેદભાવ જ નેતા, એટલે પક્ષીઓમાં પણ નાતજાત પાડી દીધા છે, પણ આ શમળી ઊંચી કક્ષાની છે, એમ તો કહેવું જ પડશે. તેનું હિંદી નામ શંકર ચીલ છે અને દેખાવમાં પણ તે વધારે સુંદર છે. આપણી સામાન્ય શમળી જેમ ઘાટીલું અને સુગઠિત સ્નાયુઓવાળું શરીર ધરાવે છે, તેમ આ શંકર શમળી વધારામાં ગેરુ જેવો રતૂમડો રંગ, સફેદ માથું અને છાતી ને પાંખના ડાળા છેડાથી શોભે છે. તેને પૂંછડીમાં ફાટ નથી. કદમાં તે પાંચ ઈંચ નાની છે. સામાન્ય શમળી જેમ મોટા ભાગે જમીન ઉપરથી ખોરાક મેળવે છે, તેમ આ શંકર શમળી પાણી ઉપરથી મેળવે છે. સામાન્ય શમળીનો અવાજ ઘોડાની હણહણાટી જેવો તીણો છે, સારે આ શમળીનો અવાજ ગોખરો છે; જાણે ગળું બેસી ગયું હોય ને! બંદરોના આરામાં લાંગરેલાં વહાણોમાંથી જે એટલાડ દરિયામાં ફેંકવામાં આવે છે તે આ શંકર શમળીનો ખોરાક, અને તેમાં ભાગ પડાવનારા ઘોમડા અથવા કુલ્લા (Gulls) સામે ઘણીવાર તેને હરીફાઈમાં ઊતરવું પડે છે. માછલીનો પણ તેને શોખ ખરો. ચોમાસામાં મુંઝાઈના આરામાં તેની વસ્તી ઘટી જાય છે. એ ઋતુમાં તેઓ પાણીથી ભરેલાં ડાંગરનાં ખેતરો પર વસે છે; કારણ કે ત્યાં તીતી-ઘોડા, કાચંડા, દેડકા, કરચલાં, નાના સાપ વગેરે મળી રહે છે.

પ્રજનન : માગશરથી ચૈત્ર સુધી શંકર શમળીનો પ્રજનનકાળ. તે માળો તો આપણી સામાન્ય શમળી જેવો જ બાંધે છે, પણ બને

ત્યાં સુન્દરી માળા માટે પાણી પાસે હોય એવું જ ઝાડ પસંદ કરે છે અને છાંટણું વિનાનાં અથવા ઝાંખાં ભૂરાં રતૂમડાં છાંટણાંનાં ઈંડાં મૂકે છે.

આ શમળીની વસ્તી પણ કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, મુંબઈના ટાપુઓ અને આખા ભારતમાં વ્યાપક છે, પણ આપણી સામાન્ય શમળી જેટલા સંખ્યામાં નહિ. તેનું સંસ્કૃત નામ ક્ષેમંકરી, ભારતીય નામ મુઆરક.

કાખરી શમળી અથવા કપાસી (The Black-winged Kite)

એક ત્રીજી શમળીનો પણ પરિચય આપું, જે થોડા જ માણસો-એ જેઈ હશે. તેની વસ્તી પણ એકસરખી નથી. કાખરી શમળી મહાગુજરાતમાં નોંધાઈ છે અને મુંબઈના સાલ્સેટ ટાપુમાં પણ મેં જેઈ છે. તે ખરેખર રૂપાળું પંખી છે, કદમાં તે આપણા જંગલી કાળા કાગડા જેવડી છે. ઉપર રાખેડી કપાળ, ગળું અને પેટાળ ઘોળા રંગનાં, રાતી આંખ પર કાળી લીટી, એડી હોય ત્યારે ખભા પર આવતો પાંખના મૂળનો કાળો રંગ. પગ નારંગી. ઊડતી હોય ત્યારે સફેદ પેટાળ અને પાંખોનાં શામળાં મોટાં પીંજાં વડે ઓળખાઈ આવશે. એવી એના રંગની ભાત તમે જુઓ તો આકર્ષક લાગે. વગડામાં ઝાડની ટોચે કે તારના થાંભલા પર એડી હોય અથવા શકરાની જેમ ધરતીથી થોડે ઊંચે પાંખો વીંચતી શિકાર શોધતી હોય. તેની શરીરરચના અને રીતભાત શમળી અને શકરા તથા બાજને સાંધતી કડી સમાન છે.

શિકારી પક્ષીઓ

પ્રાચીન કાળથી આપણે શિકારી પક્ષીઓને પકડી, શિકારની તાલીમ આપી, તેમની જાત અને કદ પ્રમાણે હરણુ અને સસલાંથી માંડીને નાનાં પક્ષીઓ સુધીનો શિકાર કરવા માટે તેમને છોડીએ

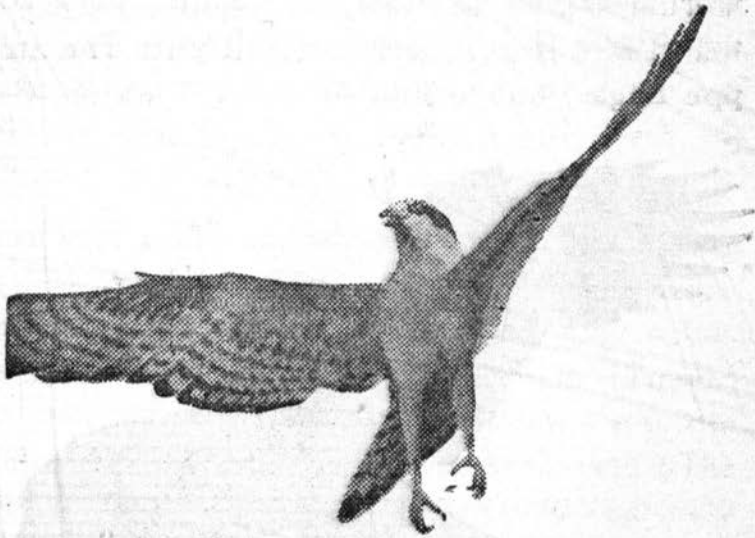
છીએ. આ શિકારકળા રામાંચક છે, પણ તેનું વર્ણન કરવાની અહીં જગ્યા નથી. બધાં શિકારી પક્ષીઓ વ્યાપક અને સામાન્ય નથી. વળી માત્ર વર્ણનથી તેમને ઓળખવાં એ પણ સહેલું નથી. નર, માદા અને બચ્ચાં જુદા રંગનાં પણ હોય છે. એટલે અહીં તેમને ગડતો ઉલ્લેખ કરું છું. માદા ઘણે ભાગે મોટી અને વધુ હિંમતવાન હોય છે.

કુળની દૃષ્ટિએ જોઈ એ તો પક્ષીશાસ્ત્રીઓએ એક કુળમાં ગીધ, ગરુડ, પદ્મકર્ષ, મચ્છીમાર, શમળી, શકરા અને ટીસોને ભેગા કરીને શંભુમેળો કર્યો છે અને બીજા કુળમાં લગડ, ભેરી, શાહીન, ઘોતી, તુરમ્તી અને લજીને ભેગાં કર્યાં છે. બીજું કુળ ઠીક સુગઠિત છે, પણ પહેલા કુળમાં તો અંશતઃ જુદા જુલુધર્મવાળાં પક્ષીઓનો શંભુમેળો જ છે.

કબૂતર જેવડો શકરો (The Indian Shikra) માથે રાખોડી અને પેટાળ પર ભૂરા ચટાપટાવાળો સફેદ રંગ ધરાવે છે અને તે જીવડાં, કાચંડા અને નાનાં પક્ષીઓનો શિકાર કરે છે. આપણે ત્યાં તે સ્થાયી અધિવાસી છે, પણ ઋતુ પ્રમાણે સ્થળાંતર કરે છે. કાગડા જેવડો બાહશાહુ નામનો શકરો (The Sparrow Hawk) લગભગ શકરા જેવો છે અને શિયાળો ગાળવા આવે છે. માદા બાશા કહેવાય છે. વધુ પાતળી કાયા અને વધુ ઘેરા ઉપલા ભાગથી આ શકરા સામાન્ય શકરાથી જુદા પડે છે. મધિયો બાજ (The Crested Honey Buzzard) ઈંડાં, પક્ષી વગેરે ઉપરાંત મધપૂડા પર આક્રમણ કરી, મધમાખી, બચ્ચાં અને મધ બધાને ખાઈ જાય છે! તે મધમાખીઓ ઉપર નજર રાખી મધપૂડો શોધી કાઢે છે! શમળી જેવડા અને સમડી જેવા રંગના આ પંખીને માથે નાની કલગી છે. તે આપણા દેશનું પ્રખી છે.

કાળા કાગડા જેવડો ટીસો (The White-eyed Buzzard Eagle) એરીસ્ટરના કોલર જેવા, ગળા ઉપરના એ સફેદ પટા,

ઘોળી આંખ અને ઝાંખાપીળા ઉઘાડા પગ ઉપરથી ઝોળખાશે. તે ખુલ્લા વગડામાં ઝાડ ઉપર બેસીને શિકાર માટે નજર ફેરવ્યા કરે છે. ટીસો આપણા દેશનો છે. મોરખાજ (The Crested Hawk-Eagle) શમળીથી જરા મોટો છે અને માથે મોર જેવી કલગીથી ઝોળખાઈ આવશે. તે વૃક્ષોવાળા પ્રદેશ પસંદ કરે છે અને ડાળ પર બેસી શિકાર માટે નજર રાખે છે. રંગે ઉપરથી ભૂરો અને ઘોળા પેટાળ પર ભૂરી રેખાઓ અને છાંટણાં. તે પણ આપણા દેશનો છે.

મચ્છીમાર

શમળી કરતાં જરા મોટો સાંસાગરજ (Bonelli's Eagle) શમળીથી જરા મોટો ગરુડ છે. કુંગરાળ પ્રદેશ પસંદ કરે છે. ડાઘા-ડાઘાવાળા સફેદ પેટાળ અને વિકરાળ પીળા પંજા ધરાવનાર આ ગરુડતા પગ છેક સુધી પીંછાંથી છવાયેલ છે. તેને હીંકારા નામના

હરણ ઉપર પણ શિકારીઓ છોડે છે તેની ઉપરથી તેનાં ઝવૂન, હિંમત અને બળનો ખ્યાલ કરી લેજો! આ ગરુડ પણ આપણા દેશનો છે. ખારા અને મીઠા પાણી ઉપર આકાશમાં ઊડતો મચ્છીમાર (The Osprey) તે જગવિખ્યાત છે. ઉપરથી ઘેરાભૂરા રંગનો મચ્છીમાર ઊડતો હશે ત્યારે ઘોળા પેટાળ અને ગળા ઉપર ભૂરી માળા ઉપરથી ઓળખાઈ આવશે. કદમાં તે શમળી જેવડો છે.

શમળીથી ઘણા મોટા કદ અને કાળાશ પર ભૂરા રંગ ઉપરથી શાહી હુમસ (The Imperial Eagle) ઓળખાઈ આવશે. તે પાણીવાળો પ્રદેશ વધુ પસંદ કરે છે, નવાં પાણીકાંડાનાં પક્ષીઓ તેને મળી રહે છે. તે શિયાળુ મુલાકાતી છે. પરદેશી હુમસ (The Stepple Eagle) રતાશ પર ભૂરા રંગનો છે અને તે ઘાસવાળો પ્રદેશ

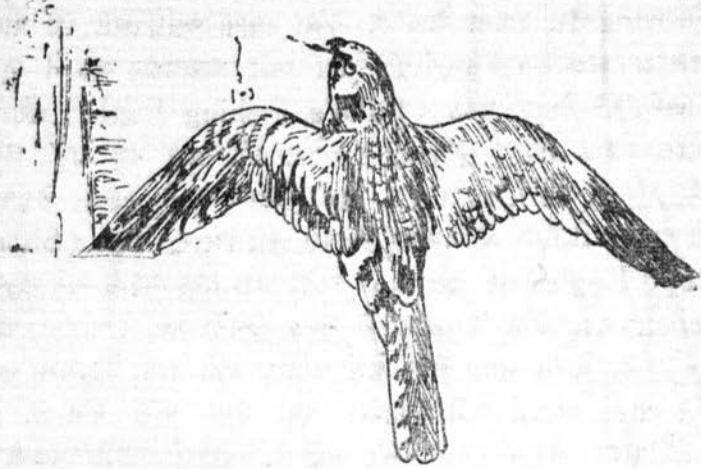

મચ્છીમાર ગરુડ

પસંદ કરે છે. તે પણ શિયાળુ પંખી છે. દેશી કુમસ (The Indian Tawny Eagle) કોઈ શમળી જેવા રંગના તે કોઈ જરા ઘોળકાતા ભૂરા રંગના હોય છે. તેઓ સ્થાયી અધિવાસી છે. પાણી-કાંઠાના ઝાડ ઉપર શમળીથી મોટા અને ભરાવદાર ગરુડને જુઓ તે એ મચ્છીમાર ગરુડ (Palla's Fishing Eagle) હશે. તે મોટા ભાગે શિયાળુ મુલાકાતી છે, ખેડો હશે ત્યારે મેલું ડોકું, ઉપરથી કાળાશ પર ઘેરાભૂરો રંગ, ભૂરું પેટાળ અને કાળા છેડાવાળી ઘોળી પૂંછડી તેની ઝોળખાણુ આપશે. સાપમાર ગરુડ (Short-toed Eagle) એક તરફ ગરુડ અને ખીજી તરફ પટ્ટાઈ અને શકરાને સાંધતી કડી જેવો છે. કદમાં તે ગરુડ જેવડો પણ દેખાવમાં પટ્ટાઈ જેવો છે. ઘોળા માથા ઉપર ઘેરાં છાંટણું અને ઘોળા પેટાળમાં છાતી પર આછાં છાંટણું અને રેખાઓ તથા ઉપર ભૂરો રંગ છે. તેણે કાંઠ્યોવાળા વેરાન વગડા પસંદ કર્યાં છે. આપણા દેશનો વતની છે.

પટ્ટાઈ શમળીથી નાનાં અને પાતળા કાયાવાળાં શિકારી પક્ષીઓ છે. તેઓ ઊંચે આકાશમાં નહિ પણ જમીનથી થોડે ઊંચે પાંખો વીંઝતાં જાય છે અને નીચે શિકાર દેખાય તે ત્રાટકી પડે છે. તેઓ શિયાળુ મુલાકાતી છે. રાખોડી પટ્ટાઈ (The Pale Harrier) તે રાખોડી રંગ, પાંખની કાળા અણી અને ઘોળા પેટથી તરત ઝોળખાઈ આવશે. પણ કાળા પાંખવાળા શમળી-કપાસી (The Black-winged Kite) સાથે તેનો ગોટાળો નહિ કરતા. કપાસી ઘાટ અને રંગમાં શમળી જેવી નહિ પણ પટ્ટાઈ જેવી છે. પણ તેની પાંખો છેડેથી નહિ, આગળથી કાળા છે. પૂંછડી ટૂંકી ને ચોરસ છે. પટ્ટો-પટ્ટાઈ (Montague's Harrier) ઘેરા ભૂરા રંગનો છે. તેને પણ રાખોડી પટ્ટાઈની જેમ પાંખો છેડેથી કાળા છે અને ઢીંઢા પર શ્વેત રંગ છે. પાન-પટ્ટાઈ (The Marsh Harrier) ઘાસવાળા કાંઠા હોય એવાં જળાશયોવાળા ઝીલ પ્રદેશ પર ઝૂમમો અને શિકાર

શોધતો દેખાશે. તેનો રંગ શમળીને મળતો છે, પણ વય અને લિંગ પ્રમાણે રંગમાં ફેર પડે છે.

પટ્ટાઈ

શિકારીઓનાં માનીતાં અને કદના પ્રમાણમાં ભારે હિંમતવાન પક્ષી તરીકે **ખાજ** (Falcons) આપણે લાં પ્રાચીન કાળથી જાણીતાં છે. તેમને તાલીમ આપીને શિકાર ઉપર છોડવામાં આવે છે. તેઓ પણ શિયાળુ સુન્નાકાતી છે. કદમાં તેઓ કાગડાથી જરા મોટા છે અને નર તથા માદા જુદાં નામ ધરાવે છે. દાવપેચ લેવામાં લડાયક વિમાનો તેમની પાસે કશી વિસાતમાં નથી. **ભેરી** (માદા) અને **ભેરીખચ્ચો** (નર) (The Peregrine Falcon) બાજબાજની કળામાં વિશ્વવિખ્યાત છે. રંગે ઉપરથી સસેટિયા કે રાખોડી અને નીચે મલાઈ રંગ અને પીઠ જેવા રંગનાં છાંટણાં છે. તે દરિયાકાંઠો પસંદ કરે છે. **શાહીન** (માદા) અને **શાહીંચા** (નર) (The Shahn Falcon) પણ ભેરીને મળતાં છે. પોપટના તેઓ મોટા દુશ્મન છે. કદમાં ભેરીથી જરાક નાના અને ચેરા ભૂરા છાંટણાંવાળા ઘોળા પેટાળ ઉપર રાતી ઝાંચ વડે તે ભેરીથી જુદા પડશે.

લગડ (માદા) અને જગડ (નર) (The Lagger Falcon) સૂકા વેરાન પ્રદેશ પસંદ કરે છે અને આપણે ત્યાં સ્થાયી રહે છે. રાખોડી પીઠ, આંખો નીચે મૂછ જેવી ભૂરી રેખા, ઘોળી છાતી અને ભૂરા છાંટણાવાળા ઘોળા પેટાળ ઉપરથી તે ઝોળખાઈ આવશે. આપણે ત્યાં ખારે માસ રહે છે.

ચેરગ (નર ચેરગેલો) (The Cherrug or Saker Falcon) આ બધામાં મોટો છે, શમળીથી થોડો નાનો. કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર તથા ઉત્તર ગુજરાતમાં વેરાન પ્રદેશોમાં શિયાળો ગાળવા આવે છે. ઘોડતી (માદા) અને ધુતાર (નર) (The Indian Hobby) કાગડાથી જરા નાનાં પક્ષી છે, અને શિયાળામાં ઉત્તર મહાગુજરાતની મુલાકાત લે છે. શહીનની નાની આવૃત્તિ લાગે.

કાટ જેવું રતૂમડું માથું, રાખોડી વાંસો અને ઝાંખી કાળી

લર્ડનાક

આડી રેખાઓવાળું ઘોળું પેટાળ ધરાવનાર તુરમ્તી (માદા) અને ચટવો (નર) (The Red-headed Merlin) આપણે ત્યાં સ્થાયી રહે છે અને વેરાન પ્રદેશ પસંદ કરે છે. સાંજ-સવાર તેમની જેડી શિકાર માટે ઊડતી દેખાશે. લર્ડી (માદા), લર્ડનાક (નર) (The Kestrel) કખૂતર જેવડું શિકારી પક્ષી છે અને શિયાળામાં આપણી મુલાકાત લે છે. રાખોડી માથું, રાખોડી પૂંછડી, જે છેડેથી કાળી અને પ્રચી ઘોળી છે, ઉપર ઈંટ

જેવો રાતો રંગ, પાંખોના છેડામાં કાળો રંગ અને બદામી રંગના પેટાળ પર ભૂરી રેખાઓ તેને ઓળખવામાં મદદરૂપ થશે.

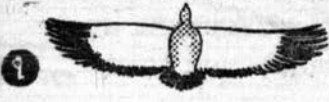
ઊડતાં શિકારી પક્ષીઓને કેમ ઓળખવાં ?

શિકારી પક્ષીઓને તમે જોવા માગો ત્યારે મળતાં નથી. ઘણાંને ઊંચા કરવાની ટેવ હોય છે. આથી તેઓ ઊડતાં હોય ત્યારે તેમના આકાર અને ઉડ્યન ઉપરથી ઓળખી કાઢવામાં આ ચિત્રો ઉપયોગી થઈ પડશે.

તેમની ઓળખ આ રહી : ૧. બદામી ગીધ (Griffon Vulture), ૨. સમડી, ૩. પરદેશી ઝુમસ ગરુડ (Steppe Eagle), ૪. મોરખાજ (Hawk Eagle), ૫. ટીસો (Buzzard), ૬. શાહીન (Falcon), ૭. આદશાહ (Hawk), ૮. કપાસી સમડી (Blackwinged Kite), ૯. મચ્છીમાર ગરુડ (Pallas' Fishing Eagle), ૧૦. ડાકુ ગીધ (Cineros Vulture), ૧૧. રાજગીધ (Black Vulture), ૧૨. સામાન્ય ગીધ (White-blacked Vulture), ૧૩. નાનો ઝુમસ (Large Spotted Eagle), ૧૪. સાંસાગર ગરુડ (Bonellis Eagle), ૧૫. પરદેશી સાંસાગર (Booted Eagle), ૧૬. સાપમાર ગરુડ (Short-toed Eagle), ૧૭. ચોટલિયા સાપમાર ગરુડ (Crested serpent Eagle), ૧૮. બ્રાહ્મણી સમડી, ૧૯. વિલાયતી પટ્ટાઈ (Hen Harrier male), ૨૦. લજી (Kestrel) અને ૨૧. ઘોતી (Hobby).

જે શિકારી પક્ષીઓ આકાશમાં પાંખો પસારીને તર્યા કરે છે તેમાં નીચેનાં પક્ષીઓ ગણાવી શકાય :

સમડી, ગીધ અને ગરુડ (ગરુડમાં ટીસો, સાંસાગર અને ઝુમસનો સમાવેશ થઈ જાય છે). પાંખો વીંઝ્યા વિના હવામાં તર્યા કરવું હોય તો સામો પવન ફૂંકાતો હોવો જોઈએ. જો પવન પડી ગયો હોય તો તેમને વારંવાર પાંખો વીંઝવી પડે છે. પાંખો વીંઝ્યા

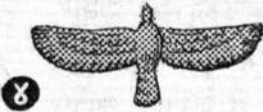
૧

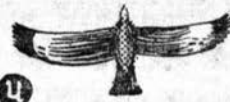
૨

૩

૪

૫

૬

૭

૮

૯

૧૦

૧૧

૧૨

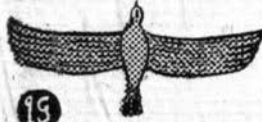
૧૩

૧૪

૧૫

૧૬

૧૭

૧૮

૧૯

૨૦

૨૧

ઊડતાં શિકારી પક્ષીઓને કેમ ઓળખવાં ?

વિના સામા પવન ઉપર અથવા ઊંચે ચડતી હવા પર સ્વાર થઈને તેઓ ઊંચે ચડી શકે છે. ટીસો એક ઠેકાણે બેસીને પણ શિકાર માટે ચાંપતી નજર રાખે છે.

શકરો એક ઠેકાણે બેસીને શિકાર માટે નજર રાખે છે. જેવા કોઈ શિકાર નજરે પડે કે એવા જોર અને વેગથી તેની ઉપર ત્રાટકે છે કે શિકારને તેના હુમલાની ખબર પડે તે પહેલાં તે ઝડપાઈ જાય છે. ટીસો અને મોરખાજ પણ એમ શિકારની રાહ જોવા બેસે છે.

શકરનો પિત્રાઈ ભાઈ બાદશાહ, પટ્ટાઈ, ભેરી, શાહીન, લગ્ગડ, ચેરગ, ઘોતી, તુફમ્તી અને લઝીં ધરતીથી થોડેઘણે દૂર પાંખો વીંઝતા ઊડતા જાય અને શિકાર નજરે પડે કે તરત તેની ઉપર ત્રાટકે. (મચ્છમાર એ રીતે પાણી ઉપર પાંખો વીંઝતો જીડે છે.) કોઈ વચ્ચે વચ્ચે થોડી થોડી વાર હવા પર તરતા જાય છે તો કોઈ સતત પાંખો વીંઝ્યા કરે છે. લઝીં જેવા કોઈ વળી શિકારનો વહેમ જાય તો હવામાં હેલીકોપ્ટરની જેમ સ્થગિત થઈ જાય છે. લઝીંને તો મેં પાછળ ગતિ કરતાં પણ જોયેલ છે!

આમ શિકારી પક્ષીઓની ઊડવાની રીત ઉપરથી પણ તેમની ઓળખાણ થઈ શકશે.

૯ : રાતના રખેવાળો

સર્જનહારની સૃષ્ટિમાં ક્યાંય ખામી નથી. તેણે પાણીનાં અને પાણીકાંઠાનાં પંખી બનાવ્યાં. દિવસનો મોટો ભાગ આકાશમાં ઊડ્યા કરે એવાં પંખી બનાવ્યાં અને જેઓ જિંદગીનો મોટો ભાગ જમીન પર જ ગાળતાં હોય એવાં પંખીનું પણ સર્જન કર્યું. ગીચ જંગલોમાં વસનારાં પંખી સરખ્યાં, તેમ ઉજ્જડ વેરાનમાં અને રણપ્રદેશમાં રહેનારાં પંખી પણ પેદા કર્યાં. ગમે એવો પ્રદેશ હોય, પણ પંખી વિનાના પ્રદેશની કલ્પના જ નથી થઈ શકતી.

આ તો થઈ દિવસની વાત. દિવસે તો અધે પંખી હોય છે, પણ રાતનું શું? શું રાત પંખી વિનાની સૂતી રહે?

ના, જગત બ્યારે નિદ્રાધીન થઈ જાય છે, ત્યારે માનવગતિની અનન્ય સેવા અજવનાર પક્ષીઓની એક સ્વયંસેવકસેના બહાર પડે છે. એ છે વિવિધ જાતનાં ધુવડો અને ચીબરીઓ. અધાં પક્ષીઓમાં એમનો જીવનવ્યવહાર નિરાળો છે. એમના શરીરનો આકાર પણ નિરાળો છે. ગોળ મોટું માથું એમના શાણપણનું પ્રતીક છે. ખીબાં પંખીઓને મોંની બંને બાજુ આંખો હોય છે; કારણ કે તેમને સ્વરક્ષણ માટે ચારે તરફ નજર રાખવી પડે છે. ધુવડને રાત્રે કોઈ દુશ્મનનો ડર નથી; એટલે તેની આંખો માણસની જેમ આગળ છે. એ આંખો મોટી છે; કારણ કે અંધારામાં બંને એટલો વધુ પ્રકાશ તેની આંખો ગ્રહણ કરે તો જ તે અંધારામાં નેઈ શકે ને?

ધુવડ અને ચીબરી (Owls and Owlets)

દુનિયાના સૌથી ઉપયોગી પંખીની શોધ કરવી હોય તો એવું પંખી હોવાનો દાવો ધુવડ કરી શકે. પરંતુ ધુવડ કદી એવી ખ્યાતિ ઇચ્છતું નથી. અધાં પક્ષીઓમાં તે સૌથી વધારે માનવસેવા કરે છે, પરંતુ એ સેવાની જાહેરાત થાય અને કદર થાય એવી તેની ઇચ્છા

નથી; એટલું જ નહિ, પણ તેથી તો તેને બહુ સંકેત થાય છે. એટલે તે આ મહાન માનવસેવાનું કામ રાતના અંધારામાં કરી પ્રભાતની પહેલી ટશર ફૂટે તે પહેલાં તો પોતાના ઘરમાં સંતાઈ જાય છે. જાહેર જીવનમાં થોડું ઘણું કામ કરીને કે કંઈ કામ કર્યા વિના પ્રસિદ્ધિ મેળવનારા આપણા કહેવાતા પ્રજાસેવકોથી ધ્રુવડની સૃષ્ટિ આમ નિરાળી અને ઉમદા છે.

આહારવ્યવહાર અને શરીરરચનામાં ધ્રુવડ અને ચીંચરીનું સ્થાન વિશિષ્ટ છે. ચીંચરી અથવા ભૈરવ ધ્રુવડની નાની આવૃત્તિ જ છે. આ કુળનાં બધાં પક્ષીઓ નિશાયર છે. એમ તો દશરથિયાં અને રાત-બગલા પણ ક્યાં નિશાયર નથી? પણ ધ્રુવડની વાત જ જુદી છે. પક્ષીજગતમાં એના જેવાં મુલાયમ પીછાંવાળું ખીંગુ કોઈ પંખી તો બતાવો! તેનો અવાજ કર્કશ અને ભય ઉપજાવે તેવો છે. આવા વિશિષ્ટ પ્રકારના દેખાવ અને અવાજથી તો આપણે ઊલટા તેનાથી ભડકી ગયા છીએ. ભારતમાં, ઈંગ્લેંડમાં અને પ્રાચીન રોમમાં પણ ધ્રુવડ લોકમાન્યતામાં અપશુકનિયાળ પંખી ગણાયું છે. દેશદેશની દંતકથાઓમાં તેને આકૃત અને મોતનું પંખી ચીતરવામાં આવ્યું છે. આપણે ત્યાં તો ધ્રુવડ યમદૂત જ મનાયો છે. આપણી કૃતમ્મતાનો પણ કંઈ પાર છે?

પરંતુ પ્રાચીન ગ્રીક પ્રજા વધુ સમજુ અને વિચારશીલ હતી. ગ્રીક લોકો આપણા જેવા ગુણચોર ન હતા. તેઓએ ધ્રુવડ આપણી જે મહાન સેવા બજાવે છે તેની શોધ કરી, કદર કરી અને ડહાપણુ તથા વિદ્યાના પ્રતીક તરીકે તેની સ્થાપના કરી.

ધ્રુવડના ગુણની કદર કરવામાં આપણે ડાહ્યા ગ્રીકલોકો કરતાં બે હજાર વર્ષ પાછળ છીએ; પરંતુ હજી મોડું નથી થયું. ધ્રુવડનું કુળ માનવજાતની જે મહાન સેવા બજાવે છે તે આપણે જાણીએ અને તેની કદર કરીએ. ડહાપણુના પ્રતીક ધ્રુવડને આપણે એટલેકે બધો ઉવેખ્યો છે કે ધ્રુવડનું હિંદી નામ ઉલ્લુ છે!

સૂર્યાસ્ત થાય છે, અંધારું જામે છે અને ખેતરાઉ ઉંદરો પાકનો નાશ કરવા બહાર આવવા દરમાંથી ડોકું બહાર કાઢે છે. ઉંદર જેટલું ખાય છે તેનાથી દશગણું અગાડે છે અને તેની ભૂખ સદા અતૃપ્ત હોય છે. તેને ખાવું ન હોય તોપણ તેના દાંત તો કંઈ ને કંઈ કરડતા જ હોય; કારણ કે તેમના દાંત વધ્યા કરે છે અને જો કંઈ ને કંઈ કરડ્યા કરીને દાંતને ઘસારો ન આપ્યા કરે તો તેમના દાંત વધીને તાળવું ફાડીને બહાર નીકળે. આવો બચંકર ઉપદ્રવી ઉંદર આખી રાત ખેતરમાં કરડ-કરડ કરવા માટે ન્યારે ધરમાંથી ડોકું બહાર કાઢે છે અને જુએ છે, કે ત્યાં કોઈ રાત્રી બિલાડી નથી અને મેદાન સાફ છે ત્યારે ખેતરમાં વિનાશ ફેલાવવાના ઘૃણાપાત્ર કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવાને ગણપતિનું વાહન આગળ વધે છે. એ વખતે ઝાડની અખોલમાંથી બહાર નીકળેલા ધુવડની તેજસ્વી આંખો તેની ઉપર ઠરે છે. ખીજ જ ક્ષણે તે હવામાં ઝુકાવે છે. મેં તમને કહ્યું છે તેમ ધુવડની પાંખો અને બધાં પીછાં એવાં મુલાયમ છે કે ન્યારે તે ઊડે છે ત્યારે બિલકુલ અવાજ ન થાય. ન્યારે ધુવડના તીક્ષ્ણ નહોરવાળો પંજે ઉંદરની ગરદન પર પડે છે, ત્યારે જ તેને ભાન થાય છે કે તેના યુગયુગ જૂના દુશ્મનના હાથમાં પોતે આવી પહોં છે. પણ ખીજ ક્ષણે ધુવડની તીક્ષ્ણ ચાંચ તેની ખોપરી તોડી નાખે છે, અને તે ધુવડના પેટમાં સમાઈ જાય છે. ધુવડનાં બચ્ચાં પણ ખાઉ-ધરાં હોય છે અને ઠેકઠેકાણે આ પક્ષીઓ પોતાના માટે અને બચ્ચાં માટે ઉંદરોની હત્યા કરીને તેમની વસ્તીનું જે નિયમન કરે છે તેનો ખ્યાલ આપવા માટે મારે એટલું પણ કહી દેવું જોઈએ, કે ઉંદર જેટલા ખાઉધરા છે તેટલા જ 'ફળદ્રૂપ' છે; જો તમે ઉંદરની એક જોડી રાખી હોય અને તેમનાં બધાં બચ્ચાંને સલામત રીતે વંશવૃદ્ધિ કરવા દેવામાં આવે, તો આંગળીના વેદા ઉપર ગણી શકાય એટલાં વરસમાં તેઓની સંખ્યા કરોડોની થઈ જાય. જો ઉંદરોને અનિ-ચત્રિતપણે વધવા દેવામાં આવે તો આપણને ખાવા માટે એક દાણો

ન મળે. અને ઉંદર મરકી જેવાં ભયંકર અને જીવલેણ દર્દ ફેલાવે છે એ પણ ભૂલી નહિ જતા. હવે તમને ખ્યાલ આવશે કે ધ્રુવડ ઉંદરની વસ્તીને કાબૂમાં રાખી કેવી માનવસેવા બજાવે છે. ધ્રુવડોની હોબરી તપાસતાં જણાયું છે કે રેવીદેવી અથવા કરેલ (Barn Owl) નામના શહેરી ધ્રુવડના ખોરાકમાં ૮૫ ટકા પ્રાણીઓ એવાં છે કે જેઓ પાકને નુકસાન કરે છે અને તેમાં ૬૮ ટકા ઉંદર હોય છે. વગડામાં વસતા રેવઈ અથવા રવાઈડાં નામના ધ્રુવડ (Short-eared Owl) અને શીંગડિયા ધ્રુવડ (Great-horned Owl) ના પેટમાં ૯૦ ટકા શિકાર પાકને નુકસાન કરનાર પ્રાણીઓ માલૂમ પડ્યાં છે, જેમાં ૭૮ ટકા ઉંદર અને તેના કુળનાં પ્રાણીઓ હોવાનું જણાયું છે. ન પચે એવા ભાગ દાખલા તરીકે પીછાં, રુવાંટી, હાડકાં વગેરેને ધ્રુવડ ઓઝી નાખે છે.

આવાં ઉપયોગી પક્ષીનો આપણને નિકટનો પરિચય હોવો જોઈએ, પણ ધ્રુવડ તો એવાં શરમાળ છે અને પ્રસિદ્ધિથી તો શું પણ પરિચયથી પણ છોટાં રહે છે કે તેમને શોધવાં એ પણ સહેલું કામ નથી; એટલે તમારી પક્ષીશાસ્ત્રી થવાની મહત્વાકાંક્ષા ન હોય તો અહીં જુદી જુદી જાતનાં ધ્રુવડનો સવિસ્તર પરિચય આપવાની જરૂર નથી.

શીંગડિયો ધ્રુવડ (The Great-horned Owl)

શીંગડિયો ધ્રુવડ ખરેખર પીછાંનાં શિંગડાં ધરાવે છે અને તે શમળી જેવડું પંખી છે.

શીંગડાંને તે ઊંચાંનીચાં કરી શકે છે. તે ઘણી જાતના અવાજ કાઢે છે. પણ રાતના અંધારામાં હૂ-ઉ-ઉ અને બૂ-બૂ એવા અવાજ કરે ત્યારે કોઈ પણ અજાણ્યો માણસ ભયથી મૂંઝા જાડે! ભેખડ, ટેકરીઓ, નદીકાંઠા, ભેખડવાળા દરિયાકાંઠા અને ખીડવાળાં મેદાન અને ઝાડનાં ઝુંડ તેને પસંદ છે. દિવસે તો છુપાઈ રહે છે. જે ખુલ્લો વગડો હશે તો દિવસે ઘાસમાં છુપાઈને રહેશે. કોઈ પણ

ધ્રુવડને જે દિવસે બહાર નીકળવું પડે તો કાગડા તેની ઉપર તૂટી પડે છે, કારણ કે રાતે ધ્રુવડ કાગડાને પણ મારે છે. વહેમી અને શ્રદ્ધાળુ લોકો તેના પગનું હાડકું બાળકોની ડોકમાં પહેરાવે છે. આ ધ્રુવડ ન્યાં રહેતો હોય ત્યાં જ માળા બાંધે છે. ઘાસમાં જમીન ઉપર રહેનાર ધ્રુવડ જમીન ઉપર જ માળો બનાવે છે. આથી બચ્ચાંની દિશામાં ભય આવી રહ્યો હોય તો માખાપ દુશ્મનનું ધ્યાન ખીજી બાજુ ખેંચવા જાણે પોતાને ઈન્ન થઈ હોય એવો ઢોંગ કરવા આશ્ચર્ય-જનક અભિનય કરે છે! શ્રી ધર્મકુમારસિંહજી લખે છે કે આવા સમયે તે માથું નીચું અને પાંખો પડોળી કરી ચીસો પાડતો ધૂમે છે! દુશ્મનનો સામનો કરવા તે પીછાં ઊંચાં કરીને ખૂબ મોટો દેખાવાનો પ્રયત્ન પણ કરે છે.

વસ્તી : મહાયુજરાત અને સમગ્ર ભારત. પ્રજનનઋતુ સુખ્યત્વે શિયાળો.

માછીમાર ધ્રુવડ (The Brown Fish Owl) શીંગડિયા ધ્રુવડ જેવડું જ અને શીંગડાવાળું પક્ષી છે, દેખાવમાં પણ તેને થોડું-ધણું મળતું આવે છે. પણ નામ પ્રમાણે તે માછલી, કરચલાં અને દેડકા વધુ મારે છે. સાપ, કાચંડા, પક્ષીઓ વગેરેને પણ આ ધ્રુવડ છોડતો નથી. કચ્છ સિવાયના મહાયુજરાત, મુંબઈ અને હિંદમાં તેની વસ્તી છે.

કાગડાથી મોટો અને ટૂંકાં શીંગડાંવાળો રેવઈ અથવા રવાઈડો ધ્રુવડ (Short-eared Owl) આપણે ત્યાં શિયાળો ગાળવા છેક યુરોપથી આવે છે! તેને સૂર્ય સાથે અણખનાવ નથી અને દિવસે પણ તે ઝાડી, ઘાસ કે કંટારાના મૂળ પાસે બેઠેલો દેખાશે. ત્યાં તે ઊંઘે છે, ત્યારે પાણી જેવો લાગે છે. ખલેલ પામીને ઊડી જતાં કાગડા તેને રંજડવા લાગે છે ત્યારે મેં તેને સહેલાઈથી આકાશમાં છટકી જતાં જોયેલ છે.

રેવીદેવી અથવા કરેલ ધુવડ (The Barn Owl) પણ કાગડાથી મોટો છે અને તેની વ્યાપક વસ્તી છે. તેનું ઘોણું વાંદરા:

જેવું મોટું તેને તરત ઝાળ-ખાવી દેશે. તે ચીખરીની જેમ ચીસ પાડે છે તેમ હો-હૂ-ઉ-ઉ-ઉ પણ કરે છે. તે સ્થાયી અધિવાસી છે અને મુંબઈ જેવા શહેરમાં મોડી રાતે રસ્તા ઉપર ભંચે બેસતો દેખાય છે! પણ દિવસે જો ક્યાંય ઉઘાડો પડી ગયો તો કાગડા મારી જ નાખે.

કુળની દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો પક્ષીશાસ્ત્રીઓએ રેવીદેવીને જુદું કુળ આપ્યું છે ત્યારે ખીબં

ધુવડો અને ચીખરીઓને એક કુળમાં મૂક્યાં છે. પક્ષીઓને પોતાનું કુળ નક્કી કરવાનો પણ અધિકાર નથી! એ અધિકાર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ ખૂંચવી લીધો છે.

રેવીદેવી અથવા કરેલ ધુવડ

ચીખરી અથવા ભૈરવ પક્ષી (Owlets)

ચીખરીઓ ધુવડની નાની આવૃત્તિ છે. દેખાવમાં તેઓ ધુવડ જેવી જ, પણ કદમાં નાની હોય છે. તેઓ પણ નિશાયર પક્ષી છે. છતાં ખરે ખરે તેઓ ખુલ્લામાં આવતાં અચકાતી નથી અને કોઈ વાર તો તમે ખરે ખરે તેને બેસતાં પણ જોશો. તેમ છતાં આહારો-તપાદનનું કામ તો તેઓ સૂર્યાસ્તથી સૂર્યોદય સુધી જ કરે છે. દિવસે તેઓ કોઈ વાર પોતાના ઘરના આંગણે આવીને બેસે છે ખરી, પણ જો તેને ખલેલ પહોંચે તો જ તેઓ આંગણું છોડીને બહાર પડે છે.

આપણે ત્યાં થતી ચીખરીઓમાં ધી નોર્ધર્ન સ્પોટ્સ આઉલેટ સુખ્ય છે. મરાઠીમાં તેને પીંગળા કહે છે. કદમાં તે આઠ ઇંચની (કાપર જેવડી) છે. ઉપરનો ભાગ ભૂરો છે અને ઘોળાં ટપકાં અને પટા છે. નીચેનો ભાગ ઘોળો છે અને છૂટાંછવાયાં ભૂરાં ટપકાં છે. મોટી, બધા ધ્રુવડને હોય છે તેવી, માણસની જેમ આગળપડતી અને પીળી આંખો ન્યારે તમારી સામે માંડીને તે જુએ, ત્યારે જ તમને તેના 'વ્યક્તિત્વ'નો ખ્યાલ આવે. ઝાડમાં, ભીંતમાં કે છાપરામાં પોલાણુ હોય તેમાં ચીખરી ઘર માંડીને રહે છે. જે તમે તેનાં વ્યારણુાં કોકો તો એ જિજ્ઞાસુ પંખી તરત પોતાનું ગોળ મોઢું બહાર કાઢશે. પેલી એ વેધક પીળી મોટી આંખો તમારી સામે મંડાશે અને તમારી અશિષ્ટતાથી ક્રોધે ભરાઈને જે ચીખરી પાછી પોતાના ઘરમાં આડી નહિ જાય તો બહાર નીકળી સામેની ડાળી પર બેસશે, તમને ડરાવતી હોય તેમ માથું ઊંચુંનીચું કરશે અને પોતાની સમગ્ર કર્કશતા એકઠી કરીને તમને જે ગાળો દેશે તેનું બાપાંતર તેની બાષામાંથી ગુજરાતીમાં થઈ શકે તેમ નથી.

સૂર્ય આથમવા આવે છે ને ચીખરીની અધીરાઈ વધતી જાય છે. સૂર્યાસ્ત થાય ન થાય ત્યાં તો તે બહાર નીકળી પડે છે.

તારના થાંભલા, છાપરાં કે ઝાડની ડાળ પર તે આવીને બેસે છે અને સૂર્યાસ્ત થયા બદલનો આનંદ વ્યક્ત કરવા કંઠમાંથી કર્કશ-તાના કુવારા સુક્તપણે છોડે છે. કોઈ ઉંદર, ઢાલિયું જીવકું, પંખી કે સરિસૃપ નજરે પડયું કે તરત જ ચીખરી તેની ઉપર તૂટી પડે છે. ન પચે એવા વાળ, પાછાં વગેરે વસ્તુઓને તે ઝોકી કાઢે છે. તેનાં મુલાયમ રેશમી પીંછાં તેને જરાય અવાજ કર્યા વિના ઊડવામાં મદદ રૂપ છે. વીજળીના દીવા પાસે રાજમાર્ગ પર, ખાસ કરીને ચોમાસામાં, જે જીવડાં આકર્ષાઈ આવે છે તેમના પર પણ ચીખરી હાથ મારે છે.

જંગલ, ઉજ્જડ વગડા, ખેતરાઉ પ્રદેશ, બાગબગીચા, શહેરો અને ગામડાં; બધે આ ચીખરી જરૂર દેખાશે.

આસોથી ચૈત્ર સુધી તેની પ્રજનનઋતુ. નરમાદા બંને ઈંડાં સેવવામાં અને બચ્ચાં ઉછેરવામાં સરખો ભાગ લે છે. તેઓ પોતાના ઘરમાં જ થોડાં પીછાં અને તણખલાંનો આછોપાતળો નામનો માળો બાંધે છે અને માદા ત્રણથી ચાર સફેદ ઈંડાં મૂકે છે. ધ્રુવડ અને ચીબરીનાં ઈંડાં લંબગોળ કરતાં ગોળાકાર વધારે હોય છે.

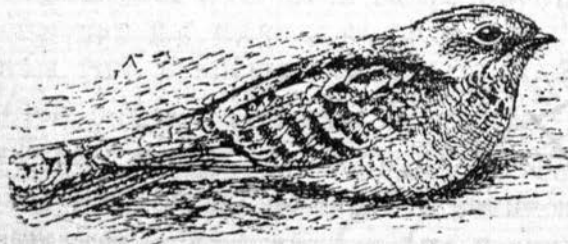
વસ્તી : મહાયુજરાત, મુંબઈ અને સમગ્ર હિંદમાં સ્થાયી અને વ્યાપક. યુજરાતના જંગલ પ્રદેશમાં વનચીબરી (The Jungle Owlet) નામની એક ખીજી ચીબરી વસે છે.

અન્ય નિશાચર પક્ષીઓ

બ્યારે આપણે રાતનાં પંખીઓનો પરિચય કરવા બેઠા છીએ, ત્યારે ખીજાં નિશાચર પંખીઓનો ઉલ્લેખ પણ અહીં કરી લઈએ, પછી ભલે તે જુદાં કુટુંબનાં હોય.

દશરથિયું અથવા છાપું (The Nightjar)

કેઈ વખત તમારા પગ પાસેથી પંખી ઊડે, પણ પંખીની જેમ નહિ, ફૂદાંની જેમ, તો બળવું કે એ દશરથિયું છે. દશ ઇંચ લાંબું એટલે કે કાપર જેવડું કંઈ ફૂદું હોય? એનો ભૂરો રંગ

દશરથિયું

રેતાળ રંગનાં ટપકાં અને રેખાઓનો એવો સુમેળ ધરાવે છે કે તમારા પગ આગળ એકું હોય તોપણ તમે તેને ન જુઓ ! અદૃશ્ય રહેવાની પોતાની શક્તિનું દર્શરથિયાને પણ ભાન છે, એટલે જ્યાં સુધી તેને કચરાઈ જવાની ખીક નહિ લાગે ત્યાં સુધી તે છતું નહિ થાય. ઊડશે ત્યારે પંખીની જેમ સીધી લીટીમાં નહિ પણ ફૂદાંની જેમ આડું અવળું અને જ્યાં એસશે ત્યાં આસપાસના વાતાવરણમાં એનો રંગ એવો ભળી જશે કે પાછું તે અદૃશ્ય થઈ જશે. આસપાસની ધરતી સાથે દર્શરથિયાને ફોટોગ્રાફ લેવામાં આવે તો ફોટોગ્રાફમાં દર્શરથિયું તમને ભાગ્યે જ દેખાશે ! કેવું અજબ આત્મગોપન !

આપણા દેશનું આ વ્યાપક અને છતાં આપણે જેનાથી અજાણ્યા છીએ એવા આ પંખીની વિશિષ્ટતા એ છે, કે તે ખીજાં પક્ષીઓની જેમ ઝાડની ડાળી પકડીને બેસી શકતું નથી, એટલે જમીન પર જ બેસે છે. જો ઝાડ પર બેસે તો તેની જાડી ડાળ પર સમાંતર બેસે, ખીજાં પક્ષીઓની જેમ આડું નહિ. રાતના અંધારામાં તમે ચક-ચક-ચક-ચક-ચ-રૂ-રૂ-રૂ એવો અવાજ સાંભળી તો જાણવું કે એ જ દર્શરથિયું. રાત્રે મોટરમાં ગામ બહાર પ્રવાસ કરતા હશે તો તેની બત્તીઓના પ્રકાશમાં તે રસ્તા પરથી ઊડતું દેખાશે. એની ચાંચ ટૂંકી છે, પણ મોઢાની ફાટ મોટી છે અને તેમાં તે ઊડતાં જીવડાંને પકડી પાડે છે. એ મોટી ફાટને લીધે યુરોપ જેવા સુધરેલા દેશમાં પણ એવી ખોટી માન્યતા પ્રવર્તે છે કે તે બકરી અને ગાયને ધાવી જાય છે ! એટલે તેઓએ તેનું ખીજું નામ 'ગોટ સકર' પાડ્યું છે ! અજ્ઞાનનો ઇગરો કંઈ આપણે જ રાખ્યો છે ?

મુઝમ્બમાં એક, કુન્હમાં ચાર અને સૌરાષ્ટ્ર તથા ગુજરાતમાં પાંચ જાતનાં દર્શરથિયાં નોંધાયાં છે. તેમાંથી પરદેશી દર્શરથિયું (Hume's Nightjar) યુરોપ અને પશ્ચિમ એશિયાથી મહાગુજરાતમાં શિયાળો

ગાળવા આવે છે. રેતલ દશરથિયું (Sykes' Nightjar) ઋતુ પ્રમાણે સ્થાનપલટો કરતું જણાયું છે. સામાન્ય દશરથિયું (The Common Nightjar) અને મોટું દશરથિયું (Franklin's Nightjar) વધુ જાણીતાં અને વ્યાપક દશરથિયાં છે. સામાન્ય દશરથિયું ઊડશે ત્યારે પાંખમાં ઘોળા પદા ઝપકી ઊડશે.

આસપાસની ધરતી અને સૂકી વનસ્પતિના રંગ સાથે ઓતપ્રોત થઈ જાય એવાં રંગવાળાં પક્ષીઓમાં દશરથિયાં તો અજોડ છે. આતમગોપનનો આથી વધુ સારો દાખલો પક્ષીસૃષ્ટિમાં ભાગ્યે જ મળશે. દિવસે તેઓ વાડ, ઝાંખરાં કે ઘાસના મૂળમાં ભરાઈને બેસી રહે છે.

દશરથિયાંને પોતાનું અલાયદું કુળ છે.

સામાન્ય રીતે ગ્રીષ્મ અને વર્ષા તેમની પ્રજનનઋતુ છે. તેઓ માળો નથી બનાવતાં.

કદના પ્રમાણમાં દશરથિયાંની આંખો મોટી છે, કારણ કે તેઓ નિશાયર પક્ષી છે. દિવસે તેઓ આંખો બંધ રાખીને સૂતાં હોય ત્યારે તમે શુપચુપ પકડી લઈ શકો.

રાત બગલા (The Night Heron)

ક્યાં ધ્રુવડ, ક્યાં દશરથિયું અને ક્યાં રાત બગલા! કંઈ સગપણ જ નહિ, છતાં નિશાયર પક્ષીઓનો સામટો પરિચય કરવો હોય તો એવી છલંગો મારવી જ જોઈએ.

રાત બગલા નિશાયર પ્રકૃતિને વફાદાર છે. રાતના અંધારામાં તમે 'ઉવાક-ઉવાક' એવો અવાજ સાંભળો ત્યારે જાણવું કે રાતના રાંઝ બગલાભાઈ ચારો ચરવા જાય છે, અથવા ચોમાસું હોય તો અચ્ચાંને માછલી ખવડાવવા જાય છે. રાત બગલા સુંદર કાખરા રંગના હોય છે. વધુ પરિચય તો શું આપું? એમનાં અન્ય કુટુંબીઓ

અંજન અગલા ઘોળે દિવસે અને ઘોળા દૂધ જેવા પોશાકમાં તમે જોઈ શકશો, અને અંધારી રાતે જ્યારે રાત અગલા માછલી મારતા હોય, ત્યારે તમે તેમની સાથે ઝાળખાણુ કરવા તેમની પાસે જવાના નથી એ હું જાણું છું, એટલે ટૂંકામાં તેની ઝાળખાણુ આપી દઉં.

ઉપરથી કાળા અને રાખોડી રંગનો અને નીચેથી ઘોળા રંગનો રાત અગણે તેના અવાજ ઉપરથી 'વાક' અથવા 'અવાક' નામે પણ ઝાળખાય છે. તે દિવસે ઝાડની ઘટામાં આરામ કરે છે, પણ મેઘાચ્છાદિત આકાશ હોય તો સાંજે અને સવારે પણ ખોરાક મેળવવા જાય છે. ખારા કે મીઠા પાણીનો તેને ભેદભાવ નથી. તેના ઢંગ અંજન અગલા કરતાં ખોખડ અગલાને વધુ મળતા છે. પાણીથી તેનાં પીછાં ભીંજતાં નથી.

વસતી : દક્ષિણ યુરોપથી અગ્નિએશિયા સુધી હજારો માઈલના વિસ્તારમાં વસતા રાત અગલા આપણે ત્યાં વ્યાપક પંખી છે. વર્ષા-ઋતુ તેની પ્રજનનઋતુ. પાણીકાંઠાથી ઝાડમાં આવેલું તેનું એસણું ઘણીવાર અહુ છેટું હોય છે, એટલે અચ્ચાંને ખવડાવવા તેને ઘણું જીડવું પડે છે. તે ઝાડ ઉપર માળો આંધી દરિયાઈ રંગનાં પાંચ ઈંડાં મૂકે છે.

૧૦ : કેટલાંક રાંક પંખીડાં

કયું પંખી રાંક નથી ? શિકારી પંખીઓ, ગીધ, ધુવડ વગેરેને આદ કરતાં ઘણાં ખરાં પંખી રાંકડાં જ લાગે છે, છતાં ગરીબ સ્વભાવનાં માણસોને તો આપણે કબૂતર સાથે સરખાવીએ છીએ. યુરોપી લોકો હોલાને શાંતિના પ્રતીક તરીકે ઝાળખે છે અને આપણે પણ તેને ભગત કહીએ છીએ; એટલે અર્ધાં પંખીઓમાં આ એ પંખી તો સૌથી વધારે રાંક છે.

કખૂતર ને હોલા એક કુટુંબનાં છે અને તેતર ને લાવરી તથા બટેર પણ એક કુટુંબનાં છે; પરંતુ આ બે કુટુંબ વચ્ચે કંઈ સગપણુ નથી, તેમ છતાં મારી દષ્ટિએ લડાયક વૃત્તિનાં તેતર, લાવરી અને બટેર પણ રાંક લાગે છે. તમે એને પક્ષપાત કહો; પણ એમ તો કખૂતર પણ ક્યાં લડાયક વૃત્તિનાં નથી? એટલે મેં તો આ બધાં પંખીને રાંક પંખીઓના પ્રકરણમાં મૂકી દીધાં છે.

કખૂતર અને હોલાં

એક જ કુળમાં સમાઈ જતા આપણા સુપરિચિત હોલા અને કખૂતરના પરિચયની તો થોડી જ જરૂર છે, તેમ છતાં એમનાં કુળના કયા કયા નખીરા આપણે ત્યાં છે એની નોંધ વિના તો આ લખાણુ અધૂરું ગણાય ને? સ્થળસંકોચના કારણે આપણે તેના કુળધર્મ જ જાણી લઈએ. કખૂતર અને હોલા પક્ષીસમાજમાં પોતાનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે. તેઓની શરીરરચના ઝડપી ઉડ્ડયન માટે ઘડાયેલી છે. જેટ વિમાનોની જેમ તેઓની આકૃતિ સુડોળ છે અને હવાની ઓછામાં ઓછી રુકાવટ સાથે તેઓ વધુમાં વધુ ચપળતા અને ઝડપથી હવામાં દાવપેચ ખેલી શકે તેવી છે. આ ગુણો હોલા કરતાં કખૂતરમાં વધુ વિકાસ પામ્યા છે. તેઓ ચુસ્તપણે વનસ્પત્યાહારી છે, પણ શ્રી ધર્મકુમારસિંહજી કહે છે કે કખૂતર જવલ્લે જ ઊધર્ષ પણ ખાય છે. તેઓ જે દાણા અને ખી ખાય છે તે આગલા જહરમાં પચીને દૂધ જેવો પ્રવાહી રસ બને છે અને તે રસ ઉપર તેઓ બચ્ચાંને ઉછેરે છે. તેઓ ખોરાકના પાચન માટે દાણા અને ખી સાથે કાંકરી પણ ગળી જાય છે.

આ વર્ગનાં પક્ષીઓ માળા બાંધવામાં કે માળા માટે સ્થળની પસંદગીમાં સાદી અક્કલની પણ ઊણુપ હોવાનું પ્રદર્શન કરે છે. દાતાણુની ચારો અને સાંડીકાંનો આછો-પાતળો માળો બનાવીને તેઓ

ઘોળા રંગનાં ઈંડાં મૂકે છે. આ માળા એવો કઢંગો હોય છે અને તેના સ્થળની પસંદગીમાં એટલી બધી મૂર્ખાઈ બતાવવામાં આવે છે કે કોઈવાર ઈંડાં પડીને ફૂટી જાય છે અને ઘણીવાર દુશ્મનોનાં મોંમાં જાય છે. છતાં તેઓ કશો જ બોધપાઠ લેતાં નથી. પંખી પોતે પણ દુશ્મનોના શિકાર બને છે. માંસાહારી માણસોએ આ વર્ગનાં પંખી અને તેમનાં ઈંડાંને ખાઈ ગણ્યાં છે.

કબૂતર (The Blue Rock-Pigeon)

મૂળમાં પોચી અને છેડેથી કહણ ચાંચ, પ્રમાણમાં જરા મોટી અને તેજસ્વી ચાંખ, તરેહતરેહના રંગ અને ઝડપી ઉડ્યનથી પ્રસિદ્ધ થયેલાં કબૂતરની સૌથી સામાન્ય જાત આપણાં વાઢળી કબૂતર છે અને રોજના વધુપડતા પરિચયથી તમને તેના પ્રત્યે અણુગમે આવી ગયો હોય, તોપણ તેના કુળનાં અન્ય પંખીઓ પ્રત્યે એવી ઉપેક્ષા ન કરતા. દુનિયામાં તેઓએ ઝડપ માટે, તરેહતરેહના કાંટાવાળ ઉડ્યન માટે અને સંદેશવાહક તરીકે અમર નામના કાઢી છે. આપણા આ સામાન્ય કબૂતરને પણ જે તેના સ્થાનકથી દૂર લઈ જવામાં આવે તો તે પોતાનું ઘર શોધી કાઢે છે. શ્રી ધર્મકુમારસંહજી લખે છે કે, તેમણે આ સામાન્ય કબૂતરને ૨૦-૩૦ માઈલ છેટે લઈ જઈને છોડી મૂક્યાં હતાં અને બીજે બીજે દિવસે તેઓ પાછાં ઘેર આવી ગયાં હતાં ! પોતાનું ઘર શોધી કાઢવાની તેની આ શક્તિનો ઉપયોગ કરવા માણસે સંદેશવાહક કબૂતરની એક ખાસ વર્ણસંકર જાત ઉછેરી છે. આ પણ કબૂતરને તે ઘણી મળતી છે. સંદેશવાહક કબૂતર એક મિનિટના એક માઈલની ઝડપે ઊડતાં હોવાનું નોંધાયું છે. અનેક દેશોનાં લશ્કરો સંદેશવાહક કબૂતરો રાખે છે અને લડાઈમાં તેમણે રોમાંચક પરાક્રમ કરી બતાવ્યાં છે.

કબૂતર જેકું બંધાઈને રહે છે અને તે ત્રેમાળ પંખી છે. પણ હરીફ કબૂતરો ઘાતકી લડાઈ લડે છે. તેઓ તાજી ઊગી રહેલી

વનસ્પતિ પણ ખાય છે અને ખેતરમાં ફૂટી રહેલા અંકુર ખાઈને ખેતીને નુકસાન કરે છે. આ પ્રેમી પંખીને ખાવા, લડવા અને પ્રેમ કરવા સિવાય બીજા કોઈ ધંધો નથી, એટલે પ્રજનન ખારે માસ ચાલે છે!

હારિત અથવા હરિયલ (The Southern Green Pigeon)

આપણાં કબૂતરોમાં એક વિશિષ્ટ પ્રકારના કબૂતરની ઓળખાણ કરી લેવી જોઈએ. નામ પ્રમાણે રંગ ધરાવતા હારિત લીલાશ, પીળાશ અને રાખોડી રંગનાં છે અને ઝાડનાં ઝુંડમાં જ રહે છે. તેઓ સદંતર ક્ષણહારી છે. કદમાં આપણા કબૂતર જેવડાં જ આ પંખી આપણે ત્યાં અનુકૂળ સ્થળે મળી આવશે, પણ રંગ અને રીત-ભાતના કારણે તેઓ ઝાડના ઝુંડમાં એવાં અદૃશ્ય રહે છે કે બહુ કાળજીપૂર્વક તમે તેની શોધ ન ચલાવો તો તે તમારી નજરે નહિ પડે. જ્યારે વડલામાં ટેટા પાક્યા હોય ત્યારે તેમની શોધ કરજો. તેઓ મનોહર સિસોડી વગાડે છે. સ્વભાવે તેઓ સમૂહચારી છે, એટલે ટોળામાં રહે છે, છતાં આખું ટોળું ઝાડની ઘટામાં કેવું અદૃશ્ય રહે છે તે જોઈને તમને આશ્ચર્ય થશે. ક્ષણહારી હોવાથી તેઓને પાણી પીવા પણ જમીન પર ઊતરવાની ભાગ્યે જ જરૂર પડે છે. તે કુંગરાળ પ્રદેશનાં ઝાડ વધુ પસંદ કરે છે. શહેરી વિસ્તારમાં કદી નથી આવતાં.

સ્વભાવે તેઓ સંધ્યાચર અને નિશાચર પણ છે. ચાંદનીમાં તેઓ ખાતાં દેખાશે, પણ બપોરના પ્રકાશમાં આરામ કરવાનું પસંદ કરે છે. પોપટની જેમ તેઓ કોઈ પણ ખૂણે ઊંધે માથે નમીને પણ ક્ષણ ચાંચમાં પકડી લે છે.

વસતિ : કચ્છમાં નથી, સૌરાષ્ટ્રમાં મુખ્યત્વે ગીરપ્રદેશ. ગુજરાતમાં અનુકૂળ સ્થળે છે. મુંબઈમાં નથી. તે સ્થાયી અધિવાસી છે, પણ ખેરાકની છત પ્રમાણે સ્થાનપલટો કરે છે. હારિતને ઝાડની ઘટામાં ઊતરવા માટે અને ઊડવા માટે પાંખમાં વિશિષ્ટ પ્રકારની

સગવડ છે. આ ખાલપક્ષી સ્વાદિષ્ટ ગણાય છે તેથી તેની ઘણી હલ્યા થાય છે એ દુઃખદ વાત છે. હારિત પણ પ્રેમાળ પંખી છે. જોડું બંધાઈને રહે છે અને બચ્ચાંને પેટમાંથી 'દૂધ' અને અર્ધપકવ ખોરાક કાઢીને ખવડાવે છે. તેની ચરકમાં ફળનાં જે બી જ્યાંત્યાં વેરાય છે તે જગી નીકળે છે. આથી વનસ્પતિનો ફેલાવો કરનાર પંખી તરીકે પણ હારિત ઉપયોગી પંખી છે.

હારિતની પ્રજનનઋતુ ઉનાળામાં ફાગણથી જોડ સુધીમાં આવે છે. ઝાડમાં કઢંગો માળો બનાવી એ ઘોળાં ઈંડાં મૂકે છે.

હોલાં (Doves)

અંગ્રેજીમાં શાંતિના પ્રતીકરૂપે ડવના નામે ઝોળખાતાં હોલાં વિનમ્રતા અને સદાચારથી આપણા ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ભગતનું બિરુદ પામ્યાં છે. તેઓ રૂપાળાં પંખી નથી અને સંગીતકળા ઔરંગઝેમથી દૂર હતી તેટલી જ હોલાથી દૂર છે. મનોરંજન કરે તેવા હાવભાવ કે અંગમરોડ તેઓ જાણતાં નથી. સ્વભાવમાં દીનતા, સાદાઈ અને સાધુવૃત્તિ ભારોભાર ભરેલી છે. તેઓ એકપત્નીવ્રત પાળે છે. હિંસા કરતા નથી. આવાં રાંક પંખી ચુસ્તપણે વનસ્પલાહારી હોય એમાં શી નવાઈ? તેઓ પણ ગમે ત્યારે કઢંગા માળા બાંધી પ્રજનન કર્યા કરે છે અને એ ઘોળાં ઈંડાં મૂકે છે. કબૂતરની જેમ હોલા પણ આપણે ત્યાં સ્થાયી અધિવાસી છે.

કબૂતર જેમ શહેરનાં પણ પક્ષી છે તેમ હોલાં નથી. હોલાં જંગલ, વગડા, સીમ, ખેતર, પાદર અને ગામડાંનાં પંખી છે. સૌરાષ્ટ્રમાં જ્યારે હું ગામડામાં રહેતો હતો, ત્યારે તેમણે મારા ઘરમાં ધામા નાખ્યા હતા અને ચાલીમાં છાપરા નીચે માળા બાંધતા હતા.

હવે આપણે ત્યાં થતી હોલાની મુખ્ય જાતોની ઝોળખાણ કરી લઈએ.

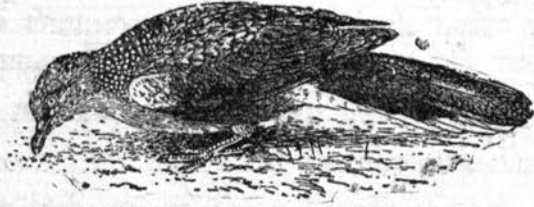
કાંટલાવાળો અથવા ઘોળ હોલો (The Indian Ring Dove)

આવળનાં ઝાડવાળા વનવગડા આ હોલાના કૂજનથી ગાજતાં હોય છે. ઊડતી વખતે તેમની પાંખો સામસામી પછડાતાં પટ-પટ અવાજ સંભળાય છે. મહાગુજરાતનું આ વ્યાપક પંખી સંવનન-સમયે વારંવાર ઝાડમાંથી પાંખો પટપટાવતું, કૂજન કરતું સીધું ઊંચે ઊડી જાય છે અને પછી પાંખો પસારીને નીચે ઊતરતું હોય તે જોવાની મજા પડે છે.

ડોકમાં પાછળના ભાગે કાળો કાંટલો અને શરીરે રાખ જેવો રંગ ધારણ કરનાર આ હોલો કબૂતરથી સહેજ નાનો છે. પાંખને છેડે અને પૂંછડીમાં શામળો રંગ છે. 'પેટાળ મેલું' ઘોળું છે.

વનહોલા અથવા રામહોલા (The Indian Spotted Dove)

હોલાની કોમમાં વનહોલાને ઈશ્વરે કંઈક રૂપ આપ્યું છે, કંઈક જરા મીઠાશ પણ આપી છે, પણ તેના કૂ-કૂક-કૂક-કૂક એવા અવાજમાં ગમગીનીની છાયા પણ છે. ઉજ્જડ વેરાન તેને પસંદ નથી એટલે

વનહોલા

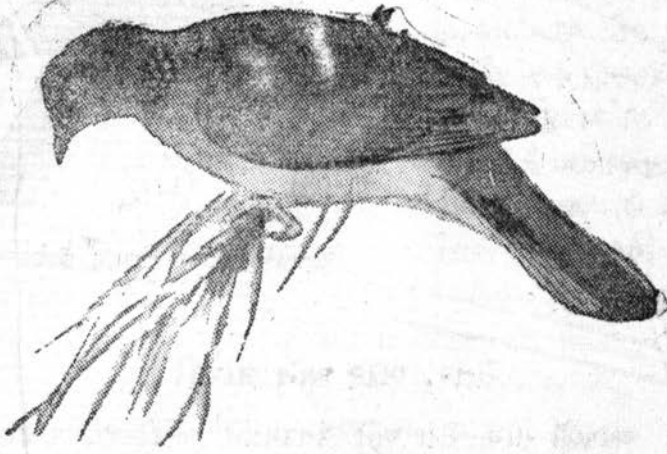
તેણે કચ્છને ત્યાજ્ય ગણ્યું છે, પણ મુંબઈમાં અને મહાગુજરાતમાં તે મનપસંદ સ્થળે જાણીતું પક્ષી છે.

કાળી કાંધ પર સફેદ ટપકાં ધરાવનાર રામહોલા પણ આર ઈંચ લાંબા છે; તેમને ગુલામી ઝાંચવાળું ઈંટના રંગનું શરીર, રાખોડી

માથું તથા ઉપર રેતાળ ટપકાં છે. પગ રાતા છે.

હોલડી અથવા ખુમરી (The Little Brown Dove)

કાખર જેવડા કદનો આ હોલો તેના આંખી ઈંટ જેવા રંગથી ઓળખાઈ આવશે. તેને શેતરંજ જેવી ચિતરામણુ છે, પણ કાંધ ઉપર નહિ, ડોકની અંને આગુ અને આગળ. નર પ્રેમ કરતો ન હોય તોપણ આજા ગુલાખી માથા વડે ઓળખાઈ આવશે. માદા આંખી છે. પેટ ઘોળકાતું છે. મહાગુજરાતનો આ વ્યાપક હોલો છે. અને ચેર તથા આવળવાળા સૂકા વગડા અને રસ્તા તથા ગામના પાદર

હોલડી અથવા ખુમરી

તેને પસંદ છે. કાંટલાવાળા હોલાની જેમ તે સંવનન-હિંચન કરે છે. કબૂતરની જેમ નર ડોક અને છાતી કુલાવીને કૂ-કૂ-કૂ ખોલતો માદાની આસપાસ ઘૂમે છે, પછી પાંખો પટપટાવતો સીધો જીંચે જીડી જાય છે અને પાંખો પસારીને તરતો તરતો નીચે જતરે છે. માદાને રીઝવવાના આ ઢંગ જેવા જેવા હોય છે. ગ્રામ્ય પ્રદેશમાં આ હોલા માણસની વસ્તીમાં પણ આવે છે. મારા વરંડામાં તેમણે માળા આંધ્યા હતા.

રાતડિયો અથવા લોટણ હોલો
(The Indian Red Turtle Dove)

ઈંટ જેવા રાતા રંગનો અને કદમાં કાચર જેવડો આ હોલો

પૂંછડી અને માથા ઉપર ભૂરો રંગ અને ડોક પાછળ કાળો કાંઠલો ધરાવે છે. માદા ગ્રાંખા રંગની છે. ઝૂ-ગર્-ઝૂ એવા એના અવાજમાં મીઠાશ નથી. સૂકા અને વેરાન પ્રદેશને પસંદ કરનાર હોલા પાસેથી તમે શી અપેક્ષા રાખો? મહાગુજરાતમાં તે વ્યાપક પક્ષી છે, પણ મુંબઈમાં તેો શિયાળામાં જ કોઈ આવી ચડે છે.

રાતડિયો અથવા લોટણ હોલો

તેતર, ખટર અને લાવરી

આપણી સીમ, શેઠા અને વનવગડાને પ-ટી-લા, પ-ટી-લા, પ-ટી-લા, કતીતુર, કતીતુર, કતીતુર અથવા ટી-ટી-૩, ટી-ટી-૩, ટી-ટી-૩ એવા મીઠા અને માદક લહેકાથી પ્રકુલિત બનાવતાં તેતર બલે રૂપાળાં ન હોય. પણ પોતાના ખુલ્લું અવાજથી આપણા ગ્રામ-પ્રદેશને શોભાવે છે. આ કુળનાં બધાં પક્ષીઓની જેમ તેતર પણ બહુપત્નીધારી છે. હજારો વર્ષો પૂર્વે માનવસમાજમાં જેવી લગ્ન-સંસ્થા હતી અને હજી આજે પણ સુલતાનો, શેખો, નવાબો, નિઝામો અને વાનરોમાં છે એવી લગ્નસંસ્થામાં આ કુળનાં પંખીઓ માને

છે. આવી લગ્નપ્રથામાં માનનારા સમાજમાં પિતા પુત્રોની સંભાળ કે માયા રાખે એવી આશા તો કેમ જ રાખી શકાય? પરિણામે ઈડાં સેવવાનું અને બચ્ચાં ઉછેરવાનું કામ બિચારી માદા પર જ આવી પડે છે. વળી ઈડાંની સંખ્યા પણ વધારે હોય છે એટલે માદાને કાઠ વાર તો નવ જોટલાં બચ્ચાંનું જતન કરવું પડે છે. સહભાગ્યે કુદરત તેની મદદે આવે છે; કારણ કે ઈડામાંથી નીકળતાં જ બચ્ચાં દોડવા લાગે છે અને માને ખોરાક લઈ આવીને બચ્ચાંનું પેટ ભરવું નથી પડતું. માનું અનુકરણ કરીને બચ્ચાં તરત જ ચારે ચરવા લાગે છે.

આ વર્ગનાં પંખી ખણુનારાં છે. તેઓ પગ વડે ધરતી ખણે છે અને ધૂળમાં ઢંકાઈ ગયેલા દાણા, ખી, જીવડાં વગેરે ખાય છે. મા ધરતી પર એક ડેકાણે ચાંચ મારશે કે તરત જ બધાં બચ્ચાં દોડી આવશે અને ધરતી ખણુવા અને ચણુવા મંડી જશે. તે વખતે તેમનો વેગ અને ઉત્સાહ જોવા જેવો હોય છે.

આ વર્ગનાં પંખીઓમાં નર ઝઘડાખેર સ્વભાવના અને ઈર્ષાળુ હોય તેમાં નવાઈ શી? મોટું જનનખાનું ધરાવતા લોકો તો એવા જ હોય ને! એટલે માદા પર પોતાના અધિકારના પ્રતિપાદન માટે ઘણીવાર બે હરીફ નર વચ્ચે યુદ્ધ જામે છે. લડાઈ જોવાના શોખીન માણુસો જેમ લડતા માણુસોને લડવા માટે હથિયાર પણ પૂરાં પાડે—અને મહારાજ્યો હજી સુધી એવો ધંધો કરે છે—તેમ કુદરતે પણ નરને પગ ઉપર પાછળના ભાગે એકેક અણીદાર કાંટો લડવા માટે આપેલ છે. બે નર ન્યારે લડે છે ત્યારે એકબીજાને ચંચુપ્રહાર અને પાંખોના પ્રહાર કરવા ઉપરાંત આ કાંટા વડે પ્રતિસ્પર્ધીની છાતીને ઊતરડી નાખે છે. જે હારીને રગદોળાઈ જાય તે નાસી જાય અને વિજેતા નારીગણુનો પતિ બને.

આપણા પક્ષી-શોખીનોમાં તેતર માનીતું પક્ષી છે, તેનું એક કારણ તેતરની આ લડાયક વૃત્તિ પણ છે. કેટલાક શોખીનો તેતરને

લડાવવા માટે જ પાળે છે અને તેતરની હારજીત પર જીગાર રમાય છે. પણ તેતરની લોકપ્રિયતા માત્ર તેની લડાયક વૃત્તિના કારણે જ નથી, તેનો મીઠો અને ખુલ્લું અવાજ અને માલિક સાથે ખૂબ જ હળી જવાનો તેનો સ્વભાવ તેને શોખીનોનું લાડકવાયું બનાવે છે. પાળેલાં તેતર પાળેલાં કૂતરાંની જેમ હળી જાય છે અને માલિકની પ્રાછળ પ્રાછળ આવે છે. તેઓ આપણા સ્થાયી વતની છે.

નર તેતર ભલે ઈંડાં સેવવામાં માદાને મદદ ન કરતો હોય, પરંતુ અચ્ચાંને તે પોતાની સાથે ફેરવે છે. નર, માદાઓ અને અચ્ચાંનું ટોળું ફરતું અને ચરતું હોય તે જોવાની મજા પડે. નર મોટો જનાનો રાખતો હોવા છતાં પ્રજા પ્રત્યે નૃશંસ નથી. મેં નર પાસે પારકાં અચ્ચાં ઉછેરાવ્યાં છે અને તે કામ તેણે પૂરી મમતાથી કયું હતું.

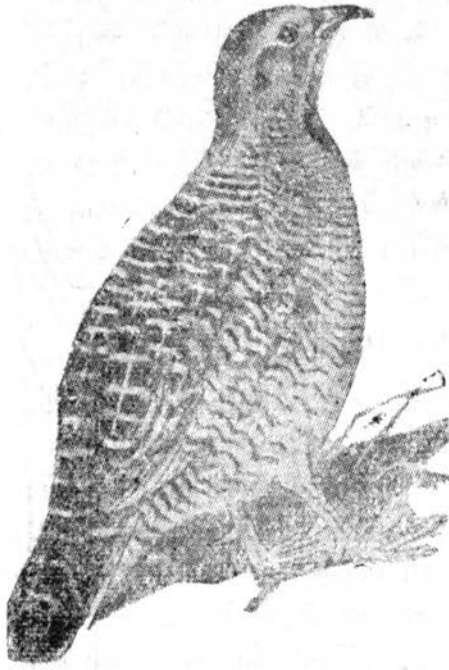
તેતરના આ સામાન્ય ગુણો થયા. હવે આપણે તેમની જાતવાર ઓળખાણ કરીએ.

ભૂરો તેતર અથવા ખડિયો તેતર

(The Common Grey partridge)

આપણા કબૂતર જેવડું જ (પાર ઈંચનું) આ પંખી દેખાવમાં છોટી ભૂરું લાગે, પણ તેની ભાતમાં ભૂરા, મેલા ઘોળા અને બજરિયા રતૂમડા રંગોની જમાવટ છે અને પગ ઝાંખા રાતા રંગના છે. આ પંખી ખેતરાઉ પ્રદેશ, ઉઘાડા વનવગડા અને વેરાન ઉજ્જડ પ્રદેશનું વતની છે અને ગીચ જંગલ તથા ભેજવાળા કે પાણી નીતરતા પ્રદેશમાં પ્રવેશ નથી કરતું. સંવનનકાળે તેમનાં જોડાં દેખાશે; પણ અન્ય ઋતુમાં ૪-૬-૧૦ પક્ષીઓનું ટોળું હશે. ખી, દાણા, વનસ્પતિ અને જીવડાં તેમનો ખોરાક છે. તેઓ છાણ ફેંદીને તેમાંથી ઢાલિયાં જીવડાં ખાતાં ઘણીવાર દેખાશે. સાંજસવાર અને ખાસ કરીને સંવનનઋતુમાં તેઓ વનવગડાને પોતાનાં ખુલ્લું અવાજથી ગજવતા હોય છે,

તેતર દોડવામાં બહુ વેગવાન પક્ષી છે. ન છૂટકે જ તે ઊડે છે

ભૂરો તેતર

અને ત્યારે પણ દૂર સુધી નહિ. થોડેક ઊડીને પાછું ખેસી જાય અને આડીમાં સંતાર્ધ જાય. ઊડે છે ત્યારે ભૂરૂરૂર અવાજ થાય છે. તેનું ઉડ્યન ઝડપી છે. શિકારી કૂતરા વડે કે બંદૂક વડે શિકારીઓ તેનો શિકાર કરે છે. ઊડતા તરત તેને ગોળી મારવી એ નિશાનબાજ ગણાય, પણ અન્યથા આવા પંખીને મારવામાં ઉમદા શિકારવૃત્તિ નથી, છતાં આ કુળનાં બધાં પક્ષીઓ ખાદ્ય હોવાના કારણે તેમના માંસ માટે તેમને જાળમાં પકડીને કે બીજી રીતે મોટી સંખ્યામાં મારવામાં આવે છે.

રાત્રે તેતર આડીમાં, ખાસ કરીને થોરમાં ચડીને રાત ગાળે છે. આ તેતરની પ્રજનનઋતુ જુદે જુદે દેશોએ જુદી જુદી હોય છે, પણ આપણે ત્યાં સામાન્ય રીતે મહાથી વૈશાખ સુધીમાં જમીન પર, ધાસમાં, ઢેશાં કે આંખરાંની ઓથમાં નામનો માળો બાંધી તેમાં છથી નવ મેલાં સફેદ ઈંડાં મૂકે છે. તેમનો ખોરાક દાણા, ખી જીવડાં અને વનસ્પતિના અંકુર છે. આ તેતર મહાગુજરાતમાં અને ભારતમાં વ્યાપક છે, પણ સુખર્ષમાં નથી.

કાળાં તેતર (The Black Partridge)

કચ્છી નામ છે કારો તેતર. તે ભૂરા તેતર જેવડું જ પણ રંગે કાળું અને પુષ્કળ સફેદ અને રેતાળ રંગનાં ટપકાં અને રેખાવાળું છે. આંખ નીચે અકેક સફેદ પટો છે અને ગળે બજરિયા રંગનો રતૂમડો કાંદલો છે. માદાનો રંગ ઝાંખો છે. આ તેતરને પાણીવાળા પ્રદેશ ગમે છે. તેની વસ્તી કચ્છથી ઓરિસાની લીટીની ઉત્તરે છે. કચ્છમાં તેની વસ્તી હરિયાળાં સ્થળોમાં છે. કચ્છમાં રામશાહી હતી ત્યારે કાળાં તેતર બહારથી લાવીને પણ છોડી મૂકવામાં આવતાં. કચ્છની બહાર ઉત્તર ભારતથી પશ્ચિમ એશિયા સુધી તે વસે છે.

તલિથો તેતર (The Painted Partridge)

સફેદ ટપકાં અને રેખાઓથી ભરપૂર હવાયેલ કાળા રંગનો અને પૂંછડી નીચે તથા ડોક અને માથા ઉપર રતૂમડો રંગ ધરાવતો આ તેતર સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને મુંબઈમાં વસે છે. પગ ઉપર લડવા માટે કાંટો નથી, તે એમ ખતાવે છે કે તે બીજા તેતર જેવો લડાયક વૃત્તિનો નથી. ઊંચાણ પર ખેસીને તે મીઠા અવાજે કિક-કીકરી, કિક-કીરી-કીકરી એવા અવાજો સવારસાંજ વગડાને ગળવે છે. આ તેતર પણ સૂકા પ્રદેશનું પંખી નથી. તેને લીલોતરી જોઈ એ છે. વર્ષા તેની પ્રજનનક્રમ છે. સંવનનકાળે તે ઊંચાણ પર ચડીને માદાઓને બોલાવતો દેખાશે.

હવે આપણે તેતરની નાની આવૃત્તિ જેવાં બટર અને લાવરી પક્ષીઓની ઓળખાણ કરીએ.

બ્લુબટર અથવા હોન બટર

The Common Bustard Quail or the Blue-legged Button-Quail.

તેતરના કુળનાં પક્ષીઓમાં નરના બેજવાબહાર લગ્નજીવન અને શિથિલ ચારિત્ર્યનું વેર વાળનાર અને બદલો લેનાર એક

મેનકાને કુદરતે ઘડી છે. એનું નામ છે નાની બિલબટેર.

કુળધર્મની પ્રણાલિકાનો ભંગ કરનાર આ બિલબટેરને પક્ષી-શાસ્ત્રીઓએ બુદ્ધું કુળ આપ્યું છે !

કદમાં તે ચકલી જેવડી પણ જાડી છે અને અણીદાર ટૂંકી પૂંછડીવાળી છે. માદા કાળા, ભૂરા, બજરિયા, રત્નમડા અને રેતાળ ઘાળા રંગની ભાત ધરાવે છે. આસમાની ભૂરા પગે ત્રણ જ આંગળાં છે અને તે બધાં આગળ છે. એટલે જાડ પર તો ન જ ખેસી શકે.

ધાસ, જાડી, ઝાંખરાં અને ખેતરમાં વસતું આ પંખી એવું શરમાળ છે કે બાગ્યે જ તમારી નજરે પડશે. ધરતી સાથે તેના રંગ એવા મળી જાય છે કે તે નજરે જ ન પડે, અને કોઈવાર તો તમારા પગ આગળથી જ ભૂરૂરૂ કરતી બટેર ઊડે ત્યારે તમે ચમકી જાવ. પણ તેની ટોળાં વિખેરાઈને તરત જ પાસેની જાડીમાં ઘૂસી જાય, પછી તમે ગમે તેટલા જિજ્ઞાસુ હો અને ગમે તેટલી તેને શોધો પણ મળે જ નહિ.

પક્ષીજગતમાં નિયમ એવો છે કે જ્યાં નર-માદા બંને રંગ-રૂપમાં સરખાં ન હોય, ત્યાં નર વધુ રૂપાળા રંગ અને શણગાર ધરાવતો હોય. દા. ત. મોર-હેલ સરખાં નથી તો મોર વધુ રૂપાળો છે અને વધુ શણગાર ધરાવે છે, વળી જો નર-માદા કદમાં સરખાં ન હોય તો નર મોટો હોય. પણ બિલબટેર એક અપવાદ છે. એમાં નર નાનો છે. માદા જરા મોટી છે અને વધુ રૂપાળી છે. આમ બિલબટેરે માનવસમાજની દેખાદેખી કરી છે. નર અને માદાના સૂરમાં તફાવત હોય તો નરનો જ અવાજ આકર્ષક હોય છે. નર જ માદા પર અધિકાર જમાવવા લડે છે. પણ બટેરના સમાજમાં એ ક્રમ ઊલટાઈ ગયો છે. માદા બટેર-નર કરતાં મોટી છે, વધારે સુંદર છે, આકર્ષક સૂર કાઢીને નરને લોભાવે છે; એટલું જ નહિ પણ નર ઉપર અધિકાર જમાવવા માટે હરીફ માદા સામે લડે છે !

બટેરના સ્ત્રીચારાજમાં વાત એટલેથી નથી અટકતી, બટેરની માદા ઈડાં મૂકીને નરને તે સેવવા અને બચ્ચાં ઉછેરવાનું કામ સોંપી

પોતે નવા નરની શોધમાં નીકળી પડે છે અને એ નવા વિશ્વાસિત્રને પશુ પોતાના પ્રેમમાં સપડાવી નવાં ઈંડાં મૂકી તેને પશુ આળઉછેરનું કામ સોંપી વળી ત્રીજા નરને શોધે છે અને એ રીતે ઋતુ દરમિયાન જોટલા નર મળે તેટલાને પરિણામ સોંપી પોતે મુક્ત જીવન ગાળે છે !

નાની બિલબટેરના પ્રજનનની ઋતુ આમ તો લાંબી છે; પણ મુખ્યત્વે વરસાદના દિવસોમાં તે ખાડામાં નામનો માળો કરી તેમાં આરેક ઈંડાં મૂકે છે, જે રંગે મેલાં સફેદ અને ઉપર વિવિધ રંગનાં ઘૂંઘણાં-છાંટણાંવાળાં હોય છે.

અધી જાતની બટેર સ્વભાવે શરમાળ છે અને ઝાડ, ઝાડી, આંખરાં, ઘાંસ, કાંટૂંચો વગેરેમાં સંતાતી ફરે છે. તેઓ ખેતરાઉ અને ખુલ્લી ધરતી પર રહે છે, પણ છુપાવા માટે ઉપર પ્રમાણે ઓથ જોઈએ.

વસ્તી : મહારાષ્ટ્ર, મુંબઈ અને ભારતના ઘણા ભાગમાં.

બિલબટેરો (Bustard Quails and Button Quails)

ખીજ બટેરોથી પગનાં આંગળાંની રચનામાં જુદી પડે છે; કારણ કે તેમને પાછળ આંગળાં નથી, તેમને જુદું કુળ આપવાનું સાચું કારણ એ છે. ખીજ ખાસત એ છે કે તેમની આંખ પીળાશ પર ઘોળી છે. આડી રંગદંગ અને રીતભાતમાં અધી બટેરો સરખી છે.

બિલબટેરની આજીવનો

આપણે ત્યાં થાય છે તેમનાં નામ The Little Button Quail

ખીજબટેર

તેના કદમાં સૌથી નાની છે અને ઘોળકાતા મેલા પગ, ઘોળકાતા પેટાળ અને છાતીની અંતે બાજુ કાળાં ટપકાંથી ઝોળખાઈ આવશે.

(૨) **The Yellow-legged or Indian Button-Quail**
પીળી ચાંચ અને પીળા પગ ઉપરથી ઝોળખાઈ આવશે. ત્રણ આંગળાંવાળી આ બિલબટેરોને જુદું કુળ આપવામાં આવ્યું છે.

હવે આપણે પાછળ પણ એટલે કે કુલ ચાર આંગળાં ધરાવતી બટેરોનો ઊડતો ઉલ્લેખ કરી લઈએ. એમને પકડ્યા કે માર્યા વિના તેમની જાતવાર ઝોળખાણ કરવી એ સહેલું નથી. એટલે તેના કુળાચાર ઝોળખી લીધા પછી ઝીણવટભરી વિગતોમાં ઊતરવાની જરૂર નથી. એટલું જાણી લેજો, કે આ ચાર આંગળવાળી બટેરોમાં નર રૂપાળો, લડાયક અને લડીને કે આક્રમણ કરીને મળી શકે એટલી પત્નીઓ ધરાવે છે.

ઘાઘસ બટર (The Common or Grey-Quail)

નવળી પાંખોવાળા ગણાતા તેતરકુળનું આ પક્ષી દર વર્ષે હજારો માઈલની મુસાફરી કરીને ઠંડા પ્રદેશોમાંથી આપણે ત્યાં આવે છે અને કેટલાંક તે ઉત્તર ગુજરાત અને કચ્છ થઈને અરબ-સ્તાનને રસ્તે આફ્રિકામાં શિયાળો ગાળવા જાય છે! તે સમુદ્રના સાંકડા ભાગ પણ ઝોળંગી જાય છે! માણસે તેને સ્વાદિષ્ટ ગણી છે અને હજારો બટેરોને જાળ કે બંદૂક વડે ઠાર મારવામાં આવે છે. સિસોટી જેવા તીણા અવાજ વડે નર માદાઓને એકઠી કરે છે તેમ તેમના સંપર્કમાં રહે છે. આથી પારખીઓ નરને પકડી લઈ તેના અવાજનું અનુકરણ કરી તેમને ખોલાવી, વિશાળ સંખ્યામાં માદાઓને પકડી લે છે.

ઘાઘસ બટર ઘાસ જેવા રંગની હોવાથી ઘાસ સાથે એવી ઝોતપ્રોત થઈ જાય છે કે તે ઊડે કે હલચલ કરે ત્યારે જ દેખાય. અને દુસ્મનને જોઈ તે સ્થિર થઈને બેસી જાય છે. આતમગોપનની

શક્તિ વિશે તેમને એટલું આત્મમાન છે! મહાયુગ્નરાતમાં અને મુંઝમુંમાં પણ તે શિયાળુ પક્ષી તરીકે જોઈ શકાશે.

વર્ષાલાવરી (The Black-brested or Rain-Quail)

અર્ધાં જ લક્ષણોમાં તેની બહેન ઘાસ બટેરને મળતી આવતી વર્ષાલાવરી પરદેશી પંખી નથી, પણ ખોરાક અને ઋતુ પ્રમાણે સ્થાનપલટો કરે છે. તે પણ છુપાઈ રહેવામાં અને આત્મગોપનમાં નિષ્ણુત છે. નર-છાતી પરના કાળા રંગની ભાતથી ઓળખાઈ આવશે. વર્ષા એની પ્રજનનઋતુ છે અને ત્યારે નર ઝિહટઝિહટ એવા સિસોટી જેવા અવાજથી માદાઓને બોલાવ્યા જ કરે છે અને હરીફ નરોને પડકારે છે. ટૂંકા ઘાસવાળી ધરતી પર તેઓ ફરે છે.

વર્ષાલાવરી

વસતી : મહાયુગ્નરાત મુંઝમુંમાં બહુ જાણીતી નથી.

વનલાવરી (The Jungle Bush-Quail)

વનલાવરી યુગ્નરાત અને મુંઝમુંમાં વધુ જાણીતી છે. કચ્છમાં નથી. સૌરાષ્ટ્રમાં ગીરમાં છે. માણસને જોઈને એની દખાઈને એસી જાય છે કે માણસ સાવ નજીક આવી જાય ત્યારે જાણે ફટાકડાની ઢોડી ફૂટી હોય તેમ ભુર્રુર્રુ એવા પાંખોના અવાજ સાથે જુદી જુદી દિશામાં ઊડી જાય અને પછી એકબીજાને બોલાવીને ભેગી થઈ જાય. આવાં જ લક્ષણુ Rock Bush-Quailમાં પણ છે. તેમના અત્યંતક ઊડવાથી માણસ ભડકી જાય અને માણસથી ભડકીને તેઓ ઊડે તેથી કાઠિયાવાડી ભાષામાં તેને 'ભડકિયું' કહે છે. 'ભડકિયું' મુંઝમુંમાં નથી, કારણુ કે તેનું અંગ્રેજી નામ સૂચવે છે

તેમ તે વેરાન અને પથરાળ પ્રદેશ પસંદ કરે છે, ત્યારે વનલાવરી તેના નામ પ્રમાણે વનરૂપિવાળો પ્રદેશ પસંદ કરે છે. પ્રજનન વર્ષમાં એ વાર: વસંતમાં અને વર્ષામાં. આ બંને લાવરી આપણે સાં આરે માસ રહે છે.

તેતર, લાવરી અને બટેરનાં બંને કુળનો ખોરાક જીવડાં, અંકુર અને દાણા છે. અને એ બંને કુલને માણસે ખાદ્ય પંખી ગણ્યાં છે. તેતર અને લાવરીના કુળનાં ખીજાં ત્રણ પંખીનો અહીં માત્ર ઉલ્લેખ જ કરી દઉં.

ભૂરો જંગલી કૂકડો The Grey Jungle Fowl અને **રાતો જંગલી કૂકડો The Red Spur Fowl** આપણે ત્યાં માત્ર ગુજરાતના હરિયાળા અને ડુંગરાળ પ્રદેશમાં જ વસે છે. રાતો જંગલી કૂકડા મુંબઈના જંગલમાં પણ છે.

હેલ્સે આપણાં માનીતાં મોર અને ઢેલ (The Peafowl) ની અવગણના કેમ થઈ શકે? હિંદનાં સૌથી સુંદર અને મોટાં પક્ષીઓમાં ગણાતો મોર જે આપણે પવિત્ર ન ગણ્યો હોત તો મુંબઈના ટાપુઓમાં બન્યું છે તેમ સમગ્ર ભારતમાંથી તેનું નિકંદન નીકળી ગયું હોત; કારણ કે માંસાહારી લોકોએ તેને ખાદ્ય પંખી અને શિકારીઓએ તેને શિકાર યોગ્ય ગણ્યું છે. આથી ખાસ કરી તે તેનો શિકાર થતો હોય ત્યાં તો એટલો અચળ બનીને છુપાતો રહે છે કે તેનાં દર્શન દુર્લભ બને છે. ખીજા બાજુ જ્યાં તેને રંજડવામાં નથી આવતો ત્યાં તે ખૂબ હળી જાય છે. મારા બગીચામાં આવતું મોર-ઢેલનું ટોળું મારા ઘરમાં રસોડામાં હું જમતો હોઉં ત્યાં સુધી આવી જતું!

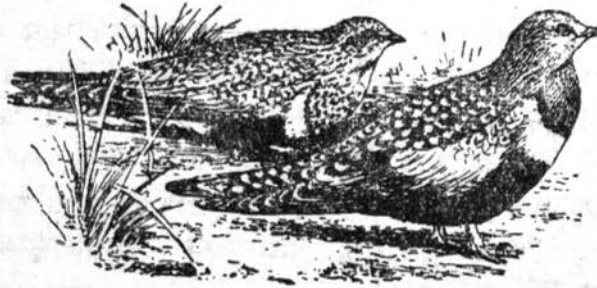
મોર વિષે વર્ણન આપવાની તો ભાગ્યે જ જરૂર છે. પણ એક વાત કહેવા જેવી છે. જેના વડે કળા પરોવીને રંગીલો નર ઢેલડીઓ પાસે નાચે છે, તે મોરખીજ પૂંછડી નથી, પણ ઢીંઢા ઉપરથી નીકળતાં

પીછાં છે. જિંદગીના ચોથે વર્ષે મોર પૂરખહારમાં ખીલી નીકળે છે. વર્ષાઋતુ તેની સંવનન અને પ્રજનનઋતુ છે એટલે વૈશાખમાં મોરપીછ પૂરેપૂરાં ખીણે છે અને ઢેલડીઓને રીઝાવવાનું કામ પૂરું થતાં ભાદરવામાં ખરી પડે છે. મોરનાં આંસુ ઝીલીને ઢેલ ગર્ભવતી થાય છે એ માન્યતા સાવ ખોટી છે. માદા મુખ્યત્વે જમીન ઉપર ઘાસમાં ખાડો કરીને તેમાં ૭-૯ મેલાં ઘોળાં ઇંડાં મૂકે છે. ઇંડાં સેવવામાં કે અચ્ચાં ઉછેરવામાં નર ભાગ નથી લેતો. એવું શુષ્ક કામ કોણુ કરે? એ તો ઢેલડી-ઓને ભેગી કરી નાચવામાં અને પ્રેમ કરવામાં જ મશગૂલ રહે છે.

ખટાખટ અથવા ખટાવડાં (Sandgrouse)

હિંદી નામ ભાતતિતર, સંસ્કૃત નામ કપિંજલ.

જે રાંક પક્ષીઓ શિકારીઓનો શિકાર બને છે અને સ્વાદિષ્ટ ભોજન બને છે તેમાં ખટા અથવા ખટાવડાં પણ છે. તેમને પોતાનું અલગ કુળ છે. તેઓ સૂકા વગડા અને રણપ્રદેશના વતની છે માટે તેમને મુખર્ષ જેવા હરિયાળા પ્રદેશમાં શોધશો નહિ. નામ પ્રમાણે મુખ્યત્વે રૈતાળ અને વેરાન પ્રદેશનાં આ વતની સેંકડોની સંખ્યામાં

મોટા ખટાવડાં : માદા અને નર

તમારી નજર સામે ખેડાં હોય અને છતાં અદૃશ્ય રહી શકે, એવી તેમના રંગતી મિલાવટ છે. છતાં તમે તેમના શરીર પરનું ચિતરામણુ

જુઓ તો ખુશ થઈ જાઓ. તેમનો મુખ્ય રંગ રેતાળ પીળો, કાળો, ભૂરો અને રત્નમટો છે. આકારમાં કબૂતર અને હોલાને મળતાં આવતાં બટાવડાંની વિવિધ જાતોને તમે ચિત્રો વિના નહિ ઓળખી શકો. વળી નર-માદાના રંગ અને ચિતરામણમાં ફેર હોય છે. તેઓ સવારસાંજ નિયમિત સમયે પાણી પીવા જાય છે. મોટો બટાવડો (The Large, Black-Bellied or Imperial Sandgrouse) પેટ અને ગળું કાળાં ધરાવે છે. તે શિયાળો ગાળવા આવે છે. કચ્છમાં વાકુ-વાકુ નામે ઓળખાતો બટાવડો (The Spotted Sandgrouse) તેનાથી જરા નાનો એટલે કબૂતર જેવડો છે. અણીદાર પૂંછડી અને ટપકાંવાળા શરીર ઉપરથી તે ઓળખાઈ આવશે. સામાન્ય બટાવડો (The Common Sandgrouse) પણ અણીદાર પૂંછડી ધરાવે છે, પણ નરને છાતી ઉપર ત્રીણો કાળો પટો છે. રંગીન બટાવડો (The Painted Sandgrouse) સૌથી સુંદર ચિતરામણ ધરાવે છે. જાણે ગળામાં હાર પહેર્યા હોય તેમ નરને છાતી ઉપર કાળા પટો છે.

સામાન્ય બટાવડું

બટાવડા શિયાળાથી ઉનાળા સુધી જમીન પર જરા ખાડા કરીને તેમાં જમીન સાથે મળી જાય એવા રંગનાં ઈંડાં મૂકે છે.

તેમનો ખોરાક પણ કબૂતરની જેમ દાણા, ખીજ અને વનસ્પતિનાં અંકુર છે. તેઓ ઝડપી ઊડનારા છે અને ઊડતાં ઊડતાં પટ-પટાટ એવો અવાજ કરે છે, તેની ઉપરથી તેમનું નામ બટાવડાં પડ્યું છે.

પોપટ અથવા સૂરો

(The Indian Rose-ringed Parakeet)

પોપટની ઓળખાણુ આપવી જરૂરી છે? આપણે નાનકડાં પાંજરામાં પૂરીને તેમની દુર્દશા કરીએ છીએ. આપણે અંગ્રેજી શીખ્યા છીએ કે પોપટ એટલે Parrot. પરંતુ ખરેખર આપણે ત્યાં Parrot છે જ નહિ; તે આફ્રિકામાં છે : દાખલા તરીકે કશુકો. આપણે ત્યાં-તો Parakeet જ છે. નરને પાછળ રાતો અને આગળ કાળો કાંઠલો છે. માદાને કાળો કાંઠલો નથી, પણ જાણે કાળો રંગ ધોવાઈ ગયો હોય એવો ઝાંખો મેલો કાંઠલો છે. માદાના શરીરનો લીલો રંગ અને ચાંચનો રાતો રંગ જરા ફિક્કા છે.

વસંત અને ગ્રીષ્મ પોપટની પ્રજનનક્રમ. સંવનનક્રમમાં નર માદાને રીઝવતો હોય તે જોવાની મઝા પડે. માલિક સાથે બહુ હાળી ગયેલો પાળેલો નર માલિક સાથે પણ એવા લટુડાપટુડા કરે છે. ખાસ કરીને રાજપીપળાના મોટા પોપટ (The Large Indian Parakeet) ના આવા લટુડાપટુડા અને માલિક પ્રત્યેના અજબ પ્રેમ પર તો હું મુગ્ધ છું. તેઓ ઝાડ કે મકાનમાં દર કરીને ૩-૫ સ્વેત ઈંડાં મૂકે છે.

નાના પોપટની વસ્તી મહાગુજરાત, મુંબઈ અને સમગ્ર ભારતમાં છે, ત્યારે રાજપીપળાના પોપટ કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં નથી. મુંબઈમાં પાંજરામાંથી છટકી છટકીને રાજપીપળાના પોપટ શહેરમાં ધામા નાખ્યા છે, પણ જંગલ વિસ્તારમાં નથી! રાજપીપળાના પોપટને ખભા પાસે પાંખ ઉપર અકેક રાતો ધાખો છે અને કદ મોટું છે તેની ઉપરથી તે ઓળખાઈ આવશે.

તુઈ પોપટ (The Blossom-headed Parakeet) લીલા, પીળા, ગુલાબી વગેરે રંગનું રૂપકકું પંખી છે અને સામાન્ય પોપટથી નાનું છે. નરનું આપું માથું જાંબુડા-રાતા રંગનું અને માદાનું રાખોડી છે. અને ખભા પર એકેક લાલ ધાતું છે. ઉપરની આંચ નારંગીપીળી છે. નીચેનું ફાડિયું કાળું છે, જે તેના કાળા કાંઠલામાં મળી જાય છે. તુઈ નામ તેના અવાજ ઉપરથી પડ્યું છે. તે આપણા શબ્દોની નકલ નથી કરતો, પણ પાગેલા તુઈ સારું ગાઈ બતાવે છે. નરના રંગોની મિલાવટ, ભાત, ઘાટ, રીતભાત વગેરે મને બહુ ગમે છે.

જંગલી અવસ્થામાં તુઈ બહુ જાણીતો પોપટ નથી સૌરાષ્ટ્રમાં બરડા

તુઈ પોપટ

તથા ગીરના કુંગરાળ જંગલમાં તે વસે છે. ગુજરાતમાં અને બધે તેણે એવા જ પ્રદેશ પસંદ કર્યા છે. મુંબઈના સરોવરવિસ્તારના જંગલમાં કોઈ દેખાય છે. હેમંતથી ગ્રીષ્મના અંત સુધી તેનો પ્રજનનકાળ છે.

ખેતી અને બાગબાની કરનાર માણસો પોપટને રાંક નહિ કહે, કારણ કે તેઓ ધાન્ય અને ફળોને ભારે નુકસાન કરે છે. પણ તુઈ પોપટ તો ખરેખર રાંક છે.

આ બધા પોપટનો એક કુળમાં સમાવેશ થાય છે. આવું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર પોપટ પોતાના કુળમાં બીજાં પક્ષીઓને કેમ સમાવવા દે?

૧૧ : પાણીનાં પંખી

જેમ જમીન પર જુદા જુદા પ્રકારની પ્રકૃતિનાં પંખીઓ વસે છે તેમ પાણીનું પણ છે. જમીન પર જંગલનાં પક્ષીઓ છે, ખીડનાં છે, ખેતરનાં છે, મેદાનનાં છે, આકાશનાં છે, રણનાં છે, ઝાડના ઝુંડમાં વસનારાં છે, ઝાડી અને વાડમાં વસનારાં છે, તેમ પાણીનાં પંખીઓમાં પણ પાણીકાંઠે રહેનારાં પંખી છે, પાણી પર તરનારાં છે, પાણીમાં ડૂબકી મારનારાં છે, પાણી ઉપર ઊંચા કરનારાં છે, પાણીકાંઠે ખેરી રહીને શિકાર મળે ત્યારે તેમાં પડતું મૂકનારાં છે, અને એવાં પંખી પણ છે કે જેઓ કહેવાય પાણીનાં પંખી, પણ વસે છે ઝાડના ઝુંડમાં ને ખેતરમાં!

કલકલિયાને જ દાખલો લો. અધા કલકલિયા પાણીકાંઠે ઝાડની ડાળ કે ભેખડ પર ખેસે છે અને માછલી દેખાવાની વાટ જુએ છે. કાખરા કલકલિયા વળી પાણી ઉપર ઊંચા પણ કરે છે, પણ સફેદ છાતીવાળા કલકલિયા પાણીનાં જળાશયોને અદલે ભેજવાળા પ્રદેશમાં ઝાડનાં ઝુંડ પસંદ કરે છે.

ખીજે દાખલો અગલાનો લો. અગલા તો પાણીકાંઠે જ વસે ને? છતાં સારસે ખેતર પસંદ કર્યાં અને કુંજ તથા કુલંગે પણ તેમનું અનુકરણ કર્યું! કુદરત પણ કેવી ફાંટાખાજ છે!

અહીં આપણે કલકલિયાથી પાણીનાં પંખીઓની શરૂઆત કરીએ.

કલકલિયાને પોતાનું અલગ કુળ છે, અને પક્ષીશાસ્ત્રીઓએ તેમના કુળમાં ખીજાં કાઠ પક્ષીઓને ઘુસાડી દેવાની ધૃષ્ટતા કરી નથી.

કલકલિયો (Kingfishers)

કલકલિયાના કુળના ત્રણ નખીરા આપણે ત્યાં સુપરિચિત છે. પક્ષીસમાજમાં એક તો આ કુળ વિશિષ્ટ છે જ અને તેમાં પણ આ ત્રણે નખીરા પોતપોતાનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે. એક પોતાની

અહુત ઉડ્યનશક્તિથી, ખીજે પોતાના અવાજથી અને ત્રીજે પોતાના રંગોથી પ્રેક્ષક પર પ્રભાવ પાડે છે. ત્રણે જાતના કલકલિયા એટલી ઊંચી કક્ષાના ગુણો ધરાવે છે, કે તમે તેમની વિશિષ્ટતા જુઓ તો મુગ્ધ થઈ જાઓ. ત્રણે જાતના કલકલિયા જુદા જુદા રંગ કદ અને અમુક અંશે જુદા ગુણુ ધરાવે છે અને તેથી આપણે દરેકની અલગ અલગ ઓળખાણુ કરીએ. એ યાદ રાખજો કે કલકલિયાને પૂંછડી પાસે તેલગ્રંથિ હોય છે, જેના તેલ વડે તેઓ પોતાનાં પીંછાને જલાભેદ રાખે છે. તેઓ આપણા સ્થાયી વતની છે.

સામાન્ય કલકલિયો (The Common Kingfisher)

ચક્રીથી એક ઈંચ મોટા એટલે કે સાત ઈંચ લાંબો છે અને છતાં તે તમને નાનો લાગશે. ઊંટી પૂંછડી અને ખૂબ લાંબી, જાડી, અણ્ણીદાર તીક્ષ્ણ અને કાળી ચાંચ; ટૂંકા, નખળા અને પરવાળા જેવા લાલ રંગના પગ તથા શરીર પર ઉપર વાદળી લીલા અને નીચે નારંગી રાતા રંગની જમાવટ તેને ઓળખાવવા માટે યસ છે.

વર્ણન કરવાથી તમને આ રંગોની મિલાવટના મનમોહક સૌંદર્યનો સાચો ખ્યાલ નહિ આવી શકે; તે માટે તો તમારે આ નાનકડા કલકલિયાને નજરે જોવો જોઈએ. ક્યાં શોધશો તેને?

કલકલિયો ધંધે મચ્છીમાર છે. નદી, તળાવ, ખાઓચિયાં અને ખાડી-દરિયાના ખારા પાણીના કાંઠે પણ તે મળી આવશે. કાંઠા પર, પથ્થર પર કે ઝાડની ડાળી કે પાણીમાંથી અહાર નીકળતા કોઈ દૂંઠિયા પર તે ધ્યાન ધરીને બેસે છે. તેની એકાગ્રતા પ્રશંસનીય છે. ચિ-ચી, ચિ-ચી, ચિ-ચી એવા અવાજ સાથે ઊડશે ત્યારે જ ધણું કરીને તમારું ધ્યાન ખેંચાશે અને તે વખતે તમારી નજર સામેથી વિવિધ રંગોનો એક લિસોટો તમારી આંખોને મુગ્ધ કરીને અદસ્ય થઈ જશે. એ બેઠો હશે ત્યારે તેની ઊંટી પૂંછડીને આંચકા મારતો હશે. કદાચ તેની અધીરાઈનું એ ચિહ્ન હશે, પરંતુ જ્યાં નામની જ પૂંછડી છે

ત્યાં તેમાં ખંજનની પૂંજડી જેવાં આંદોલન કે દૈયડની પૂંજડીનો મરોડ ક્યાંથી આવે? એવી જ અધીરાઈથી તે માથું પણ ઊંચુંનીચું કરે છે.

તપશ્રયા કરતા આ કલકલિયાની જિજ્ઞાસાભરી ઝાંખી કાળી આંખો પાણી ઉપર મીટ માંડી રહે છે. જેવી કોઈ નાની માછલી પાણીમાં ગેલ કરતી પસાર થાય કે આંખના પલકારામાં કલકલિયો પાણીમાં ઝુકાવે છે અને ખીજી ક્ષણે, જ્યારે તે બહાર નીકળે ત્યારે તેની આંચમાં આડી પકડેલી એક રૂપેરી માછલી તરફડતી હોય છે. કલકલિયો પોતાને સ્થાને જઈને બેસે છે અને માછલીને વારંવાર આમથી તેમ ઝીંકે છે અને જ્યારે એ પછડાટથી માછલી શાંત થાય છે, ત્યારે કલકલિયો એવી સિફતથી તેને ફેરવી નાખે છે કે જેથી તેનું મોં પોતાના મોંમાં આવે અને આંખના પલકારામાં તે તે માછલી કલકલિયાના પેટમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે. એ જરા શરમાળ પંખી છે, એટલે માણસને જોઈને ઊડી જાય છે, છતાં બંદર ઉપર ભારે અવરજવર વચ્ચે પણ મેં તેને જોયેલ છે.

નર અને માદા રંગે સરખાં છે અને સાથે જ રહે છે. કિલક-કિલક અવાજ કરીને તેઓ એકબીજાના સંપર્કમાં રહે છે. આ કલકલિયો કાખરા કલકલિયા જેવો ઊડવામાં બળવાન નથી, એટલે તે મોટા ભાગે એકેબેકે શિકાર શોધે છે, છતાં કોઈવાર તે પાણીની ઉપર અહર અઝૂમતો રહે છે અને ત્યારે તે જાણે હવામાં પૂંજડી ઉપર ઊભો હોય તેવો લાગે છે. ત્યારે તે સકરખોરાની જેમ ઝડપથી પાંખો વીંઝે છે. એ રીતે તે નીચે પાણીમાં નજર રાખી લાગ કાવે તો માછલી પકડવા ઝુકાવે છે. તેનું ઉડ્ડયન સીધું અને ઝડપી છે અને પાણીની સપાટીથી બહુ ઊંચે નથી ઊડતો. સ્વભાવે તે કઠિયાખોર છે એટલે પોતાની હાલમાં ખીજા કલકલિયાને નથી આવવા હેતો.

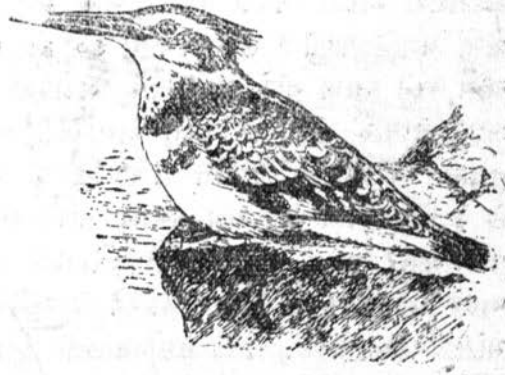
વસ્તી : કન્ઠ, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, મુંબઈ અને આખા ભારતનું આ વ્યાપક પક્ષી યુરોપ, આફ્રિકા અને એશિયાના ત્રણે ખંડમાં

ફેલાયેલ છે. આ કલકલિયો જંગલનું પંખી નથી. તે ઉઘાડા વનવગ-
ડામાં વસે છે, પણ પાણીકાંઠા વિના તો તેને ચાલે તેમ જ નથી.

પ્રજનન : ફાગણથી જેઠ સુધીમાં પાણીકાંઠાની દીવાલમાં કે
ખીજ કોઈ પણ જમીનની દીવાલમાં દર કેતરીને તેમાં પાંચથી સાત
ગોળ સફેદ ઈંડાં મૂકે છે. દરમાં માળો નથી હોતો. દરની ઊંડાઈ
ત્રણેક ફૂટ હોય છે અને છેડે તેના પ્રસ્તુતિગૃહનો આરડો હોય છે,
જેમાં માછલીનાં, એકી કાઢેલાં હાડકાં વગેરે વેરાયેલાં હોય છે. એ જ
તેનો માળો.

કાખરો કલકલિયો (The Indian Pied Kingfisher)

જે પક્ષીઓએ પોતાની ઉડ્યનકળાથી મને મુગ્ધ કર્યો છે, તેઓમાં
કાખરો કલકલિયાનું સ્થાન પણ છે. સવારથી સાંજ સુધી કાખરો
કલકલિયાને માછલી પકડતાં અને ઊડતાં હું જોયા કરું તોપણ કંટાળો
ન આવે. એમાં
અતિશયોક્તિ નથી.
તેની ઉડ્યનશક્તિ
એવી અદ્ભુત છે.
હવા પર તેનું એવું
પ્રભુત્વ છે. કદમાં
તે ખાર ઈંચ એટલે
કે આપણા કબૂતર-
થી એક જ ઈંચ
નાનો છે છતાં દેખા-

કાખરો કલકલિયો

વમાં તે કાખર જેવડો લાગશે. પાતળું શરીર, ખંજર જેવી લાંબી
આણીદાર જાડી ચાંચ, અને શ્યામ તથા શ્વેત રંગથી તે તરત આજખાઈ
આવશે. કાળું માથું, તેની નીચે આંખ પર ઘોળી રેખા, તેની નીચે
કાળી રેખા અને તેની નીચે ઘોળું ગળું; તેમ જ છાતી પર એ કાળા

પટા અને સફેદ પેટાળ. ઉપરના ભાગે કાચરો રંગ; ચાંચ, આંખ અને પગ કાળાં. પગ ટૂંકા અને નબળા.

હવામાં આગળ, ઊંચે કે નીચે ગયા વિના એક જ ઠેકાણે સદંતર સ્થિર રહેવાની વિરલ શક્તિ જે ગણ્યાંગાણ્યાં પક્ષીઓમાં છે તેઓમાં આ કાચરો કલકલિયો પણ છે. અને તેથી કેંક વિશેષ શક્તિ પણ તેનામાં છે. એ વિશિષ્ટતા છે પાછળ ઊડવાની. ઊડવાની કળામાં આ શક્તિ ખરેખર અદ્ભુત છે. પક્ષીઓ પણ પાછળ નથી ઊડી શકતાં તો વિમાનો તો ક્યાંથી જ ઊડી શકે? પણ કાચરો કલકલિયાને ઘણી વખત મેં અલ્પ સમય અને અલ્પ અંતર માટે પાછળ ઊડતાં જોયાં છે. હવામાં અજબ ઝડપથી ભમરાની જેમ પાંખો વીંઝતાં વીંઝતાં તે સ્થિર થઈને રહે છે એ દૃશ્ય પણ કંઈ ઓછું આશ્ચર્યજનક નથી.

ચીરક-ચીરક-ચીરકના મધુર તથા પ્રકુક્ષિત અવાજ સાથે કાચરો કલકલિયો એકલો અથવા તરમાદા ભેગાં મળીને કે ચાર-છ કલકલિયા ભેગાં મળીને પાણીની ઉપર ૧૫ થી ૩૦ ફૂટ ઊંચે ઊડે છે. તેમની ચાંચ અને આંખ નીચે પાણી ઉપર મંડાયેલી હોય છે. આમ તો તે ઝડપી ઊડનારું પંખી છે, પરંતુ એમ ઊડી જાય તો નીચે શિકારની તલાશ કેમ થાય? એટલે તે પાંખો ઝડપથી પણ એવી રીતે વીંઝે છે કે જેથી પોતાની ધ્રુવ પ્રમાણે હળવે હળવે અંદર કપાય. વળી વચ્ચે ન્યારે માછલી દેખે ત્યારે તે ઊભો રહી જાય. તે વખતે હવામાં અહર પોતાની પૂંછડી ઉપર ઊભો રહે છે અને આંખ પાણી ઉપર મીટ માંડી નિશાન લે છે. જેવી કોઈ માછલી નિશાનમાં આવી કે કલકલિયો પાંખો ખીડી તીરની જેમ પાણીમાં ઝુકાવે છે અને પાણીમાં ડૂબકી મારીને ન્યારે તે બહાર નીકળે છે, ત્યારે તેની ચાંચમાં આડી પકડેલી માછલી તરફ ઊડી હોય છે. આનંદના કિલકિલાટ સાથે કલકલિયો પોતાના સ્થાનકે ખેરી માછલીને આમતેમ ઝીંકીને પેટમાં ઉતારી જાય છે. કોઈ વખત તેનું નિશાન ખાલી પણ જાય છે અને

કાંઈ વખત તેને એમ લાગે કે નિશાન ખાલી જશે ત્યારે પાણીમાં ઝુકાવતાં ઝુકાવતાં વેગ રોકી લઈને પાંખો વળી આવે છે. આ બધી ક્રિયામાં તે ઉડુચનનું જે કૌશલ્ય, પાંખો પર કાબૂ અને હવા પર પ્રભુત્વ બતાવે છે અને એ હવાઈ ક્રીડામાં તેને જે આનંદ અને ઉત્સાહ આવે છે અને તે વ્યક્ત કરવા પ્રકુલ અવાજથી વાતાવરણને ભરે છે, તે તમે નજરે નિહાળો ત્યારે જ તમને આ કલકલિયાની આશ્ચર્યજનક શક્તિનો ખ્યાલ આવે. સામાન્ય કલકલિયાની જેમ તે કાંઈ એસીને પણ શિકાર માટે નજર રાખે છે.

વસ્તી : ગુજરાત, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને મુંબઈના ટાપુઓ તથા આખા ભારત અને ભારત બહાર પણ કાબરા કલકલિયાની વ્યાપક વસ્તી છે. ગીચ જંગલ ન હોય અને ખારું કે મીઠું પાણી હોય ત્યાં બધે કલકલિયો વસે છે.

અવાજ ઉપરથી તેનું કચ્છી નામ કિરકિરિયા પડ્યું છે અને ગુજરાતી નામ કલકલિયો પડ્યું.

પ્રજનન : આસોથી ચૈત્ર સુધી સામાન્ય કલકલિયાની જેમ ભેખડમાં દર કરીને તેમાં સફેદ પાંચથી છ ગોળ ઈંડાં મૂકે છે.

સફેદ છાતીવાળો કલકલિયો

(The White Breasted Kingfisher)

સફેદ છાતીવાળો કલકલિયો બહુ સુંદર છે, પણ કમનસીબે તેની નીતિમત્તાનું ધોરણ જિંચું નથી અને તે કાબેલ મચ્છીમાર નથી. અગિયાર ઈંચ લાંબું આ પંખી રંગબેરંગી સુશોભિત પોશાક પહેરે છે. જાણે સફેદ ખમીસ ઉપર તેણે લીલાશ પર વાદળી ડગલો પહેર્યો હોય એમ તેની છાતી દૂધ જેવી ધોળા છે અને ઉપરના ભાગે લીલાશ પર વાદળી રંગ છે. લાંબી, અણીદાર જાડી ચાંચ અને પગ રાતા રંગે શોભે છે; માથું, ડોક અને પડખા તથા પેટથી પૂંછડી સુધીના ભાગ ઘેરા ગેરુ રંગનાં છે. પ્રાંખનાં લાંબાં પીછાં કાળાં છે

અને જ્યારે જીડે છે ત્યારે તેમાં સફેદ પટો ચમકે છે.

આ કલકલિયો માછલી મારવામાં પાવરલો નથી. આવા જિંચી જતના પોશાકમાં સજ્જ થયેલા પાસેથી તમે એવી અપેક્ષા પણ કેમ રાખી શકો! એટલે તે ખગીચા, જંગલ અને ઝાડના ઝુંડમાં વધારે વસે છે. ખીજ કલકલિયાની સરખામણીમાં તે પાણીનું નહિ પણ ઝાડનું પંખી છે, અને દેડકાં, કાચિંડા, દાલિયાં જીવડાં, અળશિયાં, તીડ, ખડમાંકડી, તીતી-ઘોડા વગેરેને પકડીને ખાય છે. આસની જેમ તે પણ ઝાડની ડાળે, તાર કે તારના થાંભલા પર બેસે છે અને આસની જેમ ચારે બાજુ ચક્રાર આંખો ફેરવતો રહી, જેવો કાઠ શિકાર નજરે પડે કે તરત તેની ઉપર તૂટી પડે છે. ઝાડની ટોચ કે જિંચી જગ્યાએ બેસીને તે ચિ-રી-રી-રી એવા અવાજથી વારંવાર પોતાનો આનંદ

ઘોળી છાતીવાળો કલકલિયો

પ્રદર્શિત કરે છે. સંવનનઋતુમાં તો તેનો એ અવાજ અચૂક સંભળાશે.

આ કલકલિયો પોતાના કુળનો ધંધો સાવ છોડી દેવા નથી માગતો. જ્યારે ખાખોચિયા અને તળાવડીઓ સુકાતાં હોય અને તેમની જીવસૃષ્ટિ લાચાર બનતી હોય, ત્યારે શિકારની નીતિમત્તાનો

વિચાર કર્યા વિના આ કલકલિયો એ નિરાધાર જીવસૃષ્ટિ ઉપર તૂટી પડે છે અને માછલીઓ, દેડકાં, કરચલાં, જીવડાં વગેરે પકડીને ખાઈ જાય છે. ભાઠોડાંવાળો સમુદ્રકાંઠો, ખાડીકાંઠો અને નદી-તળાવના કાંઠા પણ તેણે ત્યાજ્ય નથી ગણ્યા.

હસાદાર પોશાકમાં સજ્જ થયેલા આ કલકલિયાના એક બચ્ચાંને કેટલાંક છોકરાંઓ એક વખત મારા ચીડિયાખાના માટે પકડી લાવ્યા હતા. પણ મેં તેમને કહ્યું છે તેમ તેની નીતિમત્તા માટે મને માન નથી એટલે મેં તેને મારા ચીડિયાખાનામાં સ્થાન ન આપ્યું. 'ધહા' એક પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કરે છે : તેના મિત્રે પોતાના વિશાળ ચીડિયાખાનામાં આ કલકલિયાને સ્થાન આપવાની ગંભીર ભૂલ કરી હતી અને તરત જ તેમાંથી મુનિયા ભેદી રીતે ગુમ થવા લાગ્યા. છેવટે ઠગારો ખૂની પકડાઈ ગયો અને તેને તેમાંથી દેશવટો દેવામાં આવ્યો.

સફેદ છાતીવાળા કલકલિયાની વસ્તી કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, મુંબઈના ટાપુ અને આખા ભારતમાં છે. ભારતની બહાર તુર્કીથી મલાયા સુધી તે વસે છે. ગીચ જંગલ અને રણપ્રદેશને તેણે ત્યાજ્ય ગણ્યાં છે. વેરાન પ્રદેશમાં છૂટાછવાયા ઝાડના ઊંચડા હોય તો એવા પ્રદેશમાં તે વસે છે ખરો.

પ્રજનન : ફાગણથી જ્યેષ્ઠ સુધીમાં ખીજ કલકલિયાની જેમ તે ભેખડ કે કાંઠાની દીવાલમાં દર કરી તેમાં ચારથી સાત સફેદ ગોળ ઇંડાં મૂકે છે.

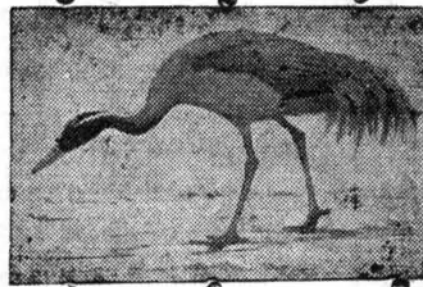
દક્ષિણ ગુજરાતમાં બે વધુ કલકલિયા વસે છે. **ઢાંકચાંચ કલકલિયો (Brown-headed Stork-billed Kingfisher)** ઢાંક બગલાની જેમ મોટી લાલ ચાંચ ધરાવે છે. ભૂરું માથું, ઉપર લીલાશ પર વાદળી રંગ અને નીચે પીળાશ પર ભૂરો રંગ અને એવા જ ફરતો કાંઠલો કબૂતર જેવડા આ કલકલિયાને ઓળખાવી દેશે. વૃક્ષ-

રાજવાળાં નદીનાળાં પર તેની વસ્તી છે. કાળા માથાવાળો કલ-કલિયો (Black-capped Kingfisher) રાત્રી ચાંચ, ચળકતી કાળી ટોપી, સફેદ ખમીશ, આસમાની કાળો કોટ, સફેદ કોલર અને પીળકાતું પાટલૂન પહેરે છે! તે શિયાળામાં મુંબઈના મુલાકાત લે છે.

કુંજ અને કુલંગ (Cranes)

પક્ષીઓના ઉડ્ડયનનાં ભવ્ય દરશ્યોમાં પણ ભવ્ય લાગે એવું જોમનું ઉડ્ડયન છે એવાં કુંજ અને કુલંગ પક્ષીઓ આપણે ત્યાં હજારોની સંખ્યાના ટોળાંમાં શિયાળો ગાળવા આવે છે અને કાગણુ ઊતરતાં પાછાં જાય છે.

તેઓએ ઉચ્ચ પ્રકારની સમૂહભારના અને સમાજ-વ્યવસ્થા ખીલવી છે. તમે હજારો માર્બલ દૂરથી હજારોની સંખ્યામાં આવતાં કુંજ અને કુલંગ જુઓ, પણ તેઓમાં તમને કયાંય અવ્યવસ્થા કે વિખવાદ

કુલંગ

નહિ દેખાય. તેઓનું શિસ્તપાલન આશ્ચર્યજનક છે. હજારોનું ટોળું નાનીમોટી કેટલીય ટોળાઓમાં વહેંચાયેલું હોય છે. એ દરેક ટોળીનો એકેક નાયક હોય છે. નાયકની જગ્યા પણ વારા પ્રમાણે પુરાતી આવે છે. શ્રી. ધર્મકુમારસિંહજી કુંજની સમૂહભાવનાનો એક દાખલો આપે છે. શિકાર માટે પાળેલા એક ભેરી બાજને કુંજ પર છોડવામાં આવતાં ટોળાની બીજી કુંજે પાછી વળીને ભેરી ઉપર તૂટી પડી હતી!

નાયક આગળ ઊડે છે અને તેની ટોળીનાં પંખી તેની પાછળ અંગ્રેજી અક્ષર V નાં જે પડોળાં પાંખિયાંની જેમ એ કતારમાં

ઊડતાં આવે છે. નાચકો પોતપોતાના અનુયાયીઓને દોરવણી માટે સતત સૂચનાઓ આપ્યા કરતા હોય છે અને પરસ્પર આપલે કરતા હોય છે. તેમના કર્-કર્-કર્ અવાજથી આકાશ અને ધરતી ગાજતાં હોય છે. તેમની સ્વરનળી વાજાંની નળીની જેમ એવા આંટા લેતી હોય છે કે તેમનો તીણો અવાજ બુલંદ બનીને દૂરદૂર સુધી, માઈલો સુધી પહોંચી શકે છે.

પ્રાતઃકાળે કે સંધ્યાકાળે ન્યારે કુંજે અને કુલંગોનાં ટોળાં ક્ષિતિજ ઉપરથી આવતાં દેખાય છે, ત્યારે તેમના બુલંદ અવાજ તેમના આગમનની નેકી પુકારે છે. ન્યારે એ કાળા વાદળ જેવો લાગતો સસુદાય આગળ આવતાં આકાર ગ્રહણ કરે છે, ન્યારે વાદળાંની કિનારીઓની જેમ એ ટોળેટોળાં ઉપર આકાશમાં આગળ આવે છે, ત્યારે જે ભવ્ય દશ્ય નજરે પડે છે તેનો ખ્યાલ તો જ્નેનારને જ આવી શકે. ઉડ્ડયન વખતે તેઓ લાંબી ડોક આગળ લંબાવીને અને લાંબા પગ પાછળ લંબાવીને ઊડે છે.

કુંજ અને કુલંગ કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને આખા ઉત્તર ભારતમાં પથરાઈ જાય છે. અદ્ય સંખ્યામાં પૂર્વમાં આસામ અને ખરમા સુધી અને દક્ષિણમાં મહીસૂર સુધી તેઓ પહોંચે છે; પરંતુ મુંબઈ બાજુ નથી આવતાં. તેઓ સવારસાંજ ચારો ચરે છે અને બપોરે ગરમીમાં કોઈ બીડમાં, નદીકાંઠે કે કોઈ શીતળ જગ્યાએ આરામ કરે છે. જેમ ઉડ્ડયનમાં તેમ બધા બ્યવસાયમાં તેઓ શિસ્ત-પૂર્ણ વ્યવસ્થાને ચુસ્તપણે વળગી રહે છે. તેઓ ચારો ચરતાં હોય કે આરામ કરતાં હોય, પણ અમુક પક્ષીઓ સંત્રી તરીકે સાવધાનીપૂર્વક ચોકી ભરે છે અને કંઈ પણ ભય દેખાય તો તરત ચેતવણીનો અવાજ કરે છે. એ જ ક્ષણે જાણે કેળવાયેલા સૈન્યની જેમ આખું ટોળું સાવચેત બની ખડેપગે થઈ જાય છે.

કુંજ અને કુલંગનો ખોરાક અનાજ, બી અને વનસ્પતિ છે.

પણ દેડકાં, કાચંડા, જીવડાં, સાપ વગેરેને પણ તેઓ છોડતાં નથી. જે ખેતરમાં જીતરે તો તેઓ ભારે નુકસાન કરે છે. તીડ આબ્યાં હોય ત્યારે તો આ પક્ષીઓ આશીર્વાદરૂપ છે, પણ ઘઉં, શીંગદાણા વગેરેના પાકને ભારે નુકસાન કરે છે. માંસાહારી લોકોએ તેમને શ્રેષ્ઠ ખાદ્ય પંખી ગણ્યાં છે અને એ ચકોર, સાવચેત પંખીનો શિકાર કરવામાં જે ચપળતા અને નિશાનખાજીની જરૂર પડે છે તે કારણે શિકારીઓ તેમને અચ્છો શિકાર ગણે છે. આ બે કારણોથી કુંજ અને કુલંગની હયા બહુ મોટા પાયા પર થાય છે. અને જ્યાં તેમનો શિકાર થતો હોય ત્યાં તેઓ બહુ સાવચેત બની જાય છે.

કુંજ, કુલંગ અને સારસ એક કુળનાં પક્ષીઓ છે. સારસને સંસ્કૃતમાં સારંગ પણ કહે છે અને શ્રી. હરિનારાયણુ આચાર્યે આ કુળને સારંગકુળ કહ્યું છે.

કોણુ કુંજ અને કોણુ કુલંગ તેના વિશે જુદા મત પ્રવર્તે છે. શ્રી. હરિનારાયણુ આચાર્ય, શ્રી. ધર્મકુમારસિંહજી, શ્રી. પદ્માકાન્ત દેસાઈ, વગેરે The Eastern Common Craneને કુંજ કહે છે, અને મને તેમનો મત યોગ્ય લાગે છે. ત્યારે શ્રી. સાલિમઅલી પોતાનાં પુસ્તકોમાં The Demoiselle Craneને કુંજ કહે છે. સાચી વાત એ છે કે સામાન્ય લોકો આ બંને પક્ષીઓને કુંજ તરીકે ઓળખે છે.

કુલંગ, ઘઉંલા અથવા કરકરા (The Demoiselle brane)

કરકરા ઘણીવાર કુંજ બેગા પણ હોય છે. આ બંને પક્ષીઓ સીમ, ખેતર અને ખીડમાં વસે છે, છતાં પોતે એક જાતના બગલા છે એ ભૂલી ન જાય તે માટે બપોરની ગરમીમાં નદીકાંઠે ખાસ કરીને નદીના મુખ્ય કાંઠે આરામ કરે છે. જે તેમને રંજડવામાં ન આવે તો તેઓ માણસથી ડરતા નથી. ભાદરના મુખમાં હજારો કુંજ અને કુલંગના ટાળામાંથી તદ્દન નજીકમાંથી હું હોડી લઈને પસાર થયો

હતો. કુંજની પહેલાં, કોઈવાર તો વર્ષાના અંત પહેલાં કુલંગ આવી પહોંચે છે. દક્ષિણ યુરોપ અને ઉત્તર આફ્રિકાથી પૂર્વ એશિયામાં સાઈબેરિયા અને મંચુરિયા સુધી તેનું વતન છે અને ત્યાં તે પ્રજનન કરે છે.

કુંજ અને કુલંગ ઊડતાં હોય ત્યારે કયું કુંજ અને કયું કુલંગ તે ઓળખવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ જ્યારે એકાં હોય ત્યારે પારી-કાઈથી જ્ઞેતાં તેમને જુદાં તારવી શકાશે.

કુલંગ કુંજ કરતાં નાનું પંખી છે. ગળાથી છાતી સુધી તેની કાળી ડોકનાં લાંબાં પીંછાં છાતી ઉપર લટકે છે અને આંખ આગળ ઘોળા પીંછાનું એકેક ફૂમતું છે. શરીરનો રંગ રાખોડી અને આંખો રાતી છે.

ઘઉંના ઊભા મેલમાં નુકસાન કરનાર પંખી તરીકે કુલંગનું નામ ઘઉંલા પડ્યું છે. યુરોપી શિકારીઓ તેને કુલમના અપભ્રંશ નામે પણ ઓળખે છે.

કુંજ (The Eastern Common Crane)

કુંજ પોણાચાર ફૂટ લાંબું પક્ષી છે તેને આંખ આગળ સફેદ ફૂમતું હોવાને અદલે કાળી ડોકની બંને બાજુ એકેક સફેદ પટો છે. ડોક પાછળ એક ઝાંખું રાતું ઘાણું પણ છે. શરીર રાખોડી રંગનું છે. પગ કાળા છે. કુંજ સારસને મળતું પંખી છે, પણ સારસના પગ રાતા હોય છે. સારસને ડોક ઉપર એટલા લાંબા ઘોળા અને કાળા પટા નથી. સારસના માથા ઉપર વધુ મોટા વિસ્તારમાં રાતો રંગ છે અને સારસનાં એવડાં મોટાં ટોળાં નથી હોતાં. કુંજ અને કુલંગના પગ કાળા હોય છે, સારસના રાતા છે. પુખ્ત વયનાં કુંજની પૂંછડી ઉપર છોળાં જેવાં વાંકડાં પીંછાં ફરફરે છે. ખરેખર તો એ પીંછાં પાંખોના છેવાડેથી નીકળેલાં હોય છે.

કુંજ મોટા ભાગે મહાયજ્ઞરાતમાં દરીયા અને દિવાળી પર

દેખાવ દે છે. શ્રી. ધર્મકુમારે તેમના ઉડ્યનની ઝડપ કલાકના ૪૦ માઈલ માપી છે, પણ કહે છે કે જો તેમનો પીછો પકડવામાં આવે તો ૬૦ માઈલ સુધીની ઝડપે કુંજ ઊડી શકે છે !

મેં કુંજ અને કુલંગનાં ટોળાંમાં કુંજની વસતિ ઘણી વધારે જોઈ છે. તે સૌરાષ્ટ્રમાં સમુદ્રકાંઠા પાસે નદી અને ખાડીના મુખપ્રદેશો વધુ પસંદ કરે છે. કુંજ અને કુલંગ પહાડી કે જંગલપ્રદેશ પસંદ નથી કરતાં. ખેતી, ખીડ, નદી, સરોવર, મોલ અને વેરાન સૂકા પ્રદેશ પણ તેમને ગમે છે. તીડનો વિશાળ પ્રમાણમાં નાશ કરનાર પક્ષી તરીકે તેઓ જોટલા ઉપયોગી છે તેથી અનેકગણા તેઓ ખેતીને નુકસાન કરનાર તરીકે ઉપદ્રવી છે.

કુંજનું વતન છે હિમાલયના ઉત્તરે તિબ્બટ, ચીન, અને સાઇબેરિયા સહિત રશિયા.

આ કુળનાં પક્ષીઓનાં આંગળાંની રચના એવી છે કે ઝાડ પર બેસવું તેમને ન હાવે. તેઓ જમીન પર જ રહે છે અને રાત પણ જમીન પર ગાળે છે. એટલે સ્વરક્ષણ માટે કુદરતે તેઓને રાત્રે જોઈ શકવાની શક્તિ આપી છે અને ઘણીવાર તેઓ અંધારી રાતે પ્રવાસ પણ કરતાં હોય છે.

વૈશાખ માસમાં કુંજ અને કુલંગ પોતપોતાના દેશમાં પહોંચી જાય છે અને ત્યાં ઝીલપ્રદેશમાં જમીન પર માળા પાંધી પ્રજનન કરે છે. સંવનન વખતે તેઓ સમૂહનૃત્ય કરે છે.

સારસ (Sarus Crane)

સોરઠી નામ સરસડાં અથવા સારસ, ગુજરાતી નામ સારસ અથવા ડાધાં.

કવિઓએ બહુ ગાયેલાં આ પંખીનું નામ તો કોણે નહિ સાંભળ્યું હોય ? આદર્શ દંપતીજીવન માટે પંકાચેલાં સારસ સુંદર અને વિશાળ પંખી છે. તેમની લંબાઈ પાંચ ફૂટ છે. જિંવાઈમાં આપણા યરોઅર

આવે. રાખોડી કપાળ, ઉપરની અરધી ડોક અને માથું રાતા રંગની ઉઘાડી ચામડીવાળાં, નીચેની અડધી ડોક ઘોળી થઈને પાકીના શરીરના આસમાની રાખોડી રંગમાં ભળી જાય છે. પાંખના છેવાડેનાં પીછાં શામળાં. રાતા પગ અને ઉપરની અરધી રાતી ડોકના કારણે અને મોટા કદ વડે તેને કુજથી અલગ કરી ઓળખી શકાશે.

વસ્તી : સારસ સૌરાષ્ટ્રમાં અને ગુજરાતમાં જાણીતું પક્ષી છે. કચ્છમાં પણ તેની વસ્તી છે, પણ બહુ નહિ. તેની વસ્તી ઉત્તર ભારત, પૂર્વ ભારત અને મધ્યભારતમાં પણ છે. સારસ પાણીવાળા અને ખેતરાઉ પ્રદેશ પસંદ કરે છે એટલે તે વેરાન પ્રદેશ અને જંગલમાં જોવા નહિ મળે. તળાવડી કે નદીકાંઠે, ઝીલ પ્રદેશમાં કે છેવટે ખેતર-વાડીમાં તમે સારસના યુગ્મને કે તેના કુટુંબને ગારવપૂર્વક પગલાં ભરતાં નજરે જુઓ ત્યારે જ તમને તેની ભવ્યતાનું ભાન થાય. સીતાજી અને રામચંદ્રજી જેવું આદર્શ લગ્નજીવન જીવતા હોવાની જે પંખી વિષે માન્યતા હોય તે શુકનિયાળ અને પવિત્ર ગણાય એમાં નવાઈ શી? એટલે સારસને આપણે ત્યાં શિકારીઓ સિવાય ભાગ્યે જ કોઈ રંગડવાવાળું નીકળશે. પરિણામે ખેતરમાં અને સીમમાં માનવવસ્તી પાસે વસનારાં આ પંખી માણસની વસ્તીથી ટેવાઈ ગયેલાં હોય છે અને ખેતરમાં કામ કરતા માણસોથી ડર્યા વિના તેઓ ખેતરમાં ટહેલતાં હોય છે. આ પ્રેમી પંખીઓનું જેકું લગ્નજીવનમાં પરસ્પર એવી મમતા અને વફાદારી ધરાવે છે કે જે એક મરી જાય તો બીજું કદપાંત કર્યા કરશે અને પોતાના જીવન સાથી માટે ઝૂંચ્યા કરશે, એ જ સ્થાને ફર્યા કરશે અને ઝૂંચીઝૂંચીને મરી પણ જશે.

સારસનું ઉડ્ડયન આકર્ષક હોય છે. તે પોતાની લાંબી ડોકને આગળ લંબાવીને અને લાંબા પગને પાછળ લંબાવીને હજવે હજવે પાંખો વીંચીને ઊડે છે. તેઓ આકાશમાં ઊંચે નથી ઊડતા, જમીનથી થોડે ઊંચે ઊડે છે. આવા કદાવર પંખીને ઊડતાં વાર લાગે એ તો દેખીતું છે, એટલે હવામાં અદ્ધર થતા પહેલાં તેને થોડું દોડવું પડે

છે. પણ એક વખત હવામાં ચડી ગયા પછી તેઓ પોતાની વિશાળ પાંખો વીંઝીને આસાનીથી ઊડે છે. ઊડતાં ઊડતાં પણ તેઓ ઘણીવાર પોતાના શુભંદ મીઠા અવાજથી વગડાને ગળવે છે. ચારો ચરતી વખતે તેઓ મૂંગા રહે છે, પણ જો ખૂબ પહોંચે તો પોકાર કરે છે. દાણા, કુમળી વનસ્પતિ, દેડકાં, તીડ, કરચલાં, કાચંડા, સાપ વગેરે તેમનો ખોરાક છે. કુંજ અને કુલંગની જેમ સારસ પણ ઝાડ પર બેસી નથી શકતા. તેમની જિંદગી જમીન પર જ જાય છે. કુંજ અને કુલંગ મોટાં ટોળાંમાં રહે છે, સારસ નહિ.

પ્રજનનઋતુ આપાદથી કાર્તિક મહિનાની વચ્ચે આવે છે. પ્રેમ કરતા સારસનું જોડું જોવામાં રમૂજ પડે. તેઓ પાંખો પહોળી કરીને જે રીતે નાચે છે, ફૂદે છે, ઠેકડા મારે છે તે જોઈને હસવું આવે. તેઓ આપણા સ્થાયી અધિવાસી છે, પરંતુ પ્રજનન ઋતુમાં તેઓ સ્થાનપલટો કરે છે; કારણ કે ઈંડાં અને અચ્ચાંના રક્ષણ સારુ તેઓને પાણીથી રક્ષાયેલા સ્થળે માળો બાંધવો જોઈએ. તે માટે નદી કે તળાવની વચ્ચે આવેલું બેટકું પસંદ કરે છે. તે ન મળે તો ડાંગરની પાણી ભરેલી ક્યારીમાં, ઘાસમાં, તળાવના કે નદીના છીછરા પાણીમાં સાંડીકડાં, ડાળીઓ, ઘાસ વગેરેનો વિશાળ ઢગલો કરી તેમાં માળો બનાવે છે. માદા ફિલ્કા લીલા કે ગુલાબી સફેદ રંગનાં બે ઈંડાં મૂકે છે. કોઈવાર ભૂરા કે જાંબુડા રંગનાં છાંટણાં પણ હોય છે. ઈંડાં સેવવાનું કામ મુખ્યત્વે માદા કરે છે અને નર સંત્રી બનીને ચોક્કા કરે છે. અચ્ચાંના ઉછેરમાં મા-બાપ બંને ભાગ લે છે. અચ્ચાં ઈંડાંમાંથી નીકળીને તરત દોડી શકે છે.

સારસનાં અચ્ચાંને નાનેથી પાબ્યાં હોય તો તેઓ ફૂતરાની જેમ હળી જાય છે; એટલું જ નહિ પણ ફૂતરાની જેમ ચોક્કા પણ કરે છે. અજાણ્યા માણસ કે ફૂતરા સામે તેઓ ડોક લાંબી કરી, પાંખો વીંઝીને દોડીને હુમલો કરે છે અને તેની ખંજર જેવી અણીદાર

લાંખી ચાંચની મર્યાદા તો સૌને રાખવી પડે.

સારસનાં બચ્ચાં મોટાં થઈને પરણી જાય ત્યાં સુધી માખાપ સાથે રહે છે. ઘણીવાર તમે સારસનાં નરમાદા અને બચ્ચાંનું આખું કુટુંબ સાથે જોશો. એ બતાવે છે, કે સારસનું કુટુંબજીવન કેવું પ્રેમાળ છે! બીજાં પક્ષીઓમાં આવું નથી હોતું. ત્યાં તો બચ્ચાં ખોરાક મેળવવામાં સ્વાશ્રયી થાય એટલે પોતાના પંથે પડી જાય છે.

કાજિયાં અને જળકૂકડી

હવે આપણે વિશિષ્ટ પ્રકારનાં પક્ષીઓના કુળનો પરિચય કરીએ છીએ. તેઓ નિષ્ણાત માછીમાર છે. એમ તો ઘણાં પક્ષી માછલી મારે છે, પણ કાજિયાં અને જળકૂકડીની તોલે તો કોઈ ન આવે. વિમાન, આગબોટ અને સબમરીન-ત્રણેના સંયુક્ત ગુણ ધરાવનાર કોઈ પંખી હોય તો તે કાજિયાં અને જળકૂકડી. તેઓ હવામાં ઊડી શકે છે, પાણીમાં તરી શકે છે એટલું જ નહિ પણ મગરની જેમ પાણીની અંદર આસાનીથી હરીફરી શકે છે અને થોડીથોડી વારે હવા લેવા અને પકડેલી માછલીને ગળી જવા બહાર ડોકું કાઢે છે. ખાસ કરીને મોટા કાજિયાં એવા નિષ્ણાત માછીમાર છે, કે દુનિયાના કેટલાક દેશોમાં કેટલાક માછીમાર લોકો તેમને માછલી પકડી લાવવા માટે પાળે છે. તેમની ડોકે લોઢાની વીંટી પહેરાવવામાં આવે છે કે જેથી તેઓ પકડેલી માછલી ગળી ન શકે.

જે માછલીઓ કાજિયાં, જળકૂકડી અને બગલાનો શિકાર બને છે તેઓ ઘણીવાર જીવતીજીવતી શિકારીની લાંખી ડોકમાં થઈને પેટ સુધી પહોંચી જાય છે અને ત્યાં મરે છે! કાજિયાં અને જળકૂકડીના ચામડીથી જોડાયેલાં આંગળાંવાળા પગ પાણીની અંદર હલેસાનું અને પૂંછડી સુકાનનું કામ કરે છે. તેઓ બંને એક જ કુળનાં પક્ષી છે અને શ્રી. હરિનારાયણે તે કુળનું નામ મુંડીકાક આપ્યું છે.

નાના કાજિયા અથવા જળકાગડા
(The Little Cormorant)

ઉત્તર ધ્રુવથી દક્ષિણ ધ્રુવ જેટલે છે, એટલું છેડું સગપણ કાગડા અને કાજિયાનું છે. તેમ છતાં કોણ જાણે કેમ તેમને અને તેમના આખા કુળને પાણીના કાગડાનું નામ મળ્યું છે. તેમના કુળનું નામ, શાસ્ત્રીય નામ, મરાઠી નામ અને હિંદી નામ, બધાનો અર્થ પાણીના કાગડા થાય છે! કાગડા અને કાજિયા વચ્ચે કંઈ સામ્ય હોય તો એટલું જ કે તેઓ બન્ને રંગે કાળાં છે અને કાજિયાને છેડેથી તમે ઊડતાં જુઓ તો ધ્વિનઅનુભવી આંખને તે કાગડા જેવા લાગે.

નાનાં કાજિયાં કદમાં ૨૦ ઇંચ જેટલે કે આપણા કાગડાથી બે ઇંચ મોટાં છે. રંગે સાવ કાળાં છે. ગળા ઉપર જરા ઘોળો રંગ છે, જે પ્રજનન-ઋતુમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે; પરંતુ ડોકાં ઉપર છૂટાંછવાયાં ઘોળાં પીંછાં ઊગે છે. ચાંચ સપ્રમાણ લાંબી અને છેડેથી હૂકવાળી છે. ગળામાં સંકે-ચાયેલી કોથળી છે, જે માછલી સમાવવા મોટી થઈ શકે છે. પગનાં આંગળાં ચામડીથી જોડાયેલાં હોય છે. પાણીમાં તેમની પૂંછડી સુકાનનું કામ કરે છે.

નાનું કાજિયું

કાજિયાં આખા ભારતમાં અને અગ્નિ એશિયામાં વ્યાપક પંખી છે. તેઓ આપણે ત્યાં સ્થાયી અધિવાસી છે. આખી દુનિયામાં જાણીતાં છે. નદી, તળાવ, ખાડી અને દરિયાકાંઠે પણ તેઓ વસે છે. ભાડોડા,

પથ્થર, બેખડ, ઝાડ કે દૂંદા પર તમે કોઈ કાળા પંખીને એકલદોકલ કે આખી જમાતમાં બેઠેલાં અને પાંખો પસારીને તડકામાં તાપતાં કે હવા ખાતાં જુઓ તો જાણવું કે તેઓ કાજિયાં જ છે. આ કાળાં પક્ષીઓની આખી જમાત જ્યારે મૂંગે મોઢે સ્થિર થઈને બેઠી હોય ત્યારે તમે જુઓ તો તેઓ અશુભ અને અમંગળ લાગે અને યુરોપમાં તેઓ અમંગળ ગણાયાં પણ છે. થોડીવાર તમે તેમને જોયા કરો તો એમ લાગે કે યમદૂતો કે ડાહ્યુઓની જમાત બેઠી છે. તેઓ રોજ જ્યાં બેસે છે એ બેસણું તેમની ઘોળી ચરકથી ઘોળકાતું બની ગયું હોય છે. યાદ રાખજો કે પાણીનાં બધાં પક્ષીઓને તેલત્રણિ હોય છે, જેના તેલ વડે તેઓ પીછાંને જલાભેદ બનાવે છે.

મત્સ્યસૃષ્ટિ માટે કાજિયાં ખરેખર યમદૂત જ છે. તેઓ એવાં અકરંતિયાં પંખી છે કે કેટલેક ઠેકાણે તો માછીમારોએ કાજિયાંને નિર્વંશ કરવાનો પોકાર પણ ઉઠાવ્યો છે. જંગલી કૂતરાંની જેમ તેઓ વ્યૂહરચના રચીને માછલીઓનાં ટોળાંને કાંઠા તરફ હાંકીને ફસાવી તેમનો ભારે વિનાશ કરે છે.

કાજિયાંનું ઉદ્ભવન ઝડપી છે. તેઓ ઝડપથી પાંખો વીંઝતાં જાય છે અને વચ્ચે વચ્ચે પાંખો હલાવ્યા વિના તરતાં પણ જાય છે. પાણીમાંથી તેઓને ઊડવું હોય ત્યારે ભારે પ્રયત્નપૂર્વક પાંખો વીંઝીને મુસ્કેલીથી જિંચે ચડતાં દેખાય, પણ એકવાર પાણીની બહાર આવી ગયાં એટલે આસાની અને ઝડપથી ઊડે છે. જ્યારે ઊડીને તેઓ પાણીમાં ઊતરતાં હોય ત્યારે પહેલાં ચડઊતર પીછાંવાળી ફાયર જેવી પૂંછડી વડે તેઓ પાણીનો સ્પર્શ કરે છે અને એ રીતે પૂંછડી પાણી સાથે અથડાઈને તેનો વેગ રોકવા એકનું કામ કરે છે. પછી તેના પગ અને શરીર પાણીના સંસર્ગમાં આવે છે. પાણીમાં તેઓ બતકની જેમ પાણીની સપાટી પર નથી તરતાં, પણ શરીર પાણીમાં ડૂબી જાય છે અને માત્ર ડોકું જ બહાર દેખાતું હોય છે. માછલી પકડવા માટે તે સમ્રીનની જેમ પાણીમાં ઊતરી જાય છે અને જ્યારે તે ખીજે

જ ઠેકાણે બહાર નીકળે ત્યારે તેની ચાંચની મજબૂત પકડમાં તરફડતી માછલીનું રૂપેરી પેટાળ ચમકતું હોય છે. ડોકું બહાર કાઢ્યા પછી એવી સિદ્ધતથી કાજિયાં માછલીને અદ્ધર ઉડાડે છે કે જ્યેથી માછલી જ્યારે પડે ત્યારે કાજિયાં તેનું મોં પોતાના મોંમાં આવે એવી રીતે ઝીલી લે છે અને તમે આ ચાલાકીથી હેરાત પામીને તે જોતા હો ત્યાં તો એ માછલી આંખના પલકારામાં કાજિયાના પેટમાં અદ્દશ્ય થઈ જાય છે.

કાજિયાં પેટમાં અરધી પચાવેલી માછલી ઝોડીને બચ્ચાંને ખવડાવે છે. ખીજાં પક્ષીઓની જેમ તેઓ બચ્ચાંના મોંમાં ખોરાક નથી નાખતાં પણ ઝોડીને પોતાના મોઢામાં લાવે છે અને બચ્ચાં તેમના ગળા સુધી પોતાની ચાંચ નાખીને એ ખોરાક ખાઈ જાય છે !

વસતી : મહાગુજરાત, મુંબઈ અને આખા દેશમાં સ્થાયી અધિવાસી.

પ્રજનન : તેમની પ્રજનનઋતુ ઉત્તર ભારતમાં અને આપણે ત્યાં ચોમાસામાં અને દક્ષિણ ભારતમાં શિયાળામાં આવે છે. પાણી-કાંઠાના ઝાડ પર અને કોઈ વાર ઝીલપ્રદેશના ખીડમાં. ઝાડ પર તેઓ સાસુદાયિક માળા બાંધે છે અને ચારથી પાંચ લાંબા આકારના લંબગોળ, આસમાની આંચવાળાં સફેદ ઈંડાં મૂકે છે. ફેટલાક ઝાડવાના ઝુંડ પર, કાંકણ, અંજન, ઘોડાં, કાજિયાં, જળકૂકડી વગેરે પાણીનાં વિવિધ પંખીઓના માળા બાંધેલા હોય ત્યારે પક્ષીઓનાં એ નગર જે પ્રવૃત્તિથી ગાજતાં હોય તે નજરે જુઓ તો જ તેનો ખ્યાલ આવે.

મોટાં કાજિયાં (The Indian Large Cormorant)

મોટા કાજિયાને તેના મોટા કદ ઉપરથી ઝોળખી શકાશે. પ્રજનનઋતુમાં માથા ઉપર થોડાંક ઘોળાં પીછાં અને એક લટકતી કલગી અને બંને પડખાં પર ઘોળું ધાણું દેખાશે.

મોટા કાજિયા ખાડી અને દરિયાને કાંઠે દેખાશે, પણ તેઓ

મીઠા પાણીનાં તળાવ અને નદીઓ વધુ પસંદ કરે છે. શ્રાવણથી મહા મહિના સુધી તેમની પ્રજનનક્રમ છે અને ત્યારે ગેગ-ગેગ, ગેગ-ગેગ એવા અવાજ વડે ઘોંઘાટ કરે છે. શ્રી ધર્મકુમારસિંહજી કહે છે કે મોટા કાળિયા ૬૦ ફૂટની ઊંડાઈ સુધી પાણીમાં ડૂબકી મારે છે! માળાવાળા ઝાડ પર તેમને તમે ખલેલ પહોંચાડો તો અધા કાળિયા જાણે આપઘાત કરવો હોય તેમ પાણીમાં પડતું મૂકે અને ડૂબકી મારીને દૂર દૂર નીકળી જાય! જ્યાં જાત જાતના બગલા, જલકૂકડી અને કાળિયા સમૂહમાં પ્રજનન કરતા હોય ત્યાં તેમનો અને તેમનાં અચ્ચાનો ઘોંઘાટ સાંભળીને તમને આશ્ચર્ય થાય.

જળકૂકડી અથવા સર્પશ્રીવ

(The Indian Darter or Snake Bird)

જળકૂકડી કાળિયાની અનેક સુધારાવધારા સાથેની છેલ્લામાં છેલ્લી દેવની આવૃત્તિ કહી શકાય. જેમ વિમાનો, સપ્તમરીનો

વગેરેની અઘ્ઘતન આવૃત્તિ નીકળે છે તેમ! તેની ત્રણ ફૂટની કાયામાં અરધી લંબાઈ તેની ખંજર જેવી ચાંચ અને સાપ જેવી ડોકે રોકી છે. બાકીનો ભાગ સપ્તમરીન જેવા શરીર અને સુકાનરૂપી લાંબી પૂંજડીનો બનેલો છે. કાળિયાથી જળકૂકડીનો દેખાવ તેની સાપ જેવા આકારની ત્રીણી લાંબી ડોક અને ખંજર જેવી અણીદાર સીધી લાંબી ચાંચના કારણે, એટલા પૂરતો જુદો પડે છે. એટલું બાદ કરો તો જળકૂકડી પણ એક કાળિયું જ છે.

જળકૂકડીની ડોક આગળના ભાગે ભૂરી અને પાછળના ભાગે કાળાશ પર છે અને ગળું ઘોળું છે. શરીરનો રંગ કાળો છે, પણ

પીઠ પર રૂપેરી ભૂરી રેખાઓ આવેલી છે. પૂંજડો કાજિયાની જેમ ચડગિતર પીછાંની, ફાયર જેવી અને અક્કડ છે.

જળકૂકડી સહકારી પ્રવૃત્તિમાં નથી માનતી એટલે એકલદોકલ

જળકૂકડી

પક્ષીઓ પણ સ્વતંત્રપણે પાણીમાં મગરની જેમ પેસીને શિકાર કરતાં હોય છે. થોડીથોડીવારે ફેણ ચડાવેલા સાપની જેમ તે પાણીમાંથી માત્ર ડોક જ બહાર કાઢે છે અને આસપાસ નિરીક્ષણ કરી, હવા લઈ ફરીથી ડૂબકી મારી જાય છે. કાજિયા તો ડોક બહાર રાખીને પણ પાણીની સપાટી નાચે તરે છે, પણ જળકૂકડી તો પાણીમાં ઊતરી જાય

છે અને પાંખો અરધી ઉઘાડી ને અરધી ખીડેલી રાખી, ડોકને પણ ખેંચેલા ધનુષની જેમ ખેંચી રાખી માછલીનો પીછો પકડે છે. પાણીની નીચે તે બહુ સારી ઝડપથી તરી શકે છે અને ડોકમાં કરોડરબળુના હાડકાની રચના એવી હોય છે કે જેમ ધનુષમાંથી બાણ છૂટે તેમ ખેંચીને તંગ રાખેલી ડોક બાણની જેમ છૂટે ત્યારે ચાંચ તીરનું કામ કરે છે અને ખંજર જેવી તીક્ષ્ણ ચાંચ નાસી જતી માછલીને વીંધી નાખે છે. કાજિયાની જેમ તેઓ માછલીને ચાંચથી પકડતી નથી, પણ ચાંચ વડે વીંધીને તેમાં પરોવી લે છે અને પછી પાણી બહાર ડોક કાઢીને આ વખતે એવો પાછળ આંચકો મારે છે કે ચાંચમાં પરોવાયેલી માછલી છૂટી પડી જાય છે, અને આંખના એક પલકારામાં

તો જળકૂકડી તેને પોતાના મોંમાં ઝીલી લેતાં માછલી તેના પેટમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે. જળકૂકડીની ચાંચ છેડે ચપટી, સીધી અને અણીદાર હોય છે ત્યારે કાજિયાની છેડેથી જરા વળેલી હોય છે. કારણ કે જળકૂકડી ચાંચ વડે માછલીને વીંધી નાખે છે ત્યારે કાજિયા પકડી લે છે. તેઓ ૧૦૦-૧૫૦ ફૂટ લાંબી ડૂબકી મારે છે.

જળકૂકડીમાં પાણીકાંઠાનાં પક્ષીઓ જેવી સમૂહભાવના નથી, પરંતુ અનુકૂળ સ્થળે પાંચ-પચીસ કે પચાસ-સો જેટલી જળકૂકડીઓ સ્વતંત્ર રીતે શિકાર કરતી દેખાય છે. તેઓ સહકારી પ્રવૃત્તિમાં નહિ તો સમાજજીવનમાં તો માને છે જ; અને માળા પોતાની જમાત તથા કાજિયાં, ઘોકડાં, અંજન, કાંકણુ વગેરેની જમાતો સાથે પક્ષી-નગરો વસાવીને તેમાં યાંધે છે અને પ્રજનન કરે છે.

જળકૂકડી આખા ભારતમાં વ્યાપક, સામાન્ય અને સુપરિચિત પંખી છે. નદી-તળાવ ઉપરાંત દરિયાનાં ખારાં પાણીવાળી ખાડીમાં પણ વસે છે. ઊડતી વખતે કાજિયા અને જળકૂકડી થોડીવાર પાંખો વીંઝે છે અને થોડીવાર હવામાં તરતાં જાય છે.

ત્યારે પેટ ભરાઈ જાય ત્યારે તેઓ બહાર નીકળી પાણીમાં ઊભેલા ઠૂંઠિયા કે ઝાડ ઉપર પાંખો પસારીને કાજિયાંની જેમ બેસે છે. તેમનું ટાણું બેઠું હોય ત્યાં તમે જઈ ચડો તો પહેલાં તો કુવૂહલથી તમારા સામે જોઈ રહે અને પછી પાણીની જેમ એક પછી એક પાણીમાં પડતું મૂકીને અદૃશ્ય થઈ જાય અને છેટે નીકળી જઈને પાણીમાંથી ડોકાઈને જીએ.

પ્રજનન : પ્રજનનક્રમ ઉત્તર ભારતમાં અને આપણે ત્યાં ચોમાસામાં અને દક્ષિણ ભારતમાં શિયાળામાં આવે છે. પાણીમાં કે પાણીકાંઠે ઊભેલાં ઝાડોમાં તેઓ રાતવાસો કરે છે અને માળા યાંધે છે. માદા લીલી-વાદળી ઝાંચનાં સફેદ રંગનાં ૪ ઈંડાં મૂકે છે. સખમરીન જેવાં આવાં લાંબાં પક્ષીઓનાં ઈંડાં પણ લાંબાં જ હોય ને! ઈંડાં બહુ લાંબાં, લંબગોળ અને છેડે વધારે અણીદાર હોય છે.

૧૨ : પાણીકાંઠે

આપણે ઘણું રખડા છીએ. હવે આપણે પાણીકાંઠાનાં પક્ષીઓ સાથે ઓળખાણ કરીએ. પાણીકાંઠાનાં વિહંગોનું આ વિહંગાવલોકન જ છે; કારણ કે બધાં ગામને પાણીકાંઠા નથી હોતા અને તમને બધાને પાણીકાંઠાનાં પક્ષીઓ જોવાની તક પણ ન હોય.

ટિટોડી અને તેનાં સગાં

ટિટોડી પાણીકાંઠાનું જ પંખી છે એમ તો કેમ કહેવાય? એ સૂકા પ્રદેશમાં પણ વસે છે. પણ તેનાં સગાં પાણીનાં નદિ તો પાણીકાંઠા પર વસનારાં પંખી છે, એટલે સગવડને ખાતર ટિટોડીને હું અહીં પકડી લાવ્યો છું. એક જ કુળનાં બે પંખી જુદા પ્રકારનો પ્રદેશ પસંદ કરે છે એ તો તમે હવે જોયું હશે. આપણામાં બે સગા ભાઈની પ્રકૃતિ જુદી હોય છે તો પક્ષીના એક કુળનાં પક્ષીઓમાં એવું હોય તેમાં નવાઈ શી !

જો તમે મુંબઈ જેવા મોટા શહેરમાં જ જિંદગી ગાળી હોય તો જ તમને ટિટોડીની ઓળખાણની જરૂર પડશે. વ્રત કરતી'તી, વ્રત કરતી'તી, એવા અવાજ વડે ગ્રામ્ય પ્રદેશને ગમવતી ટિટોડી ખુલ્લા મેદાનનું પંખી છે. ચહેરા પર લાલ રંગ ધરાવતી ટિટોડી (The Red-wattled Lapwing) ખેતરાઉ તેમ જ પાણીવાળી ધરતીને

પીળા ચહેરાવાળી ટિટોડી પસંદ કરે છે અને ખેતી માટે હિતકારી પંખી છે, ત્યારે ચહેરા પર પીળા રંગ ધરાવતી ટિટોડી (The Yellow-wattled Lapwing)

વેરાન વગડાનું પંખી છે.

ટિટોડી ધરતી પર માળો કર્યા વિના કાંકરા વચ્ચે અને જરા સરખા ખાડામાં ઈંડાં મૂકે છે. ગ્રીષ્મ અને વર્ષા તેની ઋતુ. ઈંડાં અને બચ્ચાંનું રક્ષણ કરવા એ બળ અને કળ બંને કેવી રીતે વાપરે છે, દુસ્મનને કેમ છેતરે છે અને હલ્લો કરે છે, ઈંડાં કાંકરા સાથે અને બચ્ચાં ધરતી સાથે કેમ મળી જાય છે એ તો તમે નજરે જુઓ તો આશ્ચર્ય પામે.

કાંઠલાવાળી ઝીણી ટિટોડી

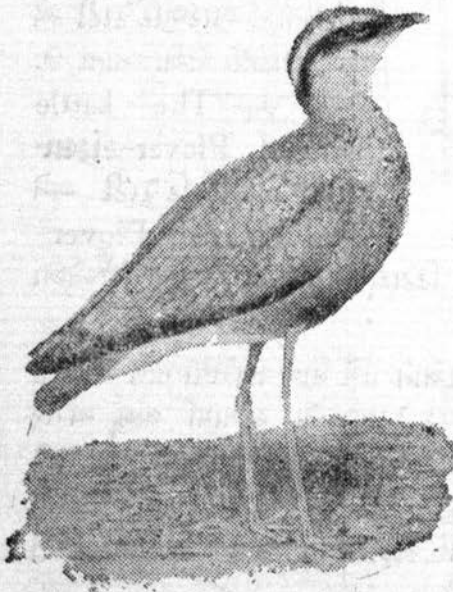
ઢાંગીલી ટિટોડી તો જાણે ટિટોડીની નાનકડી આવૃત્તિ છે. તેઓ બંને દરિયાકાંડે વસે છે.

આ કુળનાં બીજાં પક્ષીઓને તમે માત્ર વર્ણનથી નહિ ઓળખી શકો. છતાં એટલું કહી દઉં કે કેટલાંક તો લાંબામાં લાંબું અંતર કાપનારાં મહાન શિયાળુ યાત્રી છે અને છેક ધ્રુવપ્રદેશમાંથી પણ આવે છે ! તેઓ છે તો ટિટોડીના કુળનાં, પણ આ પરાક્રમી પંખીઓને પક્ષીશાસ્ત્રીઓએ એ જ કુળમાં એક અલગ ઉપકુળ આપીને તેમનું 'બહુમાન' કર્યું છે.

રંગ અને દેખાવમાં પીળા ગ્રંથિવાળી ટિટોડીની યાદ આપે

ટિટોડી તો આપણા દેશની છે, પણ ટિટોડીના કુળનાં બીજાં પક્ષીઓ આપણે ત્યાં પરદેશાથી શિયાળો ગાળવા આવે છે. તેમને અંગ્રેજીમાં Plovers અને ગુજરાતીમાં બાટણટિટોડી કહે છે. ટિટોડીથી તેઓ નાનાં છે. તેમાં પણ The Little Ringed Plover-કાંઠલાવાળી ઝીણી ટિટોડી અને The Kentish Plover-

એવા મોટા ચકવા (The Great Stone Curlew) ને ખલેલી (Curlew) સાથે નહિ ભેળવી દેતા. કૂકડી જેવડું કદ, અણ્ણીદાર, જાડી, સીધી અને મૂળમાં પીળા ચાંચ, મોટી મોટી પીળા આંખો અને પીળા અંધિવાળા ટિટોડીને મળતો રંગ મોટા ચકવાનો પરિચય આપે છે. તે છે તો પાણીકાંઠાનું પંખી, પણ પાણીથી જરા દૂર રેતી અને પથ્થરમાં ફરતો દેખાશે. તે આપણું સ્થાયી વતની છે. તે ભડકીને ભડે છે ત્યારે સિસોટી જેવો તીણો પણ ઊંચી માત્રાનો અવાજ કરે છે. નાનો ચકવો (The Indian Stone Curlew) કદમાં તેતરથી જરા મોટો છે, તેના પગ જાડા છે અને તેણે પાણી-કાંઠો છોડી પથ્થર અને ઝાડીઝાંખરાવાળા વનવગડા વસાવ્યા છે. આ બંને પંખીની મોટી આંખો સૂચવે છે કે તેઓ વહેલી સવાર,

હિંદી રણગોધલા

મોડી સાંજ અને રાત પસંદ કરે છે. આ બંને ચકવાને એક જુદા કુટુંબમાં મૂકવામાં આવ્યા છે.

સપાટ, વેરાન કે ખેડાણ પ્રદેશમાં તેતર જેવડા રણગોધલા (The Indian Courser) પણ પીળા અંધિવાળા ટિટોડીની યાદ આપે છે. રેતાળ ભૂરું શરીર તો ધણું પંખીને હોય છે, પણ રણગોધલાને વધારામાં ઘોળા લાંબા પગ, પૂંછડીનો ઘોળો છેડો, ઈંટ જેવી

રતૂમડી ડોક છે અને છાતી નીચે જતાં કાળાશપર થઈ જાય છે. ઘોળું પેટ અને આંખથી માથાની પાછળ સુધી ઘોળા અને કાળા પટ્ટી તેની ઓળખાણુ આપશે. એટલાથી તે ન ઓળખાય તો તેને ઝડપથી દોડતાં અને વળી અટકી જતાં અને વળી દોડતાં જોજો. દાણુ અને જીવડાં તેને ખોરાક છે. છાણુ નીચેથી જીવડાં શોધીને ખાતો હોવાથી તેને કચ્છીમાં છોણુખોડી કહે છે. તે પણ સ્થાયી રહેનાર છે અને વસંત તથા ગ્રીષ્મમાં ટિટોડીની જેમ જમીન પર માળો કર્યા વિના બે ઈંડાં મૂકે છે, જે તમે શોધી ન શકો. યાદ રાખજો કે રણુગોધલાને ટિટોડી સાથે સગપણુ નથી. તેને પોતાનું અલગ કુળ છે.

કાળી કાંકણુસાર (The Black Ibis)

આપણે ત્યાં બે કાંકણુ બહેનો જાણીતી છે : એક કાળી અને બીજી ઘોળી. કાળી કાંકણુ પાણીકાંઠેા છોડી દીધા છે અને ઉધાડા મેદાનમાં જ તે વસે છે. તમે તેને તરત ઓળખી શકશો. તેના માથા પર પીછાં વિનાની લાલ ચામડી છે. અને ખભા પર એકેક સફેદ ધાણું છે. શરીરનો રંગ કાળો છે અને તેની પર લીલાશ પર જાંબુડી ઝાંચ છે. પગ ઈંટિયા રંગના છે. લાંબી ચાંચ વડે તે જમીનમાંથી જીવડાં પકડતી હશે. તેને ઉધાડા વગડા, ઉજ્જડ પ્રદેશ, સૂકી કે જળાશય પાસેની જમીન, ખેતરાઉ પ્રદેશ તથા પાદરના ઉકરડા પ્રિય છે. કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં કાળી કાંકણુ સુપરિચિત છે. તેઓ યુગ્મમાં અથવા નાના ટોળામાં ધરતીમાંથી લાંબી, ચીપિયા જેવી ચાંચ વડે દાણુ, જીવડાં, નાના સાપ, કાચંડા, કીડા વગેરે પકડી પાડે છે. સવારથી સાંજ સુધી, ખરે ખપોરે ધીખતી ધરતી પર પણ કાળી કાંકણુ પેટ ભરવાના વ્યવસાયમાં પંડી હશે. તેઓનાં નિશ્ચિત ચરિયાણુ હોય છે અને રાતવાસો કરવા માટે નિશ્ચિત ઝાડ હોય છે. તેઓ નદી-તળાવ પાસે પણ જાય છે ખરી, પણ આ કાંકણુને તેમની જરૂર નથી. અને પાણીમાં તો જતી જ નથી. નદી-તળાવના સૂકા કાંઠા પરથી જ તેઓ

ખોરાક મેળવે છે.

અધી જાતની કાંકણું ઉડુચન વેગવાન હોય છે. તેઓ ડોક આગળ અને પગ પાછળ લંબાવીને જોરથી પાંખો વીંઝે છે અને વચ્ચે વચ્ચે જરાવાર પાંખો વીંઝ્યા વિના તરતી જાય છે. કાંકણું ટોળું V આકારે અથવા સીધી જિભી લીટીમાં ઊડે છે.

સાધારણ રીતે કાંકણુ ખોલકણું પંખી નથી, પણ પ્રજનન-ઋતુમાં તેઓ કોશની ગરેડી જેવા તીક્ષ્ણ અને જીલંદ અવાજથી વગડો ગગવી મૂકે છે. કાંકણુને જે પજવવામાં ન આવે તો તે શરમાળ પંખી નથી. માંસાહારી લોકોએ તેને ખાઇ પંખી ગણ્યું છે.

પ્રજનનઋતુ ઉત્તર ભારતમાં અને આપણે ત્યાં ફાગણથી ભાદ-રવા સુધીમાં અને દક્ષિણ ભારતમાં આસોથી માગશર સુધીમાં આવે છે. ઊંચા ઝાડમાં માળો બાંધીને એથી ત્રણ લીલાશ પડતા રંગનાં ઈંડાં મૂકે છે. માળા બાંધવામાં ખીજ બગલા જેવી સમૃદ્ધભાવના કાળી કાંકણુમાં નથી, પણ એક ઝાડ પર બે-ત્રણ માળા સાથે દેખાય ખરા. ઈંડાં પર કોઈવાર ભૂરાં છાંટણાં પણ હોય છે.

કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ઉત્તર ગુજરાતમાં ક્યાંક ક્યાંક પાનકાંકણુ-સાર નામની એક ખીજ કાળી કાંકણુ (The Glossy Ibis) પાણી-કાંઠે વસે છે. તેને માથા ઉપર રાતો અને ખભા પર ઘોળો રંગ નથી.

સફેદ કાંકણુસાર (The White Ibis)

સફેદ કાંકણુસાર કાળી કાંકણુસાર કરતાં જરા મોટી એટલે ત્રીસ ઈંચની છે. માથું અને ડોક પીછાં વિનાનાં ઉઘાડાં છે અને તેની ચામડી કાળી છે. બાકીનું શરીર ઘોળું છે. ખભા પર થોડો રાખોડી રંગ છે.

પ્રજનનઋતુમાં આ કાંકણુને ડોક અને છાતી પર સફેદ લાંબા વાળ ઊગે છે. અચ્ચાંને ડોક પર પણ સફેદ પીછાં હોય છે.

સફેદ કાંકણુ પાણીકાંઠાનું પંખી છે. તળાવ, સરોવર, નદી,

નાળાં અને ખાડીકાંઠે પણ તે વસે છે અને પાણીમાંથી દેડકાં, કરચલાં, માછલી વગેરે પકડીને ખાય છે. પાણીથી નીતરતાં ખીડ અને ખેતરમાં પણ તે આવે છે. તેઓ સમૂહચારી છે. પોતાની જાતનાં નાનાં ટોળાંમાં વસે છે; એટલું જ નહિ પણ કંગડા, અંજન, ચમચા વગેરેની સાથે પણ છૂટથી ભળે છે. ખાસ કરીને ચમચા તેમના નિકટના સગા હોવાથી તેમની સાથે વધુ દેખાય છે. તેઓ કાદવ ડહોળીને તેમાંથી પણ શિકારને બહાર કાઢે છે. સ્વભાવે તેઓ બહુ ચપળ છે અને ચમચાની સાથે અંધારું થયા પછી પણ ચારે ચરતી હોય છે. તે મૂંગું પક્ષી છે.

સફેદ કાંકણ આખા ભારતમાં વ્યાપક અને સુપરિચિત પંખી છે. કચ્છ, ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં તેઓ જાણીતાં છે. પરંતુ સુબંધમાં તેમની વસ્તી નથી. ઇન્દિયામાં સફેદ કાંકણ પવિત્ર અને શુકનિયાળ પંખી ગણાય છે.

પ્રજનનઋતુ આપણે ત્યાં ચોમાસામાં આવે છે. પાણીમાં કે પાણી પાસે ઊભેલાં ઝાડમાં કંગડા, અંજન, ચમચા વગેરેની સાથે તેઓ પણ માળા બાંધે છે. ઈંડાંની સંખ્યા બેથી ત્રણની હોય છે અને તે રંગે આસમાની લીલી ઝાંચવાળાં સફેદ હોય છે.

ચમચો (The Indian Spoonbill)

હવે તમને કાંકણાસારના કુળના છતાં કાંકણાસાર જેવું નહિ પણ બગલા જેવું પંખી જાણખાવું. કોઈ સફેદ બગલાની ચાંચનો છેડો ગોળાકાર થઈને ચમચા જેવો દેખાય તો તમારે જાણવું કે એતું નામ પણ ચમચો છે! તમે જ્યારે સફેદ કાંકણને જુઓ ત્યારે તેની સોખતમાં ચમચાને પણ જોવાની અપેક્ષા રાખશો. એમને ભાઈબંધી છે. તેનાં લક્ષણ પણ સફેદ કાંકણ જેવાં જ છે. કાણે કોના પર પોતાનાં લક્ષણની છાપ નાખી તે તો હું કેમ કહી શકું?

કાંકણાસારની આખી ચાંચ વળાંક લેતી છે, જ્યારે ચમચાની

સીધી અને છેડેથી ચમચા જેવી પહોળી છે. આમ તો તેનું શરીર ઘોળું અને ચાંચ તથા પગ કાળાં છે, પણ પ્રજનનઋતુમાં આ શુષ્ક વૃત્તિનું પંખી આપણા માછીમારોની જેમ શણગાર સજે છે. માથા પર ફરફરતી કલગી, ચાંચનો છેડો પીળો, ગળા પર સુંદર પીળો રંગ, છાતી અને ડોક પર તજ જેવો ઊજળો રંગ એ તેનો સંવનનઋતુનો શણગાર છે. ચમચાનું ઉડ્યન ઝડપી છે. ઝડપથી પાંખો વીંઝતો જાય અને જરાવાર વળી પાંખો હલાવ્યા વિના તરતો જાય, ડોક અને પગ લંબાવેલ હોય. આમ ઊડતા ચમચાને છેડેથી પણ ઓળખી શકાય.

ચમચો કાદવવાળાં પાણી પસંદ કરે છે. તે પાણીમાં ઊતરી અર્ધચંદ્રાકારે ચાંચને પાણીમાં હલાવીને પાણી ડહોળી નાખીને કાદવ-માંથી કરચલાં, છીપ, દેડકા, માછલી વગેરેને પકડીને ખાઈ જાય છે.

મહાગુજરાતનું આ વ્યાપક પંખી વર્ષાઋતુમાં ઝાડ પર માળા બનાવી બીજા બગલા અને કાંકણાસારના 'પક્ષીનગર'માં પ્રજનન કરે છે. ઉપર કહ્યું તેમ કાંકણાસાર અને ચમચો એક જ કુળનાં પક્ષીઓ છે. તેમની મારફત આપણે વિવિધ જાતના બગલાના સમુદાયમાં આવીએ છીએ.

ઘોકડા (Storks)

જે બગલા ઊડતી વખતે ડોક આગળ લંબાવીને અને પગ પાછળ પસારીને ઊડે છે તે બગલાનું નામ ઘોકડા છે એમ તમારે માની લેવું. ઘોકડા એકા હશે ત્યારે તેમની જાડી મોટી ચાંચ, બોડકું માથું, કાપરો રંગ અને ગળાની કાથળાથી ઓળખાઈ આવશે. સૌરાષ્ટ્રમાં તેમને કંગડા પણ કહે છે. ફાટી ચાંચ સહિત આ બધા ઘોકડા એક કુળમાં સમાઈ જાય છે.

આપણે ત્યાં પાંચ જાતના ઘોકડા થાય છે. ઘાટ અને રીત-ભાતમાં કદગો પણ રંગે રૂપાળો ઢેંક (The Painted Stork)

કાંકણની જેમ જરા વળાંક લેતી પણ જાડી રાતી ચાંચ, રાતું માથું, રાતા લાંબા પગ, ઘોળું શરીર, છાતી અને પાંખ પર લીલાશ પર કાળી પટ્ટીઓ અને રેખાઓ વડે શોભે છે. પ્રજનનઋતુમાં શરીરને છેડે રતૂમડી રેખાઓ તેના શરીર પર આકર્ષક ચિતરામણ બતાવે છે.

ઊજળી અથવા ઘોળો ઘોડકો (The White Stork) ઘોળા રંગ, અરધી કાળી પાંખો, ઝાંખા રાતા પગ અને છેડેથી કાળી અણખાઈ આવશે. સારસની જેમ તે સૂકી જમીન પર પણ દેખાશે. તે આપણો શિયાળુ મુલાકાતી છે.

કાળીટુલ અથવા ઘોળી ડોકવાળો ઘોડકો (The White-necked Stork) તેના કાળા શરીર, ઘોળી ડોક તથા પૂંછડી, રાતા છેડાવાળી કાળી ચાંચ અને રાતા પગ વડે ઓળખાઈ આવશે. તેનાથી ઊંધી રંગ-રચના બનારસ અથવા કાળી ડોકવાળા ઘોડકો (The Black-necked Stork) ની છે. એને કાળી ડોક, ઘોળું શરીર અને કાખરી પાંખો છે. ચાંચ કાળી અને પગ રાતા છે.

ફાટી ચાંચ અથવા ગુગલા (The Openbill Stork) ઘોળું શરીર, કાળી પૂંછડી, પાંખો પર છેડા તરફ કાળો રંગ, રાતા પગ અને છેડેથી ફાટી કાળી ચાંચથી ઓળખાઈ આવશે. ઘોળો રંગ ધુમાડિયો મેલો પણ હોય છે. ચાંચનાં બે ફાડિયાં વચ્ચે છેડા તરફ ફાટ રહે છે. આવી ચાંચ છીપ અને શંખલાંને ભાંગી નાખવા માટે સૂડી જેવું કામ કરે છે. ભાંગીને અંદરથી પોચાં જીવડાંને તે ખાઈ

કાળીટુલ અથવા
ઘોળી ડોકવાળો ઘોડકો

જાય છે. ખોરાકની છત-અછત પ્રમાણે સ્થાનપલટો કરે છે. તે દરિયાકાંઠા કરતાં અંદરનાં જળાશયોને વધારે પસંદ કરે છે.

ઘોઠકડા ભારે અને મોટાં પક્ષી હોવા છતાં સારું ઊડી શકે છે અને ગીધની જેમ આકાશમાં જાયે પણ કોઈ વાર ચડે છે અને ગીધની જેમ ગગનવિહાર કરે છે. પુખ્ત વયના ઘોઠકડા બહુધા મૂંગા હોય છે. મોટા ભાગે વર્ષાઋતુ તેમની પ્રજનનઋતુ છે, ન્યારે તેઓ આડ પર મોટા માળા બાંધી ૨-૩ ઘોળાં ઇંડાં મૂકે છે. શ્રી ધર્મ-કુમારસિંહજીએ કાળી ડોકવાળા (અનારસ) ઘોઠકડાની કલાકના પપ માઈલની ઝડપ માપી છે.

આ બધા ઘોઠકડા કાઠવવાળાં છીછરાં પાણી પસંદ કરે છે.

અંજનબગલા (Hérons and Egrets)

જે બગલા ઊડતી વખતે સાપ જેવી ડોક સંકેલી લે છે અને પગ પાછળ પસારીને ઊડે છે એમનું નામ અંજનબગલા. બેદા હોય ત્યારે તેમની સંગીન જેવી ઝીણી, અણીદાર ચાંચ અને સુઘડ કાયા તેમની ઓળખાણ કરાવી આપશે. એમની વિવિધ જાતો વિવિધ કદ અને વિવિધ રંગની છે. નીચે ઓળખાવેલા બધા બગલા (Hérons, Egrets and Bitterns) એક કુળનાં છે.

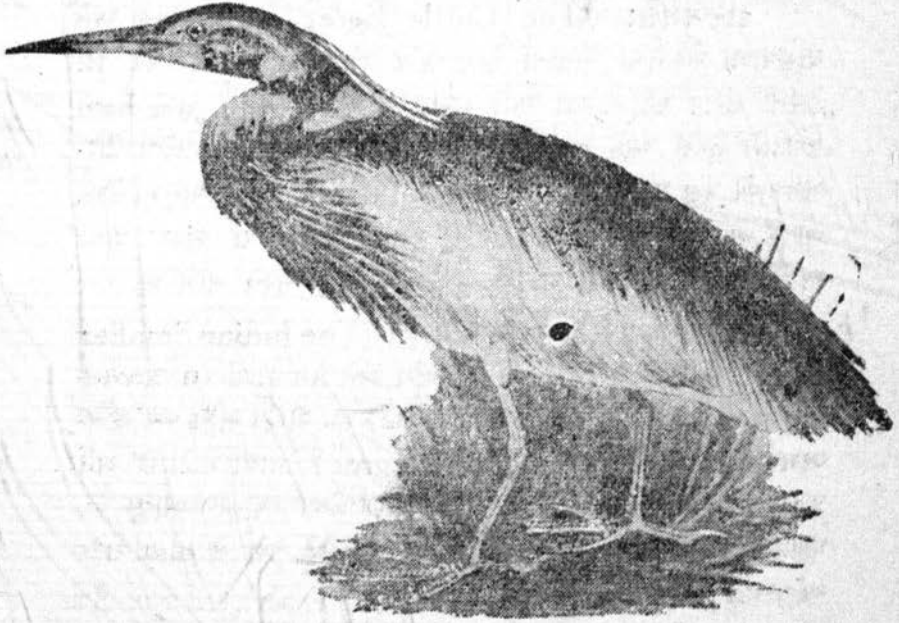
ખારા કે મીઠા પાણીને કાંઈ આ બગલગત એકલા કે સંગાથમાં દેખાશે. કોઈ તો વળી એક પગ સંકેલી લઈ, એક જ પગે ઊભા રહી, લાંબી ડોક સંકેલી લઈ માછલીનું ધ્યાન ધરે છે અને માછલી દેખાતાં જ અસાધારણ ચપળતાથી તેને ઝડપી લે છે. તેમનો મુખ્ય રંગ ઘોળો કે રાખોડી છે.

કથૂત અંજન (The Grey Heron) રાખોડી શરીર, ઘોળા ડોક, ડોકની આગળ માળાના મણકા જેવાં કાળાં ટપકાં, પવનમાં ઊડતી કાળી કલગી, ઝાંખી પીળી ચાંચ અને ઝાંખા લીલા પગથી ઓળખાઈ આવશે. અંજનબગલામાં તે સૌથી મોટો છે.

તેનાથી જરા નાનો નડી અથવા આસમાની અંજનખગલો (The Purple Heron) વાદળી ભૂરા શરીર વડે ઓળખાઈ આવશે. ડોક પર રતૂમડા ઘોળા અને કાળા ઊભા પટા છે. છાતી પર રતૂમડો ને કાળો રંગ છે. માથે લાંબી ઝીણી કલગી લટકે છે.

મોડી સાંજે અને વહેલી સવારે પાણીકાંઠાની વનસ્પતિમાં છુપાતી લીલી અંજનખગલી (The Little Green Heron) એનાથી પણ ઘણી નાની છે અને લીલાશ પર રાખોડી રંગ, લાંબી કાળી કલગી અને કાળા વાળની જેમ કાળું માથું તેની ઓળખાણ આપશે. નીચેનો ભાગ રાખોડી છે.

ખોખડખગલો અથવા કાણી ખગલી (The Pond

ખોખડખગલો

Heron) સંક્રાંચાઈને એડેલી હોય ત્યારે ઉપરના ધૂળિયા મેલા શૂરા રંગ નીચે દૂધ જેવી ધવલ કાયા છુપાવી રાખે છે. તે જીડે ત્યારે જ આંખે વળગે. ઢોરખગલાથી એ જરા નાનો છે. નામ પ્રમાણે મોટા ભાગે તે તલાવડી, ખાઓચિયાં, ડાંગરના ક્યારા વગેરેને કાંઠે ગુપચુપ, સ્થિર, સંક્રાંચાઈને એડો હશે.

ભાઈડાના અંજનખગલા (The Indian Reef Heron)ની વિચિત્રતા એ છે કે એક મા-આપને કાળાં બચ્ચાં પણ થાય અને ઘોળાં પણ થાય ! અને એ એની વચ્ચેના રંગનાં પણ થાય ! કાળો રંગ ધરાવનારનો રંગ આંખો સલેટિયો કાળો છે અને ગળું ઘોળું છે. ઘોળાનું આખું શરીર દૂધ જેવું ઘોળું છે. માથે કલગી અને ડોક તથા ઠીંઠા ઉપર લાંબાં વાળ જેવાં પીંછાં હવામાં ફરફરે છે.

ઢોરખગલો (The Cattle Egret) ઢોરની સાથે અને ધાસવાળા મેદાનમાં પોતાના ઘોળા રંગ વડે તરત નજરે પડે છે. ઢોરના શરીર પર ચોટેલાં અને ઢોરના ચાલવાથી ખલેલ પામી જીડતાં જીવડાંને તેઓ ખાઈ જાય છે. આમ કાળી કાંકણાસારની જેમ ઢોરખગલાએ પણ પાણીકાંઠો છોડા નવી કેડી પાડી છે. પ્રજનનઋતુમાં ડોક, છાતી અને પીંઠ પર લાંબાં નારંગી રંગના વાળ જેવાં સુંદર પીંછાં આવે છે ત્યારે, ચૈત્રથી શ્રાવણ સુધી તેઓ ખૂબસૂરત લાગે છે.

ધુલા અથવા સફેદ અંજનખગલો (The Indian Smaller Egret) આખા શરીરે ઘોળો છે, ચાંચ અને પગ કાળાં છે. પ્રજનનઋતુમાં છાતી ઉપરથી વાળ જેવાં પીંછાં લટકે છે. **મોટો સફેદ અંજનખગલો (The Eastern Large Egret)** તેનાથી મોટો છે અને પ્રજનનઋતુમાં તેને પીંઠ પર લાંબા વાળ જેવાં પીંછાં આવે છે. પીળાશ પર કાળા પગ અને પીળાં આંગળાં વડે પણ તે નાના સફેદ અંજનથી જુદો પડી આવશે.

ડીલીચિયો અંજન (The Little Egret) તેની સફેદ

લાંબી કલગી અને છાતીનાં સફેદ લાંબાં લટકતાં પીછાં વડે પ્રજનન-
ઋતુમાં ઓળખાઈ આવશે. અન્યથા તે છુલા અથવા સફેદ અંજન-
બગલા જેવો છે. કદમાં તે ઢોરબગલા જેવડો છે. પણ ઢોરબગલાની
ચાંચ પીળા હોય છે ત્યારે કાલીચિયાની કાળી.

વર્ષાઋતુ આ બધા બગલાની પ્રજનનઋતુ છે, ન્યારે તેઓ
ઝાડ ઉપર સમૂહમાં માળા બાંધે છે અને બચ્ચાંના કચ-કચ, કચ-
કચ અવાજથી બગલા નગરી ગાજી ઊડે છે. તેઓ મોઢું ખોલીને
અરધો પચેસો ખોરાક ઓકે છે અને બચ્ચાં માખાપના મોઢામાં ચાંચ
નાખીને તે ખોરાક લઈ લે છે. આમ બીજાં પક્ષીઓ કરતાં તેમની
ખવડાવવાની રીત જુદી છે.

વર્ષામાં મેઘાચ્છાદિત કાળા આકાશમાં ઘોળા બગલા પાંખો
વીંઝતા ઊડી જતા હોય એ દૃશ્ય ખરેખર મનોહર લાગે. ઘણાખરા બગલા
વહેલી સવારે અને મોડી સાંજે, રાત સુધી શિકાર કરે છે. કેટલાક
બહુ શરમાળ છે અને કાંઠાની વનસ્પતિમાં છુપાઈને માછલી મારવાનો
હલકો ધંધો કરે છે ! આપણે રાતબગલા (Night Heron) નો
પરિચય તો રાતનાં પંખી સાથે કરી ગયા છીએ.

જે તમારે પક્ષીશાસ્ત્રી ન થવું હોય તો પાનબગલી (Bittern) ને
જેવાની આશા બહુ નહિ રાખતા. આપણે ત્યાં રતૂમડી અથવા
સુરંગી પાનબગલી (The Chestnut Bittern) બારે માસ રહે
છે અને પરદેશી પાનબગલી (The Bittern) શિયાળો ગાળવા
આવે છે. પણ તેઓ નદી અને તળાવકાંઠાના બરુ અને ઘાસમાં છુપાઈ
રહે છે. તમે એ બીડને ઝૂડવા લાગો તો માંડ તેમાંથી નીકળે.

સુરખાબ, બજો અથવા હુજ (The Flamingo)

રાજહંસ જેવું શરીર, બગલા જેવા લાંબા પગ અને સાપ જેવી
ઘણી લાંબી ડોક ધરાવનાર સુંદર અને આશ્ચર્યકારક પંખી સુરખાબ
પક્ષીજગતમાં એક અને અજોડ છે. પક્ષાશાસ્ત્રીઓએ તેને અલગ કુળ

આપ્યું છે. પોપટના જેમ વળેલી, રાતી અને છેડેથી કાળી ચાંચ, રાતા પગ, ચુલાખી સુરખીવાળું ધવલ શરીર, પાંખોમાં છુપાતો કાળો અને રાતો રંગ તેને ઓળખાવી દેવા માટે બસ છે. નાના સુરખાખ- (The Lesser Flamingo)નું કદ નાનું અને પગ સલેટિયા રંગના છે.

સુરખાખ બગલા નથી અને હંસ પણ નથી. એટલે જ તેમને પોતાનું અલગ કુળ છે. સરોવર, સમુદ્ર, ખાડી અને નદીકાંઠે-ખાસ કરીને તેમના સુખ પાસે કાદવવાળા પાણીમાં ઊતરી તેઓ સમૂહમાં કાદવ-માંથી ખોરાક મેળવતાં હોય અથવા લાંબી ડોક પીઠ પર પાથરીને ઊંઘતાં હોય, પણ એક સુરખાખ ચોકી કરતો હોય. ઊડતી વખતે તેઓ પાણીમાં દોડીને ઊડે છે. લાંબી ડોક આગળ અને લાંબા પગ પાછળ લંબાવીને ઊડે છે. આ દેખાવ અત્યંત મનોહર લાગે છે. ત્યારે જો આથમતા કે ઊગતા સૂર્યનાં કિરણો તેમની પર પડે તો જોઈ લ્યો એ શોભા!

સુરખાખ કચ્છના રણમાં પાણી ભરાય ત્યારે લાખોની સંખ્યામાં ત્યાં પ્રજનન કરવા જાય છે અને કાદવમાં માળા કરે છે.

ઘોમડા અથવા કુલા અને વા બગલી (Gulls and Terns)

તમે કદી દરિયાઈ રસ્તે મુસાફરી કરી છે? વહાણો પાસે ઊડતા અને પાણી પર તરતાં ઘોળાં અને મોતિયા રંગનાં પંખી છ માસ જ આપણે ત્યાં વસે છે અને છ માસ ઉત્તર એશિયા અને યુરોપમાં ગાળે છે. એમનું નામ છે ઘોમડા (ઘોમડા) અથવા કુલા. તેઓ કદી ડૂબકી મારતાં નથી, ઊડતાં થાકતાં નથી અને પાણીમાં જે કંઈ ખાઈ શકાય એવો કચરો પડે તેની ઉપર તેઓ નભે છે. તેઓ દરિયાની સુધરાઈના સેવકો છે. તેઓ નદી, ખાડી અને સરોવર પર પણ દેખાય છે. વા બગલી પણ તેના જેવું પંખી છે અને તેઓ બન્નેને એક કુળ આપવામાં આવ્યું છે.

આ પક્ષીઓ પ્રજનનઋતુમાં રંગ બદલતાં હોવાથી આપણે ત્યાં આવે છે ત્યારે હજી થોડો વરરાબનો પોશાક હોય છે અને જ્ય છે ત્યારે ફરીથી વરરાબનો પોશાક પહેરવા માંજો હોય છે.

શી આસાનીથી તેઓ ઊડે છે એ તો તમે જાણો.

કાળા માથાવાળા બે ઘોમડા-નાનો અને મોટો (The Black-headed Gull અને The Great Black-headed Gull)

આપણી મુલાકાત લે છે. પણ મોટી સંખ્યામાં નહિ. નાનાનું ગળું પણ કાળું છે ત્યારે મોટાનું માથું જ કાળું છે. નાનો ઘોમડો કાગડા કરતાં જરા મોટો છે.

ભૂરા માથાવાળા ઘોમડા (The Brown-headed Gull)નું માથું શિયાળામાં મેલું ઘોળું હોય છે અને કદમાં તે આપણા મોટા કાળા કાગડા જેવડો છે. મધ્ય એશિયા અને

કાળા માથાવાળો નાનો ઘોમડો તિબ્બટથી તે આવે છે; અને તે મોટી સંખ્યામાં.

સમડીથી જરા નાનો કાળો ઘોમડો (The Eastern Black-backed Gull) તેના સલેટિયા કાળા રંગ અને મોટા કદથી ઓળખાઈ આવશે. એવા રંગ વચ્ચે તેની પીળી ચાંચ અને નારંગી પીળા પગ શોભે છે.

દક્ષિણ યુરોપથી રશિયા સુધીના પ્રદેશમાંથી આપણે ત્યાં આવતો

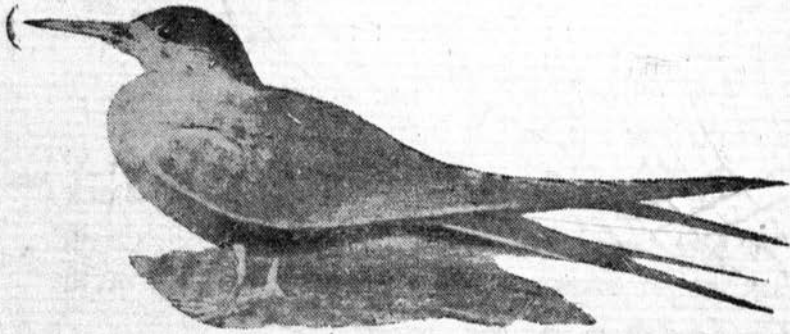
પીળા પગવાળો ઘોમડો (The Yellow Legged Herring Gull) પીળી ચાંચ, પીળા પગ, ઘોળું શરીર, પાંખના કાળા છેડા, ખૂલતા રાખેડા રંગની પાંખો અને પીઠ વડે ઓળખાશે.

વા બગલી અથવા ઘોમડી

વા બગલી અથવા ઘોમડી બગલાની વહુ નથી તેમ ઘોમડાની વહુ પણ નથી એમ જો હું તમને ન કહી દઉં તો તમે કંઈ ભૂલ કરી એસો એવો ભય છે. વા બગલી પણ બિનઅનુભવી ચાંખને ઘોમડા જેવી જ લાગે. તે પાણી ઉપર ઝિણા જ કરે છે અને ક્યાંય પણ માછલી નજરે પડી તો પાણીમાં ધુઆકો મારીને, ડૂબકી મારીને પણ તેને પકડી આવે છે. જ્યારે પેટ ભરાઈ જાય ત્યારે કાંઠે એસે છે.

વા બગલીઓ (Terns) ઘોમડાના કુળની જ છે, પણ તેઓ પાણી પર ઊડતાં ઊડતાં માછલી નજરે પડતાં જ પાણીમાં પડતું મૂકે છે અને ડૂબકી પણ મારે છે. તેઓ સમુદ્ર, સરોવર, તળાવ, નદી અને ખાડી પર અને તટાવડી પર પણ ઊડતી હોય છે, કોઈ એકલ-દોકલ તો કોઈ ટાળામાં.

કાળા પેટવાળી વા બગલી (The Black-bellied Tern)

આપણા પ્રદેશની વતની છે, પણ સ્થાનપલટો કરે છે. કાબર જેવડું

કદ, ઊંડી ફાંટવાળી લાંબી પૂંછડી, કાળું પેટ, કાળી ટોપી, ખૂલતા રાખોડી ઉપરના ભાગ અને ઘોળું ગળું તેની ઝોળખાણુ આપે છે. એને મળતી થોભિયાંવાળી વા બગલી (The Indian Whiskered Tern) ઉત્તરમાંથી શિયાળામાં આવે છે. તેનું પેટ ઉનાળામાં કાળું થઈ જાય છે. પણ નામની જ ખાંચવાળી ટૂંકી પૂંછડી અને રાતા પગ ઉનાળામાં તેને કાળા પેટવાળી વા બગલીથી જુદી પાડશે. કદમાં તે મોટી એટલે કબૂતર જેવડી છે.

ઘોમડા જેવી ચાંચવાળી વા બગલી (The Gull-billed Tern) નીચેથી ઘોળી ને ઉપરથી ખૂલતા રાખોડી રંગની, કદમાં કાગડા જેવડી છે. ઈરાનથી કાસ્મીર સુધીના પ્રદેશમાં વ્યાપર કરીને તે વહેલી પાછી આવી જાય છે. ઉનાળામાં તે પણ માથે કાળી ટોપી પહેરી લે છે. ચાંચ અને પગ કાળાં છે. તેના જેવી જ છે સામાન્ય વા બગલી (The Common Tern), કદમાં પણ સરખી, પણ સામાન્ય વા બગલીનાં પગ અને ચાંચ ચળકતા લાલ રંગનાં છે. તે યુરોપથી ઉત્તર એશિયા સુધી વસે છે, પણ આપણે ત્યાં જૂજ સંખ્યામાં જ આવે છે.

ફરિયાઈ વા બગલી (The Caspian Tern) સમડી જેવડા મોટા કદ, લાંબી રાતી ચાંચ, કાળી ટોપી અને મેલા તથા ઘોળા રંગથી તરત ઝોળખાઈ આવશે. એ સૌથી મોટી વા બગલી છે અને ઘોમડામાં ખપી જાય. પણ ઘોમડાની ચાંચ ઉપરના છેડાથી જરા વળેલી હોય છે ત્યારે વા બગલીની સીધી. ઈરાની અખાતમાંથી આપણે ત્યાં શિયાળો ગાળવા આવે છે.

નદીની વા બગલી (The Indian River Tern) આપણા દેશની છે અને તે નામ પ્રમાણે નદી અને તળાવ પસંદ કરે છે. કબૂતર જેવડું પણ પાતળી કાયાનું આ પંખી પીળી ચાંચ, રાતા પગ, અખાળીલ જેવી ઊંડી ખાંચવાળી પૂંછડી અને રાખોડી

તથા ઘોળું શરીર ધરાવે છે. તે પણ પ્રજનનઋતુમાં કાળી ટોપી પહેરી લે છે. મહાથી ચૈત્ર સુધીમાં બેટડાંમાં ધરતી પર ઈંડાં મૂકે છે.

નાની વા બગલી (The Ternlet) કાચર જેવડી નાની છે અને દેખાવમાં થોભિયાવાળી વા બગલીને મળતી છે. આ નાણુક વા બગલીનું ટોળું પાણી ઉપર ઊડતું હોય અને ત્યાં કોઈ માછલી દેખે ત્યાં તે પાણીમાં પડતું મૂકતી જતી હોય. તે સામા પવનમાં ઊડવું વધુ પસંદ કરે છે. યુરોપ અને એશિયાથી તે આપણા સાગર અને ખાડીઓ પર શિયાળો ગાળવા આવે છે અને કેટલીક સ્થાયી અધિવાસી પણ જણાય છે.

પેલુ અથવા ફીલુબતક (The Pelican)

ગીધ કરતાં મોટું અને જનરમાન ચાંચવાળું આ પંખી ચિત્ર વડે કે અંગ્રેજી નામ વડે તમને વધુ પરિચિત હશે. મધ્ય યુરોપથી ચીન સુધી વસતી ચોટીલી પેલુ (The Dalmatian or Grey Pelican) આપણે ત્યાં શિયાળો ગાળવા આવે છે. ગળામાં વિશાળ પણ સ્થિતિસ્થાપક કોથળી ધરાવનાર આ પંખી ઊડવામાં, તરવામાં અને માછલી મારવામાં ભારે કુશળ છે. ખાડી અને નદીનાં મુખ તેને વધુ પસંદ છે. તમે તેની દિનચર્યા જોઈને ખુશ થઈ જાવ. તેઓ અર્ધચંદ્રાકારે ટોળે મળી પાણીમાં પાંખો વીંઝી માછલીને છીછરા પાણી તરફ ભગાડે છે અને પછી વિશાળ ચાંચમાં તેમને ભરી લે છે, જાણે માછીમાર માછલીને છાપડી વડે પકડી લેતો હોય ને! પેટ ભરાઈ જાય ત્યારે પાણી ઉપર તર્યા કરે અથવા કાંઠે આવી પીછાંમાં તેલ પૂરે અને સાફ કરે અથવા આરામ કરે. આકાશમાં તે નિરાંતે પાંખો વીંઝતી આસાનીથી ઊડે છે. પાંખની કિનાર કાળી છે. મેલું ઘોળું શરીર અને મોટું કદ તેને ગુલાબી પેલુ (The White or Rosy Pelican) થી જુદી પાડશે. ગુલાબી પેલુને ઘોળા શરીર પર ઝાંખી ગુલાબી ઝાંચ છે. તે પણ મધ્ય યુરોપથી મધ્ય એશિયા સુધી

વસે છે અને આપણે ત્યાં શિયાળો ગાળવા આવે છે. પેણુ આકાશમાં ચડીને ગીધની જેમ હવામાં તરે છે. ઊડતી વખતે લાંબી ડોકને સંકોચી લે છે.

પેણુને ખીજી બતકો સાથે નહિ ભેળવી દેતા, તેઓ વિરોધ કરશે! વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર પેણુને પોતાનું અલગ કુળ છે.

રાજહંસ (Swans), હંસ (Geese) અને બતક (Ducks)

આ પુસ્તકમાં ઓછામાં ઓછું સ્થાન મળવા માટે આ પક્ષીઓ ફરિયાદ કરે તો તેમાં દોષ તેમનો જ છે; કારણ કે તેઓ લોકભોગ્ય સંખ્યામાં વ્યાપક નથી. અલબત્ત, મોટાં જળાશયો પર બતકો વિશાળ સંખ્યામાં આવે છે અને કચ્છમાં સારું ચોમાસું ગયા પછીના શિયાળામાં ત્યાં ગાજ નામે ઓળખાતા ગાજહંસ (The Grey Lag Goose) સારી સંખ્યામાં આવે છે.

આ બધાં હંસ, રાજહંસ અને બતકોને પક્ષીશાસ્ત્રીઓએ એક જ કુળમાં સમાવી દીધાં છે. રેઢિયાળ બતકો સાથે પોતાને મૂકી દેવા માટે રાજહંસે ભક્ષીશાસ્ત્રીઓ સામે વિરોધ કરવો જોઈએ. કેટલીક બતકોમાં નરના રંગ માદા કરતાં ઘણા જુદા પડે છે. અહીં નરનો જ પરિચય કરાવેલ છે. રાજહંસ આપણી મુલાકાતે નથી આવતા, હંસ દુર્લભ છે અને બતકોને તો નદી અને સરોવર જોઈએ.

ચાચી (કચ્છી) અથવા નાની સીસોટીબતક (The Commonor Lesser Whistling Teal) ઉપર સલેટિયા અને કાટ જેવા રંગની ભાત ધરાવે છે અને નીચે રત્નમડા બૂરા રંગની છે. સંસ્કૃત અને ગુજરાતી કવિઓએ ગાયેલો ચક્રવાક અથવા બ્રાહ્મણી બતક (The Ruddy Sheldrake or Brahmany Duck) ભાગ્યે જ શિયાળામાં ઉત્તર મહાગુજરાતમાં દેખાય છે. દીલાવાળી બતક The Spot Bill or Grey Duck) સ્થાયી અધિવાસી છે.

રંગે ઘેરી અને પીછાંની કિનારી આછી હોવાથી સાપનાં ભીંગડાંની યાદ આપે છે. પાંખમાં ઘોળો તથા ઝાંખો લીલો રંગ, છેડેથી પીળી ચાંચ અને કપાળ પર બે રાતા ડાઘથી તે ઝોળખાશે. **લુહાર (The Gadwall)** રેખાઓવાળા ભૂરા શરીર અને કાળા પૂંછડી તથા પાંખને છેડે ઘોળા, કાળા અને કાટ જેવા રંગથી ઝોળખાશે. તે આપણી સામાન્ય શિયાળુ ખતક છે. એવી જ બીજી સામાન્ય શિયાળુ ખતક છે, **પિયાસણુ ખતક (The Wigeon)**. કાટ જેવું રતૂમડું માથું, પેન્સિલથી દોરેલી રેખાઓ હોય એવી રેખાઓવાળું ભૂરું શરીર, કાળા પૂંછડી, ઝાંખી ગુલાબી છાતી તેને બીજી ખતકોથી જુદી તારવી આપશે. સૌથી નાની ખતકમાં બીજાં નંબર ધરાવતી **મુરઘાબી** અથવા **નાની ખતક (The Common Teal)** રતૂમડી ડોકની બંને બાજુ ઝાંખો લીલો જીભો પટો ધરાવે છે. બાકીનું શરીર લુહારને મળતું છે. તે યુરોપ અને ઉત્તર એશિયાથી શિયાળો ગાળવા આવે છે. **શીંગપર** અથવા કચ્છીમાં જેને **ધુગુચ્છો** કહે છે તે **The Pintail** નામ પ્રમાણે અણીદાર લાંબી પૂંછડી ધરાવતી ખતક છે. ચોકલેટ રંગની ભૂરી ડોકને બંને પડખે ઘોળો પટો નીકળી ઘોળા પેટાળ સાથે મળી જાય છે. તેને પણ પેન્સિલની રેખાઓવાળું ભૂરું શરીર છે અને પાંખની કિનારી પર કાળું, પીળું અને રાતું ચિતરામણુ છે. પેટને છેડે પણ કાળો અને ઝાંખો પીળો રંગ છે. આમ તેને ઝોળખવી સહેલ છે. એ પણ શિયાળુ ખતક છે. **ચેતવા (The Garganey or Blue-winged Teal)** પણ શિયાળુ ખતક છે. ઘોળું પેટ, ભૂરો વાંસો, છાતી અને ડોક, આંખ પર ઘોળો પટો અને પાંખમાં ઘોળું તથા ઝાંખું આસમાની ચિતરામણુ એ તેની સજવટ છે. **ફટફે** (કચ્છી) અથવા **પગતી ચાંચ (The Shoveler)** તેની પહોળી ચાંચ વડે પાણી ઉપર તરતી શેવાળ, મચ્છરનાં બચ્ચાં, જીવડાં અને બીજી ચીજોને નીચલા ફાડિયા ઉપર ચડાવતી તરતી જાય છે. જાણે પાવડા પર શેવાળ ચડાવતી જતી

હોય ને, તેમ તે પાણીમાં ચીસો પાડતી અને ટૂંકી પૂંછડી પટપટાવતી જાય છે. એટલી ઓળખાણુ પૂરતી ન હોય તો લીલી ઝાંચવાળું કાળું માથું, સફેદ છાતી, કાટ જેવું રાતું ભૂરું પેટ અને ચિતરામણુવાળી પાંખો તેને છેટેથી ઓળખાવી દેશે. શિયાળામાં તેની વસ્તી વ્યાપક અને બહોળી હોય છે. **લાલચાંચ (The Red crested Pochard)** ચળકતી લાલ ચાંચ, ઝાંખી રાતી ડોક, કાળી છાતી, ઘોળું અને છેટેથી કાળું પેટ, પાંખમાં ઘોળો અને ઝાંખો રત્નમડો રંગ તેની વિશિષ્ટતા છે. માથે કલગી છે પણ તરત નજરે નથી પડતી. એ પણ શિયાળુ મુલાકાતી છે. **લાલશિર (The Common Pochard)** એની બહેન છે. તફાવત એટલો કે તેની ચાંચ કાળી છે અને પીઠ તથા પાંખોમાં ઘોળાશપર રાખોડી રંગ છે. એ પણ શિયાળુ ખતક છે. ત્રીજી બહેન **ચોટલીવાળી કાખરી ખતક (The Tufted Pochard)**ને ઉપર અને છાતી સુધી ઝાંખો કાળો રંગ છે, તેમાં ઘોળા આંખ ચળકે છે. માથે ચોટલી લટકે છે અને પેટ ઘોળું છે. પૂંછડી પણ ઝાંખી કાળી છે. શિયાળુ મુલાકાતી. ચોથી બહેન **કારચિયા (The White-eyed Pochard)**ને ઉપર ભૂરો આગળ અને નીચે રત્નમડો ભૂરો રંગ છે. તેમાં સફેદ આંખ ઘોળકાય છે. એ પણ યુરોપ અને ઉત્તર એશિયાની વતની છે.

નકટો (The Nukta or Comb Duck) દેખાવમાં ખતક કરતાં હંસને વધુ મળતો આવે છે અને તે નકટો નથી પણ બહુ મોટું નાક ધરાવે છે. નરને ચાંચ ઉપર મોટી ગ્રંથિ છે. રંગે ઉપરથી કાળો, જેમાં લીલી અને જાંબુડી ઝાંચ પડે છે, નીચે ઘોળો, ડોક ઉપર છાંટણાં. તે આપણા દેશ-પ્રદેશનો વતની છે.

આ બધી આપણી જાણીતી ખતકો છે. શિયાળુ ખતકો મોટી સંખ્યામાં આપણે ત્યાં આવે છે. હિમાલય ઓળંગતાં તેઓ હિમાચાલિત શિખરો પરથી ઘણે જગ્યાએ આકાશમાં જડે છે અને વિશાળ સંખ્યામાં

તેઓ આપણા દેશમાં પણ શિકારીઓની અંદકનો ભોગ અને છે.

પાણીની વનસ્પતિ, શેવાળ, દાણા, ખી, જીવડાં, કૂચું ઘાસ, માછલી અને પાણીના જીવો તેમનો ખોરાક છે. ઘણીખરી અતક પાણીની સપાટી ઉપરથી ખોરાક મેળવે છે ત્યારે Pochard અતકો ડૂબકી મારીને તળિયેથી ખોરાક મેળવે છે. નકટો ગંદું પાણી પસંદ કરે છે, પગતી ચાંચ નામની અતક શેવાળવાળું તેમજ ગંદું પાણી પસંદ કરે છે. ટીલાવાળી અતક સ્વચ્છ પાણી પસંદ કરે છે. આમ તેમના જીવનમાં વૈવિધ્ય છે. મોટા ભાગે તેઓ મીઠાં જળાશયો પસંદ કરે છે. અતકોને તરતી અને ચારો ચરતી જોવી, રમતી અને લડતી જોવી એમાં મજા છે.

ડૂબકી (The Little Grebe or Dabchick)

વનસ્પતિવાળાં તળાવ, નદી કે સરોવરના પાણી પર કબૂતર જેવડું, ઉપરથી મેલું, પેટાળ પર ઘોળું, જીડું, ટૂંકું, પૂંછડી વિનાનું પક્ષી સપાટી પર તરતું અને વારંવાર ડૂબકી મારતું જીવો તો જાણવું કે એનું પોતાનું નામ ડૂબકી છે. તેને સારું જીડતાં આવડે છે, છતાં ભાગ્યે જ તેને જીડતાં જોશો અને તે ડૂબકી મારીને ક્યાં અદૃશ્ય થઈ ગયું તે વિસ્મય પામીને જોઈ રહેશો. પાણીના જીવો તેનો ખોરાક છે, જેને માટે તે ડૂબકી મારે છે. અને પાણીમાં તરતી વનસ્પતિ પર તે વર્ષાઋતુમાં માળો બાંધે છે. મહાગુજરાત અને મુંબઈમાં એ જાણીતું પંખી છે અને સ્થાયી વતની છે. યાદ રાખજો કે ડૂબકી અતકને મળતી આવતી હોવા છતાં આકાર અને ડૂબકી મારવાની કળામાં અતકથી જુદી પડે છે અને તેથી તેને પોતાનું જીવું કુળ છે.

સંતાકૂકડી અને જલમુરઘી (Crakes and Moorhens)

શેવાળ, ઘાસ અને ખીજી વનસ્પતિવાળાં સરોવરો, તળાવો, તળાવડીઓ અને મંદ વહેતી નદીના પટ ઉપર ટૂંકી પૂંછડીને જીંચી રાખીને તરતાં અથવા મોટાં આંગળાંવાળા પગ વડે વનસ્પતિ પર

ચાલતાં પક્ષીઓને જુઓ તો જાણવું કે તેઓ સંતાકૂકડી કે જલમુરઘી છે. પોતે પૂંછડી વિનાનાં યાંડાં પક્ષી નથી એમ જાણે જગતને જાહેર કરવું હોય તેમ તેઓ પોતાની ટૂંકી યુકી પૂંછડી જિંચી જ રાખે છે, અને જોનારનું ધ્યાન ખેંચવા તેઓ ત્યાં ઘોળા કે રાતો રંગ ધારણ કરે છે!

સંતાકૂકડી તેના નામ પ્રમાણે માણસથી સંતાતી ફરે છે. નજરે પડી તો તે જાણે ખૂબ શરમાઈ ગઈ હોય તેમ માથું સાવ નીચું અને પૂંછડી તથા પાછલું શરીર ખૂબ જિંચે કરીને નાસી જશે! આ પક્ષીઓ તેતરથી નાનાં, ઘટેર અને લાવરી જેવડાં કે જરા મોટાં છે.

ઉપર ઘેરા ભૂરા રંગની અને પેટાળ પર રાખોડી રંગની ભૂરી સંતાકૂકડી (The Brown Crake) આપણે ત્યાં સ્થાયી રહે છે, ત્યારે ભૂરા રંગની અને સફેદ છાંટણાવાળી સંતાકૂકડી (The Spotted Crake) શિયાળા ગાળવા આવે છે.

સંતાકૂકડી અને જલમુરઘી એક કુળનાં પક્ષી છે, અને એ કુળમાં આડ્યો (Coots)નો પણ સમાવેશ થાય છે.

નીલ જલમુરઘી (The Purple Moorhen) તેના આસમાની જાંબુડા રંગથી ઝોળખાઈ આવશે. જે એનું મોઢું તમારી સામે હશે તો અને તેની લાલ ચાંચ, અને ટૂંકી જિંચી પૂંછડી તમારી તરફ હશે તો તેનો ઘોળા રંગ તમારું ધ્યાન ખેંચશે. તેનું શરીર અંખા જાંબુડા રંગનું છે. ડવાક અથવા સફેદ છાતીવાળી જલમુરઘી (The White-breasted Waterhen) ઉપરથી કાળા અને નીચેથી ઘોળા રંગ વડે ઝોળખાઈ આવશે. જિંચી કરેલી પૂંછડી નીચે અને પેકુ ઉપર રત્નમડો રંગ તમારું ધ્યાન ખેંચશે. પ્રજનનઋતુમાં તે ભારે ઘોંઘાટિયું પંખી છે અને કુ-વાક, કુ-વાક, કુ-વાક અવાજથી દિવસ ને રાત ગજવી મૂકે છે. મુંબઈમાં ઉપનગરોની ભરચક વસ્તી વચ્ચે પણ ન્યાં તલાવડી કે વનરપતિથી ઢંકાયેલ મોટાં ખાખોચિયાં મળે ત્યાં ધામા નાખીને ઘોંઘાટ મચાવે છે! આ બંને પક્ષી તેતર જેવડાં

સફેદ છાતીવાળી જલમુરઘી

છે. તેમનાથી જરા મોટી છે હિંદી જલમુરઘી (The Indian Moorhen). ખાસ કરીને પ્રજનનનક્ષત્રમાં ચાંચ માથે લાલ રંગ વડે શોભતી આ જલમુરઘી ડોક અને પેટાળ પર સલેટિયો અને ઉપર ઘેરો ભૂરો રંગ ધરાવે છે, પાંખની કિનારી પાસે ઘોળા પટો છે, અને ઊંચી કરી રાખેલી પૂંછડી નીચે ઘોળા રંગ છે. એટલી ઓળખાણ પૂરતી ન હોય તો પ્રજનનનક્ષત્રમાં કુત્રક, કુત્રક, કુત્રક, કક-કક એવા અવાજથી તે પોતાની હાજરીની જાહેરાત કરશે.

જલમુરઘીઓ સ્થાયી વતની છે, પણ પાણી સુકાઈ જાય ત્યારે સ્થાનાંતર કરે છે. વર્ષા તેમની પ્રજનનનક્ષત્ર અને કોઈ પાણીકાંઠે આડમાં તો કોઈ આડી કે ઘાસમાં માળો બાંધે છે.

આડ અથવા દસાડી (The Coot)

કપાળ સુધી ઘોળી ચાંચવાળી અને ઝાંખા કાળા રંગની, ખતક જેવી લાગતી આજ્ઞો નદી, તળાવ કે સરોવરની સપાટી પર તરતી હશે. તેઓ ડૂબકી પણ મારે છે. થોડીક આજ્ઞો આપણે ત્યાં રહે છે, પણ ઘણી શિયાળો ગાળવા આવે છે. તેઓ શરમાળ નથી તેમ ખોલખોલ પણ નથી કરતી. વર્ષામાં તેઓ પાણીમાં ઊભેલા

ઘાસમાં માળો બાંધે છે.

વનસ્પતિ, તેનાં ખી અને પાણીનાં જીવ આ બધાં પક્ષીઓનો ખોરાક છે.

જલમાંજર અથવા પીહો (Jacanas)

કુદરતની ક્રાંતિબાજની યાદ આપે એવાં આ પંખીનાં આંગળાં જોઈને તમે ચકિત થઈ જાવ. જેવડાં પગ લગભગ એવડાં આંગળાં; પણ એ કુદરતની ક્રાંતિબાજ નથી, તેની વિચારપૂર્વકની યોજના છે. પાણી ઉપર તરતાં કમળનાં પાન, શીંગોડાં અને ખીજ તરતી વનસ્પતિ પર એ કરોળિયા જેવાં પણ સીધાં લાંબાં આંગળાં વડે શરીરનો ભાર વહેંચાઈ જાય છે અને તેથી તેઓ કમળપત્ર ઉપર પણ દોડાદોડ કરી જીવડાં પકડી શકે છે. આ પક્ષીઓ સૂકા વેરાન પ્રદેશમાં જોવા નહિ મળે, પણ પાણી અને વનસ્પતિવાળા ઝીલ-પ્રદેશમાં દેખાશે. તરતી વનસ્પતિ પર જે ચપળતા અને ઝડપથી તેઓ હરફર કરીને જીવડાં પકડે છે, તે તમે જોયા કરો તો મજા પડે. આવાં વિચિત્ર પક્ષીઓને પોતાનું અદ્વાયદુ કુળ હોય એમાં નવાઈ શી ?

કાખરો જલમાંજર (The Pheasant-tailed Jacana)

વનખોરની જેમ લાંબી, ઘાતરડા જેવી, નીચે વળાંક લેતી પૂંછડી, ચોકલેટ-કાળો અને ઘોળો રંગ અને ડોકની પાછળ સોનેરી પીળો રંગ તેને ઓળખાવી દેવા બસ છે. આ ઠંડેરો પ્રજનનઋતુનો છે. ખીજ ઋતુમાં ડોક ઉપર પીળો રંગ અને લાંબી પૂંછડી નથી હોતાં. લાંબી પૂંછડી અને ટચું-ટચું એવા

કાખરો જલમાંજર

વિલાડી જેવા અવાજથી તેને જલમાંજર કહેવો યોગ્ય છે. પૂંછડી બાદ કરે તો તેનું કદ આશરે તેતર જેવડું છે. એનો બાઈ કાળો જલમાંજર (The Bronze-winged Jacana) કાખરા જલમાંજર જેવડો છે, પણ તેને એવી પૂંછડી નથી, એટલે દેખાવમાં તે જલમુરઘી જેવો લાગે. જલમુરઘીની જેમ કાળા જલમાંજરને પણ પાછળથી રાતી દેખાતી અને ઊંચી રહેતી ટૂંકી પૂંછડી છે. તેના કાળા શરીર પર કાંસા જેવી લીલી ઝાંચ મારતી પાંખો છે.

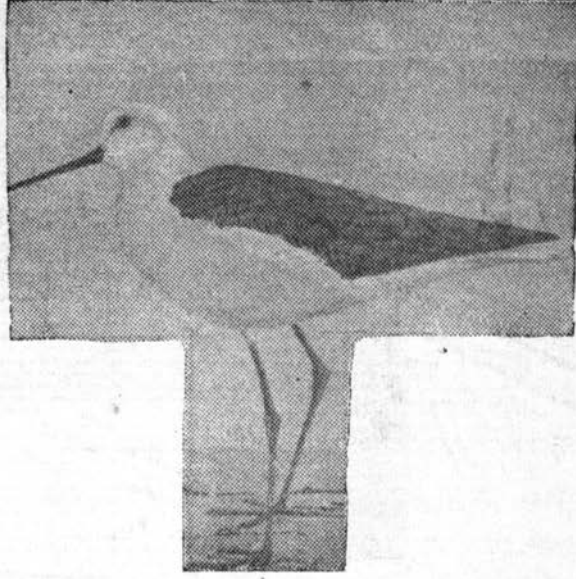

કાળો જલમાંજર

બન્ને જલમાંજર આપણા સ્થાયી અધિવાસી છે. કાખરા જલમાંજર મહાયુજરાત અને મુંબઈમાં છે, પણ કાળો જલમાંજર સૌરાષ્ટ્રમાં નથી. પ્રજનનઋતુ વર્ષા છે અને તરતી વનસ્પતિ પર ઈડાં મૂકે છે.

ગજપાઈ (The Black-winged Stilt)

પાણીકાંઠે ઊંચે તો અહીંનાં બીજાં પંખીનાં પણ ખુશી-ખમર પૂછી લઈએ. કીચડવાળા ઊંચરા પાણીમાં, અગલો નથી છતાં અગલા જેવા લાંબા રાતા પગ પર ફરતો, કદમાં તેતર જેવડો પેલો ગજપાઈ જોયો? કેવા ઝીણા લાંબા પગ છે! ઘોઘું શરીર, કાળી પાંખો, રાતી આંખો અને ઝીણી લાંબી કાળી ઝાંચ. સ્વભાવે સમૂહ-ચારી છે અને કલાંક-કલાંક એવા અવાજથી જળાશય ગળવે છે. તેઓ ખાડીના ખારા પાણીના કાંઠા પણ પસંદ કરે છે. ઊંચરું પાણી, નીચે કાઠવ અને પ્રજનન માટે વનસ્પતિવાળો કાંઠો જોઈએ. તેમના હાવભાવ

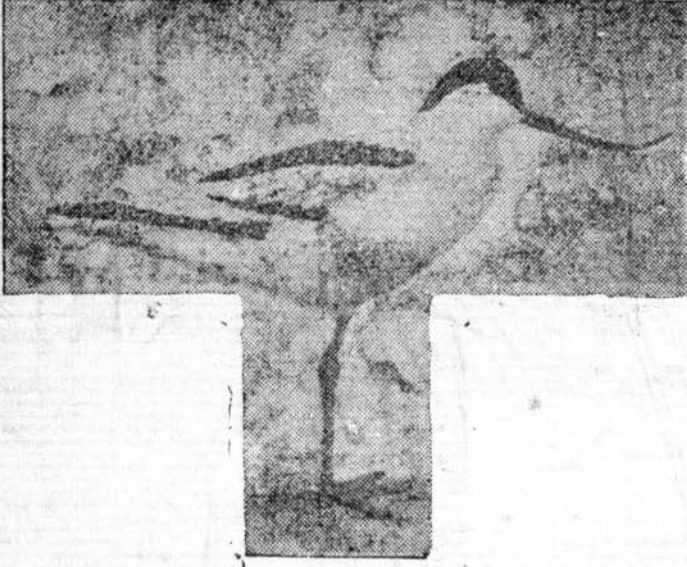

ગજપાઈ

ટિટોડીની યાદ આપે, ઈંડાં પણ ટિટોડી જેવાં અને ઉશ્કેરાય ત્યારે ટિટોડીની જેમ ઊડાઊડ કરી ટ્યુ-ટી-ટી-ટી એવો અવાજ કરે. ગ્રીષ્મ અને વર્ષા તેની પ્રજનનઋતુ છે. ખેરાકમાં પાણીનાં જીવડાં અને ઝીણી માછલી. વસ્તી મહાગુજરાત અને યુરોપથી મલાયા સુધી. આપણે ત્યાં સ્થાયી વતની.

ઊલટીચાંચ (The Avocet)

કુદરતની કાંટાખાજની યાદ આપે એવું આ ખીજું પક્ષી જુઓ. કાઈ પંખીની ચાંચ સીધી હોય છે, કાઈની નીચે વળેલી હોય છે, પણ સૌમાં વિશિષ્ટતા ધરાવતું આ પંખી ઉપર વળેલી ચાંચ ધરાવે છે. યુરોપથી કચ્છના રણ સુધી પ્રજનન કરતું ઊલટીચાંચ આપણે ત્યાં શિયાળુ મુલાકાતે આવે છે. તેતરથી જરાક મોટું, નીચેથી ઘોળું

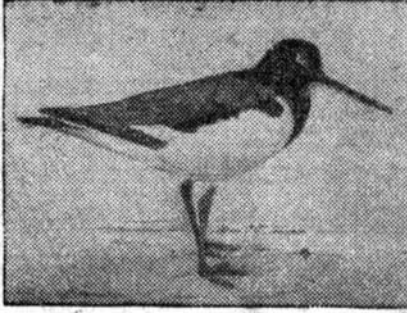
ઊલટીયાંચ

અને ઉપરથી કાચરું આ પંખી કંઈ નહિ તો તેની યાંચ ઉપરથી ઓળખાઈ આવશે. લાંબા ઝીણા પગ પર તે છીછરા પાણીમાં કાદવ વલોવીને પાણીના જીવોને કેવી રીતે પકડે છે તે જોશો ત્યારે તેની ઊલટી યાંચ તમને સાર્થક જણાશે. ગજપાઉં અને ઊલટીયાંચે ભેગા મળીને એક કુળ રોકી લીધું છે.

તમે દરિયાકાંઠે મોજનાં વળતાં પાણીની પાછળ દોડતાં અને મોજી આવતાં ભાગતાં નાનકડાં પંખી જોયાં છે? દરિયાકાંઠે રેતીમાં ઘૂમતાં, બાડોડાં તપાસતાં, ખાખોચિયાંને ડોળતાં, કાદવ વલોવતાં અને પાણી ઉપર ટોળે વળીને ઊડાડ કરતાં પંખીઓ જોયાં છે? દૂર દૂરના દેશોમાંથી તેઓ આપણા મહેમાન તરીકે શિયાળો ગાળવા આપણે ત્યાં આવે છે. એમાંથી પહેલી નજરે ઓળખાઈ આવે તેમની

સાથે તમને ઓળખાણ કરાવી આપું.

તેતરથી જરા મોટું કાચરું પંખી લાંબી રાતી ચાંચ વડે રેતી કે

ભાટોડાવાળા કાંઠે શંખલાં, ધીપલાં, કરચલાં વગેરે પક-ડીને ખાતું હોય તો જાણવું કે એ દરિયાઈ અખલખ (The Oyster-Catcher) છે. તેનો કાળો અને ઘોળો રંગ, રાતી ચાંચ, રાતી આંખ અને રાતા પગ તેની ઓળખાણ આપશે યુરોપ

દરિયાઈ અખલખ

અને ઉત્તર એશિયાથી તે શિયાળો ગાળવા આવે છે, ત્યારે આપણા કાંઠેથી પસાર થાય છે, થોડા રહી પણ જાય છે. પાછા ચૈત્રમાં વતન ભણી જતાં પસાર થાય છે. તેનો દેખાવ અને તીણો લાંબો અવાજ સાગરકાંઠાને સુરમ્ય બનાવે છે. તેના કુળનું તે એક માત્ર પ્રતિનિધિ આપણી મુલાકાતે આવે છે અને સાગરકાંઠે વસે છે.

આપણે ઉપર ટિટોડીના કુળની ઓળખાણ કરી. એ જ કુળમાં પણ એક જુદા ઉપકુળમાં પક્ષીશાસ્ત્રીઓએ એવાં પક્ષીઓનો શંભુ-મેળો ભેગો કર્યો છે કે જે તેમને આ ગોઠવણીની ખબર પડે તો તેઓ વિરોધમાં ઘેંઘાટ કરી મૂકે! અને તમે પણ ખોલી ઊઠશો કે ક્યાં ટિટોડી અને ક્યાં આ પક્ષીઓ! આમ આ કુળની એક કુળ-શાખામાં ટિટોડીઓ અને બાંટણુ ટિટોડીઓ છે અને બીજી કુળ-શાખામાં ખલેલી, તુતવારી, ગારખોદ, ગડેરા, ટીમટીમા વગેરે છે. આવો, તેમની સાથે તમને ઊડતી ઓળખાણ કરાવી દઉં. તેઓ તમને જોઈને ઊડી ન જાય તેની સંભાળ રાખજો. તેઓ આપણા શિયાળુ મહેમાનો છે.

પ્રભાત અને સંધ્યાના સુરમ્ય પાણીકાંઠાને પોતાના મધુર, વાંસળી જેવા સૂરથી વધુ સુરમ્ય બનાવતાં પક્ષીઓમાં ખલેલી (The Eastern Curlew) પણ છે. તમે તેને મોટા કદ અને ઘણી

ખલેલી

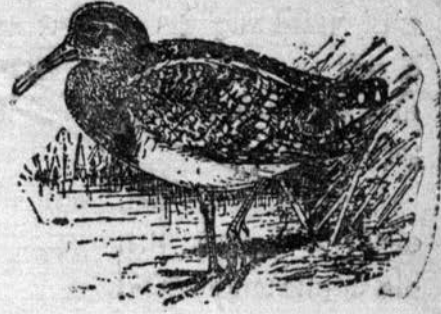
લાંબી, વળેલી, પાતળી ચાંચ ઉપરથી ઝોળખી શકશે. એશિયાઈ રશિયાથી આવતું આ પંખી ખાખી રંગનું અને ઉપર શામળી રેખાઓવાળું, લાંબા પગ અને ટૂંકી પૂંછડીવાળું અને કદમાં કૂકડી જેવડું પંખી છે અને દરિયાકાંઠે, ખાડી, નદી, અને સરો-

વરકાંઠે પણ પહોંચે છે. નાની ખલેલી (The Whimbrel) તેની નાની આવૃત્તિ છે. તેતરથી જરા મોટું અને વધારે ઘેરા રંગનું છે.

દરિયા, નદી કે સરોવરકાંઠે તમારાથી ભડકીને કોઈ પંખી ચમકારો મારતું ઊડી જાય અને ટચ્-ટચ્-ટચ્ એવા સ્વરથી વાતાવરણમાં મીઠાશ રેડતું જાય તો જોજો, એ લાલપગો ટીમટીમા (The Redshank) હશે. તે પાણીની સપાટી નજીક, લાંબા, ઝીણા, રાતા પગ પાછળ લાંબાવીને ઊડે છે અને ત્યારે પાંખોમાં અર્ધચંદ્રાકાર ધોળો રંગ તથા ધોળું ઢીંદું ચમકે છે. શરીર ઉપરથી ખાખી જૂરા રંગનું અને પેટાળ ધોળું છે. ચાંચ મૂળમાં રાતી અને છેડેથી કાળા છે. કદમાં તેતરથી ઘણું નાનું છે.

લીલાપગો ટીમટીમા (The Greenshank) ઉપરના ભાગે વધુ ઘેરા રંગ ધરાવે છે. પેટાળ ધોળું છે. તેના પગ લીલાશ પર છે અને ઊડે છે ત્યારે પાંખમાં અર્ધચંદ્રાકાર ધોળો પટો નથી દેખાતો. ઊલટીચાંચની જેમ તેની ચાંચ પણ છેડેથી જરા ઉપર વળેલી છે.

પાનલૌવા (The Painted Snipe) ની ખાસ ઓળખાણુ મારે કરાવવી જોઈએ: કારણ કે તેના જીવનમાં ઊલટીગંગા વહે છે. એમાં માદા મોટી અને સુંદર છે અને તે બહુપતિની પ્રથામાં માને છે. પ્રેમ કરીને માદા નરને રીઝવે છે અને તેને ફસાવીને પછી ઈંડાં સેવવા બેસાડી દઈ પોતે ખીજા નરને ફસાવવા નીકળી પડે છે. આમ આખી વર્ષાઋતુ દરમ્યાન તે લહેરી જીવન ગાળે છે. અહીં માદા માટે નર વચ્ચે નહિ, પણ નર માટે માદા વચ્ચે સ્પર્ધા અને

પાનલૌવા

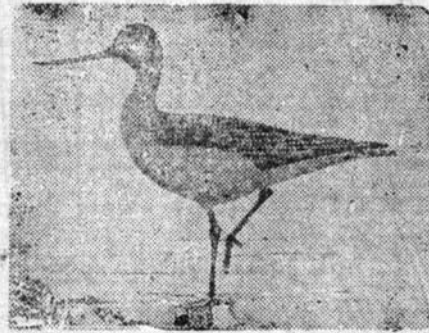
લડાઈ પણ થાય છે ! આવું ચારિત્ર્ય ધરાવનાર પાનલૌવાને એક અલાયદું કુળ આપવામાં આવ્યું છે એ યોગ્ય જ છે.

પાનલૌવા આપણું સ્થાયી વતની છે અને માદા આવા રેઠિયાળ જીવનથી તથા નર શુધ્ધ બનવા માટે શરમાતા હોય તેમ કાદવવાળા પાણીકાંઠે ઝાડીમાં તેઓ સંતાતા ફરે છે. કાટ જેવા સ્તૂમડા, અંખા લીલા અને ઘોળા રંગ વડે તેઓ સુંદર લાગે છે. આંખની આસપાસ ઘોળી કિનારી શોભે છે. પણ કાદવ વચ્ચે તેઓ સ્થિર રહીને કેવાં અદૃશ્ય રહી શકે છે તે જોજો.

શિકારીઓ જે Snipeને હમેશાં શોધના હોય છે તેનું નામ ગારખોદ (Common or Fantail Snipe) તથા નાનો ગારખોદ (The Jack Snipe). તેઓ આપણે ત્યાં શિયાળો ગાળવા આવે છે. ખાસ પંખી તરીકે તેમની કિંમત છે. જાણે શિકારીની ગોળા છટકાવી નાખવા માગતા હોય તેમ તેઓ એવા વાંકાચૂંકા બિડીને

ચીસો પાડતા ભાગે છે કે તેમને પાડી લેવામાં શિકારીની નિશાન-બાજની કસોટી થાય. તે ભારે શરમાળ પક્ષી છે અને કાદવવાળા કાંઠે વનસ્પતિમાં છુપાતું ફરે છે. વહેલી સવારે અને મોડી સાંજે તે પોતાની વધુપડતી લાંબી સીધી ચીપિયા જેવી ચાંચ વડે ગારામાંથી જીવડાં પકડીને ખાતું હોય છે. સ્થિર રહીને આત્મગોપનની કળા પણ તે જાણે છે. આ બંને ગારખોદ આપણા શિયાળુ મહેમાન છે. પાન-લૌવા અને ગારખોદ બંનેનું અંગ્રેજી નામ Snipe હોવા છતાં બંનેનાં કુળ જુદાં છે.

તેતરથી જરા મોટા, છતાં પાતળી કાયા, લાંબી ડોક અને લાંબા પગના કારણે મોટા નહિ લાગતા એ જાતના ગડેરા (Godwits) આપણે ત્યાં શિયાળો ગાળવા આવે છે, તેમાં કાળી પુચ્છવાળા ગડેરા (The Black-tailed Godwit) વધુ જાણીતો છે. કાદવમાંથી જીવડાં પકડતો દેખાશે અને ઊડશે ત્યારે ટી-ઉ એવો

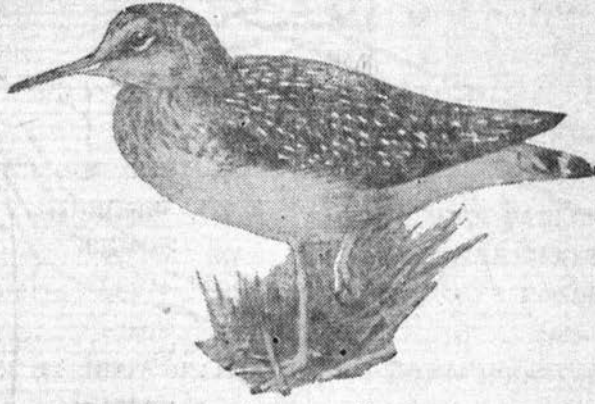
પટાપુચ્છ ગડેરા

તીણો અવાજ કરશે. ખીજો છે પટાપુચ્છ ગડેરા (The Bar-tailed Godwit). એ બહુ જાણીતો નથી.

બરે જેવડાં પણ લાંબી ચાંચ અને લાંબા પગવાળા તુતવારી- (Sandpipers)ની કેટલીક જાતો આપણે ત્યાં ખારા અને મીઠા પાણીના કાંઠે અને કાદવકાંઠે શિયાળો ગાળવા આવે છે. દિવાળીઘોડાની જેમ ટૂંકી પૂંજડીને પટપટાવ્યા કરતું અને શરીરને ઝુલાવ્યા કરતું સામાન્ય તુતવારી (The Common Sandpiper) બહુ ઝાંખી લીલી ઝાંચવાળા ભૂરા શરીર, સફેદ પેટાળ અને પટાવાળી

પૂંછડીથી ઓળખાઈ આવશે. ઊડતી વખતે ટવી-વી-વીઈ એવો તીણો મીઠો અવાજ કરે છે.

લીલું તુતવારી (The Green Sandpiper) સામાન્ય તુતવારી જેવું હોય છે. પણ ઉપર લીલી ઝાંય વધુ સ્પષ્ટ હોય છે.

લીલું તુતવારી

અને સમુદ્રની લહેરોની આગળ-પાછળ આ નાનકડાં પંખીઓ આટલી બધી ઝડપથી દોડાંદોડ કરે છે તે કાણુ છે?

માદ કરો ભાઈ, એ બધાને ઓળખાવવા માટે અહીં જગ્યા ક્યાં છે? જે તમારે પક્ષીજગતની અજ્ઞયખીઓ નોંધને મુગ્ધ થવું હોય, જે તમારે જ્ઞાન સાથે આનંદ મેળવવો હોય તો ઘર અને ગામ છોડીને વનવગડા અને ખેતર-પાદર જ ખૂંદવાં નોંધએ, પાણી-કાંઠે જવું જ નોંધએ.

કક્કાવારી અનુક્રમણિકા

પક્ષીનું નામ	પૃષ્ઠ	પક્ષીનું નામ	પૃષ્ઠ
અગન (ગુઓ ચંદુલ)		કલકલિયો ...	૨૩૦
અધરંગ અથવા નીલતવ	૧૬૩	,, સામાન્ય ...	૨૩૧
અબલખ, દરિયાઈ ...	૨૭૯	,, કાખરો ...	૨૩૩
અખાખીલ ...	૧૪૧	,, સફેદ છાતીવાળો	૨૩૫
,, સામાન્ય અથવા		,, ઢોંકચાંચ ...	૨૩૭
દેરાસરી ...	૧૪૨-૪૫	,, કાળા માથાવાળો	૨૩૮
,, તારોડિયું અથવા તારી		કરતૂરો, આસમાની ...	૫૦
અથવા લેશરા	૧૪૨-૪૫	,, શ્યામશીર્ષ ...	૫૨
,, મરિજદ	૧૪૨-૪૫	કંસારો અથવા ટુકડુકિયો	૬૯
,, બેખડ ...	૧૪૫	,, લીલો ...	૭૨
,, ગાર અથવા અખાલી	૧૪૬	કાકડિયો અથવા કુકડિયો-	
અખાખીલ લટોરો, રાખોડી	૮૮	કુંભાર ...	૧૧૪
અંજન બગલા ...	૨૬૦	કાગડો, ઘરઆંગણાનો	૪૧
અંજન, કખૂત ...	૨૬૦	,, જંગલનો ...	૪૧
,, આસમાની ...	૨૬૧	કાળિયાં અને જળકૂકડી	૨૪૫
,, ભાઠોડાનો ...	૨૬૨	,, નાના અથવા	
,, સફેદ અથવા ખુલા	૨૬૨	જળકાગડા ...	૨૪૬
,, મોટો સફેદ ...	૨૬૨	,, મોટા ...	૨૪૮
,, કીલીચિયો ...	૨૬૨	કાખર ...	૫૩
અંજન બગલી, લીલી	૨૬૨	કાનકડિયા ...	૧૩૫
આડ અથવા દસાડી ...	૨૭૪	,, કંલગીવાળા ...	૧૪૦
હિલટીયાંચ ...	૨૭૭	,, પહાડી ...	૧૩૯
કખૂતર ...	૨૧૦	,, તાડી ...	૧૪૦
,, હારિત ...	૨૧૨	કાળિયોકોશી ...	૨૬
		,, સફેદપેટો ...	૨૮

કાગિયો કોશી, રાખોડી કાળો ૨૯	ગરુડ, સાપમાર ૧૯૩,૧૯૬-૯૭
,, ભૂંગરાજ અથવા	,, ચોટલિયો ... ,, ,,
લીમરાજ ... ૨૯	,, સાંસાગર (જુઓ સાંસાગર)
કાળાદેવી (જુઓ દેવચકલી)	ગંદમ ૧૩૨
કાંકણાસાર કાળી ... ૨૫૫	,, કાળા માથાવાળા ૧૩૨
,, ઘોળી ... ૨૫૬	,, રાતા માથાવાળા ૧૩૨
,, પાન ... ૨૫૬	,, રાખોડી માથાવાળા
કુંજ ૨૪૧	અથવા પથરાળ ૧૩૩
કુંજ અને કુલંગ ... ૨૩૮	,, કલગીવાળા ... ૧૩૩
કુલંગ, ઘઉંલા અથવા કરકરા ૨૪૦	,, લેરિયા ... ૧૩૩
કૂકડો, ભૂરો જંગલી ... ૨૨૫	ગંગામેના, ઘોડાકાપ્પર અથવા
,, રાતો જંગલી ૨૨૫	શિરાજી ... ૫૭
કોયલ ... ૧૦૩	ગારખોદ ૨૮૧
,, પરદેશી ... ૧૧૨	,, નાના ... ૨૮૧
,, નાની રાખોડી ૧૧૩	ગીધ ૧૭૮
કોયલ અને તેનાં કુટુંબીઓ ૧૦૨	,, રાજ ૧૮૨,૧૯૬-૯૭
ખલેલી ૨૮૦	,, સફેદ પીંઠવાળું અથવા
,, નાની ... ૨૮૦	સામાન્ય ૧૮૩,૧૯૬-૯૭
ખંજન (જુઓ દિવાળી ઘોડા)	,, બદામી ,, ,, ,,
ખુમરી (જુઓ હોલડી)	,, સફેદ અથવા ખેરો ૧૮૪
ખેરખટ્ટો અથવા ખખેડો ૯૨	,, ભૂખરું ... ૧૮૪
ખેરો (જુઓ ગીધ, સફેદ)	,, ડાકું ... ૧૯૬-૯૭
ખોખડ બગલો અથવા કાણી	ઘંટીટાંકણો અથવા હુડહુડ ૭૩
બગલી ... ૨૬૧	ધ્રુવડ અને ચીખરી ... ૧૯૯
ગજપાઉં ૨૭૬	,, કરેલ અથવા
ગડેરા ૨૮૨	રેવીદેવી ૨૦૨,૨૦૪
,, કાળીપુચ્છ ... ૨૮૨	,, રેવઈ અથવા
,, પટાપુચ્છ ... ૨૮૨	રવાઈડાં ૨૦૨-૦૩
ગરુડ, મચ્છીમાર ૧૯૩,૧૯૬-૯૭	

ધુવડ અને ચીખરી, શિંગડિયો ૨૦૨	ચરચરી (જુઓ ધાનચીડી)
,, માઠીમાર ... ૨૦૩	ચમચો ... ૨૫૭
ઘોકડા ... ૨૫૮	ચાતક અથવા મોતીડો ૧૧૦
ઘોકડો, ઘોળો અથવા ઊજળી ૨૫૯	ચંડૂલ અથવા ચંડોળ ૧૪૬, ૧૫૧
,, ઘોળી ડોકવાળો,	,, ખેતરિયો ... ૧૬૦
અથવા કાળીટુલ ૨૫૯	ચંડૂલ, દેવ અથવા મલખારી ૧૫૨
,, કાળી ડોકવાળો,	,, અગન ... ૧૫૫
અથવા બનારસ ૨૫૯	,, જલઅગન અથવા
,, ફાટીચાંચ, અથવા	નાનું ભરત ... ૧૪૮
ગુગલા ... ૨૫૯	,, આગિયા અગન ૧૫૩
ઘોડા કાખર (જુઓ ગંગામેના)	,, રણનું અથવા રેતલ ૧૫૬
ઘોમડા અથવા કુલા ... ૨૬૪	,, નાનું રેતલ અથવા
,, કાળા માથાવાળા ૨૬૫	પુલક ... ૧૫૬
,, ભૂરા માથાવાળા ૨૬૫	ચાતક અથવા મોતીડો ૧૧૦
,, કાળા ... ૨૬૫	ચાસ અથવા નીલકંઠ ૭૬
,, પીળા પગવાળા ૨૬૬	,, કાશ્મીરી ... ૭૮
ઘોમડી (જુઓ વા બગલી)	,, ભારતીય અથવા દેશી ૭૯
ઘોયરો (જુઓ કુકડિયો કુંભાર)	ચીખરી અથવા
,, ખાખી અથવા સરકર ૧૧૩	ભૈરવીપક્ષી ૧૯૮, ૨૦૪
ચકલી ... ૧૧૬	ચેરગ ... ૧૯૫
,, પહેલવાન, અથવા	છાપું (જુઓ દશરથિયું)
રાજી ... ૧૧૮	છેલુખોડી (જુઓ રણગોધલા)
,, ગુલાખી (જુઓ	જગડ (જુઓ લગડ)
તુતી, ગુલાખી)	જલમાંજર અથવા પીડો ૨૭૫
ચકવો, મોટો ... ૨૫૪	,, કાખરો ... ૨૭૫
,, નાનો ... ૨૫૪	,, કાળો ... ૨૭૬
ચક્રાક (જુઓ બતક)	જલમુરઘી અથવા સંતાકૂકડી ૨૭૨
ચટકી (જુઓ તુરી)	,, નીલ ... ૨૭૩
ચટવો (જુઓ તુમ્તી)	,, સફેદ છાંટણાંવાળા ૨૭૩

જલમુરઘી સફેદ છાતીવાળી	૨૭૩
,, હિંદી ...	૨૭૪
જળકૂકડી અથવા સર્પગ્રીવ	૨૪૯
ઝુમસ શાહી ...	૧૯૨
,, પરદેશી ૧૯૨, ૧૯૬-૯૭	
,, દેશી ...	૧૯૩
ઝુમસ, નાનો ૧૯૬-૯૭	
ટિટોડી ...	૨૫૨
,, લાલ ચહેરાવાળી	૨૫૨
,, પીળા ચહેરાવાળી	૨૫૨
,, બાટણુ ...	૨૫૩
,, કાંદલાવાળી બાટણુ	૨૫૩
,, ઢોંગી બાટણુ	૨૫૩
ટીકટીકી (જુઓ કુકી)	
ટીમટીમા ...	૨૮૦
,, લાલપગો ...	૨૮૦
,, લીલાપગો	૨૮૦
ટીસો ... ૧૯૦, ૧૯૬-૯૭	
ટુકટુકિયો (જુઓ કંસારો)	
ટૂબકી ...	૨૭૨
ઢેલ (જુઓ મોર)	
ઢોરબગલો ...	૨૬૨
તેલિયામેના અથવા	
તેલિયરમેના...	૫૯
તુઈ (જુઓ પોપટ)	
તુતવારી ...	૨૮૨
,, સામાન્ય ...	૨૮૨
,, લીલું ...	૨૮૩
તુતી, ચુલાખી ...	૧૩૪

તૂરો અથવા ચટકી ...	૧૬૨
તુરમ્તી (માદા) અને	
ચટવો (નર)	૧૬૫
તેતર ...	૨૧૬
,, ભૂરો અથવા ખડિયો	૨૧૮
,, કાળો ...	૨૨૦
,, તલિયો ...	૨૨૦
થરથરો, કામ્બીરી ...	૪૬
દરજીડો ...	૩૦
દરિયાઈ અખલખ	
(જુઓ અખલખ)	
દશરથિયું અથવા છાપું	૨૦૬
,, પરદેશી ...	૨૦૭
,, રેતલ ...	૨૦૮
,, સામાન્ય ...	૨૦૮
,, મોટું ...	૨૦૮
દસાડી (જુઓ આડ)	
દિવાળીધોડા અથવા ખંજન	૧૭૧
દિવાળીધોડો, કાખરો	૧૭૩
,, શ્વેત ...	૧૭૫
દૂધરાજ અથવા શાહી	
ખુલખુલ ...	૧૬૧
દેવચકલી અથવા કાળીદેવી	૪૩
દૈયડ ...	૧
દૈયડનાં કુટુંબીઓ ...	૪૨
ધાનચીડી અથવા ચરચરી	૧૭૫
,, ઝાડનું ...	૧૭૬
,, પથરાળ ...	૧૭૬
,, દેશી ...	૧૭૭

धानन्नीडा, पीणाशवाणी	१७७
छुतार (नर), घोती (मादा)	१८५-८७
नायलु अथवा पंभो...	१६३
,, पहाडी ...	१६५
नीलकंड (गुओ यास)	
नीलकंडी अथवा हुसेनी पिहो	४८
नीलतव (गुओ अधरंग)	
भतरंगा अथवा हजमडा	१६७
भतरंगा, नानो अथवा	
हजमडा ...	१६८
,, मोटो ...	१७०
भटार्थ ...	१६३
,, रामोडी ...	१६३
,, पट्टी ...	१६३
,, पान ...	१६३
,, विलायती	१६६-६७
पपीडा (गुओ अपैयो)	१०७
पंभो (गुओ नायलु)	
पानभगली...	२६३
,, रतूमडी अथवा	
सुरंगी ...	२६३
,, परदेशी ...	२६३
पान लौवा...	२८१
पिहो अथवा श्वेतकंड मुनिया	१३०
पिहो, कायरौ ...	४५
,, भेदियो ...	४७
,, पीणो ...	४८
,, लालपूँछ ...	४८

पिहो, रथु-...	...	४६
,, हुसेनी (गुओ नीलकंडी)		
पीडो (गुओ जलमांणर)		
पीणक	६७
,, श्यामशिर	१०१
पेयु अथवा शीलुभतक	...	२६८
,, चोटीला	२६८
,, गुलाभी	२६८
पोपट अथवा सूडो	२२८
,, राजपीपणानो	...	२२८
,, तुर्ध	२२६
शीलु (गुओ पेयु)		
डूलयकली अथवा सक्करपोरो	...	३३
,, न्गुडो	३४
,, न्गुडी पीठवाणो	...	३६
डूलराज	४०
डूलसूंधली	४०
,, नडी यांयवाणी	...	४०
,, पीणी यांयवाणी	...	४१
डुटकी	८६
,, काठियावाडी	६१
,, काणुं पान	६१
,, श्वेत कंड, नानुं	...	६१
,, ,, मोटुं	६१
,, पान टीकटीकी	...	६१
भगला (गुओ अंजन, घोडा, ढोरभगलो, रालभगलो, पानभगली वगैरे)		

અટામટ અથવા અટામડાં	૨૨૬	અપૈયો	૧૦૭
અટાવડો, મોટો ...	૨૨૭	અબઝ (જુઓ મેના)	
,, વાકુ-વાકુ ...	૨૨૭	આજ, મધિયો ...	૧૯૦
,, સામાન્ય ...	૨૨૭	,, મોર- ૧૯૧, ૧૯૬-૯૭	
,, રંગીન ...	૨૨૭	આદશાહ શકરો ૧૯૦, ૧૯૬-૯૭	
અટોર	૨૧૬	બુલબુલ	૧૨
,, બિલ અથવા		,, સફેદ ગાલવાળું	૧૪
હાન ૨૨૦, ૨૨૨		,, સિપાહી અથવા	
,, ઘાઘસ ...	૨૨૩	લાલથોભિવાળું	૧૪
અતક	૨૬૯	,, સફેદનેણુ અથવા ખર	૧૪
,, ચાચી અથવા નાની		ભડકિયું (જુઓ લાવરી)	
સીસોટી ...	૨૬૯	બરત (જુઓ ચંડૂલ)	
,, ચક્રવાક અથવા		ભૂંગરાળ અથવા ભીમરાળ	
બ્રાહ્મણી ...	૨૬૯	(જુઓ કાળિયોકોશી)	
,, ટીલાવાળી ...	૨૬૯	બેરી (માદા-બેરી-	
,, લુહાર ...	૨૭૦	ખચ્ચો-નર)...	૧૯૪
,, પિયાસળુ ...	૨૭૦	બૈરવપક્ષી (જુઓ ચીખરી)	
,, મુરઘાખી અથવા		બોચચકલી અથવા	
નાની ...	૨૭૦	ડાંક ચીડી ...	૧૫૭
,, શીંગપર અથવા		મચ્છીમાર	૧૯૨
ધુગુચ્છો ...	૨૭૦	મચ્છીમાર ગરુડ ...	૧૯૩
,, ચેતવા ...	૨૭૦	માખીમાર પંખીડાં ...	૧૯૦
,, ફટફજે અથવા		,, આસમાની ભૂરો	૧૬૬
પગતીચાંચ ...	૨૭૦	,, ખાખી ...	૧૬૬
,, લાલચાંચ ...	૨૭૧	,, પીરોજી ...	૧૬૭
,, લાલશિર ...	૨૭૧	,, ભૂરો ...	૧૬૭
,, ચોટલીવાળા કાખરી	૨૭૧	,, રાખોડી પીળો	૧૬૬
,, કારચિયા ...	૨૭૧	(વધુમાં જુઓ દુધરાળ, તૂરી	
,, નકટો ...	૨૭૧	અથવા ચટકી, અધરંગ	
		અથવા પંખો)	

મુનિયા ૧૨૫	લક્કડખોદ, કાળો ... ૬૯
„ કાખરા ... ૧૩૨	„ નાનો ... ૬૯
„ લાલ અને સુરખ ૧૨૬	લગડ (માદા), જગડ (નર) ૧૯૫
„ લીલા ... ૧૨૯	લટોરા ... ૭૯
„ શ્વેતકંઠ અથવા પિદ્ધી ૧૩૦	લટોરા, દુધિયો ... ૮૦
„ ટપકાવાળા અથવા તલિયા ... ૧૩૧	„ મટિયો ... ૮૨
મેના, ગંગા- ... ૫૭	„ પચનક અથવા કાજી ૮૪
„ તેલિયા, તલિયા અથવા તિલિયર ૫૯	„ પરદેશી ... ૮૪
„ આઠાણી ... ૬૦	„ રેતિયો ... ૮૫
(વધુમાં જુઓ કાખર)	„ કશ્યા ... ૮૬
મેતીડો (જુઓ ચાતક)	„ કાંટનો કશ્યો ... ૮૬
મેર અને ઢેલ ... ૨૨૫	„ મોટો કશ્યો ... ૮૮
મેર બાજ (જુઓ બાજ)	„ કાળા માથાનો કશ્યો ૮૮
રણુગોધલા અથવા છેણુમોડી ૨૫૪	„ અખાખીલ ... ૮૮
રણુચંડૂલ (જુઓ ચંડૂલ)	લર્જી (માદા), લર્જનાક (નર) ૧૯૫, ૧૯૬-૯૭
રાજાલાલ ૨૩	લાવરી ૨૧૬
„ નાનો ... ૨૫	„ વર્ષા ... ૨૨૪
„ કાખરો ... ૨૫	„ વન ... ૨૨૪
„ કેસરિયો ... ૨૫	„ ભડકિયું ... ૨૨૪
„ ટૂંકી ચાંચવાળો ૨૫	લેલાં ૧૫
રાજી (જુઓ ચકલી)	„ ભૂરાં ... ૧૯
રાત બગલો ... ૨૦૮	„ પીળા આંખવાળાં ૧૯
રેતલ (જુઓ ચંડૂલ)	„ શ્વેતકંઠ ... ૧૯
લક્કડખોદ... .. ૬૩	„ વાપી ... ૧૯
„ કાખરો ... ૬૫	„ જંગલ ... ૧૮
„ સોનેરી પીંડવાળો ૬૬	„ સામાન્ય ... ૧૮
„ બજરિયો ... ૬૮	વા બગલી અથવા ઘોમડી ૨૬૬
	„ કાળા પેટવાળી ૨૬૬

વા બગલી, થોભિયાંવાળી	૨૬૭	સફરખોરા (જુઓ ફૂલચકલી)	
,, ઘોમડા જેવી ચાંચવાળી	૨૬૭	સમડી (જુઓ શમળી)	
,, સામાન્ય ...	૨૬૭	સંતાકૂકડી (જુઓ જલસુરઘી)	
,, દરિયાઈ ...	૨૬૭	સારસ	૨૪૨
,, નદીની ...	૨૬૭	સાંસાગર ... ૧૯૧, ૧૯૬-૯૭	
,, નાની ...	૨૬૮	,, પરદેશી ... ૧૯૬-૯૭	
વૈયાં	૫૫	સુરખાખ, બળો અથવા હુજ	૨૬૩
,, કાળાં (જુઓ તેલિયા		,, નાના ...	૨૬૪
અથવા તીલિયર મેના)		સુગરી	૧૧૯
શકરો	૧૯૦	હળમડો (જુઓ પતરંગો)	
શમળી	૧૮૫	હરિચલ અથવા હારિત	૨૧૨
,, આહાણી અથવા		હરેવા	૨૨
શંકર ૧૮૮, ૧૯૬-૯૭		,, સોનેરી માથાવાળો	૨૨
,, કાખરી અથવા		,, સામાન્ય ...	૨૨
કપાસી , ૧૮૯, ૧૯૬-૯૭		હંસ અને રાજહંસ ...	૨૬૯
શાહીન (માદા) શાહીંચા		હુડહુડ (જુઓ ઘંટી ટાંકણો)	
(નર)	૧૯૪	હુસેનીપિદો (જુઓ નીલકંઠી)	
શિકારી પક્ષીઓ ...	૧૮૯	હોલાં	૨૧૩
શાખીંગી	૧૯	હોલો, વન અથવા રામ	૨૧૪
,, ભારતીય	૨૨	,, કાંટલાવાળો અથવા	
,, માશલનું	૨૨	,, ઘોળ હોલો ...	૨૧૪
શ્યામા (શામા)	૧૨	,, રાતડિયો અથવા	
શ્વેતનયના	૨૬	લોટણુ	૨૧૬
		હોલડી અથવા ખુમરી	૨૧૫

‘संस्तु’ साहित्य अष्टवे विद्यायां विद्युं साहित्य’

संस्थानां उपयोगी प्रकाशनो

धर्मग्रंथा

तुलसीकृत रामायण १-२ १०-०	तैत्तिरीय उपनिषद् (आ. श्र.) ०-३
वाल्मीकि रामायण १-२ ११-०	मोहमुद्गर अने थीळां
गिरधरकृत रामायण ... ४-८	दश रत्नो ... १-०
श्रीमद् भगवती	शतश्लोकी अने थीळां
(देवी) भागवत ६-८	चार रत्नो ... ०-१२
श्रीशिवमहापुराण १-२ १२-०	स्तोत्रसंग्रह ... ०-१०
अेकादश स्कंध	सर्ववेदांत सिद्धांत-सारसंग्रह १-४
(श्रीमद् भागवतनो) २-८	विवेकचूडामणि ... १-०
अेकादश स्कंध	*
(अेकनाथी टीका) ६-०	तुलसी रामायणनां
महाभारत भाषांतर	महावाक्यो (आ. श्र.) ०-८
(सात ग्रंथांमां) ५२-०	हस्तामलकस्तोत्र अने
शांतिपर्व-महाभारतनुं ८-८	वाक्यसुधा ... ०-२
श्रीमद् भागवत १-२ १०-०	प्रश्नोत्तरमाणा अने
विष्णुपुराण ... ४-०	ज्व-मुक्त आनंदलहरी ०-३
अेकादश उपनिषद् ... ३-०	शिक्षापत्री ... ०-६
बृहदारण्यक उपनिषद् २-०	जपण ... ०-१०
सो उपनिषद्दो ... ५-०	

स्व. पढियारनां पुस्तके

स्वर्गनो अणनो ... २-०	स्वर्गनो आनंद ... २-०
स्वर्गनो प्रकाश ... २-०	सायुं स्वर्ग ... २-०
स्वर्गनी सीडी ... २-०	

ભગવદ્ગીતાઓ

ભગવદ્ગીતા-પુરુષાર્થ-		શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા (ચુટકો) ૦-૬	
ઐધિની ટીકા ...	૧૨-૮	પંચરત્નગીતા (મૂળ મૂળ) ૦-૮	
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-		*	
શાંકરભાષ્ય ...	૪-૦	ગીતાસાર ...	૦-૪
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-		ગીતાપોથી ...	૦-૬
નીલકંઠી ટીકા સાથે	૩-૦	ગીતાસંકલન ...	૦-૩
શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા	૪-૮	ઉત્તરગીતા ...	૦-૬
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા		શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા	
(મોટા અક્ષરોમાં)	૦-૧૨	(૧૨ અને ૧૫ અધ્યાય)	૦-૩
જ્ઞાનસત્રગીતા ...		અવધૂતગીતા	૧-૪
(ગુજરાતી લિપિ)...	૧-૪	અષ્ટાવક્રગીતા	૦-૮
		પાંડવગીતા ...	૦-૪

ધર્મકથા-પ્રાર્થના

શ્રીચંડીપાઠ ...	૧-૪	પ્રભુમય જીવનનું રહસ્ય	૧-૦
શ્રીસત્યનારાયણની કથા	૦-૧૦	પ્રભુમય જીવન	૦-૧૨
નિત્યપાઠ (સાદું પૂઠું)	૦-૧૨	મનોબોધ	૦-૮
શ્રીએકાદશીમાહાત્મ્ય	૧-૮	*	
જપ અને નામસ્મરણ	૧-૦	શિવમહિમ્ન:રતોત્ર ...	૦-૮
તુકારામગાથા ૧-૨	૬-૦	શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામ ...	૦-૪
આખ્યાનમાળા		હનુમાનચાલીસા ...	૦-૧
(ભાગ ૧લો)	૩-૦	ગણેન્દ્રમોક્ષ ...	૦-૬
સંતની વાતો ...	૧-૮	ભગવત્પ્રસાદ ...	૦-૪
સંતોની અનુભવ-વાણી	૧-૮	કંઠાભરણુમ્ ...	૦-૩
શ્રી રામકૃષ્ણ		નારદનાં ભક્તિસૂત્રો ...	૦-૩
વાર્તાલાપ (પુ. ૧૫) ૨-૮		ચક્ષુ ને યુધિષ્ઠિર ...	૦-૩
" " (પુ. ૨૪) ૨-૦		ગંગામાતા ...	૦-૬
તુલસીસતસર્ષ ...	૧-૮	દત્તાત્રેય અવધૂત ...	૦-૪
સદ્બોધસરિતા ...	૧-૮	મણિરત્નમાળા ...	૦-૧૧

વેદાંત-તત્ત્વજ્ઞાન

યોગવાસિષ્ઠ	જીવનસંગ્રામ ...	૦-૮
મહારામાયણુ ૧-૨ ૧૪-૦	*	
પક્ષપાતરહિત અનુભવપ્રકાશ ૫-૦	જ્ઞાનનાં ઝરણાં ...	૦-૩
પંચદશી ૪-૮	સ્વપ્નાં	૦-૮
તત્ત્વાનુસંધાન ૩-૦	લઘુ યોગવાસિષ્ઠસાર ...	૦-૬
વિચારસાગર ૩-૦	જ્ઞાનલહરી	૦-૮
પાતંજલ યોગસૂત્ર ... ૧-૦	વિચારસાગર (પદ્ય) ...	૦-૬
ધર્મન્યોતિ (સ્વામી પ્રકાશાનંદજી) ... ૧-૮	દુર્ગદશ્યવિવેક ...	૦-૨
વેદાંત-૨સબિંદુ ૦-૧૨	ધ્યાન અને જ્ઞાન ...	૦-૩
મનુષ્યધર્મ ૨-૦	યોગવાસિષ્ઠનાં સૂત્રો	૦-૪
શ્રીવેદાંતમાર્ગદર્શિની ૧-૮	તંત્રની સાધના ...	૦-૪
સનાતન ધર્મ ૧-૦	ઉચ્ચ જીવન ...	૦-૪
મહાવાક્યરત્નાવલી ... ૦-૧૨	શ્રીરામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ ૧લો	૦-૮
સૂર્યાકાંત ૨-૦	વિચારમાળા ...	૦-૮
આત્મસાક્ષાત્કારની કસોટી ૧-૪	બળવાન બનો ...	૦-૧૨
પંચીકરણુ ૨-૦	સત્સંગમાળા ...	૦-૬
જીવન્મુક્તિવિવેક ... ૧-૪	બોધમાળા ...	૦-૩
સ્વરૂપવિચાર ૦-૧૦	સમાધિશતક ...	૦-૮
બોધમાળા ૧-૪	જ્ઞાનેશ્વર ને ચાંગદેવ ...	૦-૬
યુક્તિપ્રકાશ ૧-૮	પ્રવાસી	૦-૬
ભક્તિયોગ (વિવેકાનંદ) ૨-૦	પુરોગામી	૦-૪
કપિલ અને દેવહૃતિ ૦-૧૦	ગીતાંજલિ ...	૦-૬
	શાંડિલ્ય ભક્તિસૂત્ર	૦-૬
	મદ્દલસા અને અલક	૦-૫

સ્ત્રી તથા બાળોપયોગી પુસ્તકો

ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો ...	૩-૦	મદન-મોહના ...	૦-૪
મહાસતી વૃંદા ...	૧-૦	દુષ્યંત ને શકુંતલા અને	
નળાખ્યાન ...	૧-૦	બીજી વાતો ...	૦-૬
ઓખાહરણ ...	૦-૮	ધાવણની ધાર ને	
શ્રી શારદામણિદેવી	૦-૮	બીજી વાતો ...	૦-૩
ગૃહિણી ...	૧-૦	બાલભારત ...	૧-૮
સુખી જીવનની પગદંડી (અથવા		બાલરામાયણ ...	૧-૦
ગૃહજીવનનું માંગલ્ય)	૧-૮	બાલસહુબોધ ...	૦-૮
કલ્યાણમયી ...	૧-૮	વિદ્યાર્થી ...	૦-૮
*		વિક્રમની વાતો ...	૨-૮
બાળક ...	૧-૪	ગિરબલ અને બીજા ...	૨-૦
ગૃહજીવનની કલા ...	૦-૧૨	ધર્મની બાળપોથી ...	૦-૬
મીરાં દાસી જનમજનમકી	૦-૧૨	વાંચો, વિચારો ને અનુસરો	૦-૧૨
કંકુ ને કન્યા	૧-૪	બોધક જીવનપ્રસંગો	૦-૮
*		પ્રમાણિક બાળકો ...	૦-૫
મેનાવતી ને ગોપીચંદ તથા		દયાળુ બાળકો ...	૦-૬
ભવૃંહરિ ને વિક્રમ	૦-૩	કુમાર કથાઓ ...	૦-૮
જેસલ-તોરલ તથા		આદર્શ બાળકો ...	૦-૬
જલધર-ગોપીચંદ	૦-૪	વીર બાળકો ...	૦-૬
મદાલસા અને ચલક	૦-૫	વીર બાળાઓ ...	૦-૫
શ્રમણ નારદ અને		સહુગુણી બાળકો ...	૦-૧૦
પાંડુ ઝવેરી	૦-૩	ઠંડા પહોરની વાતો ...	૦-૧૨
સુશીલા ...	૦-૪	બરાસ-કસ્તૂરી ...	૦-૮
ત્રેમપંથ-ભાગ ૧-૨	૦-૭	સુંદર કામદારની વાર્તા	૦-૧૨
દયાળુ માતા ...	૦-૪	ધસિપની બાલવાર્તાઓ	૧-૪

રૂલક

ભીમનાં પરાક્રમે ...	૧-૮	સહબોધવાટિકા ...	૦-૩
ગદાધારી ભીમ ...	૨-૪	પ્રૌઢ વાચનપોથી ...	૦-૪
વિશ્વની વિચિત્રતાઓ	૦-૧૨	પ્રૌઢ વાચનપૂર્તિ ...	૦-૪
જગતમાં જાણુવા જેવું	૦-૧૨	શિશુસાથી ભા. ૧-૨-૩	
હાસ્યતરંગ ...	૦-૧૨	દરેકના ...	૦-૨
પ્રકાશનાં પગલાં (સચિત્ર)	૦-૧૨	દેશપાઠો ...	૦-૪
સાહસકથાઓ ...	૦-૧૨	રસપોળી ...	૦-૪
પાંચ લોકકથાઓ ...	૧-૮	વિધિના લેખ અને ખીજી વાતો	૦-૫
પૈતાલની વાતો ...	૧-૮	સમીસાંજની વાતો ...	૦-૬
નાની નાની વાતો ...	૧-૪	ધીરામારુની વાર્તા ...	૦-૫
*		ઢોલામારુ ...	૦-૬
કાકાનો સંજય ...	૧-૧૨	સિંદ્યાદનાં સાહસો ...	૦-૮
રાજર્ષિ ...	૨-૦	એક હતો શેઠ... ...	૦-૪
*		એક હતો શેઠાણી ...	૦-૮
વસંતનું આગમન ...	૦-૪	કચ્છ અને ખચ્છુ ...	૦-૬
આકાશના તારા ...	૦-૬	રમૂજ દુચકા ...	૦-૬
અમારા માધવકાકા ...	૦-૩	કેરીની મોસમ અને	
સૌથી પહેલા દાદાજી...	૦-૬	ખીજી વાતો ...	૦-૫
કુણલ ...	૦-૮	નંદમત્રીસી ...	૦-૫
ધાણીચણા ...	૦-૪	તરંગલોલા ...	૦-૬
આળકોનો આનંદ ...	૦-૩	આળકોની વાતો (ભાગ ૧લો)	૦-૬
આળકોની રીતભાત ...	૦-૪	સહગુણી પુત્રી ...	૦-૬
આળકોના આચાર ...	૦-૪		

વધુ યિગત માટે વિસ્તૃત સૂચિપત્ર મંગાવો :

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય અમદાવાદ

598
M

NATIONAL LIBRARY	
CHILDREN'S WING	
CALCUTTA,	
No. 470	Di. 23-7-62